

Boletí de la
SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULIANA

#73 2017

SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'UÍANA

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIÀNA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresidenta

Santiago Cortès Forteza

Secretària

Maria Carme Coll Font

Tresorer

Antoni Vallespir Bonet

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Miquel Àngel Capellà Galmés / Antoni Ortega Villoslada / Antònia Juan Vicens /

Maria Barceló Crespí / Sebastià Riutort Taberner / Francesca Tugores Truyol /

Maria Antònia Segura Bonnín / José de España Bibiloni

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicauliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabatè i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Maria Carme Coll Font, Arxiu del Regne de Mallorca / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS) / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPETORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXII Núm. 871 #73_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2017

Monografies
*Monographs*_13

Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció punicoebusitana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)
Common kitchen pottery and fine tableware of the Punic Ebusitan period in the ritual contexts of the tiered tower in Son Ferrer (Calvià, Majorca)

Jordi Hernández-Gasch_15

La casa de l'Almoïna i la Catedral de Mallorca.
Un diàleg entre el Gòtic i el Renaixement
*The Casa de la Almoïna and the Majorcan Cathedral:
A dialogue between the Gothic and the Renaissance*

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla_61

La Petita Edat de Gel i la reforma de les cobertes i façanes laterals d'algunes esglésies de Mallorca
The Little Ice Age and the remodeling of the side roofs and façade of some churches in Majorca

Antoni Ignasi Alomar Canyelles_81

El *Apparato Astronomico*
de Didac Desclapés de Montornès i Caulelles (1621-1673)
Apparato Astronomico
by Didac Desclapés de Montornès i Caulelles (1621-1673)

Antoni Contreras Mas_117

Autoridad episcopal y reformas eclesiásticas en la Mallorca de Carlos III
Episcopal authority and ecclesiastical reforms in the Majorca of Charles III

Francisco José García Pérez_135

Al servicio de la Corona desde el municipio. Los regidores de la Ciudad de Alcudia (1718-1812)
At the service of the Crown from the council. The councilmen in the city of Alcudia. (1718-1812)

Eduardo Pascual Ramos_153

El nacimiento de la conciencia patrimonial religiosa y los museos de la Diócesis de Mallorca en la primera mitad del siglo XX
The birth of religious heritage conscience and the museums of the Majorcan diocese in the first half of the 20th century

Sebastián Escalas Sucari_173

El capitán médico Vicente Sergio Orbaneja: auge y caída de un falangista desconocido
Surgeon Captain Vicente Sergio Orbaneja: rise and fall of an unknown Falangista

Gabriel Alou Forner_191

Alegres vacaciones (José María Blay, 1948).
Primera promoción turística de Mallorca a través del cine de animación
*Alegres Vacaciones (José María Blay, 1948).
First promotion of Majorcan tourism through animated cinema*

Maria Magdalena Rubí Sastre_213

Història de Mater Misericordiae (1964-2014).
Un projecte de l'església de Mallorca vers la inclusió social
*History of Mater Misericordiae (1964-2014).
A project of the church of Majorca towards social inclusion*

Joan Josep Matas Pastor_223

Documents *Documents_241*

L'inventari dels béns de Gabriel Cerdà: aspectes de la vida quotidiana en una possessió de Santa Margalida (1491)
Inventory of Gabriel Cerdà's possessions: everyday life aspects in a country house in Santa Margalida (1491)

Maria Barceló Crespí / Albert Cassanyes Roig_243

L'inventari dels béns de Jordi de Santjoan i Sureda (1682)
Inventory of Jordi de Santjoan i Sureda's possessions (1682)

Miquel À. Capellà Galmés / Francesca Tugores Truyol_265

Nova documentació sobre el cas de Jeroni Alomar i Poquet, el capellà llubiner afusellat pels feixistes el 1937
New documents on the case of Jeroni Alomar i Poquet, the priest from Llubí executed by the fascists in 1937

Gabriel Alomar i Serra_289

Recensions
*Book Reviews*_301

MASSOT I MUNTANER, J.:
De València i Mallorca, València, 2017
Joan Mas i Vives_303

PASCUAL RAMOS, E.:
Ferran el Catòlic. Rex Maioricarum, Palma, 2017
Jaume Xavier Ramon Estrany_305

Secció Oficial i de Notícies
*Official Selection and News*_309

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly
23 de febrer de 2016
February 23th 2016_311

Vida de la Societat
Society's activity
Any 2017
Year 2017_319

Necrològiques
Obituaries
Any 2017
Year 2017_323

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instruccions per als autors
***Instructions for Authors (Catalan)*_335**

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instrucciones para los autores
***Instructions for Authors (Spanish)*_339**

MONOGRAFIES

CERÀMIQUES COMUNES, DE CUINA I VAIXELLA FINA DE PRODUCCIÓ PUNICOEBUSITANA EN ELS CONTEXTOS RITUALS DEL TURRIFORME ESGLAONAT DE SON FERRER (CALVIÀ, MALLORCA)

Jordi Hernández-Gasch

Institut Català de Cultura Clàssica

In memoriam Víctor M. Guerrero Ayuso (1948-1917) i Albert López Mullor (1952-2017)

Resum: El present article constitueix la primera part d'un estudi sobre la ceràmica comuna, de cuina i la vaixel·la fina de diverses produccions localitzades en els contextos de culte del turriforme de Son Ferrer a Mallorca. S'hi tracten els materials punicoebusitans, la producció majoritària de la fase d'època balear del jaciment, si bé s'aporta també les taules de quantificació de la resta de produccions estudiades. Les troballes s'han comparat amb altres jaciments, menorquins i sobretot mallorquins, que han fornint dades, sovint encara inèdites. El conjunt s'adiu bé als contextos de culte, també els de caire funerari.

Paraules clau: Ceràmica comuna, vaixel·la fina, Punicoebusitana, ritual funerari, època balear, Illes Balears.

Abstract: This paper constitutes the first part of a study on the common ware, cooking ware and fine ware found in cult contexts of the Son Ferrer's turriform, in Mallorca. Punicebusitan materials are considered here, being the biggest production during the Balearic phase of the site. Quantification tables for all the production studied are also presented. Finds are compared with some other in Minorcan and especially Mallorcan sites, which have yielded data, some unpublished so far. The assembly respond to cult contexts, also the funerary ones.

Key words: Common ware, fine ware, Punicebusitan, funerary ritual, Baleric period, Balearic Islands.

Rebut el 16 d'octubre de 2016. Acceptat el 18 de desembre de 2017.

Abreviatures: a.n.e. = abans de la nostra era, COM CONT = ceràmica comuna contemporània, COM EB = comuna ebusitana, COM IB = comuna ibèrica, COM IND = comuna indeterminada, COM IT = comuna itàlica, COM MOD = comuna moderna, com. Pers. = comunicació personal, COM PUN = comuna púnica, COM ROM OX = comuna romana oxidada, COST CAT = ceràmica ibèrica gris de la costa catalana, CUI AFR = ceràmica de cuina africana, doc. i. = documentació inèdita, Eb. = ebusitana, F. = Forma, H. = Hayes, IB PINT = ceràmica ibèrica pintada, IMIT EB VN = imitació ebusitana de vernís negre, L. = Lamboglia, n.e. = de la nostra era, N. id. = no identificat, NMI = nombre mínim d'individus, n.p. = número de peça, NR = nombre de restes, PE = punicoebusitana, T. = tipus, TSSA = *Terra sigillata* africana A, TSAC = *Terra sigillata* africana C, TSI = *Terra sigillata* itàlica, TSB = Turó de ses Beies, TSF = Turriforme de Son Ferrer; TSSG = *Terra sigillata* sudgàl·lica, UE = unitat/s estratigràfica/ques.

1. Introducció

El present article se centra en les produccions ebusitanes aparegudes en el turriforme esglaonat de Son Ferrer i constitueix la primera part d'un treball ja acabat,¹ en el qual s'analitzen la totalitat de les produccions de ceràmica comuna i vaixel·la fina del jaciment (llevat dels estudis sobre vernissos negres, la ceràmica de parets fines o la ceràmica tardoantiga, inèdits o ja publicats). Tanmateix, es presenta aquí la totalitat de les quantificacions de les diverses produccions de ceràmica comuna o fina presents a Son Ferrer i estudiades a l'esmentat treball, reservant la descripció i discussió aprofundida només per als exemplars ebusitans. Les conclusions globals es donaran a conèixer en un segon article que recull la resta de les produccions.

El treball s'afegeix a la ja llarga llista d'estudis parcials generats en el si del projecte de recerca del turriforme esglaonat de Son Ferrer (urbanització de Son Ferrer, Calvià, Mallorca), alguns dels quals encara inèdits.² Els aspectes tractats són molt diversos, des de les restes antropològiques,³ arqueofaunístiques⁴ i botàniques⁵ a la cultura material moble. Pel que fa a aquesta darrera, s'han estudiat les produccions amfòriques,⁶ les ceràmiques a mà,⁷

1 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: Estudi de la vaixel·la fina i de les ceràmiques comunes i de cuina trobades en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca), inèdit.

2 L'estudi va ser encomanat pel Dr. Manel Calvo i Dr. Jaume García, codirectors del projecte de recerca del Turriforme de Son Ferrer, a qui volem agrair la confiança feta i les facilitats prestades per a la realització del treball, així com les informacions rebudes. Els materials van ser revisats, tant a nivell d'inventari, com de dibuix de les peces, en el laboratori d'arqueologia del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears durant l'any 2012.

3 ALESAN, A.: Estudi del material antropològic del Turriforme de Son Ferrer. Informe 2007, inèdit. ALESAN, A.; MALGOSA, A.: "Les inhumacions perinatales del túmul de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Un estudi antropològic", *Mayurqa*, 30, 2005, p. 511 i 522.

4 ESTRADA, A. *et alii*: Estudio de los restos arqueofaunísticos del túmulo de Son Ferrer. Informe 2007, inèdit.

5 PICORNELL, LL.: *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en las Illes Balears (Mallorca y Menorca): una aproximación desde la antracología*, Tesis Doctorals en Xarxa, Universitat de Barcelona, 2012, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/85874>> (Consulta: 10-10-2016). PICORNELL, LL. *et alii*: "The study of prehistoric sacred sites and sacred plants. A case study of the funerary mound of Son Ferrer (Majorca, Balearic Islands)", a PUNGETY, G.; OVIEDO, G.; HOOKE, D. (ed.): *Sacred species and sites. Advances in Bicultural Conservation*, p. 428-433. Cambridge, 2012. PICORNELL, LL. *et alii*: "Towards and archaeological analysis of the social meanings of the biotic component of the environment: the use of plants and animals at the Son Ferrer prehistoric funerary mound (Mallorca, Balearic Islands)", a LIVARDA, A.; MADGWICK, R.; RIERA, S. (ed.): *The bioarchaeology of Ritual and Religion*, Oxford, en premsa.

6 QUINTANA, C.: Las ánforas en el túmulo de Son Ferrer. Informe 2012, inèdit. QUINTANA, C.: "El túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Centro receptor secundario. Estudio de las ánforas, *Materialidades: perspectivas en cultura material*, 3, 2015, p. 1-33.

7 ALBERO, D.: *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC): aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*, Tesis, Universidad de Granada, 2011, <<http://hdl.handle.net/10481/18426>> (Consulta: 30-06-2016). GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico de la cerámica: modelado y espacio social durante el postalayótico (V-I a.C.) en la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca)*, Tesis Doctorals en Xarxa, Universitat de les Illes Balears, 2010 <<http://www.tdx.cat/handle/10803/291944>> (Consulta: 10-10-2016).

els vernissos negres,⁸ les ceràmiques de parets fines,⁹ les ceràmiques tardoantigues,¹⁰ la distribució microespacial del material ceràmic¹¹ i la seva interpretació cultural.¹² A més, s'han desenvolupat treballs sobre el ritual¹³ i d'altres en relació a l'arqueologia del paisatge¹⁴, la cronologia del jaciment¹⁵ i de caire general.¹⁶

2. Contextos estudiats: localització espacial i interpretació funcional

La vaixel·la fina i la ceràmica comuna recuperada en el jaciment de Son Ferrer corresponen a les unitats estratigràfiques 9, 11, 13, 36, 44, 53, 54, 57, 62, 75 i 101.¹⁷ Mercè a la informació estratigràfica proporcionada per la direcció dels treballs arqueològics i a la que ha estat publicada en els darrers anys, hem pogut contextualitzar els materials i, d'aquesta manera, comprendre'n millor la seva posició primària o secundària, com a part de conjunts materials ben estructurats o, al contrari, desarticulats en diverses èpoques.

La **UE 9** identifica l'estrat de l'interior de l'hipogeu (àmbit funerari 1, zona 3), notablement remogut pel propi ús de l'espai, com sigui que només tres individus, els darrers a enterrar-s'hi, estaven en posició primària.¹⁸ Un d'ells es va situar de manera transversal a l'entrada, impedit l'accés a l'interior, que quedà segellat. L'activitat funerària passà aleshores al corredor d'accés, el qual va ser subdividit, amb la col·locació d'un gran llosa (UE 92), en dos espais toscament empedrats. Val a dir que la UE 9 ocupa dos àmbits, la cambra de l'hipogeu

8 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: Les ceràmiques campanianes en el Túmul de Son Ferrer. Informe 2011, inèdit. HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià, Mallorca) i el seu context balear", *Empúries*, 57, en premsa.

9 LÓPEZ MULLOR, A.: La ceràmica romana de parets fines del turriforme escalonado de Son Ferrer. Informe 2007, inèdit.

10 RIERA, M.: Materials ceràmics de l'antiguitat Tardana en el Túmul de Son Ferrer. Informe 2009, inèdit. RIERA, M.: *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII dC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, Tesis Doctoral en Xarxa, Universitat Autònoma de Barcelona, 2016, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/381078>> (Consulta: 10-12-2017).

11 CALVO, M. *et alii*: "Análisis de distribución de cerámica en la cueva funeraria del Turriforme escalonado de Son Ferrer (c. 500-75 a.C.)", a MARTÍNEZ, A.; GRAZIANI, G. (coord.): *Actes de les VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears* (Formentera, 26-28 de setembre de 2014), 2015, p. 63-72.

12 CALVO, M. *et alii*: "Prácticas híbridas y espacios intermedios: los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.c.)", a FERRANDO, C.; COSTA, B. (ed.): *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*, 2014, p. 113-132.

13 GARCÍAS MAAS, M.P.; GLOAGUEN MURIAS, E.: "Los enterramientos infantiles en el túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): una primera aproximación", *Mayurqa*, 29, 2003, p. 269-280.

14 CALVO, M. *et alii*: "Condicionantes espaciales en la construcción del Turriforme escalonado de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)", *Mayurqa*, 30, 2005, 487-510. GALMÉS, A.: "El turriforme escalonado de Son Ferrer, un hito de referencia en el paisaje", *Materialidades: perspectivas en cultura material*, 4, 2016, p. 2-18.

15 CALVO, M. *et alii*: "Matching data: analysing the chronological use sequence in the Iron Age necropolis of the staggered turriform of Son Ferrer (Balearic Islands, Spain)". *Radiocarbon*, 56/2, 2014, p. 361-374. GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: Persistencia de uso e identidad simbólica", a ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (ed.): *L'entretreixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, 2015, p. 188-208.

16 CALVO, M. *et alii*: "La necrópolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 57-82.

17 Alguns espècimens s'han remuntat amb fragments trobats a diverses unitats estratigràfiques (UE 7, 13 i 62 i 9 i 62), essent la UE 7 el nivell superficial.

18 GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 192.

i la seva avantcambra, les quals ofereixen, però, cronologies disperses; en el primer cas, de 500/450 a 200 a.n.e., i en el segon, al qual s'associen les tres inhumacions esmentades, de 200 a 75 a.n.e.¹⁹ En el mateix nivell López-Mullor hi documentà la presència de parets fines d'època augustal fins a època clàudia,²⁰ mentre que Quintana ha posat de relleu la presència de materials amfòrics encara més tardans, de ple s. I n.e., entre els quals àmfora punicoebusitana dels tipus PE 25 i PE 41, àmfora del tipus Dressel 2/4 d'origen incert i fragments d'àmfora tarraconense i bètica.²¹ Els vernissos negres estudiats anteriorment, tots de Campaniana A (L. 36 i 55), són de ca. 150 a.n.e.²²

L'espai més proper a l'entrada de la cova (zona 2) conté la **UE 101**, estrat que contenia les inhumacions perinatals en urnes de pedra i ceràmica.²³ L'espai més allunyat a l'accés (zona 1) contenia la **UE 62**. Per damunt de la UE 62 es definiren dos unitats estratigràfiques més, **UE 11** i **UE 13**, de cronologia més recent. Aquests nivells van proporcionar una quantitat notable de material ceràmic, el qual presenta un índex de fragmentació altíssim. Ha estat interpretat com a un dipòsit subproducte de les activitats rituals realitzades en el turriforme esglaonat,²⁴ que es poden concretar com a testimoni d'àgapes funeraris,²⁵ documentats també en d'altres necròpolis.²⁶

Les **UE 53, 54, 57 i 75** s'aïllaren a l'àmbit funerari 2, localitzat a la base dels esglaons del turriforme per la banda est i al nord del corredor d'entrada a l'hipogeu, el qual es va utilitzar també per practicar-hi enterraments infantils en urna de pedra i, en aquest cas a més, en àmfora entre el ca. 50 i 200 n.e.²⁷ Estratigràficament la UE 53 cobreix les UE 54 i 57 i la UE 75 és estructural (Jaume García, com. pers.). Cal notar que s'estén en superfície amb total exactitud per l'espai que en el subsòl ocupa l'hipogeu.

La **UE 36** es localitza en un altre espai funerari (àmbit funerari 3). Es troba adjacent pel nord a l'àmbit funerari 2, tant a la part ocupada per l'esglaó basal com a l'espai que se li adossa, i va ser utilitzat també en aquest moment, però, pel que sembla, amb un inici anterior (400 a.n.e.-150 n.e.).²⁸ Tanmateix, Quintana esmenta que els fragments d'àmfora punicoebusitana del T. 8.1.1.1., que datarien el moment més antic, estan notablement rodats i aventura, per tant, la seva presència erràtica, continguts en un sediment redipositat. S'hi

¹⁹ GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico...*, p. 707 i 708. QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5.

²⁰ LÓPEZ MULLOR, A.: *La cerámica romana...*

²¹ QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5 i 6.

²² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís..."

²³ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 194. Cal notar, per evitar confusions ulteriors, que a l'article de Garcias i Gloaguen l'estrat situat al corredor d'accés que obliterationava la cova i que contenia les urnes d'inhumació infantils es denominà UE 9, en comptes d'UE 101. GARCÍAS, M.P.; GLOAGUEN, E.: "Los enterramientos...", p. 272 i 273.

²⁴ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 192.

²⁵ QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5.

²⁶ HERNÁNDEZ-GASCH, J.; RAMIS, D.: "Economía funeraria a l'edat del ferro de les illes Balears. L'ús diacrític del sacrifici de bòvids en el santuari i les necròpolis de l'àrea de Son Real (Mallorca, Illes Balears)", *Saguntum*, 42, 2010, p. 71-86.

²⁷ GARCÍAS, M.P.; GLOAGUEN, E.: "Los enterramientos...", p. 274. GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 195. QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 6.

²⁸ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 195.

realitzà només un enterrament infantil en una àmfora punicoebusitana del tipus 8.1.3.3.²⁹

Finalment, la **UE 44** es localitza a l'oest del turriforme, adjacent a la base del monument i delimitat pel nord per un mur transversal (Habitació 2). L'espai no va ser emprat per efectuar-hi enterraments. El conjunt material ha estat fixat en el s. II a.n.e.³⁰

3. Presentació de dades: els materials

3.1. Generalitats

La vaixel·la fina i la ceràmica comuna del jaciment de Son Ferrer ha aparegut notòriament fragmentada, com la resta de material de tipus ceràmic.³¹ El remuntatge de peces, molt intensiu, ha permès restituir parts notables d'alguns individus, fins i tot alguns sencers. Els fragments recollits durant l'excavació són de vegades molt petits, la qual cosa sens dubte augmenta el Número Mínim d'Individus (NMI),³² atesa la impossibilitat d'assegurar si dos fragments, usualment de vora, pertanyen o no a una mateixa peça. A nivell de quantificació s'han eliminat els fragments que semblen pertànyer a un mateix individu tant per morfologia, com per pasta, acabat o marques de torn.

En canvi, el número de restes (NR) recull el número de fragments amb fractura antiga, uneixin o no entre si. Per contra, els fragments amb fractura recent s'han comptabilitzat com a u.

Cal esmentar que els materials van ser siglats amb el seu número d'inventari, però que, en unir en certs casos amb d'altres fragments, se'ls va atribuir també un número de peça (n.p.), que és el que s'empra en el present treball.

Els exemplars més complets havien estat identificats prèviament pel codirector de les excavacions i professor de la Universitat de les Illes Balears, Víctor M. Guerrero, recentment traspasat.

3.2. Materials per unitats estratigràfiques

A continuació es presenten les produccions presents a les diferents unitats estratigràfiques estudiades. S'indiquen les formes i els tipus documentats, el número de restes (NR), el número mínim d'individus (NMI), amb els percentatges corresponents damunt el total, la cronologia i bibliografia per referenciar els tipus i les seves cronologies.

Davant l'existència de fragments de diferents unitats estratigràfiques que possiblement pertanyen a una mateixa peça, la qual cosa s'indica, a l'hora de calcular el NMI s'ha tingut

²⁹ QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 7.

³⁰ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 195 i 196. QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 7.

³¹ Els materials estudiats exclouen algunes produccions de vaixel·la de taula ja estudiades prèviament, com els vernissos negres (HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernis..."), les ceràmiques de parets fines (LÓPEZ MULLOR, A.: *La ceràmica romana...*), a més de la vaixel·la tardoantiga (RIERA, M.: *Materials ceràmics...*; RIERA, M.: *Arqueologia d'una instal·lació...*).

³² La quantificació s'ha realitzat per número mínim d'individus (NMI) i número de restes (NR), segons proposta de M. Py i A. M. Adroher i D. Asensio i J. Sanmartí. PY, M.; ADROHER, A.M.: "Principes d'enregistrement du mobilier archéologique", *Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes, Lattara*, 4, Lattes, 1991, p. 81-100. ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J.: "Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica", *XI Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1997)*, 1998, p. 7-32.

en compte aquest fet i lògicament només s'han comptabilitzat una única vegada a les taules de cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

S'ha efectuat la ponderació per u del NMI en el cas de les produccions només representades per un o diversos fragments informes en context o unitat estratigràfica determinada.

La indicació "per pastes" es refereix a la distinció de més d'un individu (NMI) a partir de fragments informes, els quals tenen pastes i, de vegades també, acabats clarament diferenciats.

Finalment, la indicació NTI es refereix al número tipològic d'individus, és a dir un individu no identificat per la forma més representada (usualment la vora), sinó per un altre element formal (base, nansa o carena) que identifica un tipus diferent als documentats a partir de les vores. En aquest cas, si el tipus existeix representat en d'altres unitats estratigràfiques no s'ha tingut en compte a les taules de cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16); en el cas contrari, s'ha inclòs.

UE 9					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	16	18,0	2	11,8	
Gerra	4		1		
Morter	1		1		400-100 a.n.e. ³³
N. Id.	11		0		
IMIT EB VN	32	36,0	7	41,2	
Bol - L. 26/27ab	2		2		400-100 a.n.e. ³⁴
Bol - L. 27c	1		1		250-50 a.n.e. ³⁵
Bol - L. 28	19		1		200-50 a.n.e. ³⁶
Bol - L. 31	5		1		200-100 a.n.e. ³⁷
Bol?	4		1		300-100 a.n.e. ³⁸
Plat - L. 23	1		1		250-130 a.n.e. ³⁹
COM PUN	14	15,7	2	11,8	
Olla	1		1		
Bol - L. 26/27 ab	7		1		225-150 a.n.e. ⁴⁰
N. Id.	6		0		
COST CAT	6	6,7	1	5,9	
Gerra - Bicònic	1		1		400-50/30 a.n.e. ⁴¹

N. Id.	5		0		
COM ROM OX	1	1,1	1	5,9	
Gerra - Bòtil	1		1		
CUI AFR	3	3,4	1	5,9	
N. Id.	3		1		
COM IND	17	19,1	3	17,6	
N. Id.	16		2 ⁴²		
Ungüentari	1		1		50 a.n.e.-50.n.e. 20 a.n.e.-40.n.e. ⁴³
TOTAL	89	100,0	17	100,0	

Quadre 1. Formes i tipus de les produccions estudiades recuperades a la UE 9, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

33 GUERRERO, V.M.: "Cerámica de cocina en los asentamientos púnicos de Mallorca", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, 1996, p. 209.

34 GUERRERO, V.M.: La Cerámica Protohistórica a Torno de Mallorca (s.VI-I a.C.), B.A.R. International Series 770 - Western Mediterranean Series 3, Oxford, 1999, p. 12.

35 GUERRERO, V.M.: La Cerámica Protohistórica..., p.15.

36 GUERRERO, V.M.: La Cerámica Protohistórica..., p.14.

37 GUERRERO, V.M.: La Cerámica Protohistórica..., p.13.

38 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12 i 13. *Datada del s. III a.n.e., segons Ramon*: RAMON TORRES, J.: "La cerámica púnico-ebusitana en época tardía (siglos III-I a.C.)", a BERNAL CASASOLA, D.; RIBERA I LACOMBA, A. (ed.): *Cerámicas hispanorromanas, II. Producciones regionales, 2012*, p. 599, fig. 7.

39 GUERRERO, V. M.: La Cerámica Protohistórica..., p.17.

40 GUERRERO, V.M.: La Cerámica Protohistórica..., p.20.

41 RODRÍGUEZ, A.: La ceràmica de la costa catalana a Ullastret, Girona, 2003, p. 28-31. BARBERÀ, J.; NOLLA, J.M; MATA, E.: La ceràmica grisa emporitana, *Cuadernos de Arqueología*, 6, Barcelona, 1993, p. 32.

42 Per pastes. Només s'ha comptabilitzat una vegada (NMI= 1, de resultes de la ponderació per u) a efectes de quantificació (Quadre 12).

43 FERNÁNDEZ, J.H.: Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 28-29*, Ibiza, 1992, p. 227-229. La cronologia més curta ens ha estat proporcionada per Joan Ramon (com. pers.), a qui volem agrair aquesta i altres observacions realitzades al llarg de l'elaboració del treball.

UE 11					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	61	56,5	4	20,0	
Gerra - Eb. 30a	1		1		200 a.n.e.-150 n.e. / 1-50 n.e. ⁴⁴
Gerra - FE-13/95? Gerra bicònica de dues anses	4		3		300-200 a.n.e. 200-100 a.n.e.
N. Id.	56		0		
IMIT EB VN	3	2,8	2	10,0	
N. Id.	3		2 ⁴⁵		
COST CAT	6	5,6	1	5,0	
N. Id.	6		1 ⁴⁶		
IB PINT	1	0,9	1	5,0	
N. Id.	1		1 ⁴⁷		
COM IT	2	1,9	1	5,0	
Urna amb nansa - COM IT 2e	2		1		200-100 a.n.e. ⁴⁸
COM ROM OX	10	9,3	6	30,0	
Taçça/taçó?	1		1		
Gerra	5		3		
Gerra/bòtil Similar T. 2128	1		1		50-150 n.e. ⁴⁹
"Aribal"	1		1		
N. Id.	2		0		
CUI AFR	1	0,9	1	5,0	80-500 n.e.⁵⁰
N. Id.	1		1 ⁵¹		
TSSG	2	1,9	1	5,0	10-160 n.e.⁵²
N. Id.	2		1 ⁵³		
COM IND	22	20,4	3	15,0	
N. Id.	22		3 ⁵⁴		
TOTAL	108	100,0	20	100,0	

Quadre 2. Formes i tipus de les produccions estudiades localitzades a la UE 11, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

UE 13					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	3	20,0	1	20,0	
N. Id.	3		1 ⁵⁵		
IMIT EB VN	11	73,3	3	60,0	
Bol carenat	1		1 ⁵⁶		200-50 a.n.e. ⁵⁷
Plat - F. 2234c - L. 55	2		1		200-50 a.n.e. ⁵⁸
Plat - L. 23	8		1		250-130 a.n.e. ⁵⁹
COM ROM OX	1	6,7	1	20,0	
Gerra - Bòtil	1		1		
TOTAL	15	100,0	5	100,0	

Quadre 3. Formes i tipus de les produccions estudiades localitzades a la UE 13, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

44 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común púnico-ebusitana: Precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas", *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 42 - Miscelàneas de arqueologia ebusitana, I, 1998, p. 34 i 35 i fig. 15. La cronologia al voltant de la primera meitat del s. I ens ha estat proporcionada per Joan Ramon (com. pers.).

45 Per pastes. Només s'ha comptabilitzat una vegada (NMI= 1) a efectes de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

46 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

47 Vegeu nota 46.

48 BATS, M.: "Céramique commune italique", *Lattara*, 6, 1993, p. 359. CERDÀ, D.: *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi, Ses Salines-Mallorca*, Palma, 1980, p. 70 i 71.

49 PUERTA LÓPEZ, C.: La ceràmica comuna romana a la costa laietana: (*Les ciutats romanes de Baetulo i Illuro i el l'assentament ibèric de Can Balençó*), *Laietania*, 12, Mataró, 2000, p. 46 i 51, fig. 33,9 i 12.

50 RAYNAUD, C.: "Céramique africaine de cuisine", *Lattara*, 6, 1993, p. 87.

51 Vegeu nota 46.

52 PASSELAC, M.; VERNHET, A.: "Céramique sigillée sud-gauloise", *Lattara*, 6, 1993, p. 569-580.

53 Vegeu nota 46.

54 Vegeu nota 45.

55 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

56 Fragment possiblement de la mateixa peça que altres fragments de la UE 62. Només s'ha comptabilitzat un individu a les taules de cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

57 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 15. RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 609.

58 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 609, fig. 13,120.

59 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17.

UE 36					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	303	94,4	1	10,0	
N. Id.	303		¹⁶⁰		
COM IT	3	0,9	1	10,0	
N. Id.	3		¹⁶¹		
COM ROM OX	8	2,5	4	40,0	
Olla	4		2		
Gerra	1		¹⁶²		
Morter	1		1		30-20 a.n.e. ⁶³
N. Id.	2		0		
CUI AFR?	3	0,9	1	10,0	
N. Id.	3		¹⁶⁴		
TSI?	1	0,3	1	10,0	
N. Id.	1		¹⁶⁵		
TSAA	2	0,6	1	10,0	
H. 8A	2		1		80/90-160 n.e. ⁶⁶
TSAC?	1	0,3	1	10,0	
N. Id.	1		¹⁶⁷		
TOTAL	321	100,0	10	100,0	

Quadre 4. Formes i tipus de les produccions estudiades procedents de la UE 36, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

UE 44					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	14	8,7	1	4,5	
Gerra - Eb. 13c	9		¹⁶⁸		300-100 a.n.e. ⁶⁹
N. Id.	5		0		
IMIT EB VN	65	40,4	10	45,5	
Bol - L. 31 ⁷⁰	2		2		200-100 a.n.e. ⁷¹
Bol carenat	3		2		200-50 a.n.e. ⁷²
Bol - F. 2614	51		4		200-120 a.n.e. ⁷³
Bol - L. 26/27ab	1		1		400-100 a.n.e. ⁷⁴
Plat - L. 55	1		1		200-100 a.n.e. ⁷⁵
N. Id.	7		0		
COM PUN	11	6,8	1	4,5	

Bol - L. 26/27 ab	11		1		225-150 a.n.e. ⁷⁶
COST CAT	33	20,5	1	4,5	
Gerra	1		1		
N. Id.	32		0		
COM IT	4	2,5	1	4,5	
Tapadora	3		1		
N. Id.	1		0		
COM ROM OX	26	16,1	2	9,1	
Gerra	7		2		
N. Id.	19		0		
CUI AFR	1	0,6	1	4,5	
Tapadora - Ostia III, 332	1		1		30-230 n.e. ⁷⁷
LUC	4	2,5	3	13,6	
Lucerna - A VI (Bussière)	4		3		125-25 a.n.e./n.e. ⁷⁸
COM MOD?	2	1,2	1	4,5	
Gerra	2		1		
COM IND	1	0,6	1	4,5	
N. Id.	1		1 ⁷⁹		
TOTAL	161	100,0	22	100,0	

Quadre 5. Formes i tipus de les produccions estudiades localitzades a la UE 44, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

60 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

61 Vegeu nota 60.

62 Per NTI. Comptabilitzat a les taules per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 14 i 16).

63 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna...*, p. 79, 80 i 84.

64 Vegeu nota 60.

65 Vegeu nota 60.

66 És una variant primerenca, d'època flàvia (69-96 n.e.). HAYES, J.: *Late Roman Pottery*, British School at Rome, Londres, 1972, p. 32-35.

67 Vegeu nota 60.

68 Per NTI. Comptabilitzat a les taules per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

69 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La ceràmica común...", p. 31 i fig. 9

70 Un exemplar podria correspondre a un tipus còncav/convex.

71 GUERRERO, V.M.: *La Ceràmica Protohistòrica...*, p. 13.

72 GUERRERO, V.M.: *La Ceràmica Protohistòrica...*, p. 15.

73 AQUILUÉ, X.; GARCÍA, J.; GUITART, J. (coord.): *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998), Mataró, 2000, p. 406.

74 GUERRERO, V.M.: *La Ceràmica Protohistòrica...*, p. 12.

UE 53				
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
COM EB	17	85,0	1	50,0
N. Id.	17		1 ⁸⁰	
COM IND	3	15,0	1	50,0
N. Id.	3		1 ⁸¹	
TOTAL	20	100,0	2	100,0

Quadre 6. Produccions estudiades procedents de la UE 53, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

UE 54				
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
COM EB	14	82,4	1	33,3
N. Id.	14		1 ⁸²	
COM MOD?	1	5,9	1	33,3
N. Id.	1		1 ⁸³	
COM IND	2	11,8	1	33,3
N. Id.	2		1 ⁸⁴	
TOTAL	17	100,0	3	100,0

Quadre 7. Produccions estudiades procedents de la UE 54, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

75 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 18.

76 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 20.

77 AGUAROD OTAL, C.: *Cerámica romana importada de cocina en la tarraconense*. Zaragoza, 1991, p. 248.

78 CASAS I GENOVER, J.; SOLER I FUSTÉ, V: *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*, Monografies Emporitanes, 13, Girona, 2006, p. 26.

79 Informe. Ponderació per u (NMI= 1) a efectes de quantificació (Quadre 12).

UE 57				
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
COM EB	2	25,0	1	14,3
Gerra	1		1 ⁸⁵	
N. Id.	1		0	
COM IT	1	12,5	1	14,3
N. Id.	1		1 ⁸⁶	
CUI AFR?	1	12,5	1	14,3
N. Id.	1		1 ⁸⁷	
TSAA	1	12,5	1	14,3
Copa	1		1	
COM CONT	1	12,5	1	14,3
N. Id.	1		1 ⁸⁸	
COM IND	4	50,0	4	57,1
N. Id.	4		4 ⁸⁹	
TOTAL	8	100,0	7	100,0

Quadre 8. Formes de les produccions estudiades trobades a la UE 57, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

80 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

81 Vegeu nota 80.

82 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

83 Vegeu nota 82.

84 Vegeu nota 82.

85 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

86 Vegeu nota 85.

87 Vegeu nota 85.

88 Vegeu nota 85.

89 Per pastes. Només s'ha comptabilitzat una vegada (NMI= 1) a efectes de quantificació (Quadre 12).

UE 62					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM EB	223	23,1	5	19,2	
Bol/plat	1		1		
Gerra – Eb. 30a	1		1		200 a.n.e.-150 n.e. /1-50 n.e. ⁹⁰
Gerra – Eb. 73	13		2		225/200-130 a.n.e. ⁹¹
Tapadora	1		1		
Gerra	80		0		
N. Id.	127		0		
IMIT EB VN	70	7,3	6	23,1	
Bol carenat	4 ⁹²		1		250-50 a.n.e. ⁹³
Bol - L. 26/27ab	13		1		400-100 a.n.e. ⁹⁴
Plat - L. 23	29		3		250-130 a.n.e. ⁹⁵
Plat - L. 55/F. 2234	8		1		150-? a.n.e. ⁹⁶
N. Id.	16		0		
COM PUN	2	0,2	2	7,7	
Bol - L. 26/27 ab	2		2 ⁹⁷		225-150 a.n.e. ⁹⁸
COM IB	77	8,0	4	15,4	
“Lagynos”	49		1		
Urna	27		2 ⁹⁹		
N. Id.	1		1 ¹⁰⁰		
COST CAT	10	1,0	2	7,7	
Gerra - Bicònic	9		2		400-50/30 a.n.e. ¹⁰¹
Gerra	1		0		
IB PINT	378	39,2	2	7,7	
Tenalla	374		1		ca. 500-200 a.n.e. ¹⁰²
Gerra	4		1		
COM IT	11	1,1	1	3,8	
N. Id.	11		1 ¹⁰³		

COM ROM OX?	1	0,1	1	3,8	
N. Id.	1		1 ¹⁰⁴		
CUI AFR	1	0,1	1	3,8	
Cassola - L. 10 / H. 23	1		1		50-450 n.e. ¹⁰⁵
COM IND	192	19,9	2	7,7	
Gerra - TSB-6/12	162		1		200-100 a.n.e. ¹⁰⁶
Gerra	1		1		
N. Id.	29		0		
TOTAL	965	100,0	26	100,0	

Quadre 9. Formes i tipus de les produccions estudiades localitzades a la UE 62, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

90 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 34 i 35 i fig. 15. La datació curta i més moderna, al voltant de la primera meitat del s. I n.e., ens ha estat facilitada per Joan Ramon (com. pers.).

91 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 40 i 41, fig. 26

92 Fragments possiblement de la mateixa peça que un fragment més de la UE 13 i un altre de la UE 9, respectivament. Només s'han comptabilitzat un cop a efectes de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

93 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 15.

94 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

95 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17.

96 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17 i 18.

97 Vegeu nota 92.

98 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 20.

99 Possiblement de la mateixa peça. Només se n'ha comptabilitzat un a efectes de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

100 Per pastes. No comptabilitzats a efectes de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 13 i 15).

101 RODRÍGUEZ, A.: *La cerámica...*, p. 30 i 31.

102 DILOLI FONS, J.: "La cerámica ibèrica a torn al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià i Baix Maestrà). Un assaig de classificació", *Cypsela*, 17, 2008, p. 245.

103 Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

104 Vegeu nota 103.

105 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 267 i 269.

106 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: El Turó de les Abelles, Col·lecció *La Deixa*, 1, Monografies de Patrimoni Històric, Palma, 1998, p. 128 i 164 i fig. 44.

UE 75				
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
COM EB	6	100,0	1	100,0
Gerra	1		1	
N. Id.	5		0	

Quadre 10. Formes de la producció estudiada localitzada a la UE 75, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

UE 101					
PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%	CRONOLOGIA
COM ROM OX?	3	37,5	1	25,0	
N. Id.	3		1 ¹⁰⁷		
CUI AFR	2	25,0	2	50,0	
Tapadora - Ostia I, 261 / Ostia III, 332	1		1		15-400 n.e. / 50-450 n.e. ¹⁰⁸
N. Id.	1		1 ¹⁰⁹		
COM MOD?	3	37,5	1	25,0	
N. Id.	3		1 ¹¹⁰		
TOTAL	8	100,0	4	100,0	

Quadre 11. Formes i tipus de les produccions estudiades procedents de la UE 101, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

¹⁰⁷ Informes. Ponderació per u (NMI= 1) a les taules de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16).

¹⁰⁸ AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 247 i 248.

¹⁰⁹ Per pasta. No comptabilitzat a efectes de quantificació per cronologia i àrees productores (Quadres 12, 14 i 16).

¹¹⁰ Vegeu nota 107.

3.3. Quantificació dels materials globals i per fases

El fet que els materials del jaciment provinquin de contextos espacialment molt propers i que malgrat ser abundosos en relació al volum de sediment excavat no formin un conjunt especialment gran (NR= 1730, NMI= 103) aconsella l'exploració de les dades respecte del conjunt del jaciment a una escala, no només per damunt de la unitat estratigràfica, que també s'ha assajat, sinó també per damunt del context, entès com a un espai determinat en un temps acotat que pot agrupar diverses unitats estratigràfiques.

En tot cas, per tal de mantenir un mínim sentit històric el material s'ha separat en dos períodes: l'època balear, que a nivell ceràmic està representada al jaciment per produccions que cronològicament se situen entre el 400 i el 50/25 a.n.e., i l'època romana, a partir de les acaballes del període tardorepublicà i inicis de l'imperi. L'exercici té un valor relatiu, com sigui que hi ha produccions que no distingeixen, a nivell de pastes, entre aquests grans períodes. Així, els fragments informes de la producció comuna ebusitana no es poden atribuir *per se* a produccions punicoebusitanes o romanoebusitanes. En tot cas, com sigui que les formes datades es poden atribuir en gairebé tots els casos, excepte en un, al període balear, tots els fragments informes s'han associat a aquest moment, si bé és evidentíssim que en els segles posteriors els materials romanoebusitans hagueren de seguir arribant a l'indret. Una altra categoria que presenta problemes de delimitació cronològica és la ceràmica romana oxidada. El concepte, a més, és difús i vague, tractant-se d'un calaix de sastre a nivell d'àrea de producció (les províncies romanes), si bé amb un repertori formal propi, el qual, de detectar-se, pot donar alguns indicadors cronològics. En tot cas, a nivell de fragments informes no es pot distingir exemplars a rribats en el s. I a.n.e., moment en què les produccions amfòriques provincials atenyen les Balears,¹¹¹ d'altres d'època imperial. En absència de formes datades d'època romanorepublicana tota la ceràmica comuna romana oxidada s'ha considerat d'època romanoimperial.

Com s'ha detallat a les notes a peu de quadre, la indicació per pastes en el NMI de cada unitat estratigràfica no s'ha tingut en compte a l'hora de quantificar els materials en els quadres de cronologia i àrees productores (Quadres 12 a 16). Així, s'han comptabilitzat com a un únic individu (NMI=1), o no s'ha comptabilitzat (NMI=0) en cas d'existir formes a la mateixa unitat estratigràfica, per tal de no magnificar produccions que no s'ha comprovat que no tinguin més fragments de formes o informes de les diverses pastes observades en altres unitats estratigràfiques.

ÀREA DE PRODUCCIÓ	NR	NMI
EIVISSA		
COM EB	660	19
IMIT EB VN	181	26
NORD D'ÀFRICA		

¹¹¹ GELABERT-BATLLORI, L.: *Circulació i consum de mercaderies a la Prehistòria Balear a partir de la materialitat amfòrica. El cas de Son Fornés en el context de la Mediterrània Occidental*, Tesis doctorals en Xarxa, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/116200>> (Consulta: 10-10-2016).

COM PUN	27	4
CUI AFR	12	7
TSSA	3	2
TSAC?	1	1
PENÍNSULA IBÈRICA		
COM IB	77	2
COST CAT	55	4
IB PINT	379	3
PENÍNSULAITÀLICA		
COM IT	21	5
TSI?	1	1
PROVÍNCIES ROMANES		
COM ROM OX	64	16
TSSG	2	1
INDETERMINADA¹¹²		
COM MOD	6	3
COM CONT	1	1
COM IND	240	8
TOTAL	1730	103

Quadre 12. Produccions revisades del turriforme esglaonat de Son Ferrer, per número de restes i número mínim d'individus. Els percentatges s'ofereixen per fases en els quadres 13 i 14

ÈPOCA BALEAR				
ÀREA DE PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
EIVISSA	840	60,1	44	71,0
COM EB	659	47,1	18	29,0
IMIT EB VN	181	12,9	26	41,9
NORD D'ÀFRICA	27	1,9	4	6,5
COM PUN	27	1,9	4	6,5
PENÍNSULA IBÈRICA	510	36,5	9	14,5

¹¹² S'inclouen els fragments d'època moderna i contemporània no estudiats.

COM IB	76	5,4	2	3,2
COST CAT	55	3,9	4	6,5
IB PINT	379	27,1	3	4,8
PENÍNSULA ITÀLICA	21	1,5	5	8,1
COM IT	21	1,5	5	8,1
TOTAL	1398	100,0	62	100,0

Quadre 13. Produccions d'època balear estudiades del turriforme esglaonat de Son Ferrer, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

ÈPOCA ROMANA				
ÀREA DE PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
EIVISSA	1	1,2	1	3,4
COM EB	1	1,2	1	3,4
NORD D'ÀFRICA	16	19,0	10	34,5
CUI AFR	12	14,3	7	24,1
TSSA	3	3,6	2	6,9
TSAC?	1	1,2	1	3,4
PENÍNSULA ITÀLICA	1	1,2	1	3,4
TSI?	1	1,2	1	3,4
PROVÍNCIES ROMANES	66	78,6	17	58,6
COM ROM OX	64	76,2	16	55,2
TSSG	2	2,4	1	3,4
TOTAL	84	100,0	29	100,0

Quadre 14. Produccions d'època romana estudiades del turriforme esglaonat de Son Ferrer, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

Els resultats del còmput general es poden comparar amb la quantificació per agrupacions d'unitats estratigràfiques sincròniques, el mètode més habitual per tal de quantificar per fases els materials. El problema a l'hora d'utilitzar aquest mètode deriva dels materials clarament intrusius (cas de ser més moderns) o arrossegats (cas de ser més antics) en els estrats, molts dels quals tenen una gènesi de formació relacionada amb remocions contínues de sediments (i dels materials que s'hi troben). De fet, cap dels contextos de Son Ferrer es pot precisament qualificar com a tancat, tal i com s'entén en arqueologia, com a conjunt material homogeni dipositat en un lapse curt de temps i segellat, sinó que tots han estat alterats per una activitat humana constant. Fins i tot, o especialment, els estrats de l'hipogeu, tot i pertànyer globalment a un conjunt tancat en el moment d'obliterar-se l'entrada, van ser

notablement alterats durant la seva fase d'ús, com ho ha demostrat l'estudi microespacial de dispersió ceràmica.¹¹³

En aquest sentit, existeix el mateix problema a l'hora d'atribuir a un o altre moment els fragments informes de les produccions mencionades més amunt (comuna ebusitana o comuna romana oxidada), com sigui que en els mateixos estrats es troben altres produccions corresponents a les dues èpoques, sigui perquè hi ha materials més moderns a la pròpia formació de l'estrat, considerats intrusius, sigui perquè hi ha materials més antics, continguts en els sediments redipositats. En tot cas, en aquest sistema de quantificació s'han considerat coetanis a la datació del propi nivell, a no ser que contenguin formes clarament produïdes en un moment clarament anteriors o posteriors, casos en els quals s'han exclòs del comptatge per contextos.

Les UE 53, 54, 57 i 75, tot i tenir alguns materials intrusius probablement d'època moderna o contemporània s'han considerat a la fàcies romana de l'ús del jaciment, com en treballs anteriors.¹¹⁴ El mateix es pot dir pels pocs materials de la UE 101, tots els quals recents.

ÈPOCA BALEAR				
ÀREA DE PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
EIVISSA	437	42,9	34	63,0
COM EB	256	25,1	9	16,7
IMIT EB VN	181	17,8	25	46,3
NORD D'ÀFRICA	27	2,6	4	7,4
COM PUN	27	2,6	4	7,4
PENÍNSULA IBÈRICA	511	50,1	9	16,7
COM IB	77	7,6	2	3,7
COST CAT	55	5,4	4	7,4
IB PINT	379	37,2	3	5,6
PENÍNSULA ITÀLICA	15	1,5	2	3,7
COM IT	15	1,5	2	3,7
PROVÍNCIES ROMANES	29	2,8	5	9,3
COM ROM OX	29	2,8	5	9,3
TOTAL	1019	100,0	54	100,0

Quadre 15. Produccions d'època balear a partir de la informació estratigràfica, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

¹¹³ CALVO, M. *et alii*: "Análisis de distribución..."

¹¹⁴ QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 6.

ÈPOCA ROMANA				
ÀREA DE PRODUCCIÓ	NR	%	NMI	%
EIVISSA	342	90,7	6	23,1
COM EB	342	90,7	6	23,1
NORD D'ÀFRICA	11	2,9	7	26,9
CUI AFR	7	1,9	4	15,4
TSSA	3	0,8	2	7,7
TSAC?	1	0,3	1	3,8
PENÍNSULAITÀLICA	1	0,3	1	3,8
TSI?	1	0,3	1	3,8
PROVÍNCIES ROMANES	23	6,1	12	46,2
COM ROM OX	21	5,6	11	42,3
TSSG	2	0,5	1	3,8
TOTAL	377	100,0	26	100,0

Quadre 16. Produccions d'època romana a partir de la informació estratigràfica, per número de restes i número mínim d'individus i percentatges

3.4. Àrees de producció, produccions, formes, tipus i cronologia

En el treball efectuat amb els materials del Turriforme de Son Ferrer s'han analitzat les produccions documentades, i en cas de tenir-ne, les formes i els tipus identificats dins cada producció. La classe de producció es refereix a una categoria ceràmica associada a una àrea productora determinada. En aquest cas, mentre que la ceràmica comuna i la ceràmica ibèrica pintada són categories que es refereix exclusivament a un acabat i no a una funció, la ceràmica de cuina (africana) o les imitacions ebusitanes de vernissos negres, les sigil·lades i la ceràmica ibèrica gris de la costa catalana, que es poden categoritzar de vaixel·la de taula, denoten també el seu ús específic.

La forma és la categoria funcional de l'objecte i el tipus es refereix a la nomenclatura proposada en estudis tipològics de referència.

En diversos nivells de concreció (classe, forma o tipus) s'ha proporcionat la cronologia proposada per altres autors, així com paral·lels en contextos d'època balear, principalment de Mallorca, sense ànims de ser exhaustius respecte de la bibliografia publicada i de les dades inèdites que hem contribuït a generar, en relació als materials dels poblats de Son Fornés i s'Hospitalet, a Mallorca, i de l'assentament de Biniparratx petit i del santuari de Torralba d'en Salort, a Menorca.¹¹⁵ Els interessantíssims, per la seva concreció cronològica,

¹¹⁵ Volem agrair als doctors Vicente Lull, Rafael Micó, Roberto Risch i Cristina Rihuete, codirectors del jaciment de Son Fornés, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris de materials de les campanyes dutes a terme entre els anys 1975 i 1990, els quals, i pel que fa a les produccions a torn, vam contribuir a revisar entre els anys 2010

contextos de Son Espases han estat exclosos en reflectir una dinàmica pròpia dels invasors.¹¹⁶

Els percentatges de la quantificació és donen tant pel còmput general, sense tenir en compte la informació estratigràfica o contextual i prenent el jaciment com unitat de referència, com per agrupacions d'unitats estratigràfiques de la mateixa fase, excloent així materials descontextualitzats.

Pel que fa a l'àrea productora de l'illa d'Eivissa, objecte de la primera part del treball que es publica ara, s'identifiquen dos grans grups entre la ceràmica estudiada: la ceràmica comuna (codi: COM EB) i la vaixel·la fina, en bona mesura imitacions de vernissos negres (codi: IMIT EB VN), tot i que en alguns casos les formes deriven de tipus púnics i no són imitacions de productes grecs, magnogrecs o itàlics de vernis negre (v.g., forma 2.6.a de Fernández i Granados).¹¹⁷ Val a dir que no s'han detectat fragments que presentin decoració pintada, però sí amb vernissos o engalbes. Tanmateix, no se'n pot descartar la presència, ja que els processos postdeposicionals molt actius de redeposició observats, tal vegada en siguin responsables.¹¹⁸

Amb 840 fragments i 44 individus en el còmput total, representa entre el 43 i el 60% per NR i entre el 63 i 71% per NMI a la fase balear respecte del conjunt de la ceràmica comuna d'aquesta època localitzada en el jaciment, segons si es té en compte tots els materials o només els localitzats a estrats de la segona edat del ferro. En canvi, per a la fase romana entre l'1 i el 91% per NR i el 3 i 23% per NMI pertanyen a exemplars de fàbrica ebusitana.¹¹⁹

i 2012. L'estimació de la cronologia dels contextos i de les fàcies ceràmiques representades és una proposta pròpia. Agraïm també al doctor Damià Ramis i a la sra. Magdalena Salas, codirectors del jaciment de s'Hospitalet vell, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris dels materials a torn de les campanyes dels anys 2012 a 2014, els quals ens van ser encomanats i hem realitzat després de cada intervenció. Respecte del santuari de Torralba d'en Salort ens hem basat en la recent publicació dels esborranys del malaguanyat Dr. Manuel Fernández-Miranda per, a partir de les descripcions de les peces i els dibuixos, assajar una classificació actual i establir, d'aquesta manera, una seqüència cronoestratigràfica pel recinte de taula posada al dia. Finalment, la casa 1 del poblat de Biniparratx petit va ser excavada per nosaltres entre els anys 2000 i 2003. L'inventari i els dibuixos de materials van ser realitzats per Miriam Castrillo i Jordi Hernández-Gasch. La memòria es pot consultar *online*: HERNÁNDEZ-GASCH, J. (coord.): *Memòria científica de la Casa 1 de Biniparratx Petit (Sector B) – “Casa Serra-Belabre” (Sant Lluís, Menorca). Campanyes de 2000, 2001 i 2003, Lorca, 10 de setembre de 2009, 2009.* <https://www.academia.edu/17618092/La_Casa_1_de_Biniparratx_Petit_Sector_B_Casa_Serra-Belabre_Sant_Llu%C3%ADs_Menorca_-_Campanyes_de_2000_2001_i_2003._Mem%C3%B2ria_Cient%C3%ADfica_Lliurada_al_Conseil_Insular_de_Menorca_i_a_l_Institut_Menorqu%C3%AD_d_Estudis._Coordinaci%C3%B3_Jordi_Hern%C3%A1ndez_Gasch_Lloc_i_data_Lorca_10_de_setembre_de_2009> (Consulta: 10-10-2016). En tots els casos s'ha referenciat les dades com a documentació inèdita, abreviat com a “doc. i.”

116 LÓPEZ MULLOR, A. et alii: “La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), IIe-Ier siècles avant J.-C.”, *Actes du Congrès d'Arles* (2-5 de juny de 2011), SFECAG, Marsella, 2011, p. 449-466.

117 FERNÁNDEZ, J.H.; GRANADOS, J.O.: “Cerámica de imitación ática del Museo Arqueológico de Ibiza”, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 2, 1980, p. 24-30. GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 10.

118 GARCÍA ROSELLÓ, J. et alii: “La secuencia cronológica...”, p. 191. CALVO, M. et alii: “Análisis de distribución...”, p. 71.

119 L'altíssim percentatge per NR deriva del fet que es troben 303 fragments informes en un estrat datat d'època romana però sense cap element formal que atribueixi una cronologia concreta en aquesta època. De fet, només existeix una peça (un unguentari) en pasta ebusitana i datació romana, estant exempts qualsevol altre tipus que s'hi pugui enquadrar, per la qual cosa és evident que les produccions de la veïna illa d'Eivissa en aquesta fase van ser dèbils, quant a la ceràmica comuna. Tanmateix, s'ha detectat tràfec d'àmfora vinària romanoebusitana i de gobelets de parets fines fabricats a Eivissa (QUINTANA, C.: *Las ánforas...*, QUINTANA, C.: “El túmulo...” i LÓPEZ MULLOR, A.: *La ceràmica romana...*). L'oscil·lació en els percentatges deriva de les dues agrupacions materials assajades per

En el santuari de la Punta de Patró les produccions eivissenques atenyen el 49,4% per NR i, amb 24 individus, el 28,2% per NMI. La major part de la producció correspon a la vaixela de taula que imita vernissos negres, essent la ceràmica comuna ebusitana minoritària.¹²⁰

3.4.1. Classe de producció: Comuna ebusitana (COM EB)

Dins aquesta classe s'inclouen els exemplars de ceràmica comuna tant de la segona edat del ferro, que semblen constituir la pràctica totalitat dels individus identificats tipològicament, com els que es poguessin haver produït en època romana.

Presenta un màxim de 659 fragments i 18 individus, entre el 25 i el 47% per NR i entre el 17 i 29% per NMI a la fase balear respecte del conjunt de la ceràmica comuna d'aquesta època del jaciment de Son Ferrer. En canvi, per a la fase romana apliquen els valors anteriors atribuïbles a exemplars de fàbrica ebusitana.¹²¹

Respecte de l'altra producció ebusitana, les formes ebusitanes que "imiten" vernissos negres, la ceràmica comuna representa entre el 59 i 78,5% per NR i el 26,5 i 41% per NMI, a la fase balear, l'única comparable, atès que les "imitacions" només es produeixen durant la segona edat del ferro.

Formes, tipus i cronologia:

Les gerres

Les gerres ebusitanes tenen ja una relativament llarga tradició d'estudis, des dels treballs seminals de Font¹²² i Tarradell i Font,¹²³ els quals en proposaren la tipologia. Anys més tard, J.H. Fernández i B. Costa en revisaren contextos i cronologies.¹²⁴

Eb. 13c (TSF-44-2115)

Malgrat que només se'n conserva la base, és molt probable que l'exemplar de Son Ferrer pertanyi a la variant "c" del tipus 13, com sigui que presenta el diàmetre màxim en el terç inferior. La base és lleugerament realçada.

Es localitza, entre d'altres localitzacions d'Eivissa, a l'excavació del solar del c. Lleó, 10-12 i a l'àrea septentrional del Puig des Molins, també en el jaciment submarí de na Guardis, corresponent a un derelict de tercer quart de s. II a.n.e., així com a l'habitació 2 i al complex metal·lúrgic del mateix illot, en els contextos finals de 130/120 a.n.e.¹²⁵ Si bé està ben present al s. II a.n.e. no se'n coneixen els seus límits cronològics precisos.¹²⁶

fases. Els percentatges han estat arrodonits respecte dels guarismes consignats a les taules (Quadres 12 a 16).

120 SANMARTÍ, J.; HERNANDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca", *Cypselà*, 14, 2002, p. 112 i gràfic 10.

121 Vegeu nota 119.

122 FONT, M.: "Algunas formas poco frecuentes de la cerámica púnica de Ibiza. Prehistoria y Arqueología de las Islas Baleares", *VI Symposium de Prehistoria Peninsular* (Palma de Mallorca, 1972), Barcelona, 1974, p. 221-241.

123 TARRADELL, M.; FONT, M.: *Eivissa cartaginesa*, Biblioteca de Cultura Catalana, 13, Barcelona, 1975.

124 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común púnico-ebusitana: las formas principales y su cronología", *Actes du IIIe Congrès international des études phéniciennes et puniques* (Tunis 11-16 novembre de 1991), 1995. FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común..."

125 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 31 i fig. 9. GUERRERO, V. M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 35.

126 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 35. RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 604.

Ben present en contextos autòctons relacionats amb el culte, sigui funerari o no, aquesta gerra de mida petita forma part dels vasos de servei relacionats amb àgapes i/o libacions i segurament també d'ofrena. Sense referència a subtipus, es localitzen dos exemplars d'Eb. 13 en el santuari de Son Marí, abandonat ja en el primer quart del s. I a.n.e.¹²⁷ i al santuari de Son Carrió, on se'n documentaren catorze,¹²⁸ el context dels quals es pot datar probablement de la segona meitat del s. II a.n.e.¹²⁹ També n'apareixen tres exemplars en el santuari dels Antigors, segurament pertanyent al conjunt material que s'ha de datar del s. II a.n.e. i, en concret, entre 130/120-100 a.n.e.¹³⁰ i dos més a Son Favar, en unes dates de finals de s. II a.n.e.¹³¹.

En contextos domèstics publicats apareixen Eb. 13 al Turó de ses Beies¹³² i possiblement un exemplar d'Eb. 13a al recinte 25 (R25) de ses Païsses,¹³³ subtipus que, contra el que esmenta aquest darrer autor, s'ha de datar entre 425-350 a.n.e.¹³⁴

S'ha considerat prototipus d'imitacions a mà, dues de les quals localitzades també a Son Marí¹³⁵ i una altra a Son Corró.¹³⁶

Eb. 30a (TSF-11-49, TSF-62-966)

Aquesta forma, definida per Font,¹³⁷ hereva tal vegada de la forma Eb. 30b, correspon a una gerra de llavi diferenciada de secció triangular, de vegades motllurada per l'exterior, com s'aprecia als exemplars de Son Ferrer. A partir de la revisió, efectuada als anys vuitantes del segle passat, dels contextos de Puig des Molins, on aquesta gerra va ser emprada

127 GUERRERO, V.M.: "El santuario talayótico de "Son Marí" (Mallorca)", *BSAL*, 39, 1983, p. 293-335.

128 GARCÍA BELLIDO, M.: "De arqueología balear. Algunos bronces mallorquines", *Archivo Español de Arqueología*, XVIII (58-61), Madrid, 1945, Fig. 9,4. AMORÓS, L.R.: "Nuevos hallazgos en Son Carrió", *BSAL*, XXIX (712-713) (1944-1946), 1948, 364, Fig. 2,14 i 15.

129 La identificació dels exemplars de Son Carrió s'ha efectuat a partir de les làmines publicades. La cronologia del conjunt es pot establir a la segona meitat del s. II a.n.e. a partir dels exemplars més recents: gerres bicòniques de la costa catalana (formes Aranegui 5 i 7 —ARANEGUI GASCÓ, C.: "La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises", a LÉVÉQUE, P.; MOREL, J.-P. (ed.): *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Besançon-Paris, Annales littéraires de l'Université - Les Belles Lettres, 1987, p. 87-98.) i gobelet de parets fines (tal vegada, Mayet II —LÓPEZ MULLOR, A.: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, 1989). Les formes de la campaniana A (L. 31 a i b i possiblement L. 5) estarien al voltant d'aquesta data (180-50 a.n.e. —VIVAR LOMBARTE, G.: "La cerámica campaniense A", a ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, M. (coord.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 25-45).

130 HERNÁNDEZ-GASCH, J., VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes i comensalitat en el santuari de la segona edat del ferro balear del poblat dels Antigors (Illa de Mallorca)", a RIERA, M. (coord.): *IV Jornades d'arqueologia de les Illes Balears* (Eivissa, 1 i 2 d'octubre de 2010), 2012, p. 45.

131 AMORÓS, L.R.; GARCÍA-BELLIDO, A.: "Los hallazgos arqueológicos de Son Favar, Capdepera (Mallorca)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, 1947, p. 1-27.

132 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 78,8/10.

133 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavaciones en el Edificio 25 ("Climent Garau")*. *Campañas 2004, 2005, 2006, 2009*, p. 721 <https://www.academia.edu/20195097/Ses_Pa%C3%AFsses_Art%C3%A0_Mallorca_Excavaciones_en_el_edificio_25> (Consulta: 10-10-2016).

134 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 30.

135 GUERRERO, V. M.: "El santuario...". GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 35.

136 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Yacimientos talayóticos para el estudio de la romanización en la isla de Mallorca", *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Islas Baleares* (Alcúdia, juliol de 1977), Mallorca, 1983, fig. 7,1.

137 FONT, M.: "Algunas formas..."

com a urna cinerària, se li ha atorgat una cronologia tardana però àmplia, a partir del s. II a.n.e. La seva presència a la intervenció del c. Lleó 10-12 com a urna d'incineració en contextos de canvi d'era fins mitjan s. II a.n.e. va permetre estendre la seva cronologia fins època romana.¹³⁸ Apareix a l'hipogeu 11 de Puig des Molins excavat l'any 2004 i 2005 junt a un ungüentari Eb. 80 i una vora d'àmfora punicoebusitana T.8.1.3.1. i tres monedes datades a partir de la Segona Guerra Púnica fins a mitjan s. II a.n.e., si bé el mateix estrat també conté ungüentaris de vidre, fragments de gobelets de parets fines de les formes Mayet XII, XXIX i XXXVII i fragments de *Terra sigillata* i ceràmica de cuina africana que testimonien l'ús altimperial de l'hipogeu. Així, aquesta recent excavació no permet avançar en la problemàtica cronològica del tipus.¹³⁹

Joan Ramon l'exclou dels contextos tardans de la ceràmica punicoebusitana¹⁴⁰ i, en canvi, a partir de contextos encara inèdits de les acaballes del s. I a.n.e. i dels primers decennis de l'imperi romà proposa una cronologia recent i curta (com. pers.).

A Mallorca, si és que s'han correctament identificat a partir de material molt fragmentat, en coneixem dos exemplars a Son Fornés en un estrat on també s'hi troben gerres del tipus Eb. 69 i 73, dues copes o bols de comuna ebusitana similars als tipus Lamboglia 26/27 i 27c, i fragments de comuna reduïda ibèrica pintada i comuna ibèrica, si bé són els vernissos negres que permeten concretar la cronologia de l'estrat entre el 125/100 i el 75/50 a.n.e. Els exemplars més antics corresponen a fragments de Lamboglia 25 i 27c i Morel 2974 de Campaniana A i d'una Calena de la fàcies antiga o mitjana de la forma Morel 2615,¹⁴¹ mentre que els més moderns pertanyen a una Lamboglia 33 de Campaniana A de la fàcies tardana, a una Calena mitjana o tardana de la forma Lamboglia 7 i a una Calena mitjana Morel 1416c/Lamboglia 4 (doc. i.). També han aparegut en el nivell d'enderroc de l'estructura en curs d'excavació a Hospitalet vell (2016) format al voltant del 75-50 a.n.e. (doc. i.). Pel que fa a ses Païsses se'n coneix un possible exemplar a la UE 2(04) de l'edifici R25,¹⁴² un nivell datat entre el s. I a.n.e. i mitjan s. I n.e.¹⁴³

Eb. 73 (TSF-62-992)

L'únic exemplar de gerra Eb. 73 identificat en el jaciment de Son Ferrer conserva només part del coll i la vora. La distinció de la forma en dos tipus (a i b), establerta per Fernández i Costa,¹⁴⁴ és difícilment aplicable a partir del fragment conservat, sobretot perquè la pròpia vora té trets ambigus: és clarament exvasada, com correspondria als exemplars d'Eb. 73b, però no es pot afirmar que el llavi triangular tingui una la paret externa poc inclinada o quasi horitzontal, més aviat el contrari. Recentment Ramon

138 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 34 i 35.

139 FERNÁNDEZ, J.H.; MARÍN CEBALLOS, M.C.; MEZQUIDA, A.M.: "Afrodita en una terracota del Puig des Molins (Ibiza)", *SPAL*, 20, 2011, p. 145 i 146.

140 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...".

141 MOREL, J.P.: "La céramique campanienne: acquis et problèmes", *Céramiques Hellénistiques et Romaines. Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 242, 1980, p. 85-122. MOREL, J.P.: *Céramique campanienne: les formes*, Roma, 1991.

142 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 721.

143 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 487.

144 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 40 i 41.

assenyalava el fet que és un model amb moltes variables intermèdies,¹⁴⁵ que fan poc operativa dita distinció.

Es tracta d'una innovació formal del s. II a.n.e. que es continua produint a la primera meitat del s. I a.n.e.¹⁴⁶

A Eivissa se'n localitzen a l'Avinguda d'Espanya núm. 3 (AE-3), a la necròpolis urbana del puig des Molins i a les necròpolis rurals de Can Vicent Jeroni i ses Païsses de Cala d'Hort.

A Mallorca apareixen en el jaciment indígena del Turó de ses Beies¹⁴⁷ i en el derelictu i establiment ebusità de l'illot de na Guardis.¹⁴⁸ També n'han aparegut a Son Fornés en contextos sobretot de s. II a.n.e., si bé no es pot descartar alguns exemplars de ple s. I a.n.e. i alguna perdurabilitat fins a meitat de s. I n.e. (doc. i.).

De tot el que s'ha publicat de ses Païsses, només se'n coneixen al recinte 25 (R25) i, en concret, a les UE 1 (05), 2A (05), 3 (04), 7 (05), 11 i 11B (05).¹⁴⁹ Es tracta pràcticament dels mateixos contextos en què apareixen gerres Eb. 69, llevat de la UE 1, que es refereix al nivell superficial, tot i que les seves importacions són altimperials,¹⁵⁰ i de la UE 3 de 2004, formada en el darrer quart del s. II a.n.e.¹⁵¹

Un exemplar del santuari de Torralba d'en Salort,¹⁵² prové d'un nivell del darrer quart del s. I a.n.e.

Finalment, existeixen un fragment petit de vora (**TSF-62-958**) al qual no s'ha pogut atribuir un tipus concret, la procedència del qual sembla segura a partir de la pasta que presenta.

FE-13/95 (TSF-11-17)?

Existeix un petit fragment de vora de difícil adscripció. Podria correspondre tal vegada a la forma FE-13/95 per la boca ampla i la vora lleugerament engruixida i arrodonida.¹⁵³ Tanmateix, a l'exemplar de Son Ferrer el coll sembla recte i no oblic. La datació d'aquesta forma monoansada present a les intervencions a FE-13 i, miniaturitzat, a AR-33/V és de s. III a.n.e. També és similar a les seves gerretes successores, que presenten dues nanses i cos bicònic, tot i que vores més engruixides, tret que s'observa a l'exemplar de Son Ferrer. Estan presents a l'ancoratge Nord de Na Guardis i semblen molt freqüents en cronologies de s. II a.n.e.¹⁵⁴

145 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 604.

146 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 603 i 604.

147 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 32,4/3; fig. 43,6/15; fig. 86,9/61; fig. 86,9/62, en aquests tres darrers casos, amb pintura de color vermellós a la superfície externa.

148 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 40 i 41. RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 604.

149 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 41/225; 57/225; 14/225; 88/225; 98 i 108/225, respectivament. El número de pàgina correspon al d'inventari, identificat amb un número seguit de "225", on 225 és el número total de pàgines de l'inventari.

150 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 645

151 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 248.

152 FERNÁNDEZ-MIRANDA FERNÁNDEZ, M.: *El poblado de Torralba d'en Salort (Alaior, Menorca)*, Palma, 2009, làm. 13,22.

153 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 594 i fig. 6,32.

154 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 607 i fig. 11,96.

Eb. 69

Estranya l'absència de gerres del tipus Eb. 69, freqüentíssima a contextos balears com de seguida es veurà. Aquesta gerra de vora de secció triangular, de mida gran, que pot atènyer els 560 mm d'alçada, és una de les formes més característiques del repertori ebusità des de finals del s. IV fins al s. I a.n.e. Quant al seu ús és, sens dubte, un recipient contenidor, fins i tot de transport.¹⁵⁵

Està present a la necròpolis urbana del Puig des Molins i a la de ses Païsses de Cala d'Hort, en contextos tardans de finals del s. III i del s. II a.n.e. i al derelict de l'illa dels Conills. La seva evolució ve establerta per la seva troballa en abocadors de les gerrerries del sector urbà, tant a l'AE-20, amb una cronologia probable de finals del s. IV a.n.e., com a l'AE-34, on es data de la primera meitat del s. II a.n.e. Profusament exportada a las Illes Balears, es localitza a l'ancoratge nord i a les estructures terrestres de Na Guardis, en contextos datats en el s. II a.n.e., i a l'ancoratge de Cales Coves.¹⁵⁶

En contextos plenament indígenes de caire domèstic se'n coneixen nombrosos exemplars, tot i que alguns fragments per la mida reduïda també tal vegada s'hi hagin atribuït erròniament, confonent-se amb gerres del tipus Eb. 30a.

Apareixen a l'assentament del Turó de ses Beies¹⁵⁷ o als poblats de Son Fornés, en contextos sobretot de s. II-I a.n.e., si bé no es pot excloure l'existència d'exemplars del s. III a.n.e. i alguna perdurabilitat en els primers decennis del canvi d'era (doc. i.), i de s'Hospitalet, en aquest darrer cas en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i.).

De les excavacions antigues al poblat de ses Païsses en coneixem un exemplar a l'edifici R11,¹⁵⁸ en un context que pels materials descrits sembla dels primers tres quarts del s. II a.n.e., mentre que a les excavacions recents se'n va recuperar un exemplar a les UE 10, 13 i 39,¹⁵⁹ datades entre finals s. II a.n.e. i mitjan s. I n.e., dels tres primers quarts del s. II a.n.e. i de s. II a.n.e., respectivament.¹⁶⁰

Al R25 de ses Païsses se n'ha publicat procedents de les UE 2A (05), 3D (05), 7D (05), 11 i 11B (05), i 22B, C i E (05).¹⁶¹ En concret UE 2A és un nivell amb materials mesclats sobretot

155 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 38 i fig. 23. RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 603 i fig. 10,88.

156 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", p. 38.

157 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 11,1/8; fig. 17,1/212; fig. 18,1/276; fig. 24,2/14 i 2/15; fig. 28,3/7; fig. 64,7/14; fig. 70,7/81; fig. 72,7/145; fig. 75,7/178; fig. 78,8/11; fig. 87,9/64; fig. 96,9/116.

158 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J., *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campañas 1999-2000 y Estudio de los materiales de las campañas de la Misión Hispano-Italiana 1959-1963*, 2005, p.31. <https://www.academia.edu/20196674/Memoria_de_las_excavaciones_en_el_poblado_talay%C3%B3tico_de_Ses_PA%C3%AFsses_Art%C3%A0_Mallorca_Campa%C3%B1as_1999-2000.Estudio_de_los_materiales_de_las_campa%C3%B1as_de_la_Misi%C3%B3n_Italiana_1959-1963> (Consulta: 10-10-2016).

159 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 86-87 i 93-94.

160 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 46, 47 i 54.

161 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 57/225; 80/225; 95/225; 98 i 107/225; 124,128 i 132/225, respectivament. Quan el número d'unitat estratigràfica va seguit d'una lletra correspon a àmbit o subsector; entre parèntesis s'especifica el número de campanya. Val a dir que la cronologia pot variar substancialment pel que fa a un mateix número d'unitat estratigràfica, no només entre campanya, sinó també, almenys en l'únic cas explicat

de s. I a.n.e – I n.e.,¹⁶² la UE 3 de 2005 es data entre s. I a.n.e. i mitjan s. I n.e.,¹⁶³ la UE 7 i 11, “majoritàriament” en el s. II a.n.e.,¹⁶⁴ i la UE 22, del 150-100 a.n.e. “amb intrusions posteriors”.¹⁶⁵

A Menorca sovinteja al poblat de Biniparratx Petit, tant en contextos d'ús (UE 45 i 80) com d'abandonament, rebliment i enderroc (UE 21, 41, 123 i 220),¹⁶⁶ tots els quals datats entre el s. I a.n.e. i la primera (UE 41 i 220) o segona meitat (UE 123) del s. I n.e.¹⁶⁷ o s. II n.e. (UE 21 per analogia amb UE 57),¹⁶⁸ en aquest darrer cas, de manera absolutament residual.

També apareix en contextos rituals, com en el santuari de la Punta des Patró¹⁶⁹ i en el santuari de Torralba d'en Salort,¹⁷⁰ en nivells que probablement es poden datar de la segona meitat del s. II a.n.e.

Tapadora (TSF-62-989)

Existeix un fragment de vora que per la seva inclinació correspon a una tapadora de ceràmica de cuina, el diàmetre de la qual, per bé que difícilment determinable, és clarament superior al d'un *operculum* o tapadora d'àmfora.

A Eivissa se'n coneixen ja en el s. III a.n.e. i s'interpreten com a tapadores d'olles o cassoles¹⁷¹ o fins i tot de bols de vora motllurada del tipus FE-13/271.¹⁷² En contextos de s. II i primera meitat de s. I a.n.e. són encara més abundants, si hem de fer cas a les olles i cassoles que presenten motlures o esglaons per a l'encaix de sengles tapadores.¹⁷³ Alguns vasos ansats també els presenten i en conserven la tapadora.¹⁷⁴

En contextos balears solen ser espècimens poc freqüents, en consonància amb la pràctica absència de ceràmica de cuina importada (d'olles i cassoles, essencialment), si bé també és possible que no hagin estat reconeguts. N'hem documentat un fragment, que presenta una pasta tal vegada ebusitana en contextos del s. II a.n.e. del jaciment de s'Hospitalet

(UE 2A a G - ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 488 i 489), entre subsectors d'una mateixa campanya, per la qual cosa no és el número que es refereix a un únic context o unitat estratigràfica, sinó la combinació de número, any i, tal vegada, lletra.

162 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 488.

163 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 490.

164 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 253 i 254.

165 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255. No hem pogut documentar les datacions concretes de 3D (05), 7D (05), 11B (05), 22B, C i E (05), per la qual cosa la datació és la general per a les UE 3, 7, 11 i 22 de 2005.

166 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 143, 148, 151, 159, 176 i 180.

167 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 33-36, 40 i 49.

168 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 49 i 187.

169 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: “El santuari de Sa Punta des Patró a l'àrea cultural de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Avenç de resultats”, *Mayurqa*, 25, 1999, p. 122 i fig. 5,7. SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: “El comerç...”, p. 112 i fig. 7,6.

170 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, l'àm. 10,9.

171 RAMON, J.: “La ceràmica púnico-ebusitana...”, p. 603 i fig. 9,87.

172 RAMON, J.: “La ceràmica púnico-ebusitana...”, p. 594 i fig. 5,30.

173 RAMON, J.: “La ceràmica púnico-ebusitana...”, p. 615.

174 RAMON, J.: “La ceràmica púnico-ebusitana...”, p. 615 i fig. 15,144.

(doc. i). Se'n troben 5 individus entre els materials de les excavacions antigues de Son Fornés, en contextos arqueològics d'entre 125-25 a.n.e., tot i que aquests contextos també contenen materials de 250/225-200/175 a.n.e. (doc. i). També s'esmenta un exemplar, sense dibuix, entre els materials de R25 de ses Païsses del nivell 2A (05),¹⁷⁵ el qual conté materials eminentment de s. I a.n.e. – I n.e.

Mortor (TSF-9-1820)

L'exemplar de Son Ferrer conserva només un fragment de vora amb llavi pla difícil d'orientar, atesa la seva erosió. La cronologia general del tipus és de 350 a 100 a.n.e., essent els de llavi pla presents ja al taller AE-20 d'Eivissa a la segona meitat del s. IV, tot i que junt als de llavi corb i ondulat dominen el panorama del s. II a.n.e.¹⁷⁶

Documentat també a s'Hospitalet en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i), però no entre els materials de les excavacions antigues de Son Fornés (doc. i). En el santuari de Torralba d'en Salort hi ha un fragment de base de mortor ebusità i un fragment informe amb solcs concèntrics,¹⁷⁷ que podria pertànyer a un mortor o gibrell,¹⁷⁸ tots dos en sengles nivells de segona meitat del s. II a.n.e. A les excavacions de G. Lilliu al poblat de ses Païsses n'aparegué un exemplar a l'edifici R11,¹⁷⁹ en un context probablement dels primers tres quarts del s. II a.n.e.

Se'n localitzen diversos exemplars a l'excavació de la casa 1 de Biniparratx Petit. En concret, se n'ha trobat a les UE 14, 67, 68, 86, 123, 124, 202, 207, 220, 251/252 i 253/256.¹⁸⁰ Es tracta de nivells d'abandonament i enderroc o rebliment que cobreixen des de mitjan s. III a.n.e. (UE 67, 251/252 i 253/256),¹⁸¹ 150-50 a.n.e. (UE 68),¹⁸² canvi d'era o un poc abans (UE 86, 202 i 207)¹⁸³ i primera (UE 14 i 220) o segona meitat (UE 123) del s. I n.e.¹⁸⁴

Les datacions recents a Biniparratx petit permeten considerar la perdurabilitat de la producció, com a mínim, fins el canvi d'era.

3.4.2. Classe de producció: Imitació ebusitana de vernís negre (IMIT EB VN)

Aquesta producció aplega un màxim de 181 fragments i 25 individus, entre el 13 i el 18% per NR i entre el 42 i 46% per NMI respecte del conjunt de la ceràmica de la fase balear, segons si s'ha tingut en compte totes les restes o només les aparegudes en estrats d'aquesta època. La producció no traspassa a la fase romana.

Respecte de la ceràmica comuna, les imitacions ebusitanes de vernís negre atenyen entre el 21,5 i el 41% per NR i el 59 i 73,5% per NMI, a la fase balear, l'única comparable.

175 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 59/225.

176 GUERRERO, V.M.: "Cerámica de cocina...", p. 209.

177 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 7,31 i 17,14, respectivament.

178 GUERRERO, V.M.: "Cerámica de cocina...", p. 208-210, fig. 1 i 3.

179 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 31.

180 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 141; 183; 167; 139 i làm. 19; 180 i làm. 30; 157; 171; 173; 176 i làm. 36; 181 i làm. 41, i 182, respectivament.

181 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 48.

182 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 48.

183 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 23 i 40.

184 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40.

Formes, tipus i cronologia:

Els bols

De la forma bol existeixen clarament dos tipus, els bols carenats i els que imiten la forma Lamboglia 31.¹⁸⁵ Joan Ramon els considera dins una mateixa categoria, la de "bols convexos amb vora simple".¹⁸⁶

Carenat (TSF-9-1006, TSF-44-2088, TSF-44-2096, TSF-62-172, TSF-62-1010)

És una forma que té precedents en bols convexos amb carenes suaus i vores verticals datats en el s. III a.n.e. a l'Hort d'en Xim¹⁸⁷ o a la segona meitat d'aquesta centúria al taller FE-13 o a ses Païsses de Cala d'Hort.¹⁸⁸

Els exemplars de s. II a.n.e., als que pertanyen els individus de Son Ferrer, es caracteritzen pel perfil rectilini i angular, de vegades carenat, i les vores altes amb tendència vertical, sovint inclinats de manera entrant o exvasada, presentant en algun cas vernís vermell o negre tant a la superfície interna com a l'externa. Són freqüents entre 200-50 a.n.e.¹⁸⁹ Els n.i. TSF-62-172 i TSF-62-1010 presenten vernís de color marró a la meitat superior del vas i per ambdues superfícies.

És un dels bols més representats junt a les imitacions de L. 26/27ab.¹⁹⁰ Se n'han localitzat als recintes 1 i 2 de Na Guardis.¹⁹¹

Està present en ambients funeraris indígenes, com a la Cova Monja,¹⁹² i segurament també a d'altres llocs de culte com el santuari de Son Carrió.¹⁹³ Se'n conserva un perfil sencer i fragment d'un segon exemplar en el santuari de Torralba d'en Salort,¹⁹⁴ en un nivell que conté materials de 100-50 a.n.e. i 1-50 n.e., i un altre exemplar en el santuari de la Punta des Patró amb una cronologia de s. II a.n.e. i més probablement de la segona meitat d'aquesta centúria.¹⁹⁵

En contextos domèstics està ben documentat també al Turó de ses Beies¹⁹⁶ i a s'Hospitalet en contextos de 130-120 a.n.e. Es tracta de la forma més recurrent de comuna ebusitana junt a la gerra Eb. 69 en els contextos estudiats de s'Hospitalet (doc. i), però no sembla present a les excavacions antigues de Son Fornés (doc. i). A ses Païsses s'ha documentat

185 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*

186 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana..."

187 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", fig.6,43 i 44.

188 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 15; RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", fig. 13,129.

189 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 15; RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", 609.

190 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

191 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 15.

192 ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales mallorquinas en la Edad del Hierro*, Excavaciones Arqueológicas en España, 118, Madrid, 1981, p. 75, fig. 30,6.

193 AMORÓS, L.R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364, fig. 2, 10. Vegeu nota 129.

194 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 32,1 i 5.

195 SANMARTÍ, J.; HERNANDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: "El santuari...", p. 122.

196 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 24,2/25; fig. 33,4/8; fig. 45,6/19; fig. 70,7/102 i 7/103; fig. 77,8/6; fig. 83,9/9; fig. 88,9/68.

només a les excavacions de finals dels anys noranta, on el seu context d'aparició (UE 13) es data del s. II a.n.e.¹⁹⁷

En contextos domèstics menorquins el tenim representat a Biniparratx a les UE 68 i 123 en pastes oxidades.¹⁹⁸ Es tracta de nivells d'enderroc i abandonament, de 150-50 a.n.e i segona meitat del s. I n.e., respectivament.¹⁹⁹

Còncau / L. 31 (TSF-9-1008, TSF-44-2090)

Aquest bol que Guerrero veu inspirat en la forma L. 31 o 33b,²⁰⁰ és junt a la resta de bols còncaus un dels tipus més fabricats a Eivissa entre els s. II i I a.n.e.²⁰¹ Poden presentar vernís vermell o negre a la part de la vora i, de vegades, un o diversos solcs incisos paral·lels a la vora per la superfície externa, com l'exemplar de Son Ferrer.

A les Illes Balears és una forma també molt freqüent i fins i tot imitada en contextos rituals.²⁰² N'apareixen al santuari de la Punta des Patró,²⁰³ al de Son Mas,²⁰⁴ al de ses Païsses i possiblement també al santuari de Son Carrió.²⁰⁵

En el santuari de ses Païsses, excavat originalment per Lilliu a l'any 1959 i recentment reexcavat per Aramburu Zabala,²⁰⁶ aquest bol s'ha localitzat en un context problemàtic (UE 2 i 5) que per la interpretació que se n'ha fet,²⁰⁷ com a "darrer ús de l'ús original", proper, a més, a la seva construcció que es justifica pels volts de mitjan mil·lenni, convé analitzar.

Aquest context conté una datació radiocarbònica damunt una mostra de vida curta que proporciona una cronologia de les darreries del s. VI - inicis del s. IV a.n.e.²⁰⁸ Tanmateix, aquest resultat no coincideix amb els materials ceràmics que contenen aquests nivells (UE 2 i 5) que són de s. II o I a.n.e. De banda de la imitació de vernís negre,²⁰⁹ existeixen 32 fragments de ceràmica grisa de la costa catalana, entre els quals una forma identificada

197 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 307 i 638.

198 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 166-167 i làm. 15 i p. 180 i làm. 29.

199 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 48.

200 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 13.

201 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 609 i fig. 13,127.

202 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 13. BELÉN, M.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El fontedero de Cales Coves (Alayor, Menorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 101, Madrid, 1979.

203 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: "El santuari talaiòtic de Sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)", *Tribuna d'arqueologia 2000*, Barcelona, 2003, p. 92 i fig. 4,10. SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i fig. 7,1, 2 i 4.

204 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine du site cultuel de Son Mas (Majorque, Espagne)", *Actes du Congrès de Langres (17-20 de maig de 2007)*, SFECAG, Marseille, 2007, fig. 6,5.

205 AMORÓS, L.R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364, fig. 2,7-9 i 13. Vegeu nota 129.

206 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavación del Edificio 1*, 2010.<https://www.academia.edu/20194579/Ses_Pa%C3%AFsses_Art%C3%A0_Mallorca_-_Excavaciones_en_el_edificio_1> (Consulta: 10-10-2016).

207 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 7.

208 KIA-32333 (3A): 2345±30 BP, C/N=2.8, δ 13C ‰ = -19.20, δ 15N ‰ = +8.27. Os d'ovicàpid. Calibració Oxcal 4.1 corva IntCal 09. 95.4% probabilitat: 513-378 BC. ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 7 i 18.

209 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 18 i 56.

com a una gerra,²¹⁰ i 10 fragments informes d'àmfora grecoitàlica o itàlica.²¹¹ També l'estrat subjacent (UE 10), format per cendres i introduït amb un enigmàtic epígraf ("UE de la fase anterior, con materiales de esta fase"), conté formes de ceràmica campaniana (sense especificar-ne la classe), de ceràmica grisa de la costa catalana i un informe d'àmfora grecoitàlica o itàlica.²¹² De fet, en el llistat d'unitats estratigràfiques es data les UE 2 i 10 en s. II a.n.e.²¹³ Finalment, el bol hel·lenístic a relleu o megàric d'un nivell suprajacent a la UE 5 (UE 12), que s'ha de datar de les darreries del s. II a.n.e., estaria en la mateixa fàcies ceràmica.²¹⁴

En els santuaris de taula menorquins, se'n documenta un exemplar a Torralba d'en Salort,²¹⁵ en un nivell format en el 100-50 a.n.e.

Entre els contextos domèstics analitzats existeix un exemplar procedent de les excavacions antigues de Son Fornés, en un estrat format entre 150-25 a.n.e. i més específicament tal vegada entre 100-75 a.n.e. (doc. i.). Se n'han publicat diversos exemplars al Turó de ses Beies.²¹⁶

És un tipus molt freqüent també a la casa 1 del poblat de Biniparratx petit, tant en pastes oxidades com reduïdes. Es localitza a les UE 1, 42, 57, 68, 86, 123, 124, 207, 220 i 232.²¹⁷ Llevat del nivell superficial (UE 1), es tracta de nivells d'ús (UE 86 i 232), d'abandonament o de reblliment (UE 123, 207 i 220) i d'enderroc (UE 42, 57 i 68). L'arc cronològic que comprenen abasta des de finals s. III a.n.e. o inicis del II (UE 232), 150-50 a.n.e. (UE 68), canvi d'era o al seu voltant (UE 42, 86 i 207), primera (UE 220) o segona meitat (UE 123) del s. I n.e. i s. II n.e. (UE 57).²¹⁸

Còncav / Convex (TSF-44-2122)?

Existeix un altre exemplar difícil de classificar per conservar un fragment insuficient de vora. Es caracteritza per una vora fina i una forta inflexió o carena damunt la qual el perfil és exvasat, rectilini o lleugerament convex.²¹⁹ Presenta la mateixa cronologia de s. II-I a.n.e. dels exemplars anteriors.

F. 2614 (TSF-44-2084, TSF-44-2101, TSF-44-2105)

S'han localitzat un perfil sencer i un altre al que li manca la base d'un bol hemisfèric, de secció còncava. S'aproxima a un exemplar publicat per Ramon entre els bols de perfil angular, el qual si bé no marca una carena en el terç inferior denota la influència del taller de Roses (F. 2640 de Morel) per la presència de quatre palmetes radials i una roseta central. El tipus 2640 també va ser conegut entre la producció arcaica de la Campaniana A, freqüent

210 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 7, 18, 58 i 59.

211 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 18 i 58.

212 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 19 i 57.

213 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 18 i 19.

214 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*, p. 7, 19, 57 i fig. II,4.

215 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 25,23.

216 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 12,1/23, 1/27 i 1/28; fig. 17,1/218; fig. 24,2/23 i 2/24; fig. 28,3/9; fig. 45,6/16 i 6/17; fig. 64,7/23; fig. 70,7/104; fig. 75,7/181; fig. 84,9/30; fig. 88,9/69.

217 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 120; 130; 163 i 188 i lám. 24; 188 i lám. 25; 138 i lám. 18; 180 i lám. 29 i 30; 157; 173 i lám. 32; 176 i lám. 35 i 36; 179 i lám. 39.

218 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40, 48 i 49.

219 RAMON, J.: "La ceràmica púnico-ebusitana...", p. 611 i fig. 13,133.

a la mateixa Eivissa a la segona meitat del s. III a.n.e.²²⁰

Tanmateix, els exemplars de Son Ferrer presenten una clara forma de casquet hemisfèric i una vora exvasada triangular o arrodonida i estan mancats de decoració impresa de palmetes, si bé l'exemplar TSF-44-2101 conserva 5 cercles concèntrics incisos per l'interior que són desconeguts als tallers d'Eivissa.²²¹ Tot o així, la pasta sembla de clara adscripció ebusitana. La secció els aproxima a la forma 2614 que es troba en el repertori formal de la variant antiga dels vernissos negres de Cales. Aquesta producció calena abraça un arc temporal entre el 200 i el 130/120 a.n.e., per la qual cosa les seves possibles imitacions es trobarien també dins el s. II a.n.e.²²²

L. 22 (TSF-9-1511)

Dins els bols o copes/escudelles que semblen tenir com a prototipus formes àtiques (L. 22, Àgora d'Atenes 803, 806 i 808 d'Sparkes and Talcott o F. 2643, 2644 i 2680 de Morel)²²³ n'existeixen de mida gran trobats en el derelict de Binisafúller, en pasta grisa amb engalba i roseta impresa en el fons interior. Fabricats entre el s. IV i bona part del s. III a.n.e. desapareixen a finals de la centúria, essent substituïts pels bols inspirats en la forma L. 28 o F. 2646 de la Campaniana A. En aquest cas, es tracta d'un bol de perfil carenat, de vegades sinuós. Fabricat en el s. II a.n.e., perdura durant la primera meitat del s. I a.n.e. La presència de palmetes o rosetes radials és pròpia dels exemplars primerencs.²²⁴

A Mallorca se'n coneixen a la necròpolis d'inhumació infantil de Cas Santamarier i als santuaris de la Punta des Patró²²⁵, de Son Carrió²²⁶ i de Torralba d'en Salort,²²⁷ en un nivell del 150-100 a.n.e. Entre els contextos domèstics analitzats, només l'hem localitzat a la intervenció de 1999 de ses Païsses. Es tracta d'un element residual en un nivell clarament datat en el s. II a.n.e.²²⁸

L'exemplar de Son Ferrer, que no conserva la base i, per tant, en desconeixem la presència o absència de decoració, no marca en absolut la carena per la qual cosa sembla estar més proper a la forma L. 22 que a la L. 28. Joan Ramon en recull un exemplar de s. III a.n.e.²²⁹ procedent del taller ceràmic AR-33/V i el classifica com a bol convex de vora sortint.

L. 26/27a-b (TSF-9-1850, TSF-9-1851, TSF-44-2121, TSF-62-1009)

És un tipus ben representat a Son Ferrer, com és natural, ja que junt als bols carenats és una de les formes més produïdes en els tallers ebusitans i que més èxit tingueren en contextos

²²⁰ RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 598 i fig. 7,70.

²²¹ RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", fig. 7,67-73.

²²² AQUILUÉ, X.; GARCÍA, J.; GUITART, J. (coord.): *La cerámica de vernís...*, p. 406.

²²³ SPARKES, B.A.; TALCOTT, L.: *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery*, Princeton, 1970. MOREL, J.P.: "La céramique campanienne...". MOREL, J.P.: *Céramique campanienne...*

²²⁴ GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 14.

²²⁵ SANMARTÍ, J.; HERNANDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i fig. 7,5.

²²⁶ GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 14.

²²⁷ FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 9,20.

²²⁸ ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 47 i 307.

²²⁹ RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 596 i fig. 7,57.

indígenes.²³⁰ Es tracta d'un bol hemisfèric de vora reentrant, anomenat per Ramon com a bol convex de vora simple entrant.²³¹ Segons Guerrero són imitacions de vernissos negres àtics (*incurved rim bowl*) de la segona meitat del s. IV a.n.e. i també de vernissos negres del s. III a.n.e.,²³² en concret del taller de les tres palmetes radials de Roses (L. 26, F. 2812) i del taller de les petites estampilles (F. 2884a1),²³³ de manera que la producció de Campaniana A (L. 27 a-b) no es relaciona amb el seu origen. En els exemplars de segona meitat de s. II a.n.e. la decoració impresa sembla estar ja absent.²³⁴

Es documenta en contextos eivissencs de s. III a.n.e. com l'Hort d'en Xim i el taller FE-13 i a una de les excavacions del barri industrial d'Ibosim (AR 33/V). En contextos balears es troba a l'ancoratge Nord de Na Guardis.²³⁵

Entre les comunitats locals mallorquines el seu ús sembla ser important en contextos rituals. Apareix tant en el santuari de Son Marí com a la cova funerària de Son Maimó,²³⁶ a més dels santuaris dels Antigors (doc. i. pròpia),²³⁷ possiblement de Son Carrió,²³⁸ de Son Mas,²³⁹ de la Punta des Patró²⁴⁰ i de Torralba d'en Salort,²⁴¹ en aquest darrer cas en un context medieval i del 200-150 a.n.e., respectivament.

Tanmateix, també està present en contextos domèstics autòctons. Al Turó de ses Beies n'hi ha diversos exemplars,²⁴² mentre que a s'Hospitalet apareix en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i.). A Son Fornés se'n localitzen en un nivell d'abocador, excavat durant les intervencions antigues, el qual es va formar entre els s. II-I a.n.e., tot i que probablement pertany al gruix de materials que coincideixen entre 125-75 a.n.e., i possiblement també en un altre nivell datat entre 125-75 a.n.e. (doc. i.).

De l'excavació de ses Païsses de l'any 1999 en coneixem un fragment de la UE 10, datada, com s'ha exposat anteriorment, entre finals s. II a.n.e. i mitjan s. I n.e.²⁴³ Les intervencions posteriors a l'edifici R25 només n'han proporcionat un altre exemplar. Segons el llistat de

230 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

231 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 596.

232 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

233 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 596.

234 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

235 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 596 i fig. 6,47.

236 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 12.

237 Inventari de materials arqueològics realitzat al Museu d'Arqueologia de Catalunya juntament amb l'arqueòleg Carles Velasco l'any 2010.

238 Si hem de fer cas la descripció de la pasta i al tractament de la superfície, les quals presenten engalbes i pintura de color vermell i marró. AMORÓS, L.R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364, fig. 2,11 i 12. Vegeu també nota 129.

239 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", p. 355 i fig. 6,4; 6,7 i 6,14.

240 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: "El santuari talaiòtic...", p. 92 i fig. 4,11. SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i fig. 7,3.

241 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 24,9 i làm. 25,16.

242 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*, fig. 24,2/26; fig. 39,5/8; fig. 45,6/18; fig. 78,8/15; fig. 84,9/31.

243 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 46, 47 i 307.

materials de la UE 3 (04),²⁴⁴ datada entre 125-100 a.n.e., es categoritza com a comuna ebusitana, si bé en una altra banda s'esmenta que podria ser també una producció ibèrica.²⁴⁵

Entre les comunitats locals menorquines que habitaren a Biniparratx petit és l'altre tipus vascular més freqüent, junt al bol còncav/L. 31 comentat més amunt. De pastes majoritàriament de cocció reductora, els exemplars es localitzen a les UE 1, 18, 32, 44, 45, 57, 86, 88, 123, 207, 220 i 253/256.²⁴⁶ Llevat del nivell superficial (UE 1), es tracta de nivells d'ús (UE 86, 88), d'abandonament i/o d'abocador (UE 44, 45, 123, 207, 220 i 253/256) i d'enderroc (UE 18, 32 i 57).²⁴⁷ La cronologia dels estrats cobreix un àmplia forqueta cronològica: anterioritat al 250 a.n.e. (UE 88), 250 – 50 a.n.e. (UE 253/256), al voltant del canvi d'era (UE 32, 86 i 207), de la primera (UE 44, 45 i 220) o segona meitat (UE 123) del s. I n.e., de la primera meitat del s. II n.e. (UE 18) o s. II n.e. (UE 57).²⁴⁸ En aquests darrers dos casos es tracta de materials clarament ja fora de context.

Tres darrers individus (**TSF-9-1833**, **TSF-11-462**, **TSF-44-2148**, **TSF-62-987**) pertanyen a la base de sengles bols, més probablement que no plats.

Els plats

L. 23 (TSF-9-1857, TSF-13-6, TSF-62-951, TSF-62-997, TSF-62-998)

El plat de peix de factura ebusitana segueix la tradició àtica d'aquest tipus de plat, si bé en la creació del propi tipus sembla haver-hi tingut un paper notable els plats púnics amb cassoleta central.²⁴⁹ Els exemplars més antics provenen del taller AE-20 d'Eivissa, datat dels tres primers quarts del s. IV a.n.e. i apareix també a l'establiment rural IM-50, a la segona meitat o darrer quart del s. IV a.n.e.²⁵⁰ Van ser freqüents durant tota la següent centúria, moment en què es troben als tallers AR-33/V i FE-13 i, a les Balears, a l'ancoratge de Cales Coves, al derelict de Binisafúller i en els nivells d'abandonament dels edificis A i B de Na Guardis. Presenten solcs concèntrics damunt la vora i emmarcant també la cassoleta i ocasionalment una roseta impresa en el centre de la dita cassoleta.²⁵¹

244 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 15/225.

245 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 723. Tanmateix, cal fer palès que en el llistat de materials que s'ofereix molt sovint no s'indica a quina forma ceràmica (bol, gerra, olla...) correspon l'element formal (vora, base, nansa...) i evidentment tampoc es fa referència al seu tipus. Els bols entrants que aquest autor refereix (n.i. 70 de la UE 22F, n.i. 12770 de la UE 42H i n.i. 12903 de la UE 57) podrien correspondre a aquest tipus, però també al tipus més petit L. 21/25-25-34 de Guerrero (GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 11), si hem de fer cas a la cita que efectua el mateix Aramburu-Zabala (ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 721).

246 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 120 i làm. 1; 146; 129; 150; 151; 163; 180 i làm. 29; 139 i làm. 19; 183 i làm. 26; 173 i làm. 32; 176; 182 i làm. 42, respectivament.

247 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 23, 27, 36, 40 i 41.

248 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 15, 48 i 49.

249 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17.

250 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17. RAMON TORRES, J.: "IM-50 Eivissa", *Gala*, 2, 1993, p. 80.

251 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17. RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 594 i fig. 6,35-39.

Els exemplars de s. II i de la primera meitat del s. I a.n.e. presenten trets menys cuidats com l'absència de solcs i decoració central.²⁵² Es localitzen a Na Guardis fins al seu definitiu abandonament en el darrer terç de la centúria i en el nivell IV del carrer Porticat de *Pollentia*, datat entre 50-30 a.n.e.²⁵³

A l'establiment rural del Turó de ses Beies se'n coneix un exemplar aparegut en un context de segona meitat de s. II a.n.e.²⁵⁴ A s'Hospitalet està present en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i.), però no entre els materials de les excavacions antigues de Son Fornés (doc. i.) ni tampoc en cap dels contextos revisats del poblat de ses Païsses.²⁵⁵ És, en canvi, una forma ben documentada en els contextos revistats de la casa 1 de Biniparratx petit, eminentment de pasta oxidada, si bé també n'existeixen de pasta reduïda. En concret, es documenta a les UE 1, 68, 207, 220, 250 i 251/252.²⁵⁶ Es tracta de nivells d'abandonament i/o d'abocador (UE 207, 220, 250 i 251/252) i d'enderroc (UE 68), la cronologia dels quals cobreix un àmplia forqueta cronològica: 250-50 a.n.e. (UE 251/252), s. II a.n.e. (UE 250), 150 – 50 a.n.e. (UE 68), canvi d'era (UE 207), i de la primera meitat del s. I n.e. (UE 220).²⁵⁷

La presència de solcs en tots els exemplars de Son Ferrer, llevat de la vora TSF-62-951, indiquen una cronologia relativament antiga més propera al 200 que al 100 a.n.e.

L. 5/55 / F. 2234c (TSF-13-165, TSF-44-2220, TSF-62-961)

S'ha pogut documentar un fragment de plat, que tindria paral·lel en un exemplar procedent del cap de Llibrell, donat a conèixer per Ramon.²⁵⁸ L'exemplar de Son Ferrer presenta damunt una pasta ebusitana característica una engalba ataronjada a ambdues superfícies.

Es tracta d'un plat molt obert, amb vora invasada o reentrant arrodonida, inspirada probablement en el tipus L. 55 o forma 2234c de Morel de la Campaniana A. Profusament fabricats en els tallers ebusitans durant el s. II a.n.e. i fins com a mínim el primer quart del s. I a.n.e., la seva distribució a l'illa de Mallorca sembla ser més aviat escassa,²⁵⁹ però no absent. Apareixen a l'ancoratge de Na Guardis²⁶⁰ i en el santuari de Son Mas.²⁶¹

Entre els contextos domèstics analitzats existeixen possibles exemplars al Turó de ses Beies,²⁶² amb restes de vernís que, en el cas de TSB-7/189, és vermell amb tons castanys

252 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 607 i fig. 13,113.

253 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 17. SANMARTÍ, J. et alii: *Les ceràmiques de vernís negres de Pollentia*, 5, Barcelona, 1996, p. 67-69.

254 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*, fig. 72,7/146.

255 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*; ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*; ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavación del Edificio 1...*; ARAMBURU-ZABALA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Edificio 14 "José Antonio Martínez"*, 2011, <https://www.academia.edu/20194661/Ses_Païsses_Art%C3%A0-Mallorca_Edificio_14> (Consulta: 10-10-2016).

256 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 118 i làm. 1; 167 i làm. 15; 173; 176, i 181, respectivament.

257 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40, 48 i 49.

258 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 609, fig. 13,120.

259 RAMON, J.: "La cerámica púnico-ebusitana...", p. 609.

260 GUERRERO, V.M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p. 18.

261 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 6,13.

262 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*, fig. 34,4/16; fig. 75,7/189, i fig. 88,9/67.

i espès, aplicat a pinzell.²⁶³ Aramburu-Zabala n'esmenta un a l'edifici R25 de ses Païsses procedent de la UE 3 (04)²⁶⁴ datat entre 125-100 a.n.e.²⁶⁵ De Biniparratx petit en coneixem un exemplar de pasta de cocció reductora, trobat a la UE 239, la qual es data del s. II a.n.e.²⁶⁶

4. Conclusions

Com a conclusió de la primera part del treball volem incidir en la cronologia dels contextos. A la presentació de la segona part, que recollirà en detall, com ja s'ha avençat, la resta de produccions de ceràmica comuna, de cuina i de vaixel·la fina s'analitzarà la funcionalitat vascular, la gènesi dels contextos i la funció dels espais arquitectònics deduïble, en part, del material moble, així com, en un altre ordre de coses, el dinamisme comercial de l'àrea de Santa Ponça.

A partir dels materials estudiats aquí i altres estudiats amb anterioritat es pot establir una cronologia dels contextos, no exempta de vegades de cert conflicte. És evident que la posada en comú de totes les dades (cronologia dels diversos materials i localització espacial) permetrà precisar les cronologies i les dinàmiques experimentades en els diversos espais delimitats, ja molt avençada en els treballs donats a conèixer. No obstant, el que es pretén ara és donar a conèixer les implicacions cronològiques que la ceràmica comuna i la vaixel·la fina anteriorment no estudiada aporten i, de resultes, la seva coincidència o discrepància amb les dades anteriorment publicades.

Així, la **UE 9**, que com s'ha vist respon a dues dinàmiques deposicionals, la primera, a la cambra principal de l'hipogeu, i la segona, a la seva avantcambra, presenta materials amfòrics (sembla que exclusivament) de s. IV pel primer espai i de s. IV-III a.n.e. a, com a mínim, s. I-II n.e. pel segon (entre el 250 a.n.e. i el 175 n.e.).²⁶⁷ En canvi, els vernissos negres estudiats, localitzats com la resta de vaixel·la a l'avantcambra, ofereixen una cronologia dels volts de mitjan s. II a.n.e.,²⁶⁸ mentre que dues de les tres parets fines referides tenen una cronologia d'inici s. I n.e.²⁶⁹ Dins aquest panorama la resta de les produccions de vaixel·la i la ceràmica comuna presenta elements cronològics que tenen un gran grau de coincidència entre el 200 i el 50 a.n.e., si bé no es pot excloure que alguns exemplars haguessin arribat amb anterioritat. En canvi, amb posterioritat a aquesta data s'ha documentat només i de manera clara un ungüentari de procedència indeterminada.

En definitiva, d'una banda, la fàcies més recent molt probablement es pugui datar pels volts del segon quart del s. I n.e., com sigui que tant els materials amfòrics més recents, com les parets fines i l'ungüentari semblen coincidir en aquest moment, si bé existeixen tres fragments informes de ceràmica de cuina africana, que, en tot cas, podrien rebaixar un poc la cronologia a un moment més avençat de s. I n.e. D'altra banda, és evident que existeixen materials que no es poden qualificar d'erràtics produïts en el s. II a.n.e. (un gobelet de la

263 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*, p. 208.

264 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 721.

265 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 248.

266 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 179 i lám. 39.

267 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 6.

268 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís..."

269 LÓPEZ MULLOR, A.: *La ceràmica romana...*

forma Mayet II de parets fines, ceràmiques campanianes i algunes imitacions ebusitanes de vernissos negres) o al voltant d'aquesta centúria (ceràmica d'origen ebusità), per la qual cosa és evident, que fos quin fos l'abast de la remoció ocorreguda en època romana altimperial, a l'avantcambra existí un llarguíssim procés d'acumulació i desplaçament de materials, com d'altra banda ja ha estat notat,²⁷⁰ si bé estratigràficament no va ser possible distingir-lo.

El pou d'accés adjacent a l'avantcambra i reblert per la **UE 101** va proporcionar vernissos negres datats del 175-125/100 a.n.e.²⁷¹ En canvi i de nou, la ceràmica comuna proporciona un fragment de tapadora de cuina africana, producció iniciada entre el 15 i el 50 n.e., la qual va perdurar fins el 400 n.e. Aquesta cronologia al voltant del 50 n.e. seria coincident amb la proposada pel moment més recent de l'avantcambra.

En el corredor d'accés, reblert per la **UE 62**, presenta a partir de la ceràmica comuna i la vaixel·la estudiada ara una cronologia de 175/150-50 a.n.e. a partir de les imitacions ebusitanes i púniques de vernís negre i de les produccions ibèriques, si bé existeixen de nou possibles intrusions al voltant o posteriors al canvi d'era representades per la gerra Eb. 30a, si atenem la cronologia tardana del tipus, o al, com a mínim, 50 n.e. que denota la ceràmica de cuina africana. Val a dir que els vernissos negres d'aquesta unitat estratigràfica s'han establert entre el 150-125/100 a.n.e. i les ceràmiques de parets fines entre 50 a.n.e. i el 30 n.e., aquestes darreres coincidents amb els materials tardans suara esmentats.²⁷² La dinàmica sedimentària del corredor és, per tant, aproximadament coincident amb la de l'avantcambra on existeixen les fàcies ceràmiques més recents de la UE 9.

Per damunt de la UE 62, les UE 11 i 13, tot i ser contigües a la mateixa cota, presenten cronologies divergents. Així, la **UE 13** té una cronologia de 200-50 a.n.e. a partir dels exemplars de ceràmica ebusitana d'imitació de vernís negre, si bé existeix una vora de bòtil de comuna romana oxidada que podria rebaixar-ne la cronologia, si no és intrusiu. El vernís negre d'aquest context dóna unes cronologies fins i tot més restringides, de 100-50/40 a.n.e.²⁷³ Es tracta d'un panorama material molt similar al de la UE 62.

En canvi, la **UE 11** presenta uns indicadors cronotipològics diversos, però que daten l'estrat en una època molt més recent, entre el 80 i el 150 n.e. Així, malgrat tenir materials que es podrien datar del s. III i/o II a.n.e., com la gerra ebusitana similar al tipus FE-13/95 o l'urna amb nansa de comuna itàlica, els indicadors més moderns són d'època romana altimperial. En aquest cas, la coincidència amb el material amfòric és gairebé perfecte, ja que data del 100-150 n.e.,²⁷⁴ si bé posteriors a la cronologia baixa de la gerra Eb. 30a. Aquestes cronologies s'adiuen amb els materials més recents de l'avantcambra (darrera fàcies ceràmica de la UE 9), però no amb els zocalitzats al corredor (UE 62).

Les unitats estratigràfiques de l'àmbit funerari 2 (**UE 53, 54, 57 i 75**) presenten materials molt migrats, de manera que resulta alguns resulten impossibles de datar. En canvi, analitzats com a l'únic context que semblen configurar podem concloure una datació entre

²⁷⁰ CALVO, M. *et alii*: "Análisis de distribución...", p. 71 i GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 119.

²⁷¹ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís..."

²⁷² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís..." i LÓPEZ MULLOR, A.: La ceràmica romana...

²⁷³ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís..."

²⁷⁴ QUINTANA, C.: Las ánforas...

el 70/90 i el 250 n.e. A partir del material amfòric Quintana ha proposat una cronologia de 50-200/225 n.e., que s'hi adiu.²⁷⁵

L'àmbit funerari 3 acull la **UE 36**, la qual presenta materials de cronologia romana. Si bé alguns es poden retrotraure al període tardorepublicà o balear, l'element més recent és una producció d'època flàvia d'una copa de TSAA (H. 8A), que permet datar l'estrat entre el 80 i el 100 n.e. Les àmfores d'aquest nivell presenten una cronologia amplíssima, de s. IV a.n.e. a s. II n.e., si bé l'enterrament en àmfora del tipus 8.1.3.3. redueix l'interval entre finals del s. II a.n.e. i mitjan s. I n.e., tot i que no sembla ser un exemplar tardà.²⁷⁶

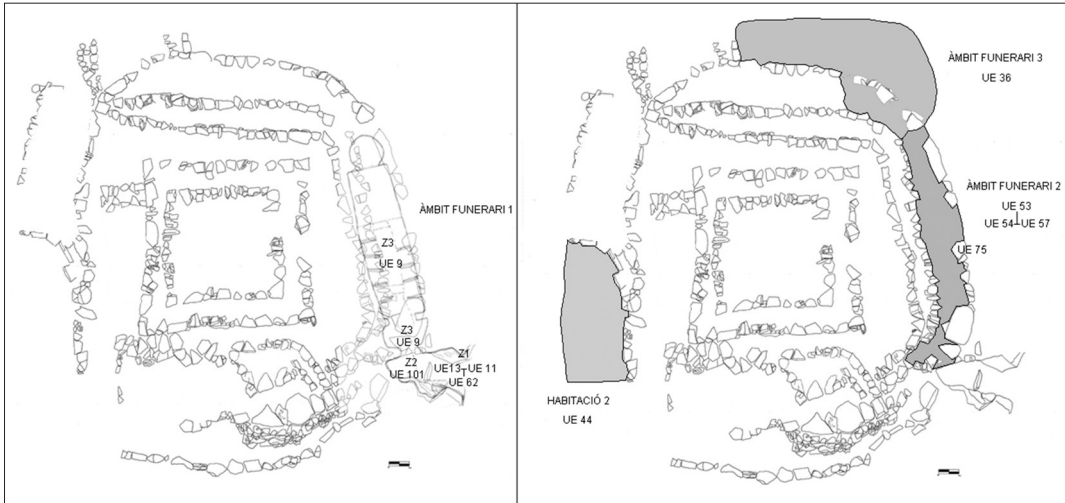
Finalment, l'habitació 2, de caire no funerari, acollia la **UE 44**. La ceràmica ara estudiada referma les cronologies proposades de s. II a.n.e.²⁷⁷ Les àmfores localitzades també són les més freqüents a Mallorca en aquesta centúria (àmfora punicoebusitana T. 8.1.3.2 i PE 22 i àmfora grecoitàlica).²⁷⁸ Tanmateix, la presència de dues nanses de llànties tardorepublicanes podrien rebaixar un poc la cronologia, mentre que la presència de cuina africana és clarament intrusiva.

275 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 20.

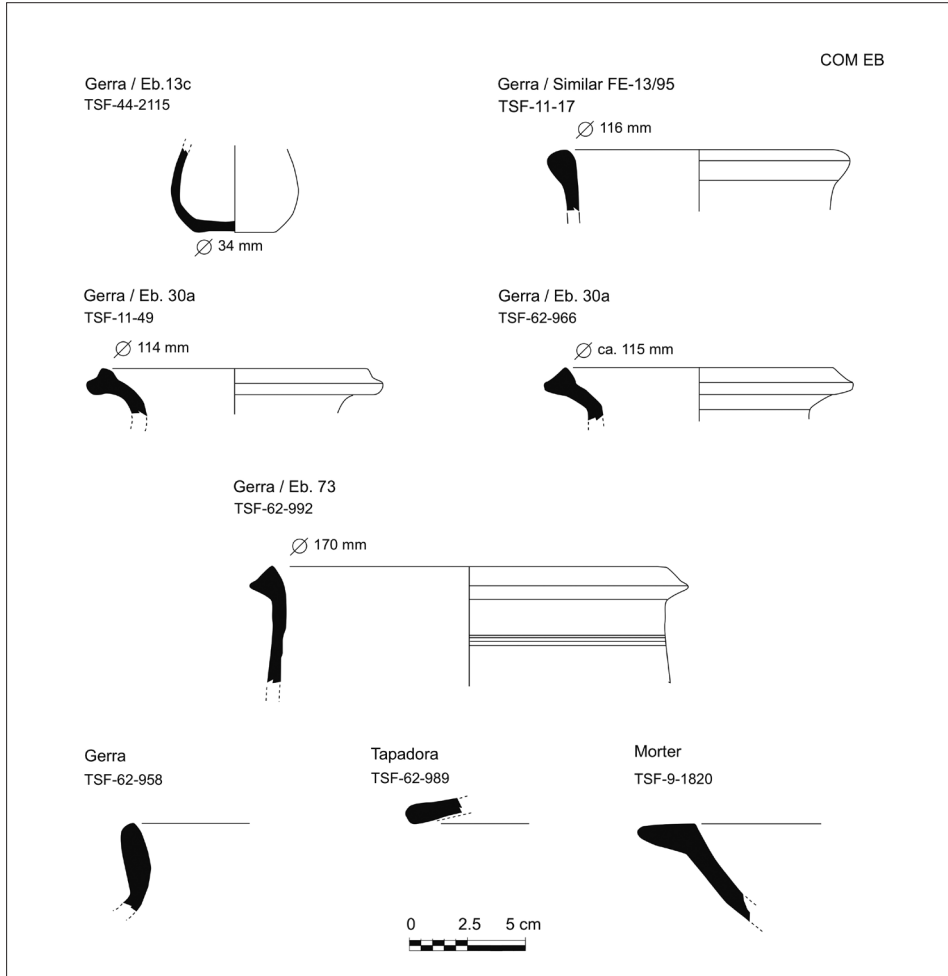
276 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 20.

277 GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica..." p. 195 i 196.

278 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 7.

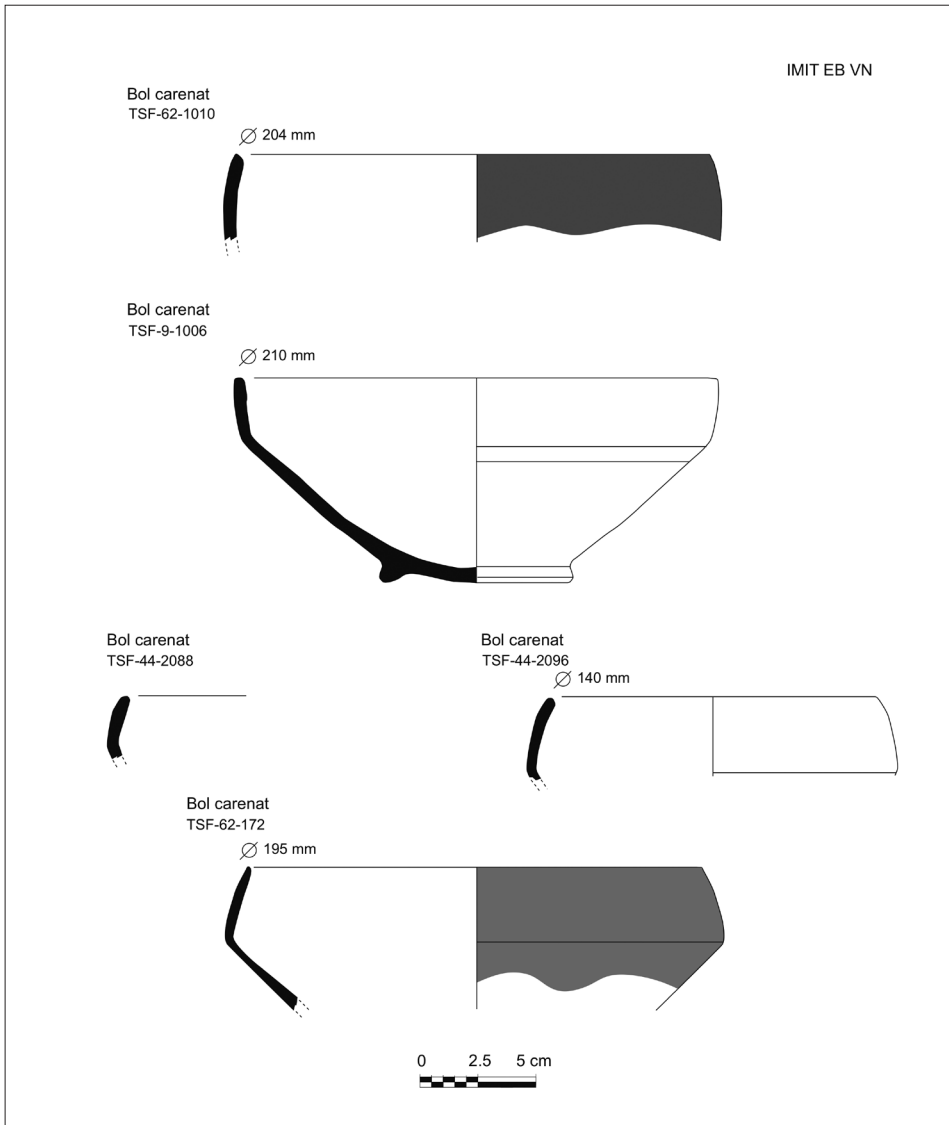

Fig. 1 Situació dels àmbits, zones i unitats estratigràfiques esmentades en el text a partir de la planta del turri-forme de Son Ferrer publicada per GARCIA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica...", p. 201, fig. 1. i de la planta de l'hipogeu publicada per CALVO, M. *et alii*: "Análisis de distribución..." p. 64, fig. 1. Elaboració pròpia

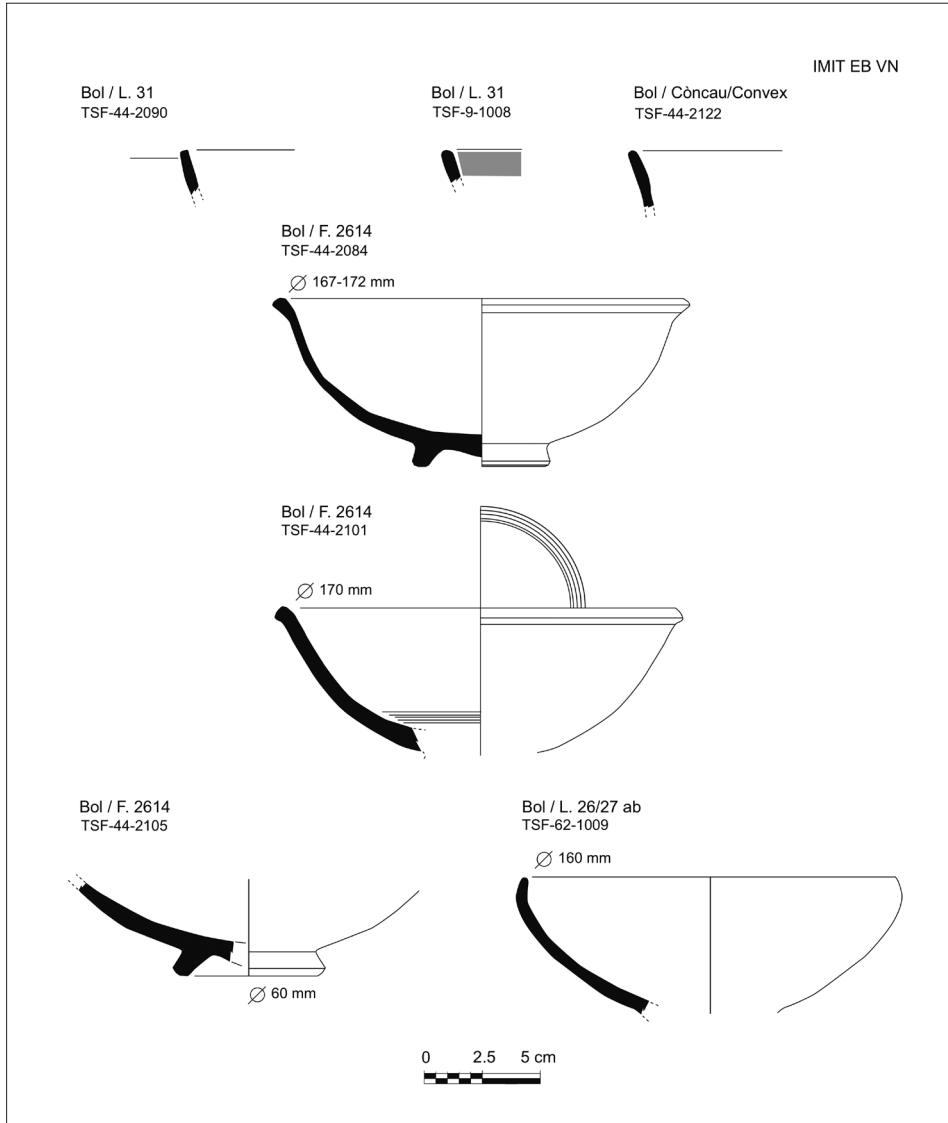

Làmina 1 Ceràmica comuna ebusitana del Turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

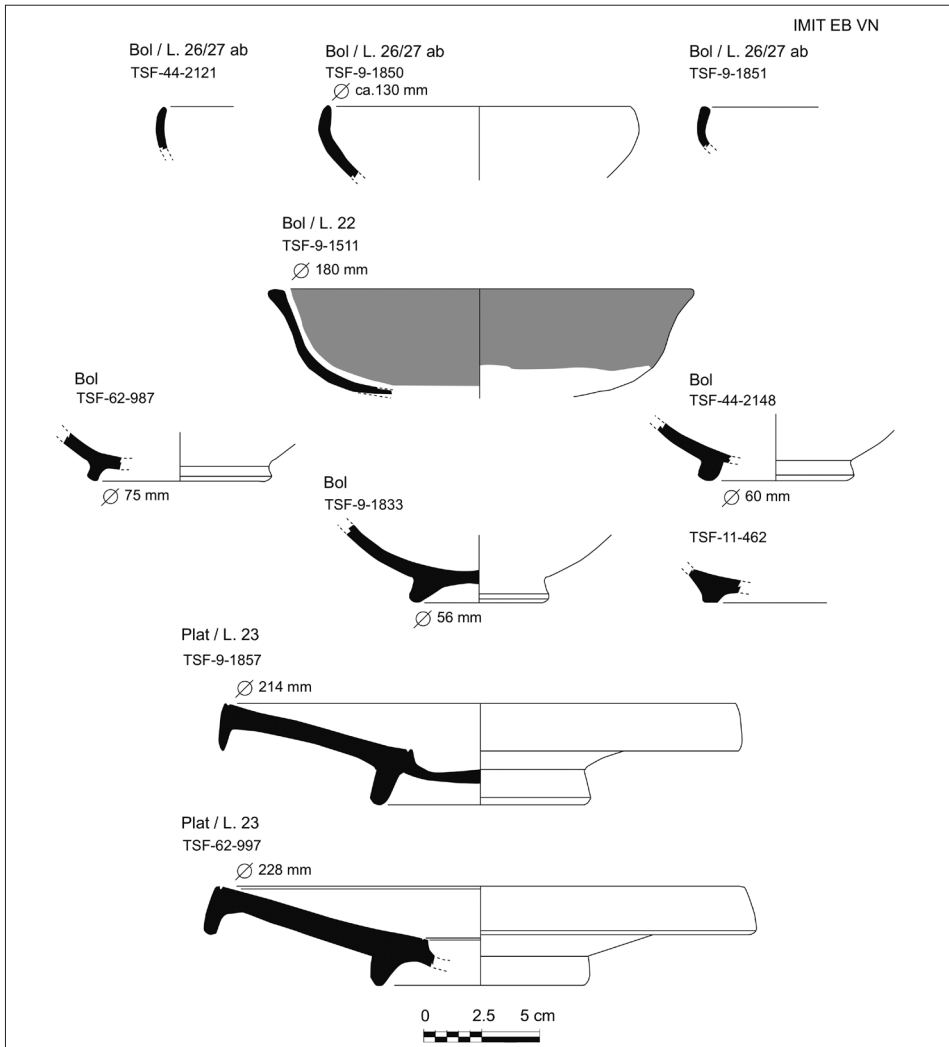

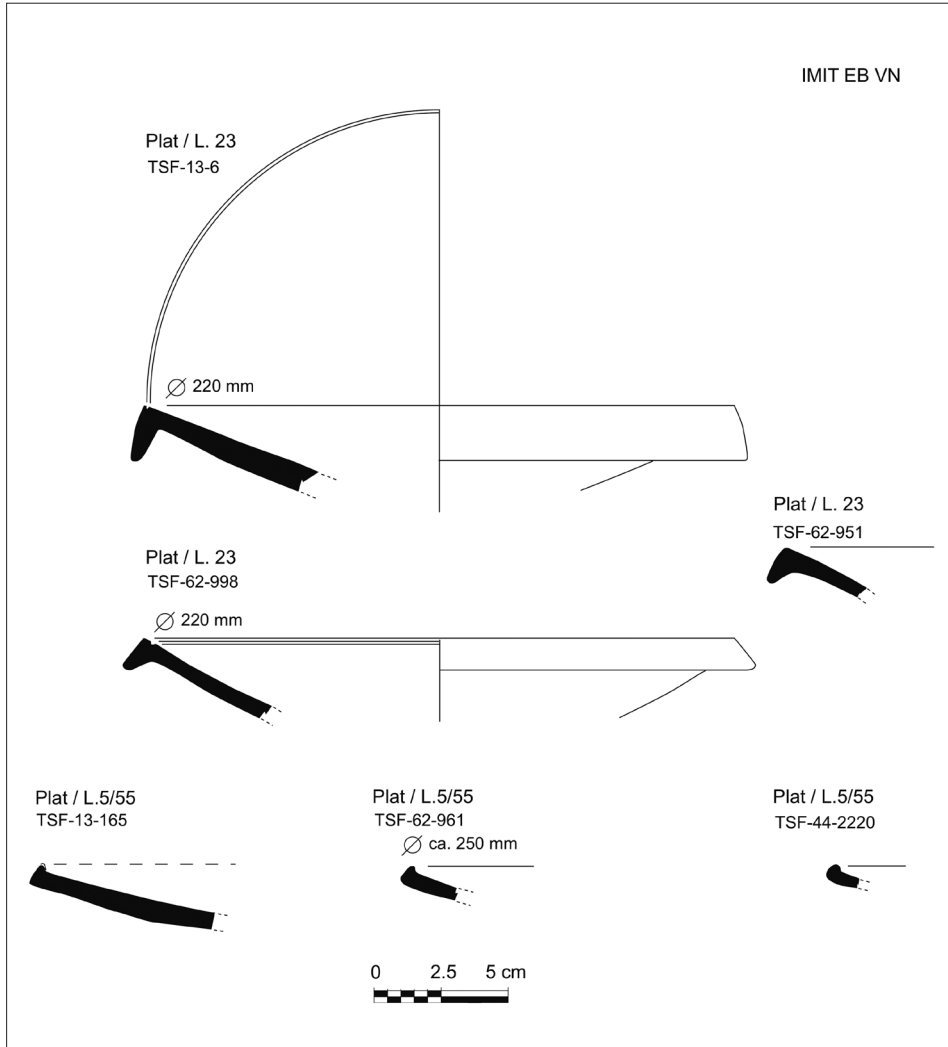
Làmina 2 Ceràmica ebusitana d'imitació de vernís negre del Turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 3 Ceràmica ebusitana d'imitació de vernís negre del Turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i el tipus. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 4 Ceràmica ebusitana d'imitació de vernís negre del Turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 5 Ceràmica ebusitana d'imitació de vernís negre del Turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i el tipus. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

LA CASA DE L'ALMOINA I LA CATEDRAL DE MALLORCA. UN DIÀLEG ENTRE EL GÒTIC I EL RENAIXEMENT

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla

CESAG-Universidad Pontificia Comillas

Resum: Estudi documental centrat en la Casa de l'Almoina de Palma. L'edifici, tradicionalment conegut per la seva originalitat en l'arquitectura mallorquina, s'analitza com a part del conjunt d'estances secundàries de la Catedral de Mallorca i es relaciona amb el nucli humanista del capítol que el promogué en 1526. Des d'aquest context, el seu bilingüisme estilístic i particularitats s'expliquen gràcies a la confluència d'una arrelada tradició gòtica insular representada per dos mestres locals procedents de les obres reials, i les novetats renaixentistes importades per l'escultor Joan de Salas.

Paraules clau: catedral, arquitectura, almoina, Gòtic, Humanisme, Renaixement.

Abstract: Documentary study of the Casa de la Almoina, in Palma, Spain. This building, widely distinguished as one of the most original examples of architecture in Majorca, is analyzed as part of the set of secondary rooms of the Majorcan Cathedral and connected with the humanist core of the canons who promoted its construction in 1526. In this context, the stylistic bilingualism and distinctive features of the Casa de la Almoina are explained by the convergence of a deeply rooted insular Gothic tradition, represented by two local master architects who participated in royal works, and the Renaissance novelties brought into the country by sculptor Joan de Salas.

Key words: cathedral, architecture, alms, Gothic, Humanism, Renaissance.

Rebut el 16 de maig. Acceptat el 20 de desembre de 2017.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.

Introducció

A les ciutats medievals, la pràctica de la caritat es materialitzà en institucions benèfiques patrocinades per l'Església, com les pies almoines. Establertes a l'ombra de les catedrals i mantingudes pels seus capítols, les cases on s'ubicaren sovint foren ampliadades durant l'edat moderna. Amb tot, les almoines han estat poc estudiades fins a temps recents, eclipsades per la importància de les grans fàbriques catedralícies. Les de Girona, Barcelona, la Seu d'Urgell, Lleida o València són alguns exemples propers al cas que ens ocupa.

La casa de l'Almoina de Palma forma part del grup d'espais que, entorn de la Catedral de Mallorca, ha merescut cert interès historiogràfic per la seva originalitat i per les incògnites que presenta. L'existència d'una estança per assistir els pobres en el lloc actual es documenta al segle XV. La talla de 1478 inclou els habitants de "l'illa de l'Almoina" en la parròquia de Santa Eulàlia i vint anys després se cita específicament la casa.¹ Aquesta es representa ja a la Taula de l'Almoina (1518-20) –atribuïda a Joan Desí–, i apareix no com a refectori sinó com l'espai on els necessitats rebien doblers dels fundadors, representats en escuts.² Amb accés des del campanar, sobre aquell lloc de beneficència a càrrec dels canonges,³ s'edificaria el 1529 un nou pis destinat a "llibreria" capitular. Dita reforma atorgà a l'edifici la seva imatge actual.

L'Almoina fou poc tractada pels cronistes i historiadors fins al segle XIX. Autors com P. Piferrer la inclogueren en les plantes publicades de la Seu (Fig. 1), mentre la litografia i la fotografia divulgaren el seu frontispici en obres com les d'A. Furió o L. S. d'Hasburg. Aquest cità "la capilla de las Almoynas" lligant-la al capítol catedralici.⁴ El 1891 P. d'Alcàntara Peña insistí a definir-la així, comentant la façana com un exemplar gòtic de bon gust. Per part seva, B. Ferrà destacà l'enteixinat del primer pis i el 1907 a "Mallorca artística, arqueològica, monumental" es reedità la planta i es féu un al·legat de la bellesa de línies, proporcions i unitat del frontis de la casa –descrita com a escola–, malgrat la seva "decadència gòtica". El 1917 el canonge A. M. Alcover cità l'arxiu com una de les estances més notables, destacant el *salón oblongo, soberbiamente artesonado de llenyam vermell*. També cità l'oratori inferior, amb un retaule gòtic dedicat a Sant Mateu i Sant Francesc d'Assís.⁵ En la dècada dels cinquanta el canonge P. A. Matheu Mulet recordà dit moble, afegí que l'Almoina custodiava peces del museu catedralici i explicà el seu ús escolar, per a les classes de gramàtica,

1 BARCELÓ CRESPI, M.: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, 1988, p. 188; ARM, AH 2100, ACM, Fàbrica, Reg. 1.746, f. 84v.

2 En altres almoines com la de Lleida es pintaren escenes semblants, sobre els murs. FERNÁNDEZ SOMOZA, G.: "Imágenes de la caridad catedralicia. Orígenes y evolución funcional de las pinturas de la Pia Almoina de Lleida", *De Arte*, 2, 2003, p. 87-125.

3 "Y la Seu [...] cada dia passa XX lliures l'almoyna." AGUILÓ I AGUILÓ, E.K.: "Relació inèdita de la vinguda a Mallorca del emperador Carles V, y de sa expedició a Alger, escrita per Gabriel Sampol notari", *BSAL*, 10, 1903-1904, p. 231.

4 PIFERRER FÀBREGAS, P.: *Recuerdos y bellezas de España*, II, Barcelona, 1842, p. 150; FURIÓ SASTRE, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma, 1840, p. 40; SALVADOR, A.L.: *Mallorca. Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, Palma, 2003, p. 345.

5 FERRÀ I PERELLÓ, B.: "Techos artísticos de la isla de Mallorca, Apéndice", *BSAL*, 10, 1903-1904, p. 2; PARERA SAURINA, M.: *Mallorca artística, arqueològica, monumental*, Palma, 1991, p. 56; DE ALCÀNTARA PEÑA, P.: *Guía manual de las Islas Balares*, Palma, 2001, p. 82; ALCOVER SUREDA, A.M.: "La Santa Iglesia catedral de Mallorca II. Capillas, sepulcros, retablos, tesoro de la sacristía, archivo, biblioteca" *BSAL*, 16, 1916, p. 24.

música, sagrades escriptures i moral que s'hi impartien.⁶ Fins aquí, l'edifici s'havia explicat com a part del conjunt de la Seu.

Una altra visió fou l'aportada per obres com *Majorcan houses and gardens* d'A. Byne i M. Stapley, de 1928. Incloua dues fotografies que evidenciaven petites reformes en l'apartat de "Casas de la Ciudad de Palma", baix el peu: *L'Almoina, conocida como la residencia de Carlos V cerca de la catedral. Una diminuta casa gòtica con aleros anchos; desde el balcón el Emperador se dirigió al pueblo con ocasión de su visita a Mallorca.*⁷ Comparada amb la resta de cases ciutadanes, l'edificació pareixia independitzar-se de la Catedral.

Des de llavors, la casa de l'Almoina s'ha catalogat com una particular mostra d'arquitectura civil i s'ha destacat allò que la distingeix d'entre les de la seva època. S'han ressaltat la seva elegància, l'ordenació axial dels seus buits i el gran balcó corregut, tan inusuals al segle XVI. I s'ha explicat sovint com a exemple de casa gòtica en transició cap al Renaixement. Autors com A. Cirici ho feren de forma genèrica,⁸ mentre altres com G. Alomar en precisaren les influències. El darrer proposà la traça d'un deixeble de Guillem Sagrera per a la façana, assenyalant la peanya del balcó triomfal de la sala gran de Castel Nuovo a Nàpols com a precedent. Aquella peça de pedra mallorquina, feta pel gran arquitecte, unia la tradició gòtica amb la decoració renaixentista del seu ampit desaparegut. La hipòtesi de que fos el prevere Francesc Sagrera, fill de Guillem, el responsable del frontis de l'Almoina fou defensada amb reserves per Alomar. Documentada la seva activitat a Mallorca entre 1488 i 1511, aquest resultava massa tardà. Finalment publicà una fotografia amb el peu: "*Casa de la Almoina*" contigua a la Catedral de Mallorca. Fechada en 1539. Obra en estilo gótico tardío de algun discípulo sagreriano anónimo.⁹

Poc després S. Sebastián repetí l'argument, ja amb la datació correcta: *La fecha de 1529 que tiene sobre la clave del arco de ingreso y los adornos de este elemento decorativo denuncian su procedencia renacentista, tal vez obra de un discípulo de Sagrera que hubiera trabajado en Italia.*¹⁰ La tesi fou recollida més tard per alguns autors.¹¹ M. Gambús ressaltà l'ascendent italià,¹² mentre B. Coll o J. Llabrés i A. Pascual replantejaren la possible autoria de Francesc Sagrera, comparant la carassa que suporta el balcó amb les figures de les peanyes de la tomba de Ramon Llull a Sant Francesc.¹³ A més, M. Barceló i G. Rosselló relacionaren la façana amb les traces del portal de l'Almoina, dissenyat pel prevere.¹⁴

6 MATHEU MULET, P.A.: *Guías de la Seo de Mallorca. Estampas de la catedral*, Palma, 1954, p. 30-34; *Palma de Mallorca monumental*, Madrid, 1958, p. 73-74.

7 BYNE, A.; STAPLEY, M.: *Casas y jardines de Mallorca*, Palma, 1999, lám. 140.

8 CIRICI PELLICER, A.: *Arquitectura gòtica catalana*, Barcelona, 1968, p. 257.

9 ALOMAR ESTEVE, G.: *Guillem Sagrera y la arquitectura gòtica del siglo XV*, Barcelona, 1970, p. 81, 173, 218, 229.

10 SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, p. 25.

11 COLL TOMÁS, B.: *Catedral de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1977, p. 89; AAVV.: *Palma. Guia d'arquitectura*, Palma, 1997, p. 61.

12 GAMBÚS SÁIZ, M.; MASSANET GILI, M.: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, p. 31.

13 LLABRÉS I MULET, J.; PASCUAL BENNASAR, A.: "La sala capitular i el claustre, un conjunt barroc en el marc gòtic", a PASCUAL BENNASAR, A.: (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 166, 171.

14 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p.183.

El 2008 l'edifici fou estudiat per J. Domenge, qui profunditzà en l'evolució constructiva i destacà l'enteixinat interior, connectant-lo amb altres exemples de l'arquitectura ciutadana posterior. Gràcies a la seva investigació documental, adjudicà definitivament la direcció de l'obra al mestre picapedrer de la Seu, Miquel Burguera.¹⁵

A partir de la historiografia citada, hem estudiat la casa de l'Almoïna com a part del conjunt catedralici, amb característiques pròpies i distintes respecte a l'arquitectura civil. Des d'aquesta premissa hem realitzat un buidatge dels llibres de fàbrica i les actes capitulars de l'Arxiu Capitular de Mallorca entre 1526 i 1536, relacionant la construcció amb els seus promotors i amb el perfil professional dels seus mestres. Només contextualitzant-los a partir de la Seu i d'altres edificis representatius de l'illa documentats en l'Arxiu del Regne de Mallorca, és possible explicar una obra tan singular.

Una llibreria catedralícia pionera (1526)

Acabat el primer quart del segle XVI, Mallorca intentava recuperar-se de les Germanies i la Seu recobrava certa normalitat, després del temps que serví d'asil. S'havien acabat els quatre primers trams, així com els portals del Mirador i de l'Almoïna, mentre les naus continuaven lentament el seu avanç.¹⁶

L'escultor aragonès Joan de Salas contractà l'obra del cor el 22 de febrer de 1526,¹⁷ en un llenguatge "a la romana" que –després del treball dels anteriors Dubois i Fullau–, acabà de capgirar la tradició secular gòtica del temple i codificà el Renaixement a l'illa.¹⁸ Mesos després, una nova aposta per la modernitat es plantejà amb la idea de traslladar de lloc l'arxiu catedralici, que ja no hi cabia a la sagristia major. També la llibreria situada enfront de l'antic cor s'havia condicionat mig segle enrere, però no resultava suficient.¹⁹ El primer de setembre d'aquell any la Seu s'erigí en pionera, entre totes les catedrals espanyoles, proposant edificar un local específic pels seus fons documentals.²⁰ La nova llibreria s'aixecaria sobre l'antiga capella dels pobres. La construcció del nou portal de l'Almoïna el 1498 havia valoritzat la zona, propiciant l'ordenament de tot l'espai exterior septentrional. Sobre la plaça s'obriria la nova porta de l'oratori.²¹ Això suposava elevar una nova façana

15 *La fecha de la ménsula se corresponde en efecto con el año en que se renovó "lo front de la Almoïna per la libreria", suponemos que integralmente. La intervención se llevó a cabo para instalar la biblioteca capitular en el primer piso de esta casa, encargándose de ello el entonces maestro mayor Miquel Burguera y su equipo. DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La arquitectura en el reino de Mallorca, 1450-1550. Impresiones desde un mirador privilegiado", Artígrama, 23, 2008, p. 207-209.*

16 ACM, Fàbrica, Reg. 1780, f. 53, 55v.

17 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Vària. De bell nou altres novetats entorn de Joan de Salas", BSAL, 47, 1991, p. 263-265.

18 GAMBÚS SAIZ, M.: *El manierismo en el arte mallorquín (siglos XVI y XVII)*, Tesis doctoral/microficha 78, Palma, 1998, p. 337-347; "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", BSAL, 63, 2007, p. 84-92 i vegeu notes 28 i 58.

19 ACM, Fàbrica, Reg. 1744, f. 93.

20 *Omnes predicti capituli convocati et determinarunt et determinanto eligerunt reverendos Alberti et Pons juniorem ut haberent miram et diligentiam pro libreria presentis ecclesia.* ACM, Actes Capitulars, Reg. 01-10-ACA 020, f. 317.

21 [...] *antigament, los escolans enuelauen de la porta de la Seu fins a la casa del deguà, per quant era un carrer estret [...]. E are, per quant és plasse, no.s pot enuelar, sinó de la casa de mossèn Joan Font [...].* SEGUÍ I TROBAT, G.: *La consuetud de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca*, II, Palma, 2015, p. 163.

adossada al campanar, condicionada per aquest i pel limitat espai disponible, però amb una ubicació privilegiada.²²

El primer canonge triat com a responsable fou Arnau Albertí, un dels membres més destacats de l'entorn catedralici relacionat amb l'humanisme, que ha estat recentment estudiat per M. Barceló i G. Ensenyat.²³ Doctorat a Pavia el 1509, fou inquisidor de Mallorca, València i Sicília, virrei de Palerm i posseïa una gran biblioteca. El dotze de setembre es convocaren els obrers per concretar un préstec de pedra atribuït a un tal mestre *Benedicte*, i sis dies després es designaren dos nous capitulars com a encarregats de les obres.²⁴ Un d'ells fou Gregori Genovard: humanista, mestre en teologia, catedràtic de doctrina lul·liana i primer rector de l'Estudi General. Home de gran prestigi, havia assessorat sobre la iconografia del cor als escultors Dubois i Fullau, i designà com a hereu universal les Almoines de la Seu el 1527.²⁵

A tot això cal afegir el llegat del canonge Arnau de Santacília. Vivint a Itàlia, formà part de la cort del cardenal i llavors papa Roderic de Borja i fou protonotari apostòlic. Es retirà a Mallorca i fou nomenat protector de les Almoines. En el seu testament datat el 1510 hi deixà cinquanta lliures, que acabaren materialitzant-se en la coberta de la casa entre febrer i abril de 1529.²⁶ Però el més interessant és que dugué a l'illa una gran biblioteca de caire classicista entre la qual hi havia "[...] una flota de llibres de stampa, en paper, de humanitats e altres obres, que dit difunt havia aportades de Ytàlia." Malgrat les obres no es detallen ni estan catalogades a l'Arxiu Capitular, la notícia aportada per J. N. Hillgart i contextualitzada per M. Barceló i G. Ensenyat,²⁷ revela models visuals italians en el context catedralici de principis del segle XVI.

En aquest punt i a falta de traces conservades del frontis de l'Almoina, pensam que la seva estructura axial i equilibrada, relacionada per la historiografia amb el món renaixentista italià, es pot inserir en el context cultural dels seus promotors. Probablement té a veure amb la inicial direcció del canonge Albertí, amb la labor de Genovard o potser amb la biblioteca de Santacília. Sigui com sigui, el petit edifici que havia de respondre a les creixents necessitats catedralícies nasqué en un entorn amarat d'humanisme. Amb tot i d'acord amb el dit ambient, el seu frontis hauria pogut constituir una aposta més explícita pel classicisme,

22 *Die XIII mensis Januarii MD^oXXVIII^o... Item determinarunt omnes predicti et nemine discrepante quod fiat vnum portale paruum in archiuo Capituli nouiter fabricato per quod possit exire a dicto archiuo in viam publicam et fere ante domos Rdi. Sacriste.* Transcrit a MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca*, I, Imp. Mossèn Alcover, Palma de Mallorca, 1936, p. XLIII; *Die XV mensis januari MDXXVIII^o. Item determinarunt quod fabricet in domus librarie quam fabricam comiserunt [?] predictis dominus Gali, Pons et Hieronimo Millia operariis.* ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA 021, f. 5v.

23 BARCELÓ CRESPI. M.; ENSENYAT PUJOL G.: *Clergues il·lustrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu (1450-1550)*, Palma, 2013, p. 117-119.

24 *Omnes predicti concordis de nemine discrepante, comiserunt reverendis operariis quod inspirerent circa mutuum quorundus lapidus quos asscrit magister Benedictus librarius dedisso mutuo fabricae presentis sedis ad videndum et referendum. [...] Omnes prefati concordis determinarunt quod edificarent quoddam armarius sive archiuus in presentis sede ubi reponantur libri et scripture presentis ecclesiae et ad predictam operam elegerunt Rdos. Genovard et Caldes qui predictae opere habeant curam et diligentiam.* ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA 020, f. 317v, 318.

25 BARCELÓ CRESPI. M.; ENSENYAT PUJOL G.: *Clergues il·lustrats...*, p. 51-54, 64.

26 *Compte de las L lliures de mossèn Santa Sília per la cuberta de la libreria*, ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. 118.

27 BARCELÓ CRESPI. M.; ENSENYAT PUJOL G.: *Clergues il·lustrats...*, p. 37-39.

coincidint amb la feina de Joan de Salas a la Seu i amb la seva probable intervenció en altres façanes ciutadanes, gràcies als seus lligams amb el mestre major.²⁸ Però a la fi, aquest darrer acabà obrant els seus portals i finestres en un persistent llenguatge gòtic. Cal demanar-se per què.

Els mestres de l'obra

Miquel Burguera era un famós picapedrer mallorquí. Apareix per primera vegada als llibres de fàbrica acompanyant el seu mestre, Pere Antich. El 1516 ja era lloctinent del picapedrer major, Jaume Creix i en 1525 el substituï. Casat amb una filla seva, es sap que fou cunyat de Joan de Salas.²⁹ Cobrà el seu mestratge de l'any 1527 actuant com a testimoni de l'escultor i el 1535 n'era l'administrador. Fins avui es coneixien els seus lligams amb la Catedral i l'Almoïna, destacats respectivament per M. Gambús i J. Domenge. A més A. Vicens l'identificà treballant per Antich, contextualitzà el seu propi taller i el definí com a un dels *lapiscidae* més prestigiosos de la primera meitat del segle XVI. El documentà a la Seu durant seixanta-nou anys (1497-1566), amb una posició professional immillorable i li adjudicà set fadrins, el major nombre després de Creix.³⁰

La figura de Burguera desvetlla encara interessants novetats. Molt abans de dirigir la casa de l'Almoïna ja era "veedor" –encarregat de visurar les obres pertanyents al Reial Patrimoni– i mestre de les obres reials. Aquest constituïa l'altre gran càrrec al qual podia aspirar un picapedrer. Segons la documentació del Reial Patrimoni consultada, l'exercí a partir de 1520. Des de llavors treballà en l'apartament del lloctinent general al Castell Reial de l'Almudaina. Dos anys abans hi havien reparat les finestres el fuster major de les obres reials, Esteve Sanxo i el seu lloctinent, Vicens Tremolet. Amb el darrer, resten identificats els principals mestres de la llibreria catedralícia. Burguera i Tremolet coincidiren al Castell Reial, però també al de Sineu i a distintes cases de Ciutat abans de retrobar-se a l'Almoïna.³¹

En esclatar les Germanies a principis de 1521, els mestres Burguera i Sanxo tapaven portals de l'Almudaina i poc després reparaven una torre.³² Però fou durant el mes d'agost quan cobraren per una obra cabdal: la renovació del sostre "treginat" (teixinat) de la sala major o del tinell, que havien treballat durant quatre anys.³³ Cobriren un dels espais més emblemàtics

28 GAMBÚS SAIZ, M.: "L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions", *BSAL*, 64, 2008, p. 268.

29 PARERA SAURINA, M.: *Mallorca artística...*, p. 64.

30 JUAN VICENS, A.: "Trencadors i picapedrers. Apunts sobre algunes nissagues mallorquines del segle XV i d'inicis del XVI", *BSAL*, 69, 2013, p. 138; *Lapiscida vel ymaginarius. L'art de la pedra a Mallorca a la baixa edat mitjana*, Barcelona, 2014, p. 197, 201. Vegeu ACM, Fàbrica, Reg. 1778, f. 99; Reg. 1786, f. 99v.

31 ARM, Reial Patrimoni, Reg. 3677, f. 46-46v, 48v.

32 ARM, Reial Patrimoni, Reg. 3678, f. 44v-45.

33 *Item a XXV de agost MDXXI paguí a Steve Sanxo fuster y Miquel Burguera picapedrer mestres de les obres de la present Ciutat y Regne de Mallorca, les quals de manament y ordinació més han despès en la obra feta en lo Castell Real de la present Ciutat en los anys MDXVIII, DXIII, DXX e per del any MDXXI, cò és en desfer e fer de nou un molt gran treginat de la sala maior del dit castell dita inferior baix al pali, a ací com ací fos molt necessari y oportú, per lo gran perill se que stava e perill menesave. E feren se dites despeses ací en compre de leyam, claus, cals, guix, grave, trespol, nòlits y port de lenya en dit castell, en serrar lenya y en compre de mitgans. Comensaren jornals de mestres, manobres y ajudans y moltes altres coses, segons compte quen donaren, lo qual obrí ab àpocha closa per en Miquel Soler notari, com apareet en notari. Sexcentas septuaginta una libras, terdecim sólidos, undecim denarios...* DCLXXI L, XIII s, XI. ARM, Reial Patrimoni, Reg. 3676, f. 49

del castell amb el típic enteixinat a doble vessant sobre arcs diafragma culminant un sostre a gran altura.³⁴ Malgrat que en desconeixem els detalls, les quasi set-centes lliures que s'hi destinaren reflecteixen la seva magnificència. El llenyam, la calç, el guix, el trespol i els mitjans adquirits mostren el caràcter mixt d'aquesta coberta, que combinava fusta i obra per abastar una estança d'enormes proporcions.³⁵ Però dins el mateix segle s'esbucà i el 1579 la sala fou dividida en dues altures, perdent gran part de la seva prestància.³⁶ El treball conjunt de Burguera i Sanxo en tal obra resulta fonamental pocs anys abans d'iniciar-se l'enteixinat del primer pis de l'Almoina. Amb tot, les dues cobertes responen a tipus distints, i la catedralícia seria obrada ja no pel mestre fuster sinó pel seu lloctinent: Vicens Tremolet.

El 1526 els efectes de la revolta havien afectat tota Ciutat. Burguera i Sanxo visuraven els edificis en alou reial situats en distintes parròquies, avaluant-ne les destrosses. Ordenaren les mesures per reparar o tomar els cent catorze immobles afectats i Tremolet s'encarregà de restaurar-ne algun.³⁷ Mentre a la Seu, al mateix temps que es projectava la futura llibreria un grup consolidat de professionals obrava el cor catedralici, a les ordres de Joan de Salas: Miquel Burguera com a mestre major d'obres i Vicens Tremolet i el seu germà Pere, encapçalant la fusteria.³⁸ Confluïa així una tradició secular de picapedrers i fusters mallorquins procedents de les obres reials, que treballaren en fàbriques tan destacades com l'Almudaina i l'enteixinat de la sala major, Bellver i la coberta circular del pati³⁹ o inclús la Cartoixa de Valldemossa.⁴⁰

Una façana bilingüe

Les partides de construcció de la façana apareixen per primera vegada als llibres de fàbrica el 1528, signades per mestre Burguera al front dels seus fadrins i per altres mestres com Sebastià Joan o un tal Catany. Alguns dels primers materials utilitzats procedien de les obres reials. El frontis començà a concretar-se dia vint de març, amb la sindria del portal que féu Burguera.⁴¹ L'estiu de l'any següent ja s'extreia gran quantitat de material a la pedrera.⁴² En

34 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne de Mallorca*, Palma, 1989, p. 190-191; PONS CORTÈS, A.: *El Castell Reial de l'Almudaina. Les reformes del s XVI. El cas del saló del tinell*, TFM, inèdit, UIB, p. 52-53.

35 Per a l'estudi dels enteixinats en la Corona d'Aragó vegeu: DOMENGE MESQUIDA, J.; VIDAL FRANQUET J.: "Construir i decorar un teginat: del document a l'obra", *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 6, 2013, p. 9-46.

36 BARCELÓ, M.; ROSSELLÓ, G.: *La ciudad...*, p. 166.

37 BERNAT ROCA, M.: "Libre de Reparacions de Cases de la present Ciutat de Mallorques (1525)", *BSAL*, 56, 2000, p. 117-118.

38 ACM, Fàbrica, Reg. 1778, f. 70v, LXXV, LXXVv.

39 ARM, Reial Patrimoni, Reg. 3684, f. 43v-44, Reg. 3685, f. 42v, XLlIv, Reg. 3689, f. 42-42v, Reg. 3688, f. 43v.

40 Un dels Tremolet es documenta en 1527 i Burguera en 1555, revisant la torre major. BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C: *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 157, 161.

41 *Item dit die comprí a mestre Miquel Burguera set lliures, quatre sous y deu, per sis dotzenes y set pedres comprá de mossèn Joan Moig, del fosso del portal del castel, a raó de vint i dos sous dotzena, comprès lo port... VII L, III s. [...] Item dit die doní per un cayrat que feren sindria per l'arch de la Almoine a mestre Burguera set sous, dich... VII s.* ACM, Fàbrica, Reg. 1781, f. LXXV-LXXI.

42 *Primo al primer de juliol doní per mans de Mestre Miquel Burguera an el seyor a Sabestia Sots de Lincs major, de trancador de pedra per el y sos companyons cent ducats, dich XVI lliures, porate de trenta sinch dotzenes de pedra tenen a trencar del cap den Feliu, per lo front de la Almoyna per la libreria... XVI L, s. Més a XIII de agost doní per mans de mestre Burguera a dit Sabestia Sot i a sos compayons onze lliures, de XXVII L per lo trencar de XXXVI*

acabar 1529, les despeses es repartien entre el seleccionat per a les troncs del cor i per a la llibreria. Per a la segona, el mestre major trià pedra blanca del cap d'en Feliu (Portals Vells) i dirigí la talla de les peces que es carregaren fins a la Seu. Les partides citen també pedres per a construir una escala amb arrambador, que no concorda amb l'actual, de caragol i sense barana. Segons J. Domenge aquella, que ha desaparegut, degué ser semblant a les calades dels patis gòtics.⁴³

La façana es començà el 1529. La data que s'hi esgrafia s'ha interpretat com un moment clau de la Catedral.⁴⁴ Cal llegir-la contextualitzant cada un dels seus elements. El pis inferior està protagonitzat per l'arc ogival d'entrada, flanquejat per dues finestres. El seu disseny té menys a veure amb els portals forans de les cases baixmedievales que amb les obertures del campanar o amb el proper oratori de Sant Pau. Les finestres quadrades mostren certa obliquïtat o "bescunsa" als angles,⁴⁵ i han estat destacades com a mostra de les innovacions tècniques dels picapedrers coetanis.⁴⁶ A l'exterior s'assemblen a les de la Taula de l'Almoïna. La composició, típica dels Sants Sopars valencians de l'època,⁴⁷ degué crear un interessant paral·lelisme entre arquitectura i escenografia quotidiana, quan fou penjada al pis inferior.

L'element més destacat però és la naia o balcó corregut del pis superior, suportat per una gran peanya i cobert per una ampla volada. Esdevingué una llotja preferent, des d'on contemplar les processons que culminaven al portal homònim. La més famosa fou la comitiva encapçalada per l'emperador Carles V el 1541, quan enfront de la casa s'instal·là un arc de triomf.⁴⁸ Després d'obert el portal major de la Seu, la plaça perdé importància i el portal de l'Almoïna passà a emprar-se menys. Amb tot, seguí en ús en dies com el Corpus, segons està documentat a l'arxiu i es veu a un gravat del ja citat "Panorama" d'A. Furió.

La "naia" –tal i com se cita a l'arxiu–, era present en l'arquitectura mallorquina en forma de

dotzenes de pedra, a raó de quinze sous dotzena, la qual trencaren al cap den Feliu pedra blanca per lo front de la Almoyna... XI L. [...] Item a XXV de satembre doní a mestre Miquel Burguera per quatre pedras tres per dos per lo revolt del portal de la Almoyna, valen sis sous, per sis comprès lo port... VI s, VI, [...] Item a III de octubre doní a nen Jacme Guells trancador de pedra dos ducats, dich III L, III s, porata de XVI L li tench de donar per trencar las pedres del rambador de la scala de la libreria... III L, III s. Item a V de desembre doní an en Guels y Vaquer, per mans de mestre Burguera, dos ducats porate del talar de le pedre... III L, III s. ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. 140, 95v, CXXXX.

43 Proposà la típica escala recolzada en un lateral i resolta amb traceria. DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La arquitectura...", p. 207.

44 *La fecha de 1529, que Juan de Sales esculpió en el guardapaño del primer asiento del nuevo coro renacentista, es la misma que los dos canónigos fabriqueros hicieron esculpir, sobre el gótico portal de la Casa de la Almoïna, al obrero que dió la última mano al arranque de aquella corrida peana. Aquel año se despidió de la Seo el arte gótico, para dar paso al renacimiento [...].* MATHEU MULET, A.: *Guías de la Seo de Mallorca. Capillas claustrales*, Palma de Mallorca, 1956, p. 75.

45 Que dificulta la seva execució segons l'arquitecte Guillem Reynés Corbella, a qui volem agrair les seves informacions.

46 *Los discretos y bien cortados vanos cuadrados de la planta baja están resueltos en el interior con el llamado capialzado "de San Antonio", una de las muchas formulaciones que a partir del siglo XV constituyen el "extenso y novedoso catálogo de soluciones de cortes del piedra",* DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La arquitectura...", p. 208.

47 LLOMPART I MORAGUES, G.; PALOU I SAMPOL, J. M.: *Eucharistia. Art eucarístic*, Catàleg de l'exposició, Palma, 1993, núm 1; SABATER REBASSA, T.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 385.

48 BINIMELIS I GARCÍA, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, II, Palma, 1927, p. 250-251.

galeria porticada a les clastres i com a pas volat.⁴⁹ Com a balcó, la referència més propera, ja indicada per G. Alomar, és la que des del pati d'armes comunicava amb la sala gran de Castel Nuovo.⁵⁰ Funcionalment parlant, apareix també a altres castells reials: el balcó dels músics del menjador del Palau de Perpinyà o la tribuna de l'orgue de la capella de Santa Anna de l'Almudaina són exemples interiors.

La novetat de la "naia" de l'Almoina radica en què recorre tota una façana exterior. Pensam que es pot entendre a partir de la tradició constructiva reial que conflueix en Burguera. Adaptaria les funcions representatives de l'antecedent sagreria a un nou ús religiós, materialitzat en la figura d'un clergue explicant el catecisme, des de la trona que donà nom a la "casa de les escoles."⁵¹ De fet, el costum de llegir fou freqüent en altres almoines com les de la Catedral de València o la Seo de Huesca⁵² i la predicació a l'exterior està ja documentada a la Mallorca medieval. Amb tot, la configuració de la naia no era l'actual. La barana de ferro que avui la tanca omet la trona (Fig. 3) i com es veurà, l'original estava acabada amb pedra tallada.

El primer pis presenta un ritme ternari d'obertures que ocupen gran part del parament, aportant gran quantitat de llum a la llibreria. Es resolgueren en un llenguatge tardogòtic. El portal central és un arc conopial rebaixat semblant a un altre del claustre de la Seu, ja relacionat per J. Llabrés i A. Pascual.⁵³ Aquest darrer, traslladat el 1716, podria correspondre al de l'escala desapareguda de l'Almoina.⁵⁴ També es pareix el de la capella de la Pietat, atribuït a Francesc Sagrera. Fora de la Seu cal relacionar els de l'Estudi General, la casa del canonge Muntanyans, el dels Albertí fet per Francesc Sagrera,⁵⁵ o el de Can Thomàs des pedrís des Born, atribuït a Joan de Salas.⁵⁶ Els tres darrers es diferencien però per desenvolupats elements decoratius renaixentistes. Finalment les finestres laterals, protagonitzades per arcs conopials molt rebaixats amb traceria, tenen rèpliques als carrers d'en Morei, Campaner, de Can Savellà o a Can Vivot.⁵⁷

En un principi, la combinació estilística entre el Gòtic i el Renaixement s'expressà a l'Almoina de forma distinta a com era habitual en les façanes ciutadanes modernes.⁵⁸

49 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la ciutat de Mallorca*, Palma, 1997, p. 58.

50 *La Casa de la Almoina, bello y raro ejemplo de arquitectura civil del último gótico, tiene un balcón corrido con una especie de púlpito central –concebido seguramente para servir como tal–, inspirado en el que proyectó Guillem Sagrera y que se conserva todavía en el patio del Castel Nuovo, lo cual nos hace suponer que este pequeño edificio fue proyectado por alguno de los arquitectos mallorquines que habían trabajado en Nápoles, tal vez Antonio (IV), o Jaime, el propio hijo del gran maestro.* ALOMAR ESTEVE, G.: *Guillem Sagrera...*, p. 218.

51 PARERA SAURINA, M.: *Mallorca artística...*, p. 69.

52 FERNÁNDEZ SOMOZA, G.: "Imágenes de...", p. 96.

53 LLABRÉS I MULET, J.; PASCUAL BENNASAR, A.: "La sala...", p. 166

54 El devuit de març de 1716 s'indica que [...] *el Portal de la Oficina de la obra, lo haurian de mudar en el Claustro.* MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del...*, p. LII.

55 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica a la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2009, dibuix de Rafael de Ysasi.

56 Avui a Santa Eulàlia. GAMBÚS SAIZ, M.: "L'obra de...", p. 279.

57 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa...*, il·lustracions.

58 GAMBÚS SAIZ, M.: *El Manierismo...*, p. 347; "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 43, 1987, p. 159, 164; "Inmovilismo y compromiso en la arquitectura mallorquina. Dos opciones ante la vanguardia

CONCEPCIÓ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA

Presentà formes ogivals ordenades baix una concepció renaixentista, en lloc de les habituals decoracions classicistes afegides a una estructura medieval. Pensam que aquesta novetat degué ser condicionada per l'entorn existent. Una lectura conjunta permet comprovar els ritmes existents a la plaça. L'impuls ascensional del campanar secundat pels contraforts i els pinacles de les naus, reflecteix l'escala monumental de la Catedral. Enfront d'aquesta, el portal homònim i la façana de la llibreria acoten les mesures (Fig. 2). El ritme de verticals i horitzontals integra tot el conjunt, però sobretot ho fan els elements ogivals que comparteixen la casa i el portal, com ja apuntaren M. Barceló i G. Rosselló.⁵⁹ Afegint el cloquer, sembla que Miquel Burguera acabà el frontis del nou edifici servint-se del llenguatge gòtic, en clara continuïtat amb la Seu.

Amb tot, l'estructura axial i equilibrada de la façana emergeix com a signe d'un nou temps, que es reivindica en la data de 1529 i en la carassa que la sosté. Aquesta testimoniatge una ornamentació escultòrica molt més complexa, inèdita, que ha desaparegut.

El maig de 1530, el llibre de fàbrica enregistra entre les dates dels fusters, uns serafins tallats per Joan de Salas que llavors daurà un tal "mestre Victoria". El seu destí per a la volada enteixinada que cobria la naia, s'aclareix quan el dit pintor cobrà per la feina.⁶⁰ El gran desenvolupament en amplària d'aquella coberta degué protegir eficaçment el balcó, però la talla afegida la convertí en única. A més, el 1531 mestre (Miquel?) Amorós fou pagat per fer un arrambador de pedra a la naia, juntament amb el qual se cita un "peiró" –peça de pedra per a un emblema religiós–, i també per obrar el "romà" o carassa que culminava la peanya.⁶¹ Deu tractar-se del picapedrer sard relacionat amb el cercle de Joan Sagrera –el mestre major de la Seu i de les obres reials que treballà a Nàpols–.⁶² I encara el febrer de 1532 els llibres de fàbrica revelen una nova mà en el "romà": Joan de Salas refeu el cap tallat per Amorós, després de caure. Un mes després, un guixaire i el pintor Victoria cobraven per preparar i daurar la naia.⁶³

renacentista", a IX CEHA: *El arte español en transición*, I, León, 1992, p. 402; GAMBÚS SAIZ, M.; VILLALONGA VIDAL, A.J.: "La recepción del modelo clásico en Mallorca. El oficio de escultor y la arquitectura (siglos XVI y XVII)", *Ars Longa*, 21, 2012, p. 183-196.

59 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad...*, p. 183.

60 *Dicapta doní a mestre Joan de Salas imaginayre tres lliures per fer [?] cerafos... III L. Item doní a mestre Joan de Sales per quatre seraphos grosos, a raó de quatre sous le pesse... XVI s. Més per quatre serafos petits, a raó de tres sous le pesse... XII s. A XXIII de maig doní a mestre Victoria dos ducats de or, porate de lo que havia abonat per lo deurat de les cerafos... III L, III s. Més a sinch de noembra doní a mestra Muner Asprsers quatre ducats d'or per le [?] que mester per apresada per la coberta de la naya de la Almoine... VI L, VIII s. A XVI del dit doní a mestra Victoria pintor setze sous, porate dels cerafos que han fet per la coberta... XVI s. A XVI del dit doní a mestra Victoria pintor setze sous, porate dell e Rafel Garbanet per la coberta... XVI s. ACM, Fàbrica, Reg.1783, f. 67v, 55.*

61 *A XX de noembre doní a mestre Amorós picapedrer dos ducats per lo romà de le trone y rembedor del payró, porate del què te haver... III L, III s. ACM, Fàbrica, Reg. 1784, f. 79.*

62 CARBONELL I BUADES, M.: "Sagrèriana parva", *Locus Amoenus*, 9, 2007-2008, p. 67; JUAN VICENS, A.: *Lapiscida vel...*, p. 194, 313.

63 *Diumenge a XI de febrer doní a mestre Joan de Sales ymeginayra hun ducat d'or per acabar lo romà de le naya de les almoynes, perquè caygut aut dals mestra Amorós. Posí n'avia compte de fer dit romà... I L, XII s. [...] Dit die (8 de març) doní a mestre Victoria pintor de tres lliures y deu sous, agut per sinch sents panis d'or, com per sos treballs de posar l'or a le naya de les almoynes y fonch a compliment de tota la feyna que fins assò és astait feta ... XVI s. [...] Diumenge a XVII (març) doní a mestre Peri, predit guixer, diuit sous per lo guix havia servit per la naya de les almoynes... XVIII s. ACM, Fàbrica, Reg. 1784, f. 71-71 v.*

Avui la carassa segueix constituint una referència renaixentista inequívoca (Fig. 4). Recorda les de les columnes del portal del cor, fetes per Juan de Salas entre 1526 i 1528. Hi coincideixen detalls com les tres fulles sobre el cap, les desenvolupades orelles o les barbes, en forma d'incipients grotescs (Fig. 5). També s'assembla un dels atlants de la trona major –contractada per l'escultor en 1529–, en les celles i la boca semioberta.

En definitiva, les formes gòtiques de la façana ordenades baix una concepció renaixentista s'enriquieren amb el treball escultòric afegit per Amorós i Joan de Salas en pedra, fusta i or. El resultat degué ser d'una riquesa escenogràfica i un bilingüisme estilístic majors als que suposàvem, donat que ni la volada original amb àngels tallats, ni la barana i el peiró, ni el daurat de la naia s'han conservat i tampoc apareixen als gravats i fotografies que coneixem del frontis.⁶⁴

Un enteixinat renaixentista

L'interior de l'Almoina també reflectí la convivència entre els dos llenguatges artístics presents al segle XVI. La planta baixa comptava, segons P. Piferrer, amb dos espais connectats entre si coberts amb voltes ogivals, que assenyalà amb un altar com a “oratorio antiguo” (Fig. 1).⁶⁵ El mur oriental conserva encara avui restes de pintura mural amb motius d'estrelles de vuit puntes i entrellaços, típics del segle XIV,⁶⁶ mentre el pany corresponent al campanar mostra una gran inscripció en lletra gòtica, freqüent als refectoris d'altres almoines com les de Lleida o Barcelona.⁶⁷

A partir de 1529 el pis superior acollí una nova aposta renaixentista, en l'enteixinat que cobrí tota la sala. J. Domenge en reclamà un estudi monogràfic, destacant les seves particularitats:

*La llegada de las nuevas formas pudo darse aquí gracias a la cultura del maestro Vicenç Tremolet –tal vez de origen y/o de formación valencianos– que fabricó este imponente artesonado de casetones octogonales enmarcados por una retícula cuadrada y decorado con balaustres, pechinas y otros elementos de carpintería decorativa. Las cuentas de la fábrica permiten seguir su construcción, desde la compra de la madera en Valencia por parte del carpintero Vicenç Tremolet –artífice de la cubierta y hermano del entonces mestre mayor de fusta de la catedral, Pere Tremolet– hasta la talla de detalles como las copiyes o pechinas que llenan los ángulos de los casetones.*⁶⁸

La inspiració classicista de dita coberta i la compra de materials a València suportaren l'hipotètic origen peninsular dels fusters Tremolet. Avui sabem que eren mallorquins.⁶⁹

64 En 1915 l'enteixinat i el pany de paret immediat suggerien possibles pèrdues materials. Biblioteca de Catalunya, Fons fotogràfic Salvany, (1915) “Portal de la Verge a la catedral de Palma de Mallorca”, Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/bcsalvany/id/2462>

65 PIFERRER FÀBREGAS, P.: *Recuerdos y...*, p. 150.

66 Corresponen a un model recollit per Josep Morata i publicat a SABATER REBASSA, S.: “La pintura a l'època del regne privatiu”, a *Bellver 1300-2000. 700 anys del Castell*, Palma, 2001, p. 37 i il·lustracions 9-10. Les restes de pintura mural i de l'enteixinat inferior es recuperaren en la restauració de 1980-83 dirigida per Guillem Reynés Corbella.

67 FERNÁNDEZ SOMOZA, G.: “Imágenes de la...” p. 93, 109-110.

68 DOMENGE I MESQUIDA, J.: “La arquitectura...”, p. 209

69 La petició de patentar un artefacte per cardar draps feta per un dels Tremolet en 1539 ho confirmà: *Vicent Tremolet, fuster, fill natural de aquesta Vniuersitat*. FAJARNÉS TUR, E: “Sobre invenciones industriales antiguas en

CONCEPCIÓ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA

Vicens, documentat des de 1518, arribà a ser mestre de les obres reials, mentre Pere ho fou de la Catedral entre 1525 i 1549.⁷⁰ Els dos hi treballaven com a mestres fusters quan arribà Joan de Salas.⁷¹ El 1527 Pere ja obrava el cor i un any després ho feia el germà.⁷²

La primavera de 1529 s'iniciaren els preparatius per a l'enteixinat. El 10 d'abril un dels Tremolet partí a València a comprar la fusta.⁷³ Ja el 1497 s'hi havia adquirit una part del llenyam del cor.⁷⁴ Les partides reflecteixen els costos i els proveïdors.⁷⁵ El seu disseny renaixentista fou traçat per Vicens,⁷⁶ al mateix temps que Joan de Salas cobrava els serafins de la volada exterior.

La fusta arribà a Mallorca en galió, es descarregà durant el mes d'agost de 1530 i es transportà al torn de l'obra.⁷⁷ Valgué dues-centes cinquanta-nou lliures. El contracte a escarada amb Vicens Tremolet en costà altres dues-centes trenta-quatre.⁷⁸ Fou una obra complexa, a causa de la planta irregular provocada per la posició esbiaixada del campanar. Això constituí un vertader repte, tenint en compte el patró modular quadrat de l'enteixinat. El fuster ho resolgué amb el seu característic enginy. Mestres, fadrins, serradors i mossos hi feren feina. Pere i Vicens Tremolet apareixen alternativament, cobrant el mateix. Junt amb ells hi és Bernat Aragall, el successor del mestre major.⁷⁹ Des del mes d'abril de 1530 es documenta la talla, feta pels serradors i per un captiu.⁸⁰ Això pareix suggerir encara el pes de la tradició mudèjar en aquests tipus de treballs, malgrat el seu disseny

Mallorca", *BSAL*, 180, 1895, p. 14-15.

70 PIFERRER FÀBREGAS, P.; QUADRADO NIETO, J.M.: *Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1969, p. 349v; PARERA SAURINA, M.: *Mallorca artística...*, p. 65

71 *Més a X de fabrer doní a mestre Vicens Tremolet per sis jornals per ajudar a son germà, per fer lo bastiment y portes per la vidriera, a raó de sinch sous y vuyt, valen trente quatre sous... I L, XIII s. ACM, Fàbrica, Reg. 1778, f. LXXVv.*

72 ACM, Fàbrica, Reg. 1780, f. 71, LXXI.

73 *Item he donat a mestre Tremolet fuster per la anada de València vuit lliures e vuit sous... VIII L, VIII s. ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. 94.*

74 ACM, Fàbrica, Reg. 1762, f. 61 v.

75 *Item disabte a XXVIII de maig paguí per la seguratat del leyam havia de venir de València per la libreria vuit lliures y quatre sous", "Dates fetes per mi Vicens Valero per lo cost del lenyam he fet venir de València per la obre de la libreria. Primo a VII de juny MDXXVIII doní cent y vint liures, porata del cost de dit leyam per dita de taula ut seguent. Mossèn Vicens Valero prevere deu per el digui a Guillem de Hons cent e vint lliures de salari, per l'obre de cambi de Vª de Francico de Artó de XXI maig, per cost del leyam de la obre de la Seu, les quals havia trets al pagar a Joanot Millia, per comissió del qual ses fet dit crèdit, dich... CXX L, s. Més a X de juny any dit, he donat contans a mossèn Joanot Millia corante lliures e sinc. Dites XXXXV L són a compliment de cent setante sinch lliures per lo cost del leyam, lo qual per la obre havia fet a pagar a Francico de Artó a València o pus ver havie fet crèdit al... XXXXV L, s. ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. 94, 127.*

76 Vegeu nota 85.

77 *Dates fetes per mi Vicens Valero per lo cost del leyam he fet venir de València per la obre de la libreria.* ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. 127-127 v.

78 ACM, Fàbrica, Reg. 1784, f. 131.

79 ACM, Fàbrica, Reg. 1782, f. CXXIII-CXXIIIv, CXXVIII-CXXXX, 113, 113v, 117.

80 *A XIII de abril doní a mestre Vicent Tremolet per sis jornals de dos serredos, a raó de sis sous, quant heu bastret tres lliures, dotze sous... III L, XII s. Més doní an el servei de blenquixes y an el catiu de mestra Tremolet, per tres dies per serar los caps de les vigues, per fer les copinyes de la cuberta de la libreria, trenta y sis sous... I L, XVI s. ACM, Fàbrica, Reg. 1784, f. 82.*

plenament renaixentista (Fig. 6). El muntatge degué ser ràpid, ja que el 26 de juny es desfeu el bastiment.⁸¹ Després de ser condicionada, el gener de 1531 la llibreria es tancà amb un pany⁸² i es trià com a primer arxiver al canonge Jeroni de Mília; de nou un membre del cercle humanista de la Seu.

La llacuna documental que hi ha a partir de llavors i fins al 1535 no permet aclarir l'acabat original.⁸³ Aquell any s'enllestien encara alguns detalls de la fusteria. Pere ajudava el seu germà a concloure el sostre més innovador de Ciutat, mentre treballava en una de les troncs del cor. Finalment l'edifici es cobrí amb la teulada i un petit terrat.⁸⁴ Vicens Tremolet acabà de cobrar la seva feina el gener de 1536 i el notari Rafel Mora confirmà els pagaments.⁸⁵ El cost final entre materials i jornals, proper a les cinc-centes lliures, contribueix a explicar la representativitat de l'obra. Avui encara manté la seva prestància.

Conclusió

La façana de l'Almoina mostra d'una forma única el bilingüisme estilístic que protagonitzà l'arquitectura mallorquina en la primera meitat del segle XVI. Íntimament lligada a la Seu, per una part repeteix el funcionament de la fàbrica catedralícia, on els mestres picapedrers continuaven la tradició gòtica i la perpetuaven en obres noves, com la volta estrellada que cobrí el portal de l'Almoina (1517) o la rosassa major, que després de caure es refeu amb traceria idèntica (1566). De forma semblant, mestre Burguera tallà elements arquitectònics ogivals adaptant-se a l'ambient circumdant.

Per altra banda, l'equilibrada composició de la façana reflecteix una concepció moderna ja explicada per la historiografia, que respon a l'humanisme dels canonges promotors. Probablement –i a falta de traces–, aquesta es materialitzà gràcies a les influències italianes transmises per Burguera, com a mestre les obres reials. Però sense dubte les novetats s'intensificaren amb l'aportació decorativa de Joan de Salas, documentada entre 1530 i 1532. El seu “romà” de pedra en la peanya i la volada de fusta amb serafins tallats i daurats, reflecteixen una aposta per la modernitat que resulta comparable a l'experimentada en l'interior catedralici, gràcies al conjunt moble del cor. Aquella teulada i el balcó corregut

81 *Lo matex die doní a mestre Vicens Tremolet sinch jornals, a raó sis sous y posà moltes tales per desfer lo gran bestiment...* I L, X s. ACM, Fàbrica, Reg. 1783, f. 59 v.

82 QUIROGA CONRADO, M.: “L'arxiu capitular”, a PASCUAL BENNASAR, A.: (coord.): *La Seu...*, 289-295, BARCELÓ CRESPI. M.; ENSENYAT PUJOL G.: *Clergues il·lustrats...*, p. 114. A *V de jener doní a mestre Creus dotze sous y sis per hune loba per la libreria [...]*. ACM, Fàbrica, Reg. 1784, f. 71.

83 [...] *artesonado de casetones y escudos tallados y policromados de filiación renacentista*. GAMBÚS SÁIZ, M.; MASSANET GILI, M.: *Itinerarios...*, p. 31.

84 *Item a XIII de maig doní mestre Pere Tremolet trente sous que li restaven per le scarada de folrar la trona...* I L, X s. [...] *Item a XXXI de maig doní an el serrador per serrar los fusts de las bigas que mencaven a la libreria, per diner sons fills...* I L. *Item dit die doní a mestre Tremolet per mil barcarols claus, vint y tres sous per la libreria, dich...* I L, III s. [...] *Item a II de octubre doní a mestre Jacme Prats per tres cayrats de poll per cobrir lo terredet del arxiu, a raó de quatre sous, valen dotze sous...* XII s. *Item X de dit doní a mestre Miquel Burguera nou sous per cent teules comprà e per lo port doní setze dines*. ACM, Fàbrica, Reg. 1786, f. 124-124v, 105.

85 *Yo Visent Tremolet fuster demunt dit he rebut de vos mossèn Visent Valero prevere sotsobrer les demunt dites pertides que prenen sume de norante vuit lliures, dich LXXXVIII L són a compliment de tot lo preu de la ascarade per la cuberta he feta per la libreria de la Seu, per la qual fo complidement pagat ab lo modo demunt dit. Fet a XIII de jener MDXXXVI. Lo die present y demunt scrit ha feta y firmada diffinitió a la obre lo dit Visent Tremolet de docentes trente y quatre lliures, que és lo preu de la scarada per dita cuberta. Conste en poder del discret en Rafel Mora notari del capitol*. ACM, Fàbrica, Reg. 1786, f. 131; ARM, Actes Notarials, Reg. M886, f. 85v.

CONCEPCIÓ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA

degueren constituir un element escenogràfic de primer ordre, i segurament es convertiren en un remot precedent que llavors es desenvoluparia en l'espectacular frontis de Cort.

Ja a dins l'edifici, l'enteixinat de Vicens Tremolet traslladà al primer pis el Renaixement. Albergà la cultura humanista dels canonges, gràcies al treball d'un taller de fusters mallorquins formats entre l'Almudaina i Bellver. Així doncs, reflecteix de nou la històrica relació entre la Seu i les obres reials, en un moment transcendent de canvi. L'èxit d'aquesta coberta en l'arquitectura civil ciutadana es deixà sentir en exemplars posteriors tan semblants com el de la sala capitular del Col·legi de la Mercaderia; però també acabà convivint amb altres variants, entre els quals l'important enteixinat del vestíbul de l'Ajuntament de Palma o els de casals com Can Villalonga, Can Bordils o Can Oleza.⁸⁶

La recerca de cobertes relacionables a la Península constitueix una línia d'investigació oberta. Cal citar al respecte l'enteixinat del Museo Arqueológico Nacional procedent de Vega de Granada, encara amb detalls mudèjars. Però sobretot els exemplars classicistes valencians del Palau del Marqués de dos Aguas i del Palau Vich; els de la Sala de Corts i la Sala Daurada del Palau de la Generalitat Valenciana o el del Colegio de San Gregorio de Valladolid. Amb tot, alguns són posteriors i altres no es troben datats amb exactitud.

En definitiva, la casa de l'Almoïna no es pot entendre més que com a part del conjunt catedralici. Allà hi conflueixen la tradició gòtica, les influències dels mestres d'obres reials, la cultura humanista d'un capítol d'excepció i la primera aportació escultòrica documentada de Joan de Salas sobre una façana.

⁸⁶ DOMENGE MESQUIDA, J.; VIDAL FRANQUET J.: "Construir i...", p. 15. Agraïm les imatges de Can Oleza facilitades per la Dra. Elvira González.

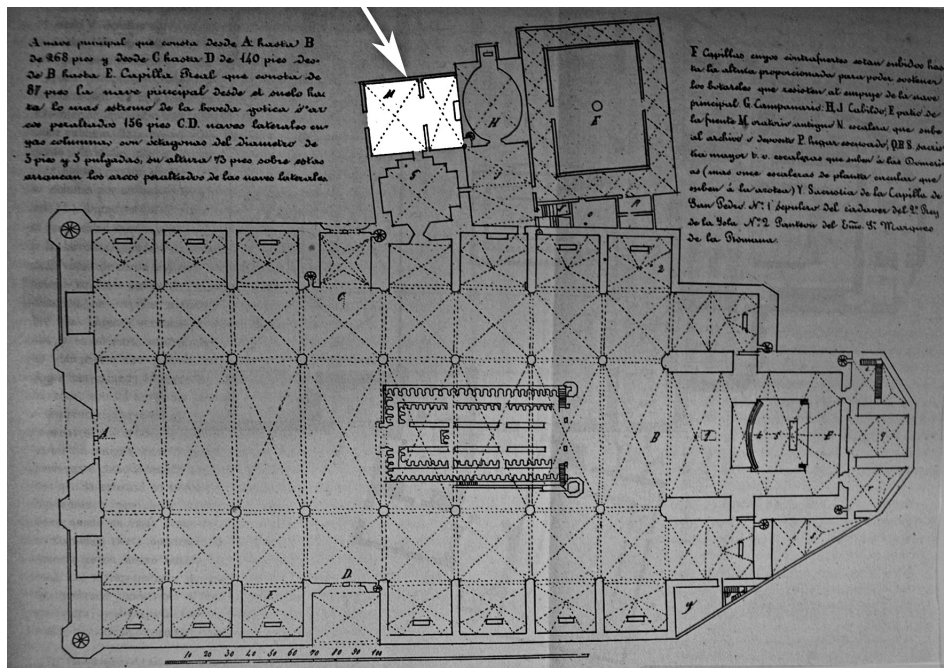

Fig. 1 "M" Oratorio antiguo. PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas de España...*, 1842

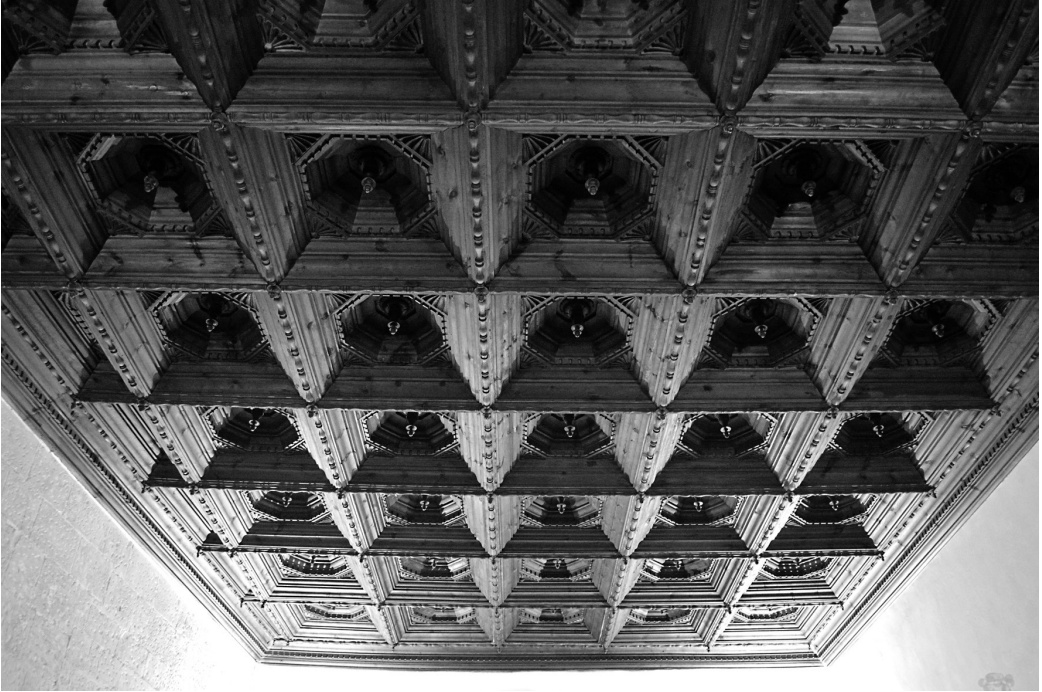
Fig. 2 La casa de l'Almoïna i la Seu

Fig. 3 Detall del primer pis amb naïa i volada reconstruïda

Fig. 4 i 5 Detall peanya i portal major del cor, Joan de Salas

Fig. 6 Enteixinat, Vicens Tremelet

LA PETITA EDAT DE GEL I LA REFORMA DE LES COBERTES I FAÇANES LATERALS D'ALGUNES ESGLÉSIES DE MALLORCA

Antoni Ignasi Alomar i Canyelles

Universitat de les Illes Balears

Resum: Es proposa la hipòtesi de la relació de la Petita Edat de Gel durant els segles XVII i XVIII amb el cobriment amb teulada de les voltes de creueria d'esglésies gòtiques medievals i dels segles XVI i XVII a Mallorca, en alguns casos amb la creació d'una nova tipologia de façana lateral amb porxada alta amb arcs de mig punt entre els contraforts i en altres amb l'ocultació dels contraforts i finestrals en una façana llisa. S'ofereixen noves dades sobre la construcció de la teulada de la nau central de la catedral de Mallorca, de les *contravoltes* dels col·laterals, dels ara suprimits porxos dels col·laterals i de les capelles i dels pinacles manieristes. S'estudia el cas de Santa Eulàlia de Palma i la seva restauració a la fi del s. XIX i principi del s. XX, tot centrant l'atenció en els contraforts diafragmàtics.

Paraules clau: gòtic meridional català, seu de Mallorca, església de Santa Eulàlia de Palma, coberta, Petita Edat de Gel.

Abstract: The hypothesis here concerns the relationship between the culmination of the Little Ice Age in the 17th century and the covering of the vaults in medieval gothic churches in Majorca with a roof. In some cases this implies the creation of a new typology of side façade with a high porch and semicircular arches between the buttresses and in others the concealing of the buttresses and windows with a plain façade. New data is presented on the construction of the roof of the central nave in the Majorcan Cathedral as well as on the side arches, and on the now disappeared porches of the chapels. The case of the late 19th century restoration of Santa Eulària in Palma is studied, with a focus on the flying buttresses.

Key words: Catalan southern gothic style, cathedral of Majorca, church of Saint Eulalia (Palma, Majorca), roof, Little Ice Age.

Rebut el 4 d'abril de 2016. Acceptat el 27 de desembre de 2017.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, AMSM = Arxiu Municipal de Santa Margalida, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, DCVB = ALCOVER, A.M.; MOLL, F. de B., *Diccionari Català-Valencià-Balear*, DECat = COROMINES, J.: *Diccionari Etimològic Complementari Català*, Fa = Llibres de Fàbrica, UIB = Universitat de les Illes Balears.

Introducció

Al plànol de la ciutat de Mallorca atribuït a Joan B. Binimelis i al de 1644 dibuixat per Antoni Garau o Guerau es pot veure el revers de les voltes de les esglésies, capelles i edificis civils gòtics, però actualment, en els edificis que ens n'han pervingut, totes les cobertes es troben amagades sota teulades, exceptuat els col·laterals i capelles laterals de la Seu i de Santa Eulàlia, d'on a la segona meitat del s. XIX es llevaren les teulades, i la Llotja, que ha recobrat la terrada en la restauració acabada el 2010. Les teulades que cobriren la nau central, s'allargaren per sobre les capelles dels col·laterals a Santa Eulàlia i a les esglésies d'una nau de tota l'illa, amb l'excepció de Santa Creu de Palma, i sorgiren dues noves tipologies de façana lateral, segons si se cegà l'espai entre els contraforts, continuant al sòcol de la façana, o si els contraforts només s'uniren mitjançant arcs de mig punt com a suport de la teulada i formant una galeria. Sembla que l'origen d'aquests canvis en les cobertes i alhora l'origen de les noves tipologies de façana lateral fou la necessitat d'impermeabilitzar les voltes per tal de protegir-les de les pluges que augmentaren durant la Petita Edat de Gel (PEG) i, versemblantment, la inexistència a l'illa de la tècnica de solera ceràmica de fins a tres capes i paviment, que tenia com a alternativa l'ús del trespol i l'almànguena o, fins i tot, el cobriment dels pendents i les gives amb un llit de morter hidràulic que podia arribar a ésser ben gruixat.

La restauració de Santa Eulàlia seguint l'esperit d'Eugène Viollet-le-Duc, a la fi del segle XIX elevà els contraforts damunt els quals s'havia recolzat la teulada fins a les façanes laterals. La part superior d'aquests contraforts havia estat mutilada perquè fos la continuació dels rost de la teulada de la nau major, encara que, segons el plànol de Garau, l'acabament original ja no era horitzontal.

La Petita Edat de Gel i els canvis a les cobertes i les façanes

Des de mitjan segle XIV fins a mitjan segle XIX, s'esdevingué l'anomenada PEG, que, amb oscil·lacions, afectà tot el món i que, a banda de la seva manifestació en la baixada de la temperatura, en la durada de l'hivern i en l'augment de les glaceres o en l'aparició de noves, va donar primaveres i estius molt plujosos, de vegades alternant amb sequeres, i amb el seu punt màxim a mitjan segle XVII.¹

¹ United Nations Environment Programme, Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2001: Working Group I: The Scientific Basis*. Chapter 2: Observed Climate Variability and Change. 2.3.3 Was there a "Little Ice Age" and a "Medieval Warm Period"?
http://www.grida.no/publications/other/ipcc_tar/?src=/climate/ipcc_tar/wg1/070.htm (consultat el 10 febrer 2016); Murray Fagan, B.: *La Pequeña edad de hielo. Cómo el clima afectó a la historia de Europa. 1300-1850*, Barcelona, 2008; GROVE, J.: *The Little Ice Age*, Londres, 1988; PARKER, G.: *El siglo maldito. Clima, guerras y catástrofes en el siglo XVII*, Barcelona, 2013; BARRIENDOS VALLBÉ, M.: "La producción bibliográfica en climatología histórica", *Revista de Geografía*, XXIX/1, 1995, p. 103-110; - "La climatología histórica en el marco geográfico de la antigua Monarquía Hispánica", *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 53, 1999; - "La Climatología histórica en España. Primeros resultados y perspectivas de la investigación", a GARCÍA CODRÓN, J.C. (coord.): *La reconstrucción del clima de época preinstrumental. V Reunión de Nacional de Climatología. Asociación de Geógrafos Españoles*, Santander, 1998, Santander, 2000, p.15-56; FONTANA TARRATS, J.M. et alii: *El clima de Baleares, hoy y ayer: 1450-1700*, Madrid, 1974-1975; BARCELÓ CRESPI, M.: "Per a una aproximació a la climatologia de Mallorca baixmedieval a través deis textos històrics" *BSAL*, 47, 1991, p. 123-140; GAYÀ OBRADOR, C.: "Historia del clima en Mallorca", *VII Jornadas de la Asociación Meteorológica Española*, Tarragona, 1975, p. 31-61; BARCELÓ PONS, B.: "Bibliografía sobre meteorología i clima de les Illes Balears", *Territoris. Revista del Departament de Ciències de la Terra*, 1, Homenatge a Josep M. Jansà Guardiola, 1998, p. 333-401; GRIMALT GELABERT, M.: *Aproximació a una Geografia del risc a Mallorca. Les inundacions*. Tesi doctoral, UIB, Departament de Ciències de la Terra, dir.

L'augment de la pluja durant la PEG va tenir conseqüències a Mallorca, com la construcció de nous dipòsits o cases de neu a la serra de Tramuntana de Mallorca² i l'augment del cabal dels torrents.³ Un testimoni directe de la PEG és el de Macià Mut que va deixar referències diàries del temps durant part d'aquest període en el seu dietari inèdit de 1680 a 1715.⁴

La PEG pogué ésser també la causa del cobriment amb teulades a Mallorca de les voltes de les esglésies d'estil gòtic meridional català. En el cas les dues esglésies medievals de tres naus, a la Seu i Santa Eulàlia s'afegí una teulada damunt la nau major, que continuà damunt les menors a Santa Eulàlia, i a la Seu la resta es tapà amb porxos. Es cobrí també amb teulada la nau única de les esglésies conventuals de Sant Francesc (Fig. 2 i 8), Sant Domingo, el Carme (Fig. 9), Santa Margalida (en aquest cas només l'absis) i la de les esglésies parroquials de Sant Nicolau, Sant Jaume i Santa Creu,⁵ a més de l'església de l'Hospital General, la capella de Santa Anna del Castell Reial, i la sala del Consolat de Mar,⁶ també a Palma, i la del Roser Vell a Santanyí. Només quedaren sense teulada el castell de Bellver i la capella de la Llotja.

A més d'això, a Santa Clara de Palma i sobretot a la part forana de Mallorca, a les esglésies que mantingueren el model gòtic català d'una nau amb capelles entre els contraforts, la teulada de la nau s'eixamplà fent-la passar per damunt els contraforts, els quals s'hagueren d'escapçar o se n'augmentà l'altura a la banda de la nau al mateix temps que també s'afegien unes quantes filades a aquesta, fent sortir de vegades la carena per darrere la façana principal tot creant-hi un frontó, com a Sineu. Per tal d'aguantar la teulada entre els contraforts i també la nova cornisa que s'afegí per tal d'unificar i coronar la façana, es construí una porxada alta unint els contraforts mitjançant arcs de mig punt. Amb aquestes reformes esdevingueren inútils les gàrgoles que rebien l'aigua de les voltes passant per damunt, o per dins, els contraforts, però, en alguns casos es conservaren (Algaida, Artà,

Pere Antoni Salvà Tomàs, 1989; - "Les catàstrofes climàtiques a les Illes Balears. Les inundacions", a PONS, X.; GUIJARRO, J. (ed.): *El canvi climàtic: passat, present i futur*, Monografia. Societat d'Història Natural de les Balears, 9, Palma, 2001, p. 191-203; GRIMALT GELABERT, M.; ROSSELLÓ GELI, J.: *Historical flash flood impact in Mallorca and its future evolution*. Pòster, UIB, Project RECABA. CGL2008-06129-C02-02/CLI; SEGURA CORTÉS, P. A.; "Les nevades a Mallorca en el segle XVIII: l'episodi de 1788", III Congreso Aeclim, 2002, p. 555-565.

2 Vegeu sobre les cases de neu, Fajarnés, E.: "Depósito y consumo de nieve en Mallorca (ss. XVII al XIX)", *BSAL*, VIII, p. 338-339, XX p. 74-75; núm. 245, p. 6-7; BARCELÓ PONS, B.: "El comercio de la nieve en Mallorca", *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación*, 623, 1959; VALLCANERAS, LI.: "Las casas de nieve y sus itinerarios", *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, VII/395, 2002; GORRIAS, A.: *Las casas de neu de Mallorca*, Mallorca, 2001; CAÑELLAS SERRANO, N.S.: "Instal·lacions per a la recollida de neu a Mallorca. Revisió bibliogràfica", *Territoris* 6, 2006, p. 67-105; SEGURA CORTÉS, P.A.: "El comerç i el consum de la neu a Manacor", *I Jornades d'Estudis Locals de Manacor: cultura i territori*, Manacor, 2000, p. 227-241.

3 L'any 1659 no hi havia vicari a Llubi, perquè era sufragani de Muro, i es demanà i aconseguí un vicari amb els arguments que, per mor del cabal del torrent de Muro s'havien mort unes quantes persones de Castell-llubi sense poder rebre els sagraments i s'havien anegat infants travessant el torrent per passadossos ("la sua iglesia [de Muro] dista una llegua de mal camí i lo travessa un torrent que la major part del any corre i moltes vegades gros"). ALOMAR [l'ESTEVE], G.: *Un poble i una nissaga. La Vila de Muro i els Alomar "de la Serra"*, Palma, 1987, p. 34.

4 MUT, M.: *Noticiari del que s'esdevingué a l'illa de Mallorca des de 1680 fins a 1715*, Biblioteca de Montserrat, ms. 81.

5 En el cas de Sant Miquel, es va rectificar l'orientació de la nau tot canviant la volta i cobrint-la amb teulada.

6 L'any 1655 la nova sala del Consolat de Mar, aleshores anomenada *Sala de la Llonja*, i caracteritzada per l'enteixinat, encara tenia terrada perquè sabem que Josep Gelabert hi féu adobs, vegeu GAMBÚS SAIZ, M.: "Josep Gelabert, mestre de pedra viva (1621-1668)", a *Vertaderes traces de l'art de picapedrer, de Josep Gelabert -any 1653-*, Palma, 2014, n. 232, p. 79. En el gravat d'Antoni Garau el cos de la sala no es distingeix de la capella.

Muro, Selva, Sineu). Aquesta pèrdua de funció també s'esdevingué en les gàrgoles dels terrats de les capelles laterals, que igualment en alguns casos es mantingueren (Artà, Muro, Petra –fig. 6–, Selva...).

L'esmentada transformació de la coberta i de les façanes laterals es troba a la Part Forana de Mallorca a les esglésies parroquials de la Transfiguració d'Artà, de Sant Joan Baptista de Muro, de Santa Maria de Sineu (Fig. 7), de Sant Llorenç de Selva, de Sant Pere de Petra, de Sant Pere i Sant Pau d'Algaida. A l'església de Capdepera trobam a les façanes laterals cinc arcs de mig punt cegats.

La nova estructura d'aquestes façanes laterals fou imitada després a l'església parroquial de Santa Maria la Major d'Inca, a la neoclàssica de Sant Miquel de Lluçmajor i a la neogòtica de Sant Jaume d'Alcúdia, només ací amb arcs ogivals entre els contraforts. En el cas de Sant Llorenç de Selva la reforma sembla molt moderna, feta tal volta arran de l'incendi de 1855.

En altres casos, a més de continuar la teulada de la nau per damunt els contraforts fins a la façana, la socolada que formava la paret exterior de les capelles es va continuar fins a dalt dels contraforts, de vegades deixant-hi uns finestrals exteriors, com és el cas de Sant Nicolau i Santa Eulàlia de Palma. Només qualche pic el tancament entre els contraforts fou parcial, per exemple a l'església parroquial de Sant Jaume (Palma), a la de la Mare de Déu dels Àngels de Pollença, a l'església de Santanyí i a l'església del convent de Sant Francesc de Palma. En aquesta darrera església, a l'absis hi ha dos pisos de finestrals separats exteriorment per un arc que uneix els contraforts i que és el suport d'un pas que els travessa. Doncs bé, damunt aquests arcs es construí una nova façana, que no arribava, però a la cara exterior ni a la superior dels contraforts, segurament per poder obrir l'única part dels finestrals que quedava destapada (Fig. 8).

A l'actual església de la vila de Santa Margalida, construïda després de 1560 per substituir l'anterior que havia tornat petita, hi ha documentats els problemes causats per la pluja a les voltes a la darrera del segle XVI i al cap d'un poc més d'un segle.⁷ També s'han conservat les gàrgoles de damunt les capelles anteriors al cobriment per damunt els contraforts. Un plànol de la vila dels segles XVI-XVII ens mostra les diferències amb el model de façana que comentam, si més no a la façana de la banda de l'Evangeli: primer només es cobrí amb teulada l'espai entre dos parells de contraforts, deixant sense tapar l'espai fins al següent parell; una segona diferència és que l'espai cobert es va tapar amb dos aiguavessos amb la carena perpendicular a l'eix de la nau; i una tercera és que els contraforts units amb teulada també es varen unir pel front de la façana lateral, pujant la paret de la capella fins a la teulada esmentada i deixant-hi en un cas sols una finestra i més en l'altre.

En algunes reformes, l'espai entre els contraforts es tancà completament i es construí una tribuna interior damunt l'arc de cada capella. A Llubí a l'exterior es deixaren dos nivells de finestres, petites davall la teulada i convertides en balcons les inferiors. Una cosa semblant

⁷ L'església de Santa Margalida, el 1596 (AMSM 8 f. 118 v) i el 1599 "fou resolt que es reparàs perquè la nostra isglésia se va arroinant ço és que la terrada està sens trespoll i s'abeura quanta aigua hi està ab molt perill de caure (AMSM 8 f. 150)", MAS FORNERS, A.: "Història dels carrers del municipi de Santa Margalida, núm. 1", *El procés d'evolució urbana de la vila de Santa Margalida. De l'edat mitjana fins a l'actualitat*, Santa Margalida, 2007, n. 127. L'any 1660 continuaven els problemes de la coberta i es va aprovar adobar "la terrade (...) per quant se plou per tota la isglésia" (AMSM 13; 1680, desembre,15), MAS FORNERS, A.: "Història...", n. 133.

trobam a Santa Maria d'Andratx, però només amb un nivell de finestrons davall la teulada. La manca de dades, però, no permet a hores d'ara afirmar en quins casos d'esglésies amb façanes laterals planes s'esdevingué aquesta transformació (tal volta a Monti-Sion de Palma), i en quins la façana es construí ja així.

A la catedral, els porxos de damunt els col·laterals i les capelles es varen llevar al segle XIX i a Santa Eulàlia, en el context d'una gran restauració a l'estil Viollet-le-Duc dirigida per Joan Miquel Sureda, es varen reobrir les terrades i es varen hiperrestaurar els contraforts-arcbotants. Caldrà confirmar documentalment la data de les reformes en tots els casos que crearen una nova tipologia de façana lateral amb arc entre els contraforts, la qual no hem vist descrita fins ara, com tampoc no hem vist cap descripció de les façanes laterals de les esglésies de nova planta dels segles XVII, XVIII i XIX a Mallorca, continuació en alguns casos de la tipologia procedent del tancament total de l'espai entre els contraforts de les esglésies d'una nau (és el cas, per exemple de l'església de la Misericòrdia, a Palma, que es construïa el 1836).⁸

La impermeabilització de les cobertes amb trespol i amb solera ceràmica

Durant la PEG, al Principat i al País Valencià no es taparen amb teulades totes les esglésies amb voltes de creueria. A Barcelona es varen conservar destapades a la Seu, Santa Maria de la Mar, Santa Maria del Pi i a Sant Just i Sant Pastor. Fora de Barcelona, per exemple, a Santa Maria de Pedralbes, Santa Maria de l'Aurora de Manresa (però no el Carme, Sant Pere Màrtir ni Sant Miquel de Manresa, ni la seu ni Sant Feliu de Girona, ni, per exemple, a Sant Lluç d'Ulldecona, al sud del Principat, de clima més semblant al de Mallorca). Al País Valencià, per exemple, no es cobrí la Seu, però sí la col·legiata de Gandia, encara que només la nau. A Barcelona la impermeabilització de les voltes que fou l'alternativa a la construcció de les teulades es va fer amb una solera de tres gruixos i, com veurem, hi ha notícies de la impermeabilització, amb argamassa de calç que sembla anterior a l'aplicació de solera ceràmica.

A Mallorca el cobriment només amb teulades i no amb solera de les esglésies amb voltes de creueria deu tenir relació amb la manca de tradició a l'illa de la construcció amb l'anomenada volta catalana, escampada des del segle XVI des de la Corona d'Aragó i esdevinguda molt popular al Principat.⁹ Tant a l'illa com al Principat i al País Valencià existia

⁸ SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporània*, Palma, 1977; PERELLÓ FERRER, A.M.: *Esglésies dels segles XVII i XVIII a ciutat de Mallorca*, Mallorca, 1985. Vegeu una vista de l'església de la Misericòrdia devers 1839 a LAURENS, J.-J.-B.: *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque*. Sobre la Misericòrdia, RENOM FERRER, M.T.: *Miquel Ferrer i Bauçà: protagonista en la sociedad de Mallorca*, Barcelona, 1999, p. 468.

⁹ L'estructura de la volta catalana és la mateixa que la de la solera ceràmica de dos o tres gruixos. Segons Joan Bergós (*Tabicados huecos*, Barcelona, 1965, p. 1-13), que segueix dibuixos de Choisy (CHOISY, A.: *Histoire de l'architecture I*, París, 1966, p. 414-415) cal cercar a Roma l'origen de la volta catalana, però no se'n veu la continuïtat històrica, que Bergós situa a Lleida on en documenta el primer exemple l'any 1352 a l'Hospital de Santa Maria, al primer edifici refet el 1454 per a reunir-hi tots els hospitals de la ciutat, que és l'actual seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Collins documenta el que creu primer cas a la capella reial de la seu de Barcelona a principi del segle XV (COLLINS, G.R.: "The Transfer of Thin Masonry Vaulting from Spain to America", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 27/3, 1968, p. 176-201. Araguas situa l'arribada del coneixement de la volta catalana a la Corona d'Aragó procedent d'Al-Andalus al 1382, en un document de Pere el Cerimoniós escrit a Algesires: "Lo Rey: Merino, fem-vos saber que nós havem començat de fer obrar lo Real de València e havem trobada una obra de guix e de rejola fort profitosa, fort espeegada e de poch messió per què us manam que façats venir Faray e

la tradició d'impermeabilitzar les terrades de les voltes gòtiques amb una capa d'argamassa de calç col·locada damunt la penderia o amb trespol, fet de morter de calç mesclat amb test picat i almànguena, que li donen un to vermell. Alguns comptes especifiquen més els elements de l'argamassa: "Primo per una camisa al terrat maior axí de mans, manobre e pertret, so es trespol, cals, grava e almanguera e guix e abeuratges, per tot prenguí ascarada en l'any setanta quatre, per vuyt lliures, cinch sous" (1480).¹⁰

La primera impermeabilització coneguda de la coberta de la Seu és la feta amb trespol l'any 1459 i sota teulada quan tot just s'havia acabat, el 1458, la quarta volta de la nau central.¹¹ La part impermeabilitzada es trobava coberta per una teulada provisional anomenada *porxe*, que protegia de la pluja el cor que es trobava just davall mentre es bastia la volta i la impermeabilització segurament es va fer amb la intenció de, un cop ultrapassat el cor, poder llevar tot seguit el porxe, que cobria la part acabada de les voltes de la nau central.

La següent referència a l'existència d'una crosta de morter damunt la penderia a la Seu de Mallorca és de l'any 1679 (vegeu-la més avall).

Tornant al porxe provisional, les referències directes l'anomenen també *porxo damunt el cor* i *porxo del cor* i comencen l'any 1441, en què aquest porxe es cobrí amb més de 1.500 teules, i s'acaben l'any 1493, encara que n'hem trobades sobre el seu desmuntatge. També hi ha referències indirectes al porxe, per exemple en els pagaments relacionats amb l'estructura de fusta que aguantava la teulada del porxe anomenada *bastiment major* (1389)¹² i *bastiment dels cavalls* (1490).¹³ Finalment, una altra referència indirecta al porxe és la de l'any 1459 mitjançant els termes *tuba* i *gran tuba*, aplicats al gran espai entre la coberta i la volta.¹⁴ Vegem-ne les cites:

un dels millors maestres qui y sien per tal que vegen aquesta obra com se fa e que semblant la puscats fer aquí e si vós volliets e podiets venir ab ells per regonèixer la dita obra e veure-la a ull, fariets | [f. 88] -nos gran plaer e servey. Dada en Algerira sots nostre segell secret a ·xx· dies de juny del any ·M·CCC·lxxxii·. Rex Petrus.", ACA, Reg. 1274, f. 87v-88 (ARAGUAS, P.: "Voûte à la Roussillon", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 13, 1999, p. 173-185). Vegeu un resum de les hipòtesis sobre l'origen de la volta catalana en LOPEZ LOPEZ, D. et alii: "Tile vaulting in the 21st century", *Informes de la Construcción*, 68/544, 2016. Disponible en: <<http://informesdelaconstruccion.revistas.csic.es/index.php/informesdelaconstruccion/article/view/5804/6696>>. Consultat el 19 desembre 2017.

10 ARM, P. Francesc Bayona, Contr., 1480, f. 37-38, publicat per LLOMPART, G.: "Sagreriana minora", *BSAL*, 39, 1983, p. 421-422.

11 Joan Vilasclar el 1458 "adobà e amollà" la clau de la quarta volta, la que té l'escut d'armes o *senyal* de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca (és a dir que l'acabà in situ, dalt de la volta, i en dirigí la col·locació abaixant-la) (ACM, Fa-1741, f. 40).

12 Item costà hune corege de ferre que pesave nou liures per síyne[r] los cavals del bestiment magor demont lo cor deu sous. (1389, ACM, Fa-1705, f. 1)

13 [...] quatre fusts venesians a raó de deset sous la pesa [...] sexanta-sis taules longes de fayg per lo bastiment dels cavals a raó de sis sous la pesa. (1490, ACM, Fa-1759, f. 89)

14 El DCVB defineix així el mot *tuba*: "2. ant. Dosseret d'un retaule ogival.". Deu tractar-se d'un arabisme relacionat amb *tova*, derivat, doncs, de تَابْوَط *tawba* «maó» i en aquest cas tenim una identificació del revers de les voltes amb una volta de totxos o maons com la d'un forn. Coromines fa derivar *tuba*, sense especificar-ne el significat, de TUBUS «conducte» (DECat VIII, s.v. *tub*).

[...] per ajudar e stojar la xàrsia que havia servit alt al porxo adobar demunt lo cor [...] (1441).¹⁵

[...] per adobar lo porxo del cor de la Seu [...] (1448).¹⁶

[...] quatre sanalles per adobar lo porxo del cor de la Seu [...] (1449).¹⁷

Item doní dissapte a ·xxx· del mes de marts any dit a mestre Salort, mestre major, per tres jornals à fets la prasant sapmane en fer bastiment per desfer l'arch e lo porxo divuyt sous a raó de sis sous cascun jorn, dich ·xviii· ss.

[f. 64] Dissapte a ·xxvi· de octubre doní a mestre Salort per tres jornals à fets en tornar lo porxo sobre lo cor a raó de sis, li é dats divuyt sous, dich ·xviii· ss.

[f. 67] Item doní a mestre Johan Miquell per la clavó pres mestre Salort per lo porxo [...]

Més doní a dit Gomis per claus mayals e dinals serviren per dita obre del porxo vint-e-tres sous quatre diners. ·i· ll. ·iii· ss.

[...]

Item doní quatre llras. honze sous an en Company per set-centes teulas per racórrer totes les taulades e per acabar dit porxo, appar per albarà testimonial.

Item doní a dit Jordi Pugserver per quatorze viatges ho somades de grave aportà per acabar de fer les barderas del dit porxo e de les taulades a raó de deu diners per somade valen honze sous vuyt diners, dich ·xi· ss. ·viii·

[...]

[f. 89v] [...] per serrar hun fust del qual hisquéran onze taules per fer lo porxo devant lo cor, dich ·i· ll.

[...]

[f. 90] [...] Item a ·xxi· de febrer doní an els serradors per serrar dos fusts per acabar de adobar tot lo entaulament vint-e-dos sous, dich ·i· ll. ·ii· ss.

(1493).¹⁸

Item doní an en Johan Corall e ha huna fembra qui féran lo trespoll per la tuba de la gran nau sinch sous.

[...]

Item doní an el sènyer en Johan Corall guixer qui féu lo trespoll a la gran tuba [...] ¹⁹

A Barcelona la coberta sense teulada de les esglésies gòtiques actualment és troba impermeabilitzada amb solera ceràmica, formada per dos o més gruixos de rajoles posades de pla i cadascun en sentit diferent de l'altre, encara que sabem que en algun cas també s'empra el trespol.²⁰

15 ACM, Fa-1727, f. 53.

16 ACM, Fa-1733, f. 66.

17 ACM, Fa-1734, f. 72.

18 ACM, Fa-1760, f. 63-90.

19 ACM, Fa-1742, f. 46v.

20 Joan Bassegoda es refereix a les voltes i la solera amb aquests mots: "Estas superficies regladas alabeadas están cubiertas con una solera de ladrillo colocado a la espiga y determinan la parte superior de un volumen cuya parte inferior es la bóveda de piedra con sus nervios y arcos fajones y formeros", BASSEGODA NONELL, J.: "La construcción de las bóvedas góticas catalanas", *BSAL*, 45, 1989, p. 135.

Sembla que la construcció amb rajoles posades de pla que s'aplica després també a la impermeabilització de les voltes havia arribat, com hem vist a la nota 9, des d'Algesires, al sud de l'antic Al-Andalus a València i d'aquí passà a Catalunya.

Segons els primers estudis sobre les voltes gòtiques catalanes fets aprofitant les prospeccions circumstancials amb motiu d'adobs, davall la solera de ceràmica de damunt les voltes hi ha una capa de morter de calç, per exemple a Barcelona, a la Seu i a Santa Maria de la Mar. Aquesta dada permet de plantejar la hipòtesi que aquesta solera sigui un afegit i que la impermeabilització original sigui de morter de calç. Ho confirmen els darrers estudis d'arqueologia medieval que han documentat paviments continus de morter de calç al Principat damunt les voltes i que expliquen l'absència de voltes impermeabilitzades amb solera ceràmica a les Balears.²¹ Cal dir que hi ha qualche cas esporàdic, ens referim al de la sala capitular del monestir de Pedralbes, de teulada construïda damunt una volta amb morter de guix en lloc de calç.²² Pel que fa a l'espai entre els pendents i la solera, hi ha diferents solucions, que depenen de l'arquitecte, com la de l'anomenada contravolta documentada a la Seu de Mallorca i que veurem més avall.²³

Les teulades, piràmides de pedra de les claus i pinacles de la Seu de Mallorca

Passant als elements de la teulada de la nau major de la seu de Mallorca, les teules des del principi degueren ésser les tradicionals, és a dir les de forma trapezial corbada, per tant més ampla d'un cap que de l'altre, perquè posades capiculades una damunt l'altra, s'ajustin bé. Aquesta forma ja devia ésser la de les teules de la mesquita i és la que per la forma ha donat el nom al motlle que tradicionalment s'ha emprat per fer-la artesanalment: la *corba*.²⁴ Justament, la primera referència a les teules de la Seu és de quan l'any 1334²⁵ es va llevar el capell de la sagristia vella, és a dir la sagristia de la mesquita consagrada, procurant guardar les teules per a posar-les al nou obrador de les hòsties construït sobre la volta de la mesquita. Aquesta sagristia s'enderrocà a fi de poder construir l'actual absidiola de migjorn i les teules que hi havia devien ésser corbades, com les de la mesquita, tant si la sagristia

21 "Tradicionalment, la fesomia i sistema de desguàs de les cobertes de les grans esglésies gòtiques barcelonines ha estat associada a solucions de solera. Les recerques realitzades a diferents cobertes de les basíliques de la ciutat, en especial a l'església del Pi, semblen posar de manifest un panorama cronològicament i material força més complex. Efectivament, comencem a conèixer les solucions arquitectòniques originals (segles XIV i XV), on s'hi combinen des de paviments continus de morter de calç a solucions de teula àrab.", Veclus-heritage, Cursos de patrimoni, "Les cobertes de la basílica de Santa Maria del Pi de Barcelona", <http://www.veclus.cat/Cursos%20de%20Patrimoni/Cursos%20de%20Patrimoni.html> (consultat el 26 juliol 2016).

22 Cal relacionar aquest ús del guix amb la tècnica de la volta catalana feta amb solera ceràmica. Seria important conèixer el gruix de les peces de la volta perquè si és prim podríem tenir un cas d'aplicació de la tècnica importada el 1382 a la construcció d'una volta de creueria de pedra (vegeu més amunt la nota 9).

23 BASSEGODA NONELL, J.: "La construcció...", p. 33. A les esglésies del gòtic francès, de vegades també es posava una capa de morter o argamassa damunt el farciment de les voltes no per a impermeabilitzar sinó per tal d'anivellar les superfícies, segons BASSEGODA NONELL, J.: "La construcció...", p. 33.

24 "Corba. 1. 14. Peça de ferro o de fusta, de la mateixa forma que les teules, i proveïda d'un mànec, que serveix per a donar forma a les teules tot d'una que les treuen del motlle", DCVB. Sobre les teules a Mallorca, vegeu BALLESTER JULIÀ, M.: *Els materials de construcció a Mallorca. La documentació històrica (segles XIV-XVIII)*, Palma, 2017, p.190-192.

25 Vegeu més avall les referències que hi ha als llibres de Fàbrica a l'enderrocament de la sagristia vella de la mesquita i del primer obrador de les hòsties i a la construcció de l'obrador que el substituïu sobre la volta.

esmentada era una part original de l'edifici musulmà com si n'era un apèndix afegit.²⁶

La primera part construïda de la Seu, és a dir, la de l'absis, que seguia el pla original d'una nau, no va tenir teulada fins molt més tard. Ho deduïm de la representació de la Seu al pla de la ciutat de Mallorca d'Antoni Garau o Guerau de 1644 i de les despeses d'adob de les goteres del 1737 i 1748:

Més als 22 y 23 dit dos jornals an Andreu Simó per adobar las goteras de la capella major 10 s. (1737)²⁷

Als 12 y 13 mars 2 jornals a Andreu Simó per adobar algunas goteras de la capella mayor, deu sous, dich 10 s. (1741)²⁸

La data de la construcció de la teulada de la nau central creiem que cal relacionar-la amb l'aparició des de l'any 1668 al llibre de Fàbrica de grans compres de teules que arriben fins al 1688 (en total, en aquest període, 26.695 teules, petites i grosses) i amb el fet que abans no constin despeses d'adob i neteja de les teulades d'aquesta nau (veg. les taules 1 i 2 a l'apèndix). Des del mateix any 1668 fins al 1679, però, hi ha un parèntesi sense cap referència a la teulada als llibres de Fàbrica. Aquest darrer any els tècnics recomanen llevar pes, tant de pedreny com d'argamassa, de la volta que té a la clau l'escut de Nicolau de Pacs, aprofitant que aleshores s'havia d'adobar, i de la resta de voltes i construir una teulada que protegís la volta de la pluja i fos més lleugera que l'argamassa i per a fer la inspecció llevaren la crosta de morter de calç de damunt la part de la pendenderia que havia caigut i deixat un forat.²⁹

Primo per dos visures la una als 28 maig 1679 y l'altre al dos juñy dit añy en què assistien [sic] a ella lo sr. Virey don Visente Mut y los señors canonges obrés y dits foren los Illustres señors don Gu[il]erm Rosiñol y lo dr. Fàbreges, preveres y canonges, y demás part del Capítol y los srs. obrés llays y 4 menestrals picapad[r]ers, 2 elestos per el Capítol y dos per su Illma. del sr. Virey per afecta de visurar los arcs y penderia qui van a molta ruina. He donat a los visuradors ab tres visuras, tots gastos, 2 l. 15 s.

[...]

Así estarà assentat tots los gastos de la obra lo qual [sic] se comensà a obrar als 12 juny [sic] 1679 comensaren a destepar al buit de la mitje llune de la clau del nau major per afecte esteve molt carregade de molt de padreñy y argamase y resolgueren los visuradors elegits per lo molt illustre Capítol se descerregàs ['descarregàs'] nos [sic] sols aquexa sinó totes les altres y se cubrisen de taulade. (1679)³⁰

26 Sobre la cronologia de la construcció de la Seu, vegeu DURLIAT, M.: *L'Art en el Regne de Mallorca*, Palma, 1964; PASQUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995; SASTRE, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430): la prelatua del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007; DOMENGE I MESQUIDA, J.: *L'obra de la Seu: el procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma, 1997; *La arquitectura en el reino de Mallorca, 1450-1550. Impresiones desde un mirador privilegiado*, Artigrama, 2008, p. 185-239; - "La construcción de la catedral de Mallorca entre 1400 y 1460. L'obra de les dues archades majós", a SERRA DESFILIS, A. (coord.): *Arquitectura en construcció en Europa en època medieval y moderna*, València, 2010.

27 ACM, Fa-1933, f. 22.

28 ACM, Fa-1935, f. 60.

29 Aquesta crosta d'argamassa es conserva damunt les voltes de la Seu i Santa Eulàlia de Palma i contrasta amb la solera de les esglésies de Barcelona que va fer que no hi calgués la teulada fins i tot quan augmentà la pluja. Sobre la cronologia de les obres a la Seu a l'edat moderna només podem esmentar l'obra de MARTÍNEZ, B.; MOLINA, F.: *Liber operum cathedralis: els llibres de fàbrica de la Seu de Mallorca (1600-1602)*, Palma, 2012.

30 ACM, Fa-1902, f. 45 i 59

Anteriorment, prop de la volta de la clau de Pacs hi havia hagut moviments, concretament a la capella de la Mare de Déu de la Grada (cal recordar que l'esmentada volta es troba davant el portal de la Mar i que aquest es troba a llevant de la capella esmentada). El 1564 s'havien hagut de fer adobs a la volta de la capella de la Mare de Déu de la Grada perquè hi plovia:

A ·vi· de desembre doní a dos manobres setze sous per quatre jornals feren, ço és, dos chade u [...] quant feren feyna a Nostra Senyora de la Claustra per manament del Bisbe qui-m menà adobàs la Obra dita capella qui-s pluvia [...]»³¹

El 1604 s'observaren moviments al portal de la Mar relacionats amb els adobs de 1564 i se solucionaren unint els dos parells de contraforts immediats de la banda de ponent i de llevant entre els quals es troba la capella de Sant Bernat i de la Mare de Déu de la Grada o de la Claustra, aquesta fins més amunt que l'altra, amb la conseqüència que des d'aleshores quedà sense finestrals la capella de la principal advocació mariana de la Seu.

A 4 de maig [1604] paguí a 6 picapedrés sis sous a quiscun per una visura y regonèxer lo portal de Mar a la part de la capella de Nostra Sra. de la Claustre, lo qual avia fet moviment, los quals foren de parer y relgarren [sic] que per are se complisen ['omplissin'] los dos remigs de les espal·les de la capella de Nostra Sra. y de Sant Bernat y açò de pedre de galga de la Font Santa, per lo qual se fou manester sexante dotzenes. Los mestres foren mestra Carrió, mestre Salvador Quintana y Joan Quintana, mestre Rosselló, mestre Joan Varger y mestre Fornari y [...] a los quals paguí 6 s. a quiscun, que són trenta-y-sis sous.

Disapte a 18 de setembre per 6 jornals de metre Antoni Foronari, [sic] picapadrer y mestre major de la Obra, los quals 6 jornals li é pagats a raó de 8 s. 6 d. per ésser de molt gran parill que regonagué tots los naus ab la gàbia per ésser cosa molt que convania, per ço li é pagat a raó de 8 s. 6 d., dich que són 2 l. 11 s.³²

A 24 de octubre he pagat a mestre Joan Mestre, trencador de pedre, sis lliures a bon compte per la pedre li fas trencar a la padrera de la Font Santa per compte de la Seu, a raó de 29 s. la dotzena, treta a carregador, bona y rebedora a la Seu y jo tinch de pagar lo port. Ha de servir dita pedra per omplir los remigs de la capella de la Mare de Déu de la Claustra, ço és a espal·les de dita capella. Ha de trencar sexante dotzenes etc.³³

L'any 1610 es troba documentada la recomanació d'afegir pes damunt els pilars de davant la capella de la Mare de Déu de la Grada a fi d'aturar la ruïna de la volta de la clau del bisbe Vic i Manrique pel moviment dels pilars, per tant s'hi havia desplaçat la inestabilitat de la capella de la Grada:

Nota com vuy, a 4 de setembre 1610, per orde del molt reverend Capítol férem ajunta de picapedrés per fer visura acirca la penderia de la clau feta per lo molt illustre y molt reverend don Joan Vich, olim bisbe de Mallorca. Foren los següens mestres, ço és mestre Antoni Saure, mestre major de la fortificació de les obras del Rey, mestre Antoni Verger, qui ha fet lo portal major de la Seu, mestre Antoni Seguí, qui à fetas las tres claus últimement fetes a dita Seu de les quals se tracte, mestre Antoni Fornari, are mestre major de ditas obres, lo qual ha trenta anys y à après lo offici sempre fent feyna a la Seu de picapadrer, mestre Sebastià Fonollar y mestre Joan Verger etc., los quals an determinat y resolt *nemine discrepante*, ab presència del molt illustre y molt reverend senyor Joan Lloscos, canonge, que dita penderia està ab grendíssim perill y que importe molt s'i pose mà incontinents y més de dita penderia tots concordaren que de altre part se procuràs e[ñ]sindriar los dos archs

31 ACM, Fa- 1815, f. 8.

32 ACM, Fa-1853, f. 34.

33 ACM, Fa-1853, f. 48.

principals del nau major per la gran roïna essenyala dita obra a la part de la capella de la Mara de Déu de la Clausta y, si-s dexa de fer, se baste [sic] a seguir grendíssim dany perquè fa circa de tres anys que per los matexos picapadrers fo[n]ch determinat y foren de perer que los dos pilàs devant de la Mara de Déu de la Clausta se carregasen perquè la obra petia per cause de dits pilàs y, per no esser-se fet, ha resultat lo present dany de dita penderteria y mol[t]s altres com és de veure lo die present (1610).³⁴

L'esment d'aquestes recomanacions és pertinent perquè deuen ésser l'origen de la construcció de les piràmides escalonades de damunt les claus de volta i de damunt les claus dels arcs torals, per a afegir pes damunt els pilars i d'aquesta manera fer-los més rígids i més estables les voltes. La construcció d'aquestes piràmides, però, no consta als llibres de Fàbrica, com tampoc la compra del llenyam necessari per a l'encavallada que aguantà la teulada de la nau major que s'aguantà parcialment damunt les piràmides.

El reforçament de la rigidesa dels pilars carregant-hi més pes és contradictori amb la recomanació de 1679 esmentada de llevar el pes de l'argamassa i pedreny de damunt les voltes i de protegir-les, com a alternativa, mitjançant teulades. També contradiu la necessitat d'afegir pes als pilars el fet que el 1642 es llevassin els pinacles manieristes que s'havien acabat de bastir dalt dels pilars de davant els tres contraforts que separen les capelles de Sant Bernat, Sant Martí, la Mare de Déu de la Corona i de Sant Guillem per fer més rígids els pilars, encara que els pinacles es restituïren posteriorment:

A 24 de mars 1642 a mestre Joan Baptista Verger y a sos sòsios he paguat quinsa lliuras, dic 15 l., són per sarta scarada los he donat de consenso dels ilustres srs. Hugo Barart, canonga, y Antoni Domanga, canongas obrés del corrent any qui à finat lo dia present, la qual scaradas [sic] és de derrocar tres piñaclas qui-s fan sopra los pilars devant la capella de Sant Barnat, Sant Martí, Pasio ymages y Sant G[uille]m per derrocar aquells y llansar la terra a la plasa de la Seu, per tot 15 l.³⁵

Els pinacles manieristes apareixen documentats primer l'any 1620³⁶ i són descrits l'any 1640, quan s'acabà el darrer de set, entre la capella de Sant Jeroni i l'absidial del Corpus, és a dir damunt el primer contrafort del NE, que ara és gòtic:

Dit dia he donat una scarada a mestre Joan Vanrell pedrapiquer y sos sòsios demunt dits ab facultat de porer afagir mastransa y és la dita scarada de fer un piñacla qui ve entra la capella de Corpucrist y la capella de Sant Hyeroni qu'és lo darrer de set que se n'an fets ab pachtas que lo an de desfer fins a la canal del arc botant | [f. 36] y llansar la pedra que desfaran per so qu'és ruïna y no pot servir sinó per reblar y an de fer 14 filadas del quadrat del piñacla y després comansar las moluras [sic] dels panyant [sic] qui són set filadas de moluras y fer y posar 4 vasas y 4 poms y fer altrás 7 filadas, bosalladas, y posar la vasa grossa y lo pom gros qui fa difinició a dit piñacla [sic] y asò per picar, portar y asentar y desfer la pedra que tindran manaster per dit hefechta són de consert que-ls tinch de donar sexanta lliuras per tota la sobradita fayna. Tot per memòria.

A 1 de octubra de 1640 fonch acabat dit piñacla en molt bona architectura com en ell és de vèurar y he pagat las ditas xexanta lliuras. 60 l.³⁷

34 ACM, Fa-1859, f. 36v.

35 ACM, Fa-1884, f. 27v.

36 ACM, Fa-1866, f. 30.

37 ACM, Fa-1883, f. 35v-36.

ANTONI IGNASI ALOMAR I CANYELLES

A 16 de setembra he pagat a mestre Joan Gelabert fuster per 5 jornals ½ per fer los bastiments dels piñacles y otras faynas de remiendos 2 l. 9 s. 6.³⁸

Cal notar que els dos pinacles gòtics de la banda contrària del suarà esmentat, és a dir, els que hi havia entre la capella absidial de Sant Pere i la de Sant Antoni de Pàdua, també s'hagueren d'enderrocar més envant, el 1758:

Als 13 fabrer 1758 comensaren ajustar los torreons de demunt la capella de St. Pera, per tres carretas de llañam que an aportats de Munti-Cion per fer los bestimens. 3 s. 6.

Als 14 fabrer per sis dotsenas de cap de corde que an servit per ligar los bestimens per tomar los torreons de demunt St. Pera, a raó de vuit sous le dotsena, són 2 l. 8 s.

Més dit dia per haver conprats vuit banchs que an servit per travasers a los torreons per fer la bestimenta a raó de 8 s. quiscun, són 3 l. 4 s.³⁹

[...]

Més per haver compradas quatra ollas y quatra plats per posar sobre los torreions, són 9 s.

[...]

[...] dos dotsenas de filas que an servit per fer las bestimentas per los torreons [...]⁴⁰

[...]

Als 2 novembre 1758 de orde dels sr. canonges obrés que són Sr. Canonge Carrió y don Thor. Güels que pujàrem a visurar al torrelló de la part de St. Pera ab mestra Lluch y mestra Canet, picapadrés, per al regalo 1 l. 4 s. y refrecsh [sic] 1 l. 4 [d.] és tot 1 l.5 s. 5, són 1 l. 5 s. 4.⁴¹

[...]

Més dit dia de sopra y se ha regelat ["regalat"] a Juan Durant, picapadrer, per tres pedras que ha tomadas sobre el torrelló de la part de St. Pera quinse sous a més del jornal y dos hòmens qui li han ajudat a cada un sis sous, són tot una lliura set sous, dich de orde dels srs. obrés, 1 l. 7 s.⁴²

Alguns dels pinacles, concretament els de damunt els pilars de davant les capelles de Sant Bernat, Sant Martí i dels Galiana o de la Passio Imaginis, s'hagueren d'enderrocar poc temps més tard, el 1642:

A 24 de mars 1642 a mestre Joan Baptista Verger y a sos sòsios he paguat quinsa lliuras, dic 15 l., són per sarta scarada los he donat de consenso dels ilustres srs. Hugo Barart, canonga, y Antoni Domanga, canongas obrés del corrent any qui à finat lo dia present, la qual scaradas [sic] és de derrocar tres piñacles qui-s fan sobra los pilars devant la capella de Sant Barnat, Sant Martí, Pasió ymages y Sant G[uille]m per derrocar aquells y llansar la terra a la plasa de la Seu, per tot 15 l.⁴³

I el 1649 calgué enderrocar els pinacles de damunt la capella absidial del Corpus Christi, no sabem si els gòtics o els manieristes construïts el 1620:

38 ACM, Fa-1883, f. 40.

39 ACM, Fa-1942, f. 22.

40 ACM, Fa-1942, f. 22v.

41 ACM, Fa-1942, f. 23v.

42 ACM, Fa-1942, f. 24.

43 ACM, Fa-1884, f. 27v.

Més a deu de mars pegují a mestre Bestista Verger tres jornals y mig per desfer los pyniacles [sic] de per demunt le capella de Corpocrist y fer forts los molinets. 1 l 4 s. 6.44

Tornant a les teules, sabent el nombre de teules esmentat, el primer que cal és relacionar-lo amb la superfície de la nau central, que és de 1.465 m² (19,4 m d'ample per 75,52 de llarg). Si suposam que calen 15 teules de les corrents per a cobrir un metre quadrat, aleshores es necessitarien 21.975 teules per a la nau central (realment més, perquè per mor del rost de la teulada, la superfície de la teulada és més gran que la del pla de l'interior de la nau major). La realitat és que amb les 26.695 teules comprades es podrien cobrir 5.393 m², que és 3,6 vegades la superfície de la nau major. No sabem, però, les mides exactes de les teules en el temps que estudiam i sí que les mides històricament han canviat i que, com veurem, a la Seu contemporàniament n'hi hagué de diferents mides, així com al segle XX abans de la mecanització de la fabricació les mides variaven segons l'obra.⁴⁵

A més de tot això cal tenir també en compte la combinació de teules de mida diferent, les teules modernament anomenades teules *cobertores* o *tapadores* amb l'esquena cap amunt amb les teules *canaleres* o *regadores*, més grosses i que tenen l'esquena cap avall, formant un rec que rep l'aigua de les cobertores.⁴⁶

Abans de l'any 1679 no consta, però, aquesta distinció, perquè totes les teules valien igual i no es distingien mitjançant noms diferents. Des del 1679 apareixen als comptes de la Seu dos tipus de teules, i excepcionalment, tres: s'anomenen, per una banda, les *teules de pagella major* (també dites en set casos *teules de forma major*, i només una vegada *teules de pagella* i *de pagella mestra*, i dues vegades *teules grans*) i, per l'altra, les *teules petites* (dites tres vegades *teules de forma menor* i, només una, *teules menors* o *ordinàries*), amb la corresponent diferència de preu.⁴⁷

Cal observar, a més, que en el període 1668-1688 (Taula 1) es compraren 7.195 teules de pagella major, 9.100 de petites, i 12.400 de mida no especificada. I, només l'any 1731 apareixen unes *teules mitjanceres*. Relacionat amb aquestes teules mitjanceres, cal notar, a més a més, que en un assentament de 1711 s'esmenten tres tipus de teula (de 9 sous, 10 sous i 12 sous el centenar),⁴⁸ que la del tipus més gros hi és anomenada *teula de pagella major* i que en assentaments anteriors les teules del mateix preu, encara que siguin gairebé contemporànies (i per tant el preu no ha canviat), es diuen *petites*, prova, tot plegat, del caràcter relatiu dels qualificatius emprats.⁴⁹ Aquestes teules de pagella major deuen ésser les que segons Miquel Ballester s'empraven per a les grans superfícies i que eren peces de fins a 3 palms de llarg.⁵⁰

44 ACM, Fa-1887, f. 65v.

45 Segons BALLESTER JULIÀ, M.: *Els materials...*, p. 190-192, la mida estàndard de la teula corrent era de 2,5 palms de llarg (49 cm) per 1 palm al cap més ample (palms de cana). Les mides modernament fluctuaven al voltant de 50 cm. de llarg, de 15 a 28 cm d'arc al cap estret i de 25 a 35 cm d'arc al cap ample. LLABRÉS RAMIS, J.; VALLESPIR SOLER, J.: *Els nostres arts i oficis d'antany*, I, Ciutat de Mallorca, 1980, p. 306.

46 LLABRÉS, J.; VALLESPIR J.: *Els nostres...*, p. 304-305; BALLESTER JULIÀ, M.: *Els materials...*, p. 190-192.

47 Sobre *pagella*, vegeu DECat VI, 169b.

48 ACM, Fa-1920, f. 12v. Hi ha una expressió que diu *comptar a cents i a mils, com els teulers*. Avui encara es venen les teules a centenets; LLABRÉS, J.; VALLESPIR, J.: *Els nostres arts...*, pàg. 309.

49 De totes aquestes teules, Fullana no en recull cap; FULLANA, M.: *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*, Mallorca, 1980.

50 BALLESTER JULIÀ, M.: *Els materials...*, p. 190-192.

Un altre fet remarcable que es pot observar als llibres de Fàbrica relacionat amb les teules és que quan se'n compra una partida de mides varies, el nombre de les petites gairebé sempre és més gran (1685, 1688), sense que hi puguem establir una proporció (fins i tot el 1668 es comprà la mateixa quantitat d'una mena que de l'altra: 1.500 + 1.500) (vegeu la Taula 2). D'aquest predomini de les teules petites deduïm que eren les cobertores, perquè les canaleres són més grosses i, com hem vist, se n'empra un nombre inferior que de les altres.

Als llibres de Fàbrica no s'especifica que les grans compres de teules fossin per a la nau major ni que la causa del cobriment amb teulada fos la pluja, però, en primer lloc, abans en els comptes no hi ha adquisicions tan grans de teules, llevat de la claustra, com una mena de galeria de claustre, i del porxe de dalt del cor; en segon lloc, no hi ha cap dependència de la Seu que tengui una superfície suficient que justifiqui la compra de tantes teules més que la de la nau central quan ja no hi havia la claustra; en tercer lloc, en els llibres de Fàbrica anteriorment quan es parla del manteniment de les teulades no es parla mai de la nau major, llevat de l'esmentat porxe de dalt del cor, construït per a protegir el cor de la pluja fins que s'hagués acabat la volta; en quart lloc, el 1679 els tècnics (*visuradors*) recomanen cobrir amb teulada la nau major i des d'aquest mateix any és significatiu que a les compres hom ja distingeixi el tipus de teula, cosa que no es feia abans, com es veurà a continuació en la relació de les dependències de la Seu que tenien teulada abans del cobriment de la nau central, i que pot interpretar-se com a resultat de la voluntat de millorar tècnicament la teulada combinant teules de dues mides:

Sagristia vella i obrador nou de les hòsties sobre la volta: ⁵¹

Item pagué a ·ii· hòmens qui devalaren teules de la sacristia veyla e feren murter a ops de la dita casa a cubrir a raó de ·xx· d., ·iii· s. ·iiii·

Item pagué a ·iiii· fembres qui tiraren les dites teules a la sagristia ·iiii· s.

[..]

Item pagué a ·ii· fembres qui pujaren teules damont per ·i· dia ·i· s.

[..]

Item costaren teules que compram ·xviii· ss.

Item costaren d'aportar ·i· s. ·ii·

[..]

Item pagué al dit mestre gixer qui enbossà les teules ab murter gros e prim e enbossà la sola dins e defora e exalbà la casa dedins per ·iiii· dies a raó de ·iiii· s. ·iiii· ·xiii· s. ·iiii· (1334).⁵²

Porxe de la claustra:

Item costaren de port ·ii· [mília] ·dlx· teules a obs del porxe ·i· ll. ·iii· ss.

[..]

Item costaren de compre ·ii· [mília] ·dcxxxv· teules a raó de ·iii· ll. lo miler [...] ·viii· ll. ·xviii· s. (1337).⁵³

Item pagué an Gabriel Vila per ·iiii· [mília] teules e porta-ls-se-n n'Affonso, massip seu, a ·xxv·

51 SASTRE MOLL, J.: *El primer llibre de fàbrica i sagristia de la Seu de Mallorca: 1327 a 1345*, Mallorca, 1994. Hem tomat transcriure els fragments ja publicats per Sastre.

52 ACM, Fa-1701, f. 51v.

53 ACM, Fa-1701, f. 57.

de juny [...] (1345).⁵⁴

Item costaren ·M· teules que compré d'en Jacme Vida, aportà-sse-n en Pericó, a ·vii· a ·vii· d'agost ·ii· ll. e a beure, ·ii· ll. ·iiii· (1345).⁵⁵

Item costaren ·ccclxxx· taules que compram d'en Jacme Vida ·xv· ss. (1345).⁵⁶

Item obraren los guixés digous a ·xiiii· de juliol a cobrir les teulades de la claustra [...] (1345).⁵⁷
[...] la taullade de la claustra [...] (1452).⁵⁸

A un de noembre comprí docentas teulas per recórrer la claustra [...] ·i· ll. ·viii· ss. (1531).⁵⁹

Cases d'en Gorí o Guarí:

Item paguí e-n Pau guixer per ·ccxxv· taules que prenguí per adobar les cases d'en Gorí, a raó de ·viii· s. ·vi· lo sentanar, munta ·i· ll. ·i· ss.(1391).⁶⁰

Part de la nau central damunt el cor, que durant un segle protegí el cor fins que es va haver acabat la volta de sobre:

[...] per cent teulas obs de la teulada demunt lo cor" (1393).⁶¹

Item comprí a ·xxx· de janer dos-cents claus, a raó de quatre sous lo cent, per adobar lo porxo dalt sobre-l cor, vuyt sous, per clavar les teulas [...] (1441).⁶²

Més doní an en Guillem Caldés per mil e sinch-centes teulas prenguem per cobrir lo porxo o taulade qui stà sobre la porte del cor deu lllas., appar per albarà del dit Caldés a raó de tretze sous lo centanar ·x· ll. (1493).⁶³

[...] quatre lllas. honze sous an en Company per set-centes teulas per racórrer totes les taulades e per acabar dit porxo [...] (1493).⁶⁴

[...] per vint-e-quatre viatge[s] à tirats de teulas a la Seu per fer lo porxo o la cuberta dalt [...] (1493).⁶⁵

Més doní per xabrons larchs d'arzer per adobar lo porxo, tres lllas. quinze sous, so és per metre sobre [sota?] lo postís per sostanir les teulas, dich ·iii· ll. ·xv· ss., appar per albarà. (1493, ACM, Fa-1760, f. 80).

Cambra de mestre Felip, bastida al Mirador (Phillipe Fillau):

[...] per lo preu de mil e dosentes teules [...] (1516).⁶⁶

54 ACM, Fa-1701, f. 25.

55 ACM, Fa-1701, f. 26v.

56 ACM, Fa-1701, f. 26v.

57 ACM, Fa-1701, f. 25v.

58 ACM, Fa-1737, f. 36.

59 ACM, Fa-1784, f. 70v.

60 ACM, Fa-1707, f. 14.

61 ACM, Fa-1709, f. 99v.

62 ACM, Fa-1727, f. 70v.

63 ACM, Fa-1760, f. 69v.

64 ACM, Fa-1760, f. 69v.

65 ACM, Fa-1760, f. 77.

66 ACM, Fa-1770, f.176v.

[...] per port de dosentes teules [...] (1516).⁶⁷

Arxiu dels aniversaris:

[...] per sent teules a raó de ·xl· ss. lo sent [...] per lo arxiu dals aniversaris [...] (1516).⁶⁸

Més per dos jornals de mestre y dos de menobra per adobar demunt lo arxiu y la taulade de demunt Corpus Christ y també la taulade de demunt la cassa de la Obre vint-y-quatra sous, dic 1 l. 4 s. (1689).⁶⁹

Als 2 sebre. 5 jornals de Andreu Simó per fer mascla y demunt lo capítol vei y demunt lo erxiu y demunt le llibreria 1 l. 5 s. (1714).⁷⁰

Campanar, quan no s'havia arribat a l'altura definitiva:

Item paguí e-n Bertomeu Canet com adobà la taulada del cluquer [...] (1401).⁷¹

[...] per adobar la taulade de n' Aloy lo que s'era cremat [...] (1579).⁷²

Capella de n'Agulló, ara capella de la Mare de Déu de la Grada:

Item costaren ·cccc· teules tranta-e-sis sous a raó de nou sous lo santanar per obs de cloura la capela d'en Aguló, ·i· ll. ·xvi· (1404).⁷³

Casa de l'obra o casa de la mar o caseta del Mirador:

[...] sent taules [sic] per obs de la каза de la mar [...] (1404).⁷⁴

A 10 de setembre paguí per lo cost de dosentes teules quals serviren per adobar la porxade de la case de la obre, tant de la funderie com l'altre, quosten deu sous lo sent y per lo port tres sous y quatre, que són vint-y-tres sous y quatre [...] (1587).⁷⁵

[...] ha Llorens Ferrer, traginer de garrot, per lo port de cent teules [...] (1592).⁷⁶

Ha dit traginer de garrot per port de 200 teules ·iii· ss. (1592).⁷⁷

[...] altres cent teules de la gerraria de mestre Timoner [...] (1592).⁷⁸

[...] per cent taules [sic] per adobar les taulades de la casa de la obra [...] (1592).⁷⁹

[...] per quatre-centes teules comprí per recórrer les teulades de la obre, llibreria y obredor [...] (1595).⁸⁰

[...] per adobar y recórrer totes les teulades, so és le libreria, le secrestia y le casa de la obre

67 ACM, Fa-1770, f. 176v.

68 ACM, Fa-1770, f. 96v.

69 ACM, Fa-1908, f. 28v.

70 ACM, Fa-1922, f. 28.

71 ACM, Fa-1711, f. 79v.

72 ACM, Fa-1830, f. 122v.

73 ACM, Fa-1712, f. 136v.

74 ACM, Fa-1712, f. 138.

75 ACM, Fa-1838, f. 52.

76 ACM, Fa-1841, f. 56v.

77 ACM, Fa-1841, f. 56v.

78 ACM, Fa-1841, f. 56v.

79 ACM, Fa-1841, f. 56v.

80 ACM, Fa-1844, f. 55v.

[...] (1623).⁸¹

Als 2 sebre. 5 jornals de Andreu Simó per fer mascla y demunt lo capítol vei y demunt lo erxiu y demunt le llibreria 1 l. 5 s. (1714).⁸²

Més per dos jornals de mestre y dos de menobra per adobar demunt lo arxiu y la taulade de demunt Corpus Christ y també la taulade de demunt la cassa de la Obre vint-y-quatra sous, dic 1 l. 4 s. (1689).⁸³

Porxet de la capella dels Galiana o del bisbe Galiana:

[...] cent teulas [...] per lo porxet de la capella dels Galianas [...] (1441).⁸⁴

Portal del fossar (davant el Castell reial):

[...] per ·iii· jorns féu feyna al portal del fosar a la taulada e tornar aquella adobar lo lo [sic] porxo [...] ·xv· (1468).⁸⁵

Capella de l'Àngel, anterior a la volta:

[...] ffeyna a la clasta, que ffonch cayguda la taulada ab lo ffront de la capela del Àngel [...] (1473).⁸⁶

Sala capitular gòtica:

[...] per dos jorns féu feyna un menobre lo qual coregué les teulades de la casa de la obre e la casa nove del Capítol [...] (1479).⁸⁷

Als 2 setembre, 5 jornals de Andreu Simó per fer mascla y demunt lo capítol vei y demunt lo erxiu y demunt le llibreria 1 l. 5 s. (1714).⁸⁸

Capella dels orgues, anterior a la volta, és a dir, damunt l'actual capella de la Pietat:

[...] serar los cabirons de la teulada [...] (1479).⁸⁹

Capella del Davallament o de Santa Cecília, per on es comuniquen el caragol i l'orgue:

[...] per dos jornals féu en la dita obre ço és descobrir lo porxo del caregoll qui munta a la capella dels òrguens [...] so és un porxo denant la porta de la capela dels òrguens [...] (1479).⁹⁰

[...] setze xebrons [...] serviren per lo porxat desobre la scale del orga [...] (1543).⁹¹

Casa del llenyam de l'obra o llotja de la fusta (o tal volta magatzem de les barrades de les cortines de la casa santa):

[...] per port de mill e docentes teules per cobrir la casa del leyam [...] (1485)⁹²

Llotja baix del campanar:

Item comprí huna somada de cals serví per adobar la taulada hon sa fa longa que-s plovia tot

81 ACM, Fa-1869, f. 32v.

82 ACM, Fa-1922, f. 28.

83 ACM, Fa-1908, f. 28v.

84 ACM, Fa-1727, f. 92v.

85 ACM, Fa-1742, f. 48v.

86 ACM, Fa-1744, f. 40v.

87 ACM, Fa-1748, f. 42.

88 ACM, Fa-1922, f. 28.

89 ACM, Fa-1748, f. 48.

90 ACM, Fa-1748, f. 48v.

91 ACM, Fa-1795, f. 88.

92 ACM, Fa-1762, f. 56.

perquè del campanar rómpan la teulada [...] (1488)⁹³

Obrador de la cera:

Més comprí cent teulas [...] per recórrer los obredós del Miredor [...] (1531)⁹⁴

[...] per cent teules per lo obredor de la cera [...] (1550)⁹⁵

Per 100 teules per la sacristia per cobrir lo obredor de la sera [...] (1577)⁹⁶

Més per 300 teules vellas a raó de deu sous y per port, tot trenta-y-tres [...] (1577)⁹⁷

[...] per cent teules per lo porxo de fore [...] (1579)⁹⁸

[...] per quatre-centes teules comprí per recórrer les teulades de la obre, llibreria y obredor [...] (1595)⁹⁹

Llibreria:

[...] xii· xabrons de vet per la taulada del caragol [...] (1449)¹⁰⁰

[...] cent teules y per lo port de aquelles per lo porxo de la libreria [...] (1537)¹⁰¹

[...] per lo cost de cent taules [...] per la libreria [...] (1538)¹⁰²

[...] per cent taules per lo porxo de la libreria [...] (1538)¹⁰³

[...] cinquanta teules havia comprades per adobar la libreria [...] (1543)¹⁰⁴

[...] cent teules per la taulada de la libreria [...] (1550)¹⁰⁵

Teules per lo porxo de le libreria, 500 [...] (1556)¹⁰⁶

[...] lo porxo de le libreria 500. [...] per cinch-centas teulas que han servit per cobrir lo porxa de le libreria [...] (1556)¹⁰⁷

[...] per quatre-centes teules comprí per recórrer les teulades de la obre, llibreria y obredor [...] (1595)¹⁰⁸

[...] per adobar y recórrer totes les teulades, so és le libreria, le secrestia y le casa de la obre

93 ACM, Fa-1754, f. 54v

94 ACM, Fa-1784, f. 70v.

95 ACM, Fa-1801, f. 82v.

96 ACM, Fa-1828, f. 73v.

97 ACM, Fa-1828, f. 73v.

98 ACM, Fa-1830, f. 72.

99 ACM, Fa-1844, f. 55v.

100 ACM, Fa-1734, f. 77.

101 ACM, Fa-1788, f. 104v.

102 ACM, Fa-1790, f. 88.

103 ACM, Fa-1791, f. 81.

104 ACM, Fa-1795, f. 78.

105 ACM, Fa-1801, f. 82.

106 ACM, Fa-1807, f. 74v.

107 ACM, Fa-1807, f. 74v.

108 ACM, Fa-1844, f. 55v.

[...] (1869)¹⁰⁹

Basses o lloc comú de la sagristia:

Item a ·xii· de dit paguí cent teulas per las basses a raó de dotze sous y un sou de port [...] (1542)¹¹⁰

Porxe del terradet del rellotge:

[...] per cent teulas serviren per un porxet entrant en l' orga sobre un terradet [...] (1542)¹¹¹

[...] per 25 teules [...] per cobrir lo porxo del rellotja ·i· ll. ·x· ss. (1577)¹¹²

Porxe de les Ànimes o de Tots Sants:

Teules. [...] per lo cost de mil y cent teulas (taules) [...] per fer lo porxa a Tots Sants. ·iii· ll. (1566)¹¹³

[...] dos-centes teules per acabar lo porxo de le capella de Tots Sants [...] (1556)¹¹⁴

[...] dotza sous per cent teules (taules) per recórrer lo porxo de Sant Sebastià y de la obra [...] (1565)¹¹⁵

[...] pagí a mestre Pere Segrera per quatre-centas teullas per adobar lo porche de las Ànimas a raó de deu sous [...] (1567)¹¹⁶

Volta de davant l'actual capella de Sant Josep, a la nau de l'evangeli, identificada per la clau de l'ardiaca Fiol:

[...] per una canal y almàngane per la teulade demunt la clau del senyor Ardiacha [...] (1574)¹¹⁷

Una informació important serien les referències directes en els comptes de la Seu a la freqüència de la pluja i n'hi trobam poques, però significatives. La primera és de l'any 1640, sobre les despeses de construcció d'una caseta dalt la volta de la nau central perquè s'hi poguessin aixoplugar i fer-hi feina quan plovia els qui picaven pedra:

A 9 de novembra 1640, a Pera Sansaloni per dotsa somadas de grava per fer mescla ·dit dia per sinch dotsenas de miyans sansills per cobrir una caseta se à feta dalt lo nau mayor per porer picar com plou y port 2 l. (1640)¹¹⁸

El novembre 1710 se'n parla ja directament: hi ha massa verdet a la terrada, les canals dels arcbotants vessen i s'han de tapar els punts de la teulada i de la terrada per on es pot filtrar l'aigua:

A 9 xbra fins el dia de Nadal 10 gornals de Andreu Simó, manobra, per respar lo verdet de tota le terrade a causa de tantes *lluvias*, tapar juntes de los harcs botans qui vesaven y tepar clots y fer braseras a molts de locs de la teulade, valen 2 l. 10 s. (1710)¹¹⁹

109 ACM, Fa-1623, f. 32v.

110 ACM, Fa-1794, f. 86.

111 ACM, Fa-1794, f. 88.

112 ACM, Fa-1828, f. 73v.

113 ACM, Fa-1806, f. 77.

114 ACM, Fa-1806, f. 77v.

115 ACM, Fa-1816, f. 83v.

116 ACM, Fa-1818, f. 59v.

117 ACM, Fa-1825, f. 78v.

118 ACM, Fa-1883, f. 22v.

119 ACM, Fa-1919, f. 28.

Coincidint amb les darreres grans compres de teules per a la nau central i poc després, es varen cobrir les capelles de la banda de l'epístola o del SE amb un porxe, és a dir una coberta amb teulada oberta per un costat. Es començà per la capella absidal de Sant Pere (1685) i continuà per les de Sant Antoni de Pàdua (1687), Mare de Déu de la Corona (1689), Sant Martí (1693), Sant Bernat (1693) i l'atri del portal del Mirador (data no coneguda), uns porxos documentats gràficament el 1877 (Fig. 1).

L'any 1685, es va cobrir, doncs, amb un porxo amb teulada la capella de Sant Pere i així quedaren cobertes les dues absidioles. I entre el 1687 i el 1689 es construïren sengles porxos amb teulada a les voltes del col·lateral davant les capelles de Sant Guillem, el 1687; la Corona, el 1689; Sant Martí, el 1690; i Sant Bernat, el 1693:

Més per vint somades de grava prima per fer la mescla per la taulade de Sant Pera a raó de un sou.

[...]

Més tres caratades de pedre del Coll per fer los peus per las jàseras per la teulade de dita capella [...]

Més per la jàsere he comprade per dita teulade sinch lliuras.

[...]

Més pújan los jornals dels fustés deu lliuras, setsa sous, asò és deu jornals per llavorar tot lo llañaim [sic] de dita teulade y los de més per fer al porxo [...] (1685).¹²⁰

Més per 18 somades grava per mescle per pujar arbarjar [sic] la terrade y per cobrir la capella de Sant Guillem a raó de 5 dotblers quinsa sous, dich 15 s.

[f. 28v] [...] Més dit dia per la jàsere per la teulade de dita capella de Sant Guillem quatre lliuras y deu sous [...]

Més per 8 dotsenes de xabrons de poll per dita taulade de Sant Gillem [sic] a raó de 8 l. la dotsena valen setsa lliuras [...]

[...]

Més per dotse jornals de dos fadrins fustés a raó de 7 s. per enblanquir al llalam [sic] y fer la teulade de dit Sant Guillem, valen quatre lliuras y quatre sous, [...]

[...]

Més dit dia per sis-sentes taules a reó de dotse sous valen tres lliuras y dotse sous [...]

Més per altres sis-sentas taules de pagella major a raó de 18 s. valen sich lliuras vuit sous [...]

Més per corante-y-vuit canons a reó de set dinés valen una lliura y vuit dous [...]

Més per nou canals y dos enbuts quinse sous y sis [...]

Més en el tireterra per trenta-y-quatre viatges a raó de 26 de teules, dos de canons y 6 de grava, a reó de 5 dotblés, valen 1 l. 8 s. 4. (1687) ¹²¹

¹²⁰ ACM, Fa-1906, f. 75.

¹²¹ ACM, Fa-1907, f. 28-28v.

Los jornals se an fets per cubrir la Corona són los sigüens:

[..]

[f. 28] Més per deu jornals de fuster se an fets esta satmana per enblanquir los cayrats y comensar a fer dita porxade de dita capella de la Corrona [de la Corrona a la *interlinia*] a raó de 7 s. cada u tres lliuras y deu sous [..]

[..]

Més per 4 jornals al-lot a raó de 8 dotblés valen sinc sous y quatre [..]

[..]

Més per sis viatges del tiratera so és tres de grava y tres de canons, a raó de sinc dotblés valen sinc sous [..]

Més per dotse jornals de dos fustés per acabar de fer al porxo de la Corron[a] y fer altres adops, a raó de set sous valen quatre lliures y quatre sous [..]

[..]

Més per un jornal de mestre major un de mestre y dos de manobres per la tersera setmana per acabar dita capella, al de mestre major a raó de 10 s., al de mestre 8 s., los manobres a 4 s., valen vint-y-sis sous, dic 1 l. 6 s.

[..]

[f. 28v] Més a pujat al conte del gerrer tres lliuras sinc sous y vuit dinés, so és una lliura y vuit sous, per 46 canons a raó de 7 dinés, 8 a raó de 10 dinés y setsa canals a raó de deu dotblés, dos ambuts y un cossi que que (sic) tot à sarvit per les canonades per cubrir la Corrona, dihc [sic] 3 l. 5 s. 8. (1687).¹²²

Més he comprades set dotsenes de xabrons de poll y tres dotsenas de phylles asò és los xabrons a raó de 25 s. y les phylles a raó de sinquante que ha servit per cubrir la capella de Sant Martí que tot fa suma de setsa lliures y sinc sous [..]

Més an pujat los jornals del (sic) fusters per fer al porxo de Sant Martí tres lliures y setsa sous [..]

[..]

Mes per tres jornals y mix mestra major per la segona setmana per cubrir dita capella de Sant Martí trenta-y-sinc sous, dic 1 l. 15 s.

[..]

[f. 75]

[..]

Més per dos dotsenes de mitjans y al port qui an servit per la claravoya de dita capella 15 s. 2.

Més per xexanta canons qui an servit per les dos canonades qui venan del segon nau a dita capella a raó de 5 dinés trenta sous, dihc 1 l. 10 s.

Més per setsa canals grans a raó de 1 s. 4 qui an servit per la teulade de dita capella trenta -un sous quatre dinés, dihc 1 l. 11 s. 4. (1689).¹²³

122 ACM, Fa-1908, f. 27v-28v.

123 ACM, Fa-1908, f. 74v-75.

L'any 1877 la revista *La Ilustración Española y Americana* i el 1884 la revista *La Ilustración Ibérica*, com hem vist, documentaren gràficament aquests porxes de la Seu i ens mostren que, a la façana de migjorn també tenien porxe totes les altres terrades dels col·laterals de la Seu, versemblantment també a tramuntana, encara que no n'hàgim pogut documentar la construcció (Fig. 1).

Abans d'aquests porxes ja se n'havien construït d'altres i també porxets, alguns de documentats més amunt quan hom ha parlat de les teulades, concretament a la capella anomenada *dels Galianes*, és a dir la de Sant Antoni de Pàdua, i al terradet de damunt Santa Cecília per a passar al portal de l'orgue des de la sortida del caragol que hi pujava, i la del Corpus Christi, construït el 1479 i adobat el 1492:

[...] so és en la capela del Corpus e un porxo fáu sobre la dita capela [...] (1479).¹²⁴

[...] claus meyalls [...] per fer lo porxo demunt la capella de Corpo Christi [...] (1479).¹²⁵

[...] per hun jornal féu en adobar lo porxo sobre la capella de Corpore Christi [...] (1492).¹²⁶

Les contravoltes dels col·laterals de la Seu

En contrast amb la nau central, les voltes dels col·laterals no es taparen amb teulada sinó amb terrada damunt *revoltions* o *contravoltes*, Aquestes contravoltes són anomenades un cop "las contravoltas de la penderia" (1641),¹²⁷ fent referència a la seva situació damunt la penderia, i es construïren primer amb *mitjans* i després amb *mitjans terços*. El paviment es va fer amb les peces anomenades de *mitja pedra*, cobertes després d'una camisa de calç. L'espai entre la contravolta i la volta quedava buit i s'anomenava *aljub*.

La primera referència als revoltions es troba l'any 1607, però no consta on es construïren:

Dit die he pagat a mestre Antoni Solà, àlias Perxer quatre lliures deu sous y són per lo valor de set dotzenes y mitge de mitge pedre ha servir per los revoltions. (1607).¹²⁸

Després de 1607 sempre es parla de contravoltes o contravolta:

Als 23 de maig de 1618 he pagat a mestre Joan Orrach, picapadrer y trencador de pedra, trente-y-vuyt lliures, dich 38 l. a bon compte de la mitge pedre y mitgans li fas trencar del Coll d'en Rebassa per compte de la Obra de la Seu an de sservir per enpeïmentar y contravoltes de les quatre claus del segon nau comensant devant la capella dels Amenguals fins a la clau major devant del portal de Mar, dich 38 l.

[...]

[...] devuyt dotzenes de mitga pedra a raó de 26 s. per dotzena y trenta-set dotzenes y mitga mitgans a raó de 6 s. 6 di. per dotzena, que tot fa summa de ditas 35 l. 11 s. 9, an servit per las contravoltes y païment de les claus del segon nau. 35 l. 11 s. (1618)¹²⁹

L'any 1639 ja hi havia l'única contravolta coneguda a la nau central ("nau del mix"),

124 ACM, Fa-1748, f. 48v.

125 ACM, Fa-1748, f. 52.

126 ACM, Fa-1759, f. 64.

127 ACM, Fa-1884, f. 21v.

128 ACM, Fa-1856, f. 32v.

129 ACM, Fa-1865, f. 51.

exactament davant la capella de la Concepció, que aquell any s'hagué d'adobar:

Primo per sis mijans tersos y port de aquells sinch sous y sis vuy a 4 juliol 1639 an servit per dobar la contravolta del nau del mix sobra la capella de la Consepció. [...]

Més 20 dit per tres dotsenas de mijans tersos per dobar una contravolta y part de aquells 1 l. 23 s. (1639)¹³⁰

No es va seguir cap ordre en la construcció de les contravoltes dels col·laterals, segons fa veure que el 1718 es construís davant la capella del Corpus Christi i el 1720 davant la de Santa Cecília:

Més als 20 febrer 6 jornals de Bartomeu Serdà fadrí per fer las contrevuoltes de devant Corpus Christi a 7 s. 2 l. 2 s. (1718).¹³¹

Més als 21 juliol sinch dietas de Andreu Simó per fer las contravoltes demunt la Seu 1 l. 5 s. (1720)¹³²

Més 6 dotsenas mitgans per ditas contravoltes a 7 s. la dotsena valen 2 l. 2 s. (1720)¹³³

Més als 8 xbra 6 jornals de Andreu per fer las contravoltas demu[n]t la capella de Sta. Secília 1 l. 10 s. (1720)¹³⁴

Més al mitganer per 13 dotsenas mitgans per fer ditas contravoltes a 7 s. la dotsena valen 4 l. 11 s. (1720)¹³⁵

L'any 1760 encara es construïen contravoltes, davant les capelles de la Mare de Déu de la Clasta o de la Grada, Sant Vicenç, ara del Cor de Jesús, i Sant Antoni. El 1741 s'havia fet un primer adob a la contravolta de davant Sant Sebastià i s'hi repetí el 1760 i 1761.

Més als 18 febrer 1760 [...] per la contravolta de la navada manor de devant St. Sabastià que se n'és antrada [...] (1760)¹³⁶

Més dit dia de sopra per dos dotsenas de mitgà [sic] de mitga pedra que an servit per fer la dita contravolta de sopra a raó de 18 s. la dotsena inporte una lliura setsa sous , dich 1 l 16 s. (1760)¹³⁷

[...] vint dotse[n]as de mitgans que an servit per la dita quatravolte [...] (1760)¹³⁸

Als 29 juliol he entregat a mestra Canet quatre lliuras setse sous y a raó [sic] és per un jornall de fadrí a raó de 7 l. y onse de manobres a raó de 4 l. y set de manobres a raó de 4 s. y dotse de dos al·lots a raó de 1 s. per treball que an fet a la capella de la Clasta per fer las quatra voltes, són 4 l. 16 s. 6. (1760).¹³⁹

Als 20 juliol 1760 he pagadas vint dotsenas de mitgans que an servit per fer las quatravoltes y

130 ACM, Fa-1883, f. 21.

131 ACM, Fa-1923, f. 65.

132 ACM, Fa-1925, f. 25v.

133 ACM, Fa-1925, f. 25v.

134 ACM, Fa-1925, f. 26.

135 ACM, Fa-1925, f. 26.

136 ACM, Fa-1942, f. 52v.

137 ACM, Fa-1942, f. 52v.

138 ACM, Fa-1942, f. 53.

139 ACM, Fa-1942, f. 55v.

anpaimentar-lles a la capalle de la Clasta. (1760)¹⁴⁰

[...] trenta-sinch quarteras guix que se són anprades en las quantravoltes de las capellas a raó de 4 l. són 5 l. (1760)¹⁴¹

Més dia 4 agost dit any per setsa dotsenas de mitgans qui an servit per fer fer las quantravoltes y païment de la capella de St. Vicens de pedra. (1760)¹⁴²

[...] al 16 agost dit any [...] per treball an fet per las quantravoltes de la capella de St. Antoni, són 9 l. 2 s. (1760)¹⁴³

Més dit dia 24 per dos carratadas de cals que an servit per donar las camisas a las quatravoltes, a l'amo Tarrasa, a raó de 2 l. la carratada [...] (1760)¹⁴⁴

Canvis a Santa Eulàlia de Palma entre el segle XVII i el XVIII

Els porxes de la Seu i altres esglésies es varen mantenir en alguns casos fins a les restauracions inspirades pel Romanticisme medievalitzant, que començà Bartomeu Ferrà a Santa Eulàlia el 1885,¹⁴⁵ o abans, i que foren elogiades per Miquel dels Sants Oliver.¹⁴⁶ L'església parroquial de Santa Eulàlia de Palma va ser objecte de les reformes més importants de totes entre 1889 i 1912,¹⁴⁷ que varen esser també les més radicals, sobretot amb la construcció del campanar i l'afegit dels pinacles i les gàrgoles dels contraforts diafragma actuals, a més d'altres elements com les baranes de les terrades dels col·laterals i la girola. Es pot considerar indiscutiblement positiva la restauració dels nervis dels pilars que separen les naus que havien desaparegut quan setze dels devuit pilars (els nervis només es conservaren en els dos primers) s'havien convertit en octogonals i s'havien emblanquinat amb gran part de l'interior. També fou encertada la restitució de les façanes a l'estat original amb l'obertura de les terrades dels col·laterals i l'eliminació de la part de teulada que les cobria.

A hores d'ara no sabem si la teulada de la nau central de Santa Eulàlia és posterior a la de la Seu, però, els porxos de damunt els col·laterals de Santa Eulàlia sí que es construïren abans que els de la catedral.

Un dibuix del període 1779-1788 de la façana de la nau de l'Evangeli de l'església de Santa Eulàlia de Palma ens mostra l'església sense contraforts i amb una teulada que arriba fins a

140 ACM, Fa-1942, f. 56.

141 ACM, Fa-1942, f. 56.

142 ACM, Fa-1942, f. 56.

143 ACM, Fa-1942, f. 56v.

144 ACM, Fa-1942, f. 56v.

145 CALDENTEY CANTALLOPS, R.: *Santa Eulàlia...*, p. 19.

146 POU MUNTANER, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX, VII* (1886- 1890), Palma, 1987, p. 22 (18/02/1886).

147 AGUILÓ, E. de K.: "Restauración de los templos de S. Jaime y Sta. Eulalia", *BSAL*, III. 1890, p. 332-335; CALDENTEY CANTALLOPS, R.: *Santa Eulàlia. La parroquia más antigua - The more [sic] ancient parish church of Palma - La paroisse la plus ancienne de Palma : breve noticia histórico-artística*, Palma, 1979, p. 19; QUIROGA CONRADO, S.: *La reforma de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1889-1912): La "Memoria sobre las obras" del Marquès de Vivot*, Palma, 2008.

la façana lateral (Fig. 3).¹⁴⁸ El motiu d'aquesta disposició és que la socolada de les capelles s'havia aixecat entre els contraforts fins gairebé a l'alçada de la coberta de la nau major i així s'havien amagat les terrades, els finestrals de la nau central i els contraforts darrere una paret que formava la façana lateral. Aquests canvis no es veuen encara en el plànol de la ciutat de Mallorca dissenyat pel canonge Antoni Garau que porta la data de 1644, on tampoc no es veu la teulada sinó la volta de creueria (Fig. 2).

A Santa Eulàlia la teulada va ser començada per l'Obreria de l'església en una data que caldrà concretar en els seus llibres de Fàbrica. L'Obreria el 1671 demanava al gremi d'argenters que cobrís també la part corresponent a la seva capella de Sant Eloi, perquè amb el seu exemple els responsables de la resta de capelles les cobrissin. A la petició s'argumentava que les terrades estaven molt malament i cal entendre que l'expressió cobrir volia que hi ha volia dir tapar l'espai de la terrada entre els contraforts i arcbotants. Per la intensitat de la pluja, testimoni de la PEG, i per la manca de cura hi havia moltes herbes a les terrades i creixien figueres pels arcbotants.¹⁴⁹

La coberta original de la nau central de l'església era amb terrada impermeabilitzada amb una gruixada capa d'argamassa que forma un cos, com es pot veure davall la teulada.

Els contraforts-arcbotants de Santa Eulàlia

Pel que fa a la restauració dels contraforts-arcbotants de Santa Eulàlia, el més remarcable és que es varen aixecar fins a l'altura actual. També es va elevar el claristori un metre (sis filades) i es va afegir un pinacle damunt els estreps del claristori, com es pot veure en la diferència de qualitat de la pedra de les dues parts (més bona l'antiga) i en el fet que les filades de la part original tenen continuació en les del mur del claristori i les de la part nova no, encara que al plànol de Palma atribuït a Joan Baptista Binimelis ja s'hi veuen uns pinacles que es llevaren en el moment de cobrir les voltes amb teulada.¹⁵⁰

Els arcbotants i els boterells formen un cos, gairebé un contrafort foradat: l'anomenat arcbotant diafragmàtic, malgrat això s'hi pot distingir el boterell pel seu acabament horitzontal en comparació amb l'arcbotant que és inclinat (Fig.5). El boterell té dues impostes d'amplada diferent a la majoria. Des del terra fins a la primera imposta hi ha quatre

148 1779-1788; "Calle de estirpe hebrea", Archivo General de Simancas.

149 QUIROGA CONRADO, S.: *La reforma...*, p. 81-82 del facsímil de la *Memoria sobre las obras complementarias de la fachada y restauración del templo parroquial de Santa Eulalia de Palma de Mallorca presentada a la Comisión Provincial de Monumentos por el vocal de la misma D. Juan Miguel Sureda y Verí el 12 de Febrero de 1898* (actualment a l'Arxiu Diocesà de Mallorca). Sobre l'estat de les terrades, transcrivim de l'apèndix de la memòria els següents fragments: "Item per quant ha trobades moltes erbes eb la terrasa las quals agusten aquella y causen que dins de la dita iglesia se plou ordena y mana que dins quinze dies dites erbes sien arrancades y dit taulada recorreguda y mudada sots pena de 2 ll." (visita del bisbe Vic i Manrique de 1588), doc. núm. 14, p. 131-132; "Item dits die y any (26 febrero), miraren y visitaren y regonegueren dits Srs. Visitadors la iglesia y terrada, y vistas las necessitats del reparo de aquella, y que hia [sic] dos archs botants qui perillen y una clau que es la segona entrant per la porta major de la plaça les quals coses es necessari se reparen y adoben, ordena per ço y mane sa Sria. Ilma. que las ditas coses se adoben en contineny y ques lleven totes les figueres qui danjen [sic; 'danyen'] als dits archs botants" (visita del bisbe Baltasar Borja de 1628), doc. núm. 13, p. 123.

150 Es podria plantejar la hipòtesi que realment es rebaixàs l'altura dels contraforts perquè fossin el suport de la continuació de la teulada de la nau major fins a les façanes laterals. Sense suport documental, les úniques objeccions plausibles són el treball que hauria costat escapar els contraforts i la perfecció de la feina. Al plànol de Guerau, però, es veu que l'acabament original dels contraforts no era horitzontal, com no ho és a Sant Francesc ni a Santa Maria de l'Aurora de Manresa.

filades. En els boterells de la girola, la segona imposta és igual d'ampla que la primera; però a la banda de les naus arriba fins a les dovelles de l'intradós. A la girola, la segona imposta arriba a l'alçada d'on començarien les dovelles si arribassin fins a la primera imposta i davall la segona imposta el boterell és més gruixat que a la banda de l'intradós (a ponent aquesta característica es troba també en el boterell anterior a la girola, és a dir, abans del caragol).

L'intradós no és format tot per dovelles. El seu radi és de 90°, visibles completament a diferència de la Seu, i el cap es recolza en una pilastra amb una motlura que fa d'estrep del claristori. El nombre de dovelles de l'intradós varia (de 17 a 23 a llevant, més poques a la part més antiga; més poques a ponent), així com el nombre de filades entre les dues impostes, perquè l'altura de les filades de vegades canvia.

A llevant; al primer arcbotant-botere ll començant pel migjorn hi ha 5 filades des de la primera imposta fins a la primera dovella i després 7 filades més fins a la segona imposta; al segon, n'hi ha 6 i 6; al tercer n'hi ha 6 i 6; al quart, 7 i 6; al cinquè, 7 i 5; al sisè, 7 i 5.

A ponent, al segon arcbotant-botere ll comptant des de migjorn, hi ha 5 filades des de la primera imposta fins a la primera dovella i 4 filades més fins a la segon imposta; al tercer, 6 i 4; al quart, 6 i 4; al cinquè des de migjorn, 6 i 6.

A la girola, el perfil de l'extradós originalment formava tot ell un angle de 60° amb el claristori i anava del botere ll fins a l'alçada del carcanyol, on el contrafort rebia l'empenta del toral i de la volta. A les naus, l'extradós partia també de l'altura dels carcanyols de la volta i continuava horitzontalment fins a la façana. No hi havia, doncs, pròpiament botere ll.

La diferència entre aquests contraforts i els de la girola es concreta en el següent: A la majoria dels arcbotants-botere lls de la girola actualment les filades originals són, en tres casos 2 i en un, 4. Amb les filades afegides s'arriba, fins a dalt del botere ll modern, en tres casos a 13 filades o 13'5 i en un cas a 16 (Fig. 5), dependent de l'altura de les filades.

A la banda de les naus, el nombre de filades originals damunt la segona imposta varia entre 3 i 12: 12 a 1 contrafort; 11 a 3; 9 a 1; 5 a 2. Sobretot a ponent, hi ha uns quants contraforts on no es distingeixen tons de color diferent a la pedra tan clars com a llevant.

Conclusions

En algunes esglésies de Mallorca d'una nau amb capelles entre els contraforts d'altura prou inferior a la nau hi ha indicis de la transformació de les façanes laterals mitjançant la unió de la part superior dels contraforts amb arcs de mig punt coronats per una motllura que recorre la façana. Aquesta nova estructura de la façana lateral amb una galeria d'arcs entre els contraforts es troba imitada en altres esglésies posteriors. En altres esglésies en lloc dels arcs esmentats trobam els contraforts units amb mur per la part exterior amb el resultat d'una façana llisa amb només algun finestró. Tots aquests canvis han tengut com a objectiu que la teulada de la nau central arribàs fins a les façanes laterals.

Algunes de les esglésies esmentades tenien les voltes de creueria vistes i la teulada s'hi afegí posteriorment.

Les dues grans esglésies gòtiques de tres naus de Mallorca originalment tampoc no tenien teulada. En el cas de la Seu, a més de la teulada de la nau central, n'hi hagué als col·laterals, a les seves capelles i a les absidioles. A Santa Eulàlia la transformació fou semblant a les esglésies esmentades d'una nau en què es tapà completament l'espai entre els contraforts.

A la Seu els col·laterals també tengueren la volta nua fins que es cobriren amb unes anomenades *contravoltes* o *revoltions* per a aguantar l'actual terrada plana, les quals fins ara no s'havien documentat.

Totes aquestes transformacions sembla que s'han de relacionar amb l'augment de les pluges durant l'anomenada Petita Edat de Gel, a la segona meitat del segle XVII i a la primera del XVIII i la necessitat consegüent de protegir més les voltes. Al Principat i al País Valencià també es cobriren amb teulada algunes esglésies gòtiques de nau única, però sense fer-hi passar la teulada per sobre els contraforts. En altres casos, com les principals esglésies gòtiques de Barcelona, i la Seu de València, sembla que la coberta s'impermeabilitzà, primer, com a les Balears, amb argamassa de calç i trespol i, posteriorment, amb una solera de ceràmica, cosa que estudis futurs hauran d'acabar de confirmar. Si l'ordre fou aquest, caldria explicar per què no s'aplicà a Mallorca la solera ceràmica a les voltes gòtiques i sí la teulada, i sobretot a una superfície tan gran com la de la Seu.

A Mallorca el cobriment de la nau de la Seu amb teulada s'ha relacionat amb els problemes d'estabilitat d'algunes voltes, atès que per posar-hi remei hom recomanà de llevar el pes del llit de morter i pedreny afegit damunt les voltes i calgué protegir les voltes d'una altra manera.

L'observació de les voltes, però, mostra que no es llevà pes de la coberta d'argamassa sinó que s'afegiren unes piràmides escalonades de pedra damunt les claus de volta i dels arcs torals per tal d'estabilitzar la volta de la nau major fent més rígids els pilars i la teulada s'aguantà damunt aquestes piràmides. Aquests canvis contradictoris amb algunes recomanacions també s'han documentat en la construcció dels pinacles, alguns dels quals s'enderrocaren i es tornaren bastir.

La construcció d'aquests pinacles, que podem anomenar d'estil manierista, fins ara no s'havia documentat i ara es publica la primera cita dels llibres de Fàbrica que en fa una descripció. També es publiquen referències documentals al protagonisme de l'atri del portal de la Mar en la inestabilitat de les voltes de la clau de Pacs i, versemblantment, del bisbe Vic i Manrique.

Arran de la construcció de la façana principal actual de la Seu a la segona meitat del segle XIX es llevaren els porxes que, després de la construcció de les contravoltes, s'havien afegit damunt els col·laterals. També es llevaren els porxes anteriors de damunt les capelles absidials i els posteriors de damunt les capelles.

A Santa Eulàlia es recuperaren les terrades dels col·laterals en el context d'una hiperrestauració romàntica que tal volta va refer els contraforts diafragmàtics i afegí elements ornamentals.

Resta per fer estudis monogràfics de la majora d'esglésies transformades esmentades que incloquin les cobertes, per tal de confirmar l'absència de la coberta de solera a les esglésies gòtiques de Mallorca, així com cal confirmar si la solera al Principat i al País Valencià s'afegí a l'edat moderna damunt una coberta original de morter de calç. Cal trobar a les fonts arxivístiques les dates de construcció de les teulades mallorquines i de les soleres continentals.

Quantitat	Tipus	Any	Signatura
1500	gran	1668	ACM, FA-1897, f. 30
1500	petit	1668	ACM, FA-1897, f. 30
5000	gran i petit	1674	ACM, FA-1900, f. 16
2100	?	1679	ACM, FA-1902, f. 59v
1600	?	1679	ACM, FA-1902, f. 59v
800	petit	1679	ACM, FA-1902, f. 63
120	gran	1679	ACM, FA-1902, f. 63
1500	?	1679	ACM, FA-1902, f. 63
2600	petit	1679	ACM, FA-1902, f. 63
1525	gran	1679	ACM, FA-1902, f. 63
520	gran	1679	ACM, FA-1902, f. 63
1550	gran	1679	ACM, FA-1902, f. 63
1100	petit	1679	ACM, FA-1902, f. 63
1000	petit	1685	ACM, FA-1906, f. 75v
380	gran	1685	ACM, FA-1906, f. 75v
1500	petit	1688	ACM, FA-1907, f. 74
1000	gran	1688	ACM, FA-1907, f. 74
600	gran	1688	ACM, FA-1907, f. 72v
800	petit	1688	ACM, FA-1907, f. 72v

Taula 1 Assentaments en els llibres de Fàbrica de la Seu de Mallorca de la compra i /o transport de teules per a la coberta de la nau major en el període 1668-1688

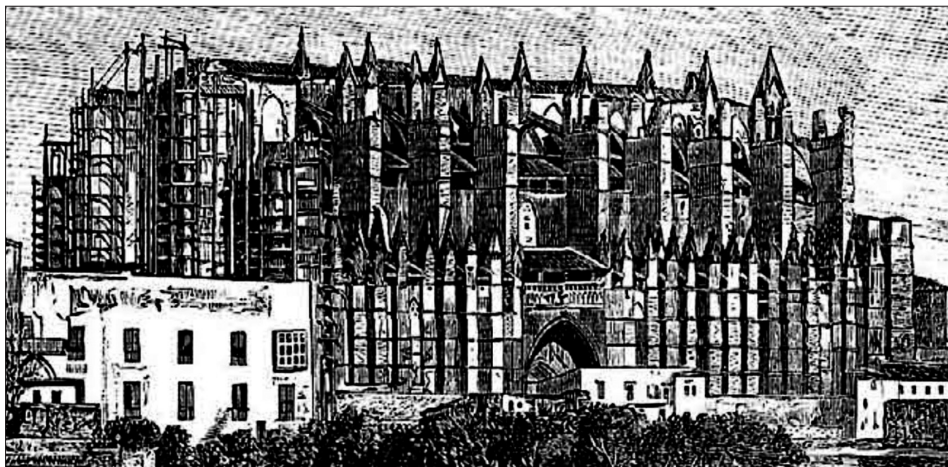
ANTONI IGNASI ALOMAR I CANYELLES

Any	Tipus no especificat	Preu del centenar	Teula petita	Preu del centenar	Teula de pagella major	Preu del centenar	Signatura
1668			1500	16 s.	1500 (grans)	1 l. 4 s.	
1670	350	17 s.					Fa-1897, f. 30
1670	200	(17 s.)					Fa-1897, f. 30
1670	(total 5000)	11 s. 4			(total 5000)	16 s.	Fa-1902, f. 16
1674				11 s. 4 d		16 s.	Fa-1902, f. 16
1679	1600	(1 l. 12 s.)					Fa-1902, f. 59
1679 (port)			800	2 ll.	120	(3 s.)	Fa-1902, f. 63
1679			2600	12 s.	1525	16 s.	Fa-1902, f. 63
1679					520	(5 l. 2 s. 8)	Fa-1902, f. 63
1679			?	6 ll. 12 s.			Fa-1902, f. 63
					1550	12 l. 8 s.	Fa-1902, f. 63
1685			1000	10 s.	380	15 s.	Fa-1906, f. 75
1687			600	12 s.			Fa-1907, f. 28v
1687					600	18 s.	Fa-1907, f. 28v
1688			800	12 s.	600	18 s.	Fa-1907, f. 72v
1689	200	12 s.					Fa-1908, f. 28v
1690					1000	12 s. (sic)	Fa-1908, f. 74
1690			1500	7 s. 6 d.			Fa-1908, f. 74
1699			3650	12 s.			Fa-1913, f. 31v
1699			3650	12 s.			Fa-1914, f. 32
1699			2800	12 s.	2640	17 s.	Fa-1914, f. 32
1699			3650	12 s.	1350	17 s.	Fa-1914, f. 32
1699			2050	12 s.	1400	17 s.	Fa-1914, f. 35
1699			2800	12 s.	2640	17 s.	Fa-1914, f. 40v
1699			1000	12 s.	800	17 s.	Fa-1914, f. 48
1699			2450	12 s.	1750	17 s.	Fa-1914, f. 50v
1699			2250 (menors)	12 s.	1550	17 s.	Fa-1914, f. 51v
1702	150						Fa-1915, f. 28
1708	500	11s					Fa-1918, f. 29v
1709	2000	10 s.					Fa-1918, f. 69v
1709			1000	10 s.			Fa-1918, f. 72
1711	1150	9 s.			300	12 s.	Fa-1920, f. 12v
			1850	10 s.			

1711			200	12 s.	200	12 s.	Fa-1920, f. 13v
1711			1000	10 s.			Fa-1920, f. 13v
1711					1350	12 s.	Fa-1920, f. 22
1712					2000	15 s.	Fa-1920, f. 26
1712			1000	10 s.			Fa-1920, f. 32
1714			3000	10 s.	1000	12 s.	Fa-1922, f. 28
1716					2000	12 s.	Fa-1920, f. 41v
1716			1000	10 s.			Fa-1920, f. 41v
1716			2000	10 s.	2000	12 s.	Fa-1920, f. 55v
1718			2000	10 s.	1000	12 s.	Fa-1923, f. 64v
1731	2000 (mitjanceres?)	11 s.					Fa-1930, f. 59v
1731	3000 mitjanceres	11 s. portades					Fa-1930, f. 59v
1732					3000	22 ll. 10 s.	Fa-1931, f. 30v
1746			500	10 s.			Fa-1937, f. 59v
1747			400	10 s.			Fa-1937, f. 60
1748			1000	10 s.			Fa-1938, f. 48v
1749			500	10 s.			Fa-1939, f. 19v
1751			1000	10 s.			Fa-1940 f. 20v
1752			700	10 s.			Fa-1940 f. 44v
1756					850	19 s.	Fa-1942, f. 17v
1756					2000	17 s.	Fa-1942, f. 18
1757					2000	16 s.	Fa-1942, f. 21
1758					400	16 s.	Fa-1942, f. 21
1758					1000	15 s.	Fa-1942, f. 24
1758			800	10 s.			Fa-1942, f. 23
1760			6000	12 s.			Fa-1942, f. 55v
1765	200	(1 l. 4 s.)					Fa-1946, f. 18
1765			2700	12 s.			Fa-1946, f. 18v
1765					300	17 s.x 100	Fa-1946, f. 18v
1802			4000		900		Fa-1959, f. 19
1802			2600		300		Fa-1959, f. 1

Taula 2 Assentaments en els llibres de Fàbrica de la Seu de Mallorca de la compra i /o transport de teules de 1668 a 1802

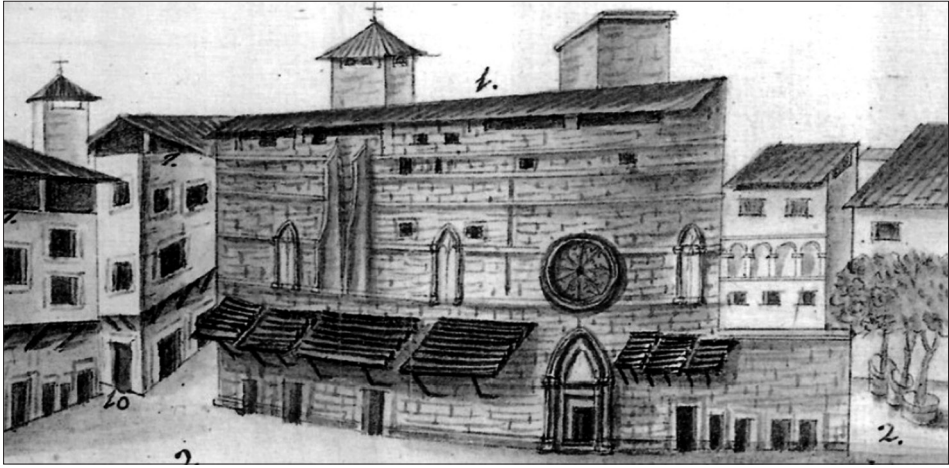

Fig. 1 Façana meridional de la Seu de Mallorca amb els porxos damunt les capelles, l'atri del portal del Mirador i el col·lateral (1877) (*La Ilustración Española y Americana*, XXV, 1877, p. 9)

Fig. 2 Les esglésies de Santa Eulàlia, a mà esquerra, i Sant Francesc, a mà dreta, amb les voltes visibles al plànol de Palma d'Antoni Garau (1644)

Fig. 3 Dibuix prou incorrecte de la façana de ponent de l'església de Santa Eulàlia de Palma amb teulada i l'espai entre els contraforts tancat abans de la restauració (1779-1788; "Calle de estirpe hebrea", Archivo General de Simancas)

Fig. 4 Contraforts diafragmàtics de la banda de llevant de Santa Eulàlia de Palma vists des de la girola

Fig. 5 Contrafort-arcobotant de la banda del NW de la girola de Santa Eulàlia on es pot veure la diferència de color entre el material de la part original i el de l'afegida, visible també al claristori

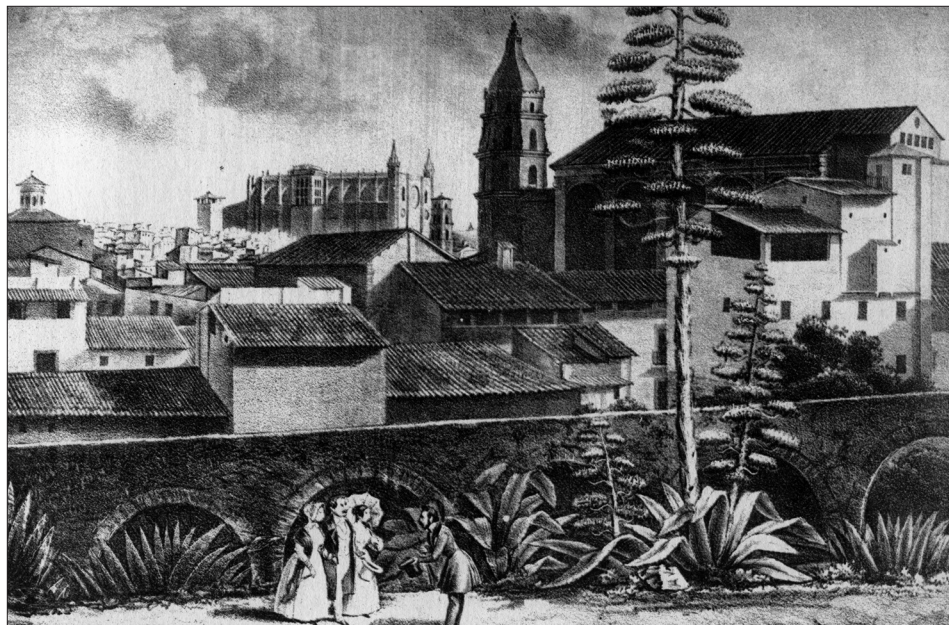
Fig. 6 Detall de l'església parroquial de Petra on es veu la teulada afegida damunt els contraforts mitjançant arcs de mig i l'augment de l'altura de la façana lateral i de part dels contraforts

Fig. 7 Façana lateral de l'església de Santa Maria de Sineu on es pot veure un exemple de conservació de les gàrgoles un cop esdevingudes innecessàries

Fig. 8 Sant Francesc en un gravat de Melcior Umbert per al *Panorama óptico-histórico-artístico de las islas Baleares* (1840-1844) d'Antoni Furió

Fig. 9 Gravat de l'església del Carme de Melcior Umbert per al *Panorama óptico-histórico-artístico de las islas Baleares* (1840-1844) d'Antoni Furió

EL APPARATO ASTRONOMICO DE DIDAC DESCLAPÈS DE MONTORNÈS I CAULELLES (1621-1673)

Antonio Contreras Mas

Licenciado en Medicina

Resumen: Presentamos el manuscrito del jurista Dídac Desclapés de Montornès i Caulelles (1621-1673) titulado *Apparato Astronomico*. Es una copia autografiada que fue propiedad del cuarto Duque de Uceda, notable aficionado a las disciplinas matemáticas, en cuya colección se conservó junto a otros escritos sobre las mismas. A la carrera jurídica de su autor como catedrático de Derecho se añade ésta faceta de matemático, confirmando la dimensión de intelectual destacado y experto en matemáticas que diversos autores locales le han atribuido. Está dedicada al Virrey de Mallorca Alonso de Cardona, relacionado con la actividad intelectual química *novatora* de su época en Mallorca y quién solicitó a Desclapés que la redactara. La obra se basa en buen número de autoridades matemáticas, demostrando la formación de su autor en dicha materia. Explica varios procedimientos de cálculo aplicables a la astronomía, incluyendo una mención expresa de los logaritmos de Neper, que sería una de las primeras efectuadas en un texto castellano.

Palabras clave: Dídac Desclapés de Montornès i Caulelles, siglo XVII, astronomía, matemáticas, logaritmos neperianos, *novatores*.

Abstract: We hereby introduce *Apparato Astronomico*, the manuscript written by the jurist Dídac Desclapés de Montornès i Caulelles (1621-1673). It is a handwritten copy that belonged to the fourth Duke of Uceda, who was an enthusiast of mathematical science, and in whose collection the above said manuscript together with other works about same were kept. Its author added to his legal career as professor of Law this new aspect of his erudition that confirmed the dimension of significant intellectual and expert in mathematical science that several local authors conferred on him. The manuscript is dedicated to the Viceroy of Majorca, Alonso de Cardona, who dealt with the *novatora* chemical intellectual activity of that epoch in Majorca. The manuscript is based on a great number of mathematical authorities, showing the author's erudition in such science. It explains several calculus procedures that are applicable to astronomy, and includes an express mention of the Napierian logarithms, which could be the first mentioned in a Castilian text.

Key words: Dídac Desclapés de Montornès i Caulelles, XVII century, astronomy, mathematics, Napierian logarithms, *novatores*.

En las décadas centrales del seiscientos Ciutat de Mallorca conoció una actividad astronómica destacada, desarrollada en torno a la figura de Vicens Mut (1614-1687). Uno de los expertos mallorquines que contribuyeron a la misma, fue Didac Desclapès de Montornès i Caulelles (1621-1673) jurista, matemático y astrónomo. Puede resultar llamativo que un reconocido catedrático de Derecho se dedicase a una actividad tan notablemente distinta de la jurisprudencia como eran las matemáticas y su aplicación a la astronomía. No obstante, sabemos que en el período de 1481 a 1606, no menos de cuatro abogados cultivaron de manera destacada la astronomía en España.¹

Aunque la figura mallorquina destacada de ese período fue realmente la de Vicens Mut, Didac Desclapès debió disfrutar de un prestigio popular, como mínimo, equiparable. El P. Antonio Raymundo Pasqual, abad del monasterio de La Real de Ciutat y catedrático de Teología en la Universidad Literaria de Mallorca, recogió en su *Descubrimiento de la aguja náutica* (1799)² la mención de nuestro autor y obra en el repertorio bibliográfico de Antonio León Pinelo (ca. 1590-1660).³ Si bien no hemos podido consultar su primera edición (1629) la referencia aparece en la posterior de 1737-1738. Fue tutelada por Pablo Díaz de Lavandero y Martín Mateo (1681-1746) Marqués de Torre Nueva, ministro de Hacienda y ministro interino de Marina e Indias, durante el reinado de Felipe V. En dicha reedición figura una obra del *Doctor Diego Diaz Clapés* descrita como *Apparato Astronomico a Don Alonso de Cardona y Borja, Virrey de Mallorca, M. S. O. en la librería del Rey*. Sin duda es la de Desclapès, aunque su nombre aparezca citado erróneamente en el texto.⁴

Su notable reputación intelectual aparece también refrendada por Antonio Furió Sastre (1820) quién lo declaraba *Hombre erudito tenido del Reyno como el sabio mayor de Europa*,⁵ recogiendo lo señalado por Antoni Deià i Tortella (1707-1767) capuchino con el nombre de Cayetano de Mallorca, en el tomo primero de sus *Misceláneas*.⁶ En este caso, su elogio era por ser un elocuente orador religioso, a raíz del sermón predicado en 1644,

1 NAVARRO BROTONS, V.: "La práctica de las matemáticas en la España del renacimiento. Una revisión historiográfica", en *Disciplinas, saberes y prácticas. Filosofía natural, matemáticas y astronomía en la sociedad española de época moderna*, Valencia, 2014, p. 45.

2 RAYMUNDO PASQUAL, A.: *Descubrimiento de la aguja náutica, de la situación de la América, del arte de navegar y de un nuevo método para el adelantamiento de las artes y las ciencias. Disertación en que se manifiesta que el primer Autor de todo lo expuesto es el Beato Raymundo Lulio Martir y Doctor Iluminado. Con un apéndice de la enseñanza pública, de los progresos de la literatura, y otros puntos históricos pertenecientes a Mallorca*. Su autor el P. Mtro... cisterciense, Abad que ha sido dos veces del Real Monasterio de la Real, Doctor y Catedrático de Filosofía, Doctor y Catedrático de Prima de Teología de la Universidad Literaria de Mallorca. Individuo de la Real Academia de la Historia. Con Licencia, Madrid, 1799, pp. 84-85.

3 LEÓN PINELO, A.: *Epítome de la biblioteca Oriental i Occidental, Nautica i Geografica...*, Madrid, 1629.

4 La edición consultada es: *Epítome de la bibliotheca oriental y occidental nautica y geográfica/de don Antonio de León Pinelo...; añadido y enmendado nuevamente, en que se contienen los escritores de las Indias orientales y occidentales y reinos convecinos por mano del marqués de Torre-Nueva...*; tomo primero (1737); segundo (1738): *Los escritores de las Indias occidentales, especialmente del Perú, Nueva-España, la Florida, El Dorado, Tierra-Firme, Paraguay, el Brasil, y viajes a ellas, y los autores de navegación y sus materias, y sus apéndices, al rey nuestro señor*, y tercero (1738). En Madrid: en la oficina de Francisco Martínez Abad, en la calle del Olivo Baxo, Año de 1738, col. 989.

5 FURIÓ SASTRE, A.: *Memorias para servir a la Historia Eclesiástica General Política de Mallorca*, I, Palma de Mallorca, 1820, p. 122.

6 Biblioteca Balear de Mallorca (Monasterio de La Real) Cayetano de Mallorca (1750-1765) *Misceláneas y Noticiarios*, Ms., vol. I, fols. 115-116.

en la celebración de la festividad del P. Bartomeu Catany, fundador del Hospital General de Palma en 1456-1458. En el mismo sentido se pronunciaba Joaquín Mª Bover (1868) el cual lo consideraba uno de los intelectuales más destacados del diecisiete mallorquín.⁷

Trataremos de establecer cuales pudieron ser algunos de sus conocimientos en el campo de las ciencias exactas, mediante el manuscrito titulado *Apparato Astronomico*, único testimonio de su actividad matemática aplicada a la astronomía que se ha conservado. Para nuestra aproximación, nos serviremos de los autores que aparecen citados en sus páginas, así como de la terminología técnica utilizada para realizar sus explicaciones.

Aproximación biográfica

Desclapès pertenecía a una familia del estamento noble, siendo hijo del catedrático de Prima de Leyes y luego de Prima de Cánones de la Facultad de Derecho de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca, con quién coincidía en nombre. Recibió su formación intelectual en el colegio de los jesuitas de Palma. En 1634, en el transcurso de unos exámenes públicos, realizados al estilo de la época, en la iglesia de Montesión, pronunció una disertación en alabanza de las matemáticas, la única de la que se tiene noticia sobre esta materia. Se titulaba *Oratio in laudem scientiarum mathematicarum*.⁸

Obtuvo el bachillerato en Leyes (1620) y en Cánones (1621) en la universidad de Huesca. Por esos años, en dicha facultad se formaron buen número de estudiantes mallorquines, a pesar de que durante este período tenía la reputación de dispensar los grados con ligereza, si bien abonando unas tasas más altas que las ordinarias. Se le reprochaba otorgar el Bachillerato “por suficiencia”, sin necesidad de realizar los cursos, mediante el pago de determinadas cantidades de dinero. Aunque Desclapès se graduó mediante acreditación de suficiencia, cursó los necesarios cuatro años reglados.⁹ Posteriormente se doctoró en Derecho Civil, Canónico y Teología. En 1626 fue elegido para ocupar la cátedra de Leyes de la Universidad Luliana de Mallorca. Entre 1631 y 1632 residió en Madrid como síndico del Reino de Mallorca en la corte y entre 1634 y 1635 fue tesorero del Real Patrimonio.¹⁰ Tras el fallecimiento de su padre, le sucedió en la cátedra de Prima de Cánones de la Facultad de Derecho mallorquina, desde el 18 de mayo de 1635. Desde 1636 fue consultor de la Inquisición y en 1650, a raíz de participar en el establecimiento del precio justo del trigo en Menorca, aparece identificado como *Sostenedor y Consultor del Santo Oficio*.¹¹ Además de diversas memorias y alegaciones jurídicas, es autor de varias

7 BOVER I ROSSELLÓ, J.M^a: *Biblioteca de Escritores Balears*, I, Palma, 1868, p. 240.

8 BOVER I ROSSELLÓ, J.M^a: *Biblioteca de Escritores...*, p. 240. SERRA I BARCELÓ, J.: “Les matemàtiques en el Renaixement i el Barroc”, en BONNER, A.; BUJOSA, F. (dirs.): *Història de la ciència a les illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, Palma de Mallorca, 2006, pp. 81-110, 97.

9 PLANAS ROSSELLÓ, A.; RAMIS BARCELÓ, R.: *La Facultad de Leyes y Cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, 2011, pp. 28-29.

10 PLANAS ROSSELLÓ, A.: “Los juristas mallorquines del siglo XVII”, *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 11, 2001, pp. 59-105, 78.

11 Cf. MARÇAL, F.: *Tractat special, qual sia el iust preu del Blat en la Isla de Menorca, desde que comensa la cullita fins que se afeñala la aforació de aquélla*, compost..., Mallorca, 1650. Existe una reedición con traducción al castellano y edición del texto catalán por Josefina Salort y Xavier Patiño, prologada por Juan Hernández Andreu, *Tratado especial sobre cual sea el precio justo del trigo en la Isla de Menorca. Un estudio de pensamiento económico de la Escuela Ramón Llull*, Móstoles, Madrid, 2006.

obras poéticas en castellano, algunas de las cuales dedicó al cronista Juan Dameto y su historia de Mallorca, en cuya parte introductoria figuran.¹² Redactó una de las licencias de la *Retórica cristiana* y se le atribuye un poema calificado como “de circunstancias” con el título de *Breve noticia de un festín...* (Mallorca, Herederos de Gabriel Guasp, 1652).¹³

De sus relaciones con el estamento noble mallorquín, nos da testimonio su elección en 1649 como uno de los albaceas de Juan Suñer i Juan, del hábito de Calatrava.¹⁴ Mantuvo estrechos lazos amistosos con el hermano jesuita Juan Bautista Escardó ([1581]-1652)¹⁵ y con el presbítero y canónigo de Mallorca Antoni Gual i Oleza (1594-1655) alineado, como él, con el bando de Canamunt.¹⁶ A este último le defendió en un proceso inquisitorial al que fue sometido por las doctrinas sospechosas de luteranismo que supuestamente había expresado en un sermón cuaresmal, en 1635.¹⁷ Tras fallecer su esposa, hacia el final de su vida, se ordenó sacerdote, siendo nombrado canónigo y Sochantre de la Catedral de Palma, si bien siguió ejerciendo la abogacía. Por esos años, estuvo vinculado estrechamente con la comunidad jesuítica de Palma, en cuya iglesia fue invitado a predicar en algunas grandes solemnidades, siendo considerado un destacado orador y sus sermones muy satisfactoriamente valorados.¹⁸ En 1647, junto con el mencionado Antonio Gual apoyó la

12 RAMIS BARCELÓ, R.: “El Claustro de la Facultad de Leyes y Cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca”, *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija*, 11/2, 2008, pp. 287-305, 290-291.

13 Sobre su vida y obra literaria y en general sobre la literatura castellana en Mallorca durante el período, véase GARAU AMENGUAL, J.: *El primer siglo de la literatura castellana en Mallorca (1589-1688)*, Palma de Mallorca, 1990, pp. 164-171.

14 OLEZA Y ESPAÑA, J. de: “Enterraments i Obits del Real Convent de Sant Francesc de la Ciutat de Mallorca (continuación)”, *BSAL*, XIX, 1923, p. 371: Suñer, fol. 131: “Als 31 Dezembre 1649; enterraren al noble señor D. Juan Suñer y Juan del Habit de Caletrave; mermasors los nobles señores D.ª Francina Caulellas se muller, Dona Geronima Moix se tia, D.ª Catharina Suñer y Gual se germane; D. Francisco de Pueyo Suñer y Juan son net; y D. Diego Desclapes y Montornés; feu testament en poder de Juan Ferrer notari als 30 Dezembre de 1649”.

15 GARAU AMENGUAL, J.: “Apuntes para un estudio de la vida y de la obra de Juan Bautista Escardó (Palma de Mallorca, [1581]-1652)”, *Criticón*, 61, 1994, pp. 57-68.

16 LE-SENNE, A.: *Canamunt i Canavall*, Illes Balears, 1981. SERRA I BARCELÓ, J.: “Canamunt i Canavall. Quelcom més que banderies aristocràtiques”, *Afers*, 18, 1994, pp. 461-478.

17 Sobre este autor, cf.: GARAU AMENGUAL, J.: *Antonio Gual, un escritor barroco*, Palma de Mallorca, 1985 y del mismo autor “El teatro de Antonio Gual”, en *El primer siglo de la literatura castellana en Mallorca: (1589-1688)*, Palma de Mallorca, 1990, pp. 226-252.

18 OLEZA Y ESPAÑA, J. de: “Historia del Colegio de Ntra. Sra. de Monte-Sión, de la Compañía de Jesús, de la Ciudad de Mallorca, desde su principio con el orden de los Rectores, y años”, *BSAL*, XXII, 1929, p. 47: “A 6 de Agosto día de la Transfiguración fue el ultimo día de las fiestas. Oficio el Canónigo Marco Antonio Cotoner, canto el Evangelio el canónigo Salvador Sureda. Predico el Dr. Diego Desclapes: dio mucho gusto. El auditorio nunca se ha visto en nuestra Iglesia tan grande: estaban el Sr. Virrey. Obispo, Jurados, Magistrado y lo mas de la Nobleza. Religiosos de todas las ordenes muchos”. BATLLORI, M.: “Historia del Colegio de Montesión”, *BSAL*, XXIX, 1948, pp. 150: “Este mesmo día de la Epifanía del Señor, a la noche, en tiempo de la quiete, huvo en nuestra librería un certamen poético; compusieron en él todos los hermanos estudiantes, y se les dieron varios premios. Halláronse en [él] el doctor Diego Desclapés con sus hijos, y se permitió que se cantassen algunos tonos, admitiendo para esto a Jayme Antonio Bordoí con algunos muchachos”; 248: “Començose a celebrar también este año en nuestra iglesia la fiesta de s[ant]a Cecilia a quènta de los de la capilla de la Seo, que la tienen por patrona; dióse principio a la dicha fiesta con las primeras visperas, que se cantaron el día antes con música a quatro coros; en el oficio el concurso fue excesivo; cantáronle missa los capitulares; predicó el doctor Diego Desclapés” y 721: “A 25, mañana y tarde, defendieron en nuestra iglesia conclusiones de artes dos estudiantes seglares, cavalleros; el uno se llamaba Augustín Gual, y el otro Fra.º Homs. Presidióles su maestro el P. Míquel Güells, asistiéndolas el vyrrei, jurados, obispo, cabildo y grande concurso de todo género de gente. Y ésta fué la primera vez que el señor obispo vino a nuestra iglesia desde carnestolendas del año pasado, en que se sintió mucho de un sermón que predicó en nuestra iglesia el doctor Diego Desclapés”.

fundación en Palma del Colegio de San Martín por los jesuitas, a la cual se oponían el resto de órdenes religiosas y parroquias, alegando que les perjudicaba. Esto le llevó a un enfrentamiento con el cabildo catedralicio, a quién estas entidades habían recurrido en busca de patrocinio para su oposición, por lo que en mayo de 1647 se adoptaron medidas en su contra. Dichas medidas serían revocadas en noviembre de 1650. En 1671 protagonizó un nuevo conflicto con el capítulo, a raíz de su protesta por la elección incorrecta de vicario general, teniendo que acogerse a su condición de miembro de la Inquisición, para evitar su procesamiento por el tribunal eclesiástico.¹⁹

Sus conocimientos en el campo de lo que se entendía como matemáticas, es de suponer que se reflejarían, por lo menos en parte, en el *Tratado de las matemáticas* que Bover le adjudica. Recordemos que en esa época las matemáticas comprendían materias como aritmética, geometría, astronomía y cosmografía. Dicha obra se encuentra actualmente en paradero desconocido, si bien Bover señala que fue a parar a manos de Buenaventura Serra, ya que este la mencionó como presente en su biblioteca. Fue también autor de un texto titulado *Apparato astronómico*, cuya única copia conocida ha sido utilizada para el presente artículo.

La reputación de experto en matemáticas y astronomía, sustentada por sus conocimientos sobre ambas materias, debió ser decisiva en su elección para encargarle la realización de la censura eclesiástica del *De sole alfonsino* (1649) de Vicens Mut.²⁰ Dicha obra está dedicada al diámetro del sol, a calcular su paralaje y la amplitud de la sombra terrestre. Cabe recordar que esta obra mereció un amplio resumen por parte del prestigioso astrónomo boloñés Giovanni Battista Riccioli (1598-1671)²¹ quién destacó el uso del dispositivo paraláctico usado por su autor para observar el movimiento solar y estimar su diámetro. En su *Aprobación* eclesiástica al texto, fechada el 10 de febrero de 1649, Desclapès hace notar que Mut había investigado con hábil diligencia e infatigable esfuerzo el curso de los astros.²²

Desclapès formó parte de los colaboradores más próximos de Mut, quién tan solo les menciona a él y a Miquel Fuster entre los mallorquines con los cuales mantenía relación en el campo de la ciencia astronómica.²³ Un primer hito de esa colaboración es la noticia proporcionada por Mut de como en 1642 Desclapès le acompañó a verificar varias veces la medida de media legua mallorquina. Explica Mut como la efectuaron sobre un camino

19 GARAU AMENGUAL, J.: *Antonio Gual...*, p. 166 y Apéndice Documental, docs. nº 31 y 33, pp. 237-239.

20 *De sole Alfonsino restituto, simul et de diametris et paralaxibus luminarum semidiámetro quae umbral terre epistolaquam.*, ad excell. D. comitem stabilem castillae, et legiones scribebat d. Vicentius Mut, instructor militiae, sive sargentos mayor maioricee. Palma, P. Guasp, 1649. Traducción catalana y reproducción facsimilar en: NAVARRO BROTONS, V.: *Vicenç Mut Armengol (1614-1687) i l'astronomia*, La Ciència a les Illes Balears, 8, Palma, 2009, pp. 69-93 y 163-191.

21 El P. Giovanni B. Alberto Riccioli S. I. fue autor de una de las primeras selenografías (mapas lunares) que publicó en su *Almagestum Novum*. Denominó sus accidentes geográficos con los nombres de los más prestigiosos astrónomos de la antigüedad y de su tiempo. Fue quién dio a un cráter lunar el nombre de Mut en 1651. Rechazó el sistema copernicano públicamente, adhiriéndose al ticoniano, pero al igual que muchos jesuitas se sospecha que en privado admitía al copernicano una mayor realidad. Cf. NAVARRO BROTONS, V.: "Riccioli y la renovación científica en la España del siglo XVII", en BORGATO, M.T.; PEPE, L. (eds.): *Riccioli e il merito scientifico dei gesuiti nell'età barocca*, Convegno: Ferrara-Bondegno, 1998.

22 *De sole Alfonsino restituto...*, p. 69, *Aprovació*.

23 NAVARRO BROTONS, V.: *Vicenç Mut...*, p. 41.

plano y recto, a fin de poder contar con una equivalencia de la más rigurosa exactitud, a fin de usarla con seguridad al realizar la descripción de Mallorca y establecer distancias.²⁴

Su colaboración debió continuar y veintisiete años más tarde seguimos hallando a Desclapès como uno de los que realizan observaciones con Mut, en la descripción publicada por este último de las características de un cometa observado en el año 1665. La proximidad que debió mantener su cooperación, por lo menos en esta ocasión, parece asegurarse por un comentario de Mut al señalar el cálculo de la posición de uno de los cometas observados en dicho año. Al dar la relación de las medidas determinadas, en la *Narración*, señala expresamente que Desclapès observaba junto a él *con el telescopio y con la vista libre y aguda, ...con mucha atención, la aproximación a la estrella precedente.*²⁵ Al referirse a su color, diámetro aparente, longitud y dirección de la cola y posición respecto a determinadas estrellas, incluye las apreciaciones y medidas llevadas a cabo por Miquel Fuster o Desclapès. Dichos cálculos se habían llevado a cabo entre el 18 de diciembre y el 23 de enero, resumiendo las sucesivas posiciones determinadas, en una tabla. En ella anota la longitud y latitud del cometa observada en una hora concreta, el ángulo de su órbita con la eclíptica y distancia al nodo.²⁶

Notablemente relacionado con Desclapès encontramos al presbítero, Antonio Garau (m. Palma de Mallorca, 1657). Este último fue también un destacado cultivador de las matemáticas y la geografía, en su rama cartográfica. En este campo es especialmente conocido por ser el autor del plano más antiguo que se conoce de la ciudad de Palma, en cuya cartela se identifica como matemático: *Ab Antonio Garau presbítero et Mathemático accuratissime delineata. nunc primum lucem vidit anno D[omi]ni 1644.*

La continuidad de sus contactos con Desclapès, deriva de la larga dedicación de Garau como preceptor de los hijos de éste último, en cuya casa residió hasta su muerte. Según Bover, Garau publicó en 1642 un texto titulado *Modus variandi orationes et parandi copiam, qui tradit solet iis qui linguae latinae dant operam in scholis societatis Jesu,*²⁷ cuya dedicatoria va dirigida a Desclapès (*Didaco Desclapes et Montornes utriusque juris doctori egregio*). Todo hace pensar que lo redactó a imitación de la obra de idéntico título perteneciente al ya mencionado jesuita Juan Bautista Escardó (1611).²⁸ Esta identidad de títulos hace albergar

24 *Observacions del moviments celestes amb anotacions astronòmiques i diferències entre els meridians, deduïdes dels eclipsis* pag. 141: *L'any 1642, acompanyat de D. Didac Desclapers, vaig anar a mesurar, per a la corografia d'aquest regne, amb una perxa llarga, mitja llegua mallorquina de camí pla i recte, que varem trobar ser de 2575 passos rijnland seroede: després, repetida l'experiència ben sovint, varem trobar que es van recórrer en 43 minuts de temps, comptant-se 5660 passos comuns, o 5690, és a dir, 60 geomètrics o 132 comuns en 1 minut de temps. I varem discórrer sobre la celeritat dels passos.*

25 *Narració físicomatemàtica dels cometes de l'any 1665*, p. 150: *Però en realitat a la dita hora (7;19h) [és a dir, a Mallorca a les 7;30h] el canonge D. Didac Desclapers amb el telescopi i amb la vista lliure i aguda, mirava amb mi, amb molta atenció, l'aproximació a l'estrella precedent; i Miquel Fuster, a la seva casa, a les 8 hores 40 minuts, amb els ulls nus i amb el telescopi va veure el terme de la dita aproximació i el va observar...*

26 NAVARRO BROTONS, V.: *Vicenç Mut...*, p. 64.

27 *Modus variandi orationes et parandi copiam, qui tradit solet iis qui linguae latinae dant operam in scholis societatis Jesu. Proelo commisus, opera et studio R. Antonii Guerau Presbyteri Majoricensis. Superiorum Permissu. Palmae Balearium, ex typis haeredum Gabrielis Guasp. Anno 1642,*

28 *Modus variandi orationes, et parandi copiant qui tradit solet iis qui lingua latina dant operam in scolis societatis Jesu. Zaragoza, 1611.*

pocas dudas sobre la procedencia de la inspiración del texto de Garau. No conocemos donde tuvo lugar su formación intelectual, pero sus relaciones con los jesuitas o el Colegio de Montesión resultan manifiestas.

El manuscrito del *Apparato astronómico*

Del texto titulado *Apparato astronómico* redactado por Desclapès, se conoce un único original manuscrito. Bover (1868) lo situó en la Biblioteca Nacional,²⁹ donde sigue conservándose en la actualidad (Departamento de Manuscritos, nº 113 / Actual: Ms. 8930).³⁰ Abarca los primeros sesenta y un folios del volumen facticio del cual forma parte. Están escritos por ambas caras, en una cuidada caligrafía, uniforme y común a todo el texto, excepto la firma y rúbrica de la dedicatoria que parecen ser de puño y letra del autor.

Forma parte de un grupo que incluye los Ms/8930 a 8934, los cuales ostentan en sus lomos el título de “Tratados mathematicos”. Todos ellos proceden de la colección de libros pertenecientes al IV Duque de Uceda. Con ese título debe identificarse a Juan Francisco Pacheco Téllez Girón (1649-1718) conde de Montalbán, quién tras contraer matrimonio en 1677 con Isabel María Gómez de Sandoval, heredera del título de duquesa de Uceda, empezó a utilizarlo como propio por ser de mayor dignidad y conllevar el tratamiento de Grande de España.³¹ Nombrado virrey de Sicilia en 1687 sucedió en ese cargo al conde de Santisteban, permaneciendo en dicha isla hasta 1696. En 1699 fue nombrado embajador en Roma por Carlos II. Durante los años que pasó en Roma, primero apoyó a Felipe V como sucesor de Carlos II al trono español, para posteriormente prestar su apoyo al archiduque Carlos, futuro emperador Carlos VI.

La presencia de lo que parece una copia del escrito original en este ejemplar y en la colección de donde proceden los cuatro volúmenes, no parece ser fortuita. El tomo donde se integra, contiene además otros cuatro tratados manuscritos dedicados a materias de las que entonces se conocían como “matemáticas mixtas”. Los tres que siguen al texto de Desclapès pertenecen a autores no identificados, correspondiendo a un tratado en latín sobre astronomía, uno sobre fortificaciones según la metodología moderna y un escrito en italiano con las instrucciones para construir una galera. Completa el ejemplar, una descripción geográfica de los ríos, plantas, puertos y fortificaciones de la isla de Ceylán, escrita en portugués por Constantino de Sa de Noronha (1586-1630) remitida a Portugal en 1624. Su autor fue sexto y octavo gobernador de esa isla, entre 1618-1622, en tiempos de Felipe II de Portugal y entre 1623 y 1630. Su segundo mandato finalizó al morir en la batalla de Randeniwela por negarse a abandonar sus tropas, que fueron aniquiladas.

La característica encuadernación del volumen, en pergamino teñido de verde con el monograma ducal estampado en oro, propia de esa colección, es claramente indicativa de

29 BOVER I ROSSELLÓ, J.Mº: *Biblioteca de Escritores...*, p. 239-240.

30 *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional*, vol. XIII (8500 a 9500), Ministerio de Cultura, Biblioteca Nacional, Madrid, 1995, p. 145. <http://www.bne.es/es/Catalogos/InventarioManuscritos/>

31 RUIZ GARCÍA, E.; GARCÍA-MONGE CARRETERO, M.I.: “Las Bibliotecas del IV Duque de Uceda”, *Torre de los Lujanes: Boletín de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País*, 43, 2001, pp. 219-235: 221-222. MARTÍN VELASCO, M.: *La colección de libros impresos del IV Duque de Uceda en la Biblioteca Nacional de España*, Madrid, 2009, p. 51.

su pertenencia a la misma. Dicha cubierta ha sido identificada como hecha en Sicilia,³² de donde el propietario de la biblioteca fue el Virrey (1687-1696). Se cree que al trasladarse a esa isla lo hizo acompañado por su ya importante biblioteca, la cual por entonces seguramente contaba con más de 2.000 obras impresas y más de 500 manuscritas. Estas cifras aproximadas se fundamentan en el inventario hecho en 1692, por su entonces bibliotecario identificado con el nombre o pseudónimo de Iohannes Sylvester.³³ Las materias de éste listado reflejan el especial interés que el bibliófilo duque de Uceda tuvo siempre por las matemáticas y otras disciplinas entonces integradas en esa ciencia. Su manifiesto interés en dicho sentido, queda evidenciado por la presencia habitual de textos de esta índole y los porcentajes que alcanzan en los sucesivos inventarios de sus bibliotecas realizados a lo largo de su vida.

En el primero de los que se conocen, acaso el de los que poseía cuando en 1687 fue designado Virrey de Sicilia, nada menos que 238 (12 %) volúmenes son clasificados en el apartado de Matemáticas. No obstante, casi ninguno de estos libros se encuentra luego en el catálogo elaborado por Sylvester en 1692, mientras residía allí. En ese tiempo mantiene su interés por las matemáticas y disciplinas afines, demostrado por la dedicación a la *Mathematica* de tres de los veintinueve (9,66 %) estantes (*plutei*) donde se acomodaban sus libros de acuerdo con sus materias respectivas.³⁴ El tercero es una copia algo modificada del listado anterior, hecha en Palermo (1696) para consignar los libros que retornó a la Península al finalizar su mandato siciliano. Un cuarto inventario realizado cuando ya le había sido confiscada la biblioteca de su palacio madrileño, se efectúa en Viena y ya *post mortem* (1725). Esta nueva relación recoge una colección notablemente más exigua, pero con una atención incluso superior a los textos de matemáticas, que suman 36 libros de los 150 relacionados (24 %).³⁵

Margarita Martín Velasco considera que la colección de Uceda constituyó una biblioteca enciclopédica por su variedad temática, destacando su peculiar escasez de libros de derecho y de temática religiosa, habituales en otras bibliotecas nobiliarias de la época. En su composición destaca también la diversidad de idiomas y lugares de impresión de las obras que la forman, sobresaliendo la abundancia de textos de matemáticas, astronomía y geografía. Junto a ellos tienen una importante presencia los tratados de ciencias experimentales y otros saberes de la época, aunque con una manifiesta ausencia de obras de científicos y matemáticos de vanguardia. El conjunto presenta un marcado carácter científico, que avala la especial atracción e interés personal de su propietario por esos

32 MARTÍN VELASCO, M.: *La colección de libros impresos...*, p. 29: Martín de la Torre y Matilde López Serrano fueron los que, por primera vez, señalaron que la encuadernación de estos manuscritos propiedad del Duque de Uceda es de técnica y estilo sicilianos. Habría sido realizada probablemente durante su estancia como gobernador en Sicilia entre 1687 y 1696. Posteriormente y finalizado ya su virreinato en dicha isla, se tiene constancia documentada de que siguió enviando allí nuevas adquisiciones de textos impresos y manuscritos para que se los encuadernaran.

33 MANFRÉ, V.; MARTÍN VELASCO, M.: "La corte virreinal siciliana del IV Duque de Uceda en Sicilia (1687-1696)", BRAVO LOZANO, C.; QUIRÓS ROSADO, R. (coord.): *En tierra de confluencias: Italia y la Monarquía de España: siglos XVI-XVIII*, 2013, pp. 61-80.

34 DE ANDRÉS, G.: "Catálogo de manuscritos del Duque de Uceda" *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 78, 1975, p. 540. FERNÁNDEZ POMAR, J.Mº: "La colección de Uceda de la Biblioteca Nacional. Nueva edición del catálogo de manuscritos", *Helmantica: Revista de filología clásica y hebrea*, 27/84, 1976, pp. 475-518.

35 RUIZ GARCÍA, E.; GARCÍA-MONGE CARRETERO, M.I.: "Las Bibliotecas...", pp. 219-235.

temas. La finalidad de su acopio habría sido proporcionar respuesta a la necesidad de su dueño de formarse en torno a los temas que podían ser afines a la actividad política y diplomática.³⁶

Al igual que ocurrió a otros nobles que no apoyaron a Felipe V, todos los bienes de Uceda fueron incautados y los fondos de su biblioteca pasaron a formar parte de las colecciones reales y Antonio León Pinelo ya en 1737 lo situaba *en la librería del rey*.³⁷ En esas colecciones, desde principios del siglo XVIII se integraron tanto los manuscritos traídos por Felipe V desde Francia, como los procedentes de las bibliotecas nobiliarias incautadas a raíz de la Guerra de Sucesión. Entre ellas destacan las pertenecientes al Marqués de Mondéjar (1708) y al IV Duque de Uceda (1711).³⁸ Ese apreciable y bien dotado repertorio, será el que posteriormente constituirá la base inicial de la Biblioteca Nacional.

Apparato astronomico

El *Apparato Astronomico* ha sido considerado una serie de anotaciones de matemática elemental.³⁹ Está dedicado al entonces Virrey de Mallorca y Capitán General de Mallorca Alonso de Cardona y Borja (1633-1640) sexto Marqués de Castellnou.⁴⁰ La dedicatoria a este personaje no parece casual, ya que Alonso de Cardona es quien ordenó la edición del *Tractat del salitre*,⁴¹ primera obra de química moderna que se produce en Mallorca y cuya autoría fue atribuida inicialmente a Vicens Mut,⁴² aunque posteriormente fue descartada.⁴³

Posiblemente el interés de Cardona por los textos de carácter científico, iba unido a un cierto conocimiento de estas materias. Así parece reflejarlo la epístola dedicatoria que precede al tratado que nos ocupa. En ella, Desclapès parece querer hacer constar, aunque podría tratarse de un mero recurso retórico, que Alonso de Cardona poseía un cierto conocimiento de la materia que se expone, al tiempo que se disculpa de su escasa corrección lingüística: (*No desconocerá V[uestra] S[eñoría] Illustrisima estos escritos [que] por el estilo tan poco mejorados van*). Busca justificar esta aparente falta de estilo literario en su desconocimiento del castellano y la falta de términos coloquiales equivalentes de la

36 MARTÍN VELASCO, M.: "La biblioteca del IV Duque de Uceda. Una colección europea entre el Barroco y la Ilustración", *TekaKom. Hist. OL PAN*, 2009, pp. 219-232, 230-231.

37 LEÓN PINELO, A.: *Epítome...*, I, col. 989.

38 DEXEUS, M.: "Las colecciones incautadas: las bibliotecas del marqués de Mondéjar y del duque de Uceda", *La Real Biblioteca Pública, 1711-1760, de Felipe V a Fernando VI: Madrid, 2 de junio-19 de septiembre, 2004* / coord. por Biblioteca Nacional (España), Madrid, 2004, pp. 209-220.

39 NAVARRO BROTONS, V.; ROSSELLÓ BOTEY, V.: "Renaixement i Revolució Científica. Les disciplines físicomatemàtiques", en BONNER, A.; BUJOSA, F. (dirs.): *Història de la Ciència a les Illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, Palma de Mallorca, 2006, pp. 67.

40 ESQUERDO, O.: *Nobiliario Valenciano*, II, Valencia, 2001, pp. 407-408.

41 *Tractat del salitre, modo de ferlo, y refinarlo, tret axi de la practica, que aportan diferents autors, com del us, que.s referex, de diverses provincies*. De orde del illustrissim señor Don Alonso de Cardona y Borja... pera instruir als oficials qui se han de ocupar en ferlo, Estampat a Mallorca: en casa de Rodriguez y Pizà, Any 1640.

42 ESTRADES, M.; TERRÓN HOMAR, A.: "El Tractat del Salitre", *Estudis Baleàrics*, 7, 1982, pp. 7-36.

43 MESQUIDA CANTALLOPS, J.A.: "Un exemple de literatura química a la primera meitat del segle XVII: el Tractat del salitre (Palma, 1640)", NAVARRO BROTONS, V. (coord.): *Actes de les II trobades d'història de la ciència i de la tècnica (Peñíscola, 5-8 desembre 1992)*, Valencia, 1994, pp. 85-90 y del mismo autor *El Tractat del salitre: (Palma, 1640): estudi històric i lingüístic d'un text químic del segle XVII*, Palma de Mallorca, 1996.

terminología técnica en esa lengua (*Yo confieso que se poco de la llengua Castellana y que los términos de la facultad son exóticos y assi ni me atrevo a naturalizarlos, ni hallo en el Romance otros que sean equivalentes*).

En este aspecto se muestra próximo a lo que el matemático, cosmógrafo e ingeniero catalán Geroni Girava (m. 1556) exponía casi un siglo antes en su traducción del texto geométrico de Euclides comentado por Oronce Finé (1553).⁴⁴ Su versión, titulada *Los dos libros de la Geometría práctica de Oroncio Fineo*, está considerada un excelente tratado sobre los principios básicos de la geometría euclidiana. Se trata de la primera traducción al castellano con finalidades divulgativas de los conocimientos de tipo geométrico, puesto que la primera traducción de los *Elementos* de Euclides, debida a Rodrigo Zamorano, no apareció impresa hasta 1576.⁴⁵ En la dedicatoria de su obra a Felipe II, éste autor mencionaba de forma expresa la falta de una terminología geométrica específica en lengua castellana.⁴⁶ La alusión concreta de esa carencia, parece colocarnos a Desclapès en una línea similar a la observada por una de las obras principales de la matemática renacentista peninsular. En ese mismo sentido cabe situar el uso de terminología específica, aplicando un vocabulario geométrico presente en ambas obras. Ejemplos de esto serían las denominaciones de los triángulos identificados como oxigonio y ambliogonio (acutángulo y obtusángulo). El uso de una lexicología común en ambos escritos, puede también atribuirse a que en la traducción de Geroni Girava se dan nuevos nombres a la terminología técnica de geometría, que habría sido adoptada por este tipo de tratados. Buen número de los vocablos utilizados para castellanizar dichos tecnicismos, recurren a hacer traducciones directas del griego, por lo que la traducción de la *Geometría práctica* será considerada una rica fuente de neologismos técnicos.

En dicho prólogo Desclapès alude también a su desconocimiento de algún autor al que poder recurrir para remediar esa carencia de léxico (*porque no he leydo Author a quien pudiera imitar en esto*). Esta carencia le sirve también para recordar que sus deficiencias se deben a su falta de formación reglada, presentándose poco menos que como un autodidacta (*Si en el methodo se advirtieren iguales faltas servirame de disculpa que no puede ser buen maestro quien nunca ha sido discipulo*). Finalmente recurre al amparo de que el texto ha sido redactado no a iniciativa propia, es decir con ánimo de demostrar o divulgar sus conocimientos de la materia, sino por orden directa del dedicatario (*y para lo uno y lo otro el haverme mandado V[uestra] S[eñoría] Illustrisima que lo escribiera*).

Estos intentos de justificación de los eventuales errores o carencia metodológica en su exposición, de una modestia acaso más retórica que real, contrastan con el buen conocimiento que demuestra tener de los más prestigiosos autores de esta materia. A lo largo de sus páginas nombra a diez expertos y reconocidos matemáticos y astrónomos que figuran entre los más destacados de la antigüedad clásica y de su tiempo. Tres de

⁴⁴ *Los dos libros de la Geometría práctica de Oroncio Fineo Delphinat, profesor regio de Mathemáticas en París, traducidos de latín en lengua española por Pedro Juan de la Estanosa de Bruselas, y dispuestos y ordenados por Hierónimo Girava tarraconense...* En Bruselas, año 1553.

⁴⁵ SÁNCHEZ MARTÍN, F.J.: "La Geometría en el Renacimiento español: Introducción", *DICTER. Diccionario de la Técnica del Renacimiento*, Salamanca, 2000-2013.

⁴⁶ GARCÍA TAPIA, N.; VICENTE MAROTO; M.I.: "Los dos libros de la *Geometría Práctica* de Fineo traducidos por Girava y ordenados por Lastanosa", *Asclepio: Archivo iberoamericano de historia de la medicina y antropología médica*, 43/1, 1991, pp. 249-265.

ellos, Higino (Cayo Julio Higino, 64 a. C. -17), Ptolomeo (Claudio Ptolomeo, c. 100-c. 170) y Copérnico (Niccolò Copérnico, 1473-1543) aparecen en dos ocasiones. Los siete restantes, Euclides (ca. 325 a. C.-ca. 265 a. C.), Strabon (Estrabón, c. 64/63 a. C.-c. 19/24 d. C.), Teon (Theón de Alejandría, c. 335- c. 405), Francisco Vieta (François Viète, 1540-1603), Juan Neppero (John Napier o Neper, 1550-1617), Magino (Giovanni Antonio Magini o Maginus, 1555-1617) y Adrian Blacq (Aadrian Vlacq, 1600-1667) figuran solo en una oportunidad. Además de estos diez autores, se citan en siete ocasiones lo que podríamos considerar tres grupos intelectuales bien diferenciados: los *Antigos*, los *Árabes* y los *Modernos*. Cabe destacar que los primeros y los últimos son a quienes recurre más frecuentemente, tres veces a cada grupo, como referentes intelectuales para apoyar sus opiniones.

En el grupo de los identificados como *Antigos*, parece razonable alinear a los cinco siguientes: Euclides, Estrabón, Higino, Ptolomeo y Theón. Desconocemos quienes son los autores del grupo que encuadra como los *Árabes*, aunque cabe admitir que se refiera a los numerosos autores de ese origen que destacaron en las disciplinas relacionadas con las matemáticas. En cambio, los calificados como *Modernos* parecen corresponder solo en parte a los que figuran entre los cinco restantes. Mientras Copérnico desarrolla sus teorías en la primera mitad del quinientos, Viète, Neper y Magini lo hacen a partir de la segunda mitad de esa centuria. Ninguno de ellos, excepto Vlacq cuya actividad tiene lugar en la primera del seiscientos, parece corresponder exactamente a los que podemos pensar que califica con ese apelativo. Dicha denominación parece aplicarla a autores más o menos contemporáneos, a los cuales les atribuye el haber *hallado... muchos compendios y atajos y entre ellos los mas principales son el Canon de las Tangentes y secantes, las Tablas del primer Mobil, el Canon logarithmico y Regla de la Prostapheresis...* (fol. 6).

El algoritmo denominado por Desclapès *Canon de las Tangentes y secantes*, se trata de la regla de tres utilizada para deducir las tangentes y secantes de un arco determinado, a partir de los valores de los senos correspondientes. Vicente Tosca explica este procedimiento en el Libro I del tomo III de su *Compendio matemático*.⁴⁷ Hacia 1630 Aadrian Vlacq tenía calculada una tabla trigonométrica con los senos, cosenos, tangentes, secantes, cotangentes y cosecantes de todos los ángulos con intervalos de cada diez segundos, pero no fueron publicadas hasta 1633, apareciendo con el título de *Trigonometria artificialis*.⁴⁸ Es previsible que Desclapès tuviera noticia de ellas al redactar su escrito.

Más adelante (fol. 10 v) explica que las *Tablas del primer Mobil* son llamadas así *porque sirven a la solución de los triángulos sphericos y estos a los problemas del primer mobil*. Refiere que *quien quisiere servirse de las tablas podrá tomarlas de Magino*. Se trata de Giovanni Antonio Magini (1555-1617) autor de una *Tabula tetragonica*, publicada en 1592⁴⁹ y que en 1606 diseñó una cuidada tabla trigonométrica.⁵⁰ Su dedicación a tareas sobre geometría esférica y sus

⁴⁷ *Compendio mathematico ...* / que compuso el doctor Thomas Vicente Tosca ... de la Congregacion del Oratorio de San Felipe Neri..., en Valencia: por Antonio Bordazar, 1710, 9 vols. Hemos utilizado la reedición de esta obra hecha en 1757: Tomo III, Libro I: De los senos tangentes y secantes y del canon trigonométrico, pp. 11-12: Capitulo II De los fundamentos y composición del Canon de las tangentes y secantes.

⁴⁸ *Trigonometria artificialis; sive Magnvs canon triangvlorvm logarithmicvs, ad radium 100000, 0000*, Govdae, excudebat P. Rammasenius, 1633.

⁴⁹ Giovanni Antonio Magini, *Tabula tetragonica*, Venetiis, apud Io. Baptistam Ciottum. ad signum Minervae, 1592.

⁵⁰ Giovanni Antonio Magini (1582) *Ephemerides coelestivm motvum*, Venetiis, apud D. Zenarium y del mismo autor

aplicaciones de la trigonometría, le habrían llevado a crear estos dispositivos de cálculo.

La *Regla de la Prostapheresis* o *Prostaphairesis* era el procedimiento utilizado a finales del siglo XVI y principios del XVII para hacer más rápida la multiplicación y división de números mediante identidades trigonométricas. El término “prostafairesis” deriva de la palabra griega *prosthaphaeresis*, que significa suma y resta. Las reglas de la prostafairesis permitían convertir una multiplicación de funciones circulares en una adición o en una diferencia de las mismas. Durante el cuarto de siglo que precedió a la introducción de las tablas neperianas de logaritmos en 1614, esta operación era el único método conocido y aplicable a gran escala para alcanzar rápidamente un producto. Empezó a usarse en la década de 1580, pero no se ha establecido con certeza su autor, aunque se cree que fueron varios matemáticos los que contribuyeron a desarrollar este método. Desclapès menciona su uso por François Viète, al hacer el cálculo de la *Analogía quinta* del *Cap. 2º de las Analogías que sirven a la solución de los Triangulos para solucionar triángulos planos y sphericos* (fol. 28). Señala que *Esta analogía se entenderá mejor si la demostramos con la misma práctica del cálculo de diferente manera y mucho más fácil de la que Francisco Vieta uso por la regla de la prostapheresis*. No obstante, Viète viene siendo considerado tan solo como uno más de los que contribuyeron a desarrollar este método. Sería sustituido por el cálculo mediante logaritmos, que se introducirá en la segunda década del seiscientos.

El *Canon logarítmico* mencionado por Desclapès, se refiere a las tablas logarítmicas creadas por John Napier (1550-1617) llamado también Neper o Nepair, barón de Merchiston y matemático escocés, reconocido por ser el primero en definir los logaritmos.⁵¹ Su primera obra sobre ellos se tituló *Mirifici Logarithmorum Canonis Descriptio* (*Descripción de una admirable tabla de logaritmos*)⁵² aparecida en 1614. En dicha obra describe su uso para resolver problemas con triángulos y proporciona una tabla de logaritmos. Póstumamente su hijo Robert publicó en 1619 *Mirifici logarithmorum canonis constructio* (*Construcción de una admirable tabla de logaritmos*),⁵³ donde explica cómo se construye la tabla de logaritmos. Su aparición se vio propiciada por la necesidad de facilitar los cálculos aritméticos necesarios para manejar las tablas astronómicas, las cartas de navegación o la contabilidad estatal y comercial. Su invención no fue inicialmente entendida como una contribución al pensamiento, sino como un instrumento que aumentaba considerablemente la capacidad humana de cálculo.⁵⁴ Su descubrimiento tuvo consecuencias inmediatas en el campo de las matemáticas y la astronomía, cuyos cálculos contribuyó a facilitar notablemente.

Desclapès explica en el *Cap. 5º Compendio tercero del canon Logarithmico* que Los

(1607) *Continuatio ephemeridum coelestium motuum*, Venetiis, apud haeredem Damiani Zenarij.

51 Sobre este autor, cf. RICE, B.; GONZALEZ-VELASCO, E.; CORRIGAN, A.: *The Life and Works of John Napier*, Springer, 2017.

52 *Mirifici logarithmorum canonis descriptio : ejusque usus, in utraque trigonometría; ut etiam in omni logistica mathematica, amplissimi, facillimi, & expeditissimi explicatio / autore ac inventore, Ioanne Nepero, Barone Merchistonii, &c. Scoto, Edinburgi : Ex officinâ Andreae Hart bibliopölae, M.DC.XIV. [1614].* Una transcripción en inglés de su libro I, en: <http://www.17centurymaths.com/contents/napier/ademonstratiobookone.pdf>

53 *Mirifici logarithmorum canonis constructio; et eorum ad naturales ipsorum numeros habitudines una cum appendice, de alia aq̄ue praestantiore logarithmorum specie condenda*, Lugduni, 1620.

54 NAVARRO LOIDI, J.; LLOMBART, J.: “The introduction of logarithms in to Spain”, *Historia Mathematica*, 35, 2008, pp. 83-101. ROLDÁN DE MONTAUD; I.; SAMPAYO YÁÑEZ, M.: “Historia de los logaritmos y de su difusión en España”, *La Gaceta de la Real Sociedad de Matemáticas Española*, 18/2, 2015, pp. 353-374, 354.

Logarithmos invento Juan Nepero y llamanse números que puestos por índices a los proporcionales guardan iguales diferencias... (fol. 10 v.). Su comentario sugiere un oportuno conocimiento y manejo de este procedimiento de cálculo, avalado además por la cita de lo que parece ser la tabla de AadrianVlacq, realizada al final de este mismo capítulo. Lo concluye diciendo: *Este es el método con el cual han sido acompañados los senos, tangentes y secantes de sus logarithmos o se han formado tablas artificiales de los logarithmos solos como lo hizo Adriano Vlacq que nos las ha dado muy a propósito para el uso deste compendio* (fol. 14 v.). Este matemático neerlandés contribuyó de forma notable a completar las tablas iniciadas por Neper, publicando en latín y francés unas tablas de logaritmos más amplias que las neperianas con el título de *Arithmetica logarithmica* (1628).⁵⁵ En ese texto enseñaba también cómo se confeccionan las tablas y la manera de realizar las operaciones de cálculo mediante su ayuda.

Es posible que su conocimiento de esa técnica de cálculo lo adquiriera en el Colegio Imperial de Madrid, institución a cargo de los jesuitas y fundada precisamente para la educación de los hijos de los nobles. Podría haber tenido contactos con dicho centro docente, cuando entre 1631 y 1632 residió en la capital española como Síndico del Reino de Mallorca en la corte. Las primeras alusiones que se hacen en España de esta por entonces novedosa y eficaz forma de cálculo, se encuentran en la traducción de los *Elementos* de Euclides realizada por el matemático e ingeniero militar Luis Carduchi en 1637.⁵⁶ Les siguen las del manuscrito, inédito, del jesuita escocés Hugo Sempill (1596-1654) profesor de matemáticas en el Colegio Imperial de Madrid,⁵⁷ titulado *La aritmética común y decimal y álgebra del P. Hugo Sempill escocés de la Compañía de Ihesús*. En su prólogo, Sempill se refería a los logaritmos como a uno de los *atavíos joyas y galas, que han inventado las naciones extranjeras [...] por donde obramos sumando y restando lo que los antiguos hicieron multiplicando y partiendo*. Sempill comenzó a redactar su obra en 1646, pero al morir en Madrid ocho años después, aún no había concluido el capítulo de la explicación teórica de los logaritmos.⁵⁸ Esto no descarta que los hubiese enseñado con anterioridad en el Colegio Imperial, donde ejercía su docencia. Allí podría haberlos aprendido Desclapès, quién habría precedido en este aspecto los derroteros seguidos más adelante por Vicens Mut, de quién se cree que pudo instruirse en el manejo de las tablas trigonométricas y logarítmicas en esa misma Academia. Lo habría hecho durante su estancia madrileña entre 1651 y 1652, también como Síndico del Reino de Mallorca. Aplicaría luego estos conocimientos, utilizando el cálculo mediante logaritmos decimales en su texto de *Arquitectura militar* (1664).⁵⁹

55 *Arithmetique logarithmique, ou, la construction et usage d'une table contenant les logarithmes*, Goude: Chez P. Rammasein, 1628.

56 Luis Carduchi (m. 1764) matemático e ingeniero español, publicó una versión castellana de los seis primeros libros de los *Elementos* de Euclides, en cuyo prólogo da cuenta de la invención de los logaritmos: *Elementos geométricos de Euclides, filósofo megarense. Sus seys primeros libros*. Traducido el texto y comentado, Alcalá: A. Duplastre, 1637. www.mcncbiografias.com

57 Sobre éste autor, a veces castellanizado como Sempilio o latinizado en Sempilius, cf. NAVARRO BROTONS, V.: "El cultivo de las disciplinas físico-matemáticas y la contribución de los matemáticos jesuitas", en *Disciplinas, saberes y prácticas. Filosofía natural, matemáticas y astronomía en la sociedad española de época moderna*, Valencia, 2014, pp. 290 y ss.

58 ROLDÁN DE MONTAUD; I.; SAMPAYO YÁÑEZ, M.: "Historia de los logaritmos...", p. 362.

59 *Arquitectura militar: primera parte de las fortificaciones regulares e irregulares*, Mallorca, 1664.

Conclusiones

El *Apparato Astronomico* confirma la dimensión de intelectual destacado y experto en matemáticas que autores locales como Pascual, Furió o Bover habían atribuido a Didac Desclapès de Montornès. A su probada carrera jurídica como catedrático de Derecho, añade esta faceta de matemático de cierto relieve, según vemos atestiguado por su trayectoria intelectual en este campo. En este sentido se mueve el escrito que hemos considerado, dedicado al Virrey de Mallorca Alonso de Cardona y supuestamente redactado a instancias suyas. Este último es el mismo personaje que aparece vinculado también a una de las más tempranas muestras de la química “novatora” que se producen en Mallorca, por lo que su vinculación al mismo no parece casual.

Una copia autografiada de su texto, remitida al notable aficionado a las disciplinas matemáticas que fue el Duque de Uceda, en cuya colección se conservó junto a otras obras de esta misma materia, reafirma ese prestigio. Es el único texto conservado acerca de su actividad matemática aplicada a la astronomía. En ella Desclapès demuestra su acreditada formación en la materia, haciendo referencia a buen número de autoridades matemáticas, tanto de época clásica como renacentistas y contemporáneas suyas. Explica una serie de procedimientos de cálculo aplicables a la astronomía, incluyendo una mención expresa de los logaritmos de Neper, que sería una de las primeras efectuadas en un texto castellano.

Apéndice documental

Apparato Astronomico

[INDICE]

Fol. 1:

Don Alonso de Cardona y Borja del orden de Calatrava señor de Castellnou Gentilhombre de la boca de su Magestad y su Virey y Capitan General en el Reyno de Mallorca

No desconocerá V[uestra] S[eñoría] Illustrisima estos escritos [que] por el estilo tan poco mejorados van que es sin duda mas lo que han perdido de disculpa en no poder ya dezir que se dictaron de repente que lo que ha pulido la llima. Yo confieso que se poco de la llengua Castellana y que los términos de la facultad son exóticos y assi ni me atrevo a naturalizarlos, ni hallo en el Romance otros que sean equivalentes porque no he leydoAuthor a quien pudiera imitar en esto. Si en el methodo se advirtieren iguales faltas servirame de disculpa que no puede ser buen maestro quien nunca ha sido dicipulo y para lo uno y lo otro el haverme mandado V[uestra] S[eñoría] Illustrisima que lo escriviera

[En otra letra] D. Diego Desclapez y Montornes

Tiene 62 folios

Fol. 2: [Blanco]

Fol. 3: Primera parte de los senos rectos y demás tablas que se derivan dellos

Fol. 3: Cap. 1 Definicion de los senos rectos

Fol. 4: Cap. 2 Calculo de los senos rectos y de sus tablas que llaman Canon Astronómico o Trigonométrico

Fol. 6: Cap. 3 del primer Compendio

Fol. 8 v: Cap. 4 y Compendio segundo

Fol. 10 v: Cap. 5º Compendio tercero del canon Logarithmico

Fol. 14 v: Cap. 6 Compendio quarto y Regla de la Prostapheresis

Fol. 15: Primer caso

Fol. 15 v: 2º caso

Fol. 16 v: Segunda parte de la solución de los Triangulos planos y sphericos

Fol. 16 v: Cap. 1º Protheoremas y principios necesarios para la demonstración de los Problemas y Analogias

Fol 22 v: Cap. 2º de las Analogias que sirven a la solución de los Triangulos

Fol 22 v: Analogia primera

Fol. 24: Corollario

ANTONIO CONTRERAS MAS

Fol. 25: Analogia Tercera

Fol. 26: Analogia Quarta

Fol. 27 v: Analogia Quinta

Fol. 31 v: Capitulo 3° que contiene la solución de los Triangulos planos

Fol. 32: Regla primera de los angulos dados

Fol. 32: Regla segunda de los tres lados

Fol. 32 v: Regla Tercera de los dos lados con un Angulo incluso

Fol. 35 v: Regla Quarta de los dos lados con un Angulo opuesto

Fol. 35 v: Capitulo 4° Solucion de los sphericos rectángulos

Fol. 36: Regla Primera Dados los tres Angulos A B C se busca

Fol. 36 v: Uno de los lados vezinos al angulo recto qualquiera que sea

Fol. 36 v: La Bassis

Fol. 37: Regla 2ª Dados los tres lados AB AC BC se busca

Fol. 37: Un ángulo obliquo qualquiera que sea

Fol. 37: Regla 3ª Dados los lados BC BA con el angulo incluso B se busca

Fol. 37: La Bassis

Fol. 37 v: Un angulo obliquo qualquiera que sea

Fol. 37 v: Regla 4ª Dados los lados AB AC con el angulo opuesto a alguno destes lados B se busca

Fol. 37 v: El opuesto al otro lado conocido

Fol. 38: El otro lado

Fol. 38: El angulo comprendido de los primeros lados

Fol. 38 v: Regla 5ª Dados los lados B y C con el lado adyacente BC se busca

Fol. 38 v: El otro lado

Fol. 38 v: La Bassis

Fol. 39: El otro lado vezino al angulo recto

Fol. 39: Regla 6ª Dados dos angulos B y C con el otro lado AC o BA a uno de ellos opuesto se busca

Fol 39: El otro lado que se opone al otro angulo

Fol 40 v: Capitulo 5° solución de los obliquo angulos sphericos

Fol 40: Regla Primera

Fol 40: Praxis

Fol 42: Regla segunda dados todos los Angulos se busca un lado el que se nos propusiere

Fol 43: Regla tercera Dados dos lados con el angulo incluso se busca el tercer lado

Fol 44: Regla quarta Dados dos Angulos con el lado interjacente se busca el tercer angulo

Fol 45: Regla Quinta y Sexta. Dados dos lados / dos angulos

Fol 46: Tercera parte del Calculo de las sesentenas y sesentavos y uso de la tabla sexagenaria que llaman en griego Hexacontadon

Fol 46: Capitulo primero de la división del circulo y origen de las species

Fol. 47: Capitulo 2 del Sumar y Restar de las species

Fol. 48: Capitulo 3 de lo que se debe presuponer para la multiplicación y división

Fol 50: Primera Regla general

Fol 51: Regla segunda general

Fol 51: Regla primera special

Fol 51: Regla segunda special

Fol 52: Tercera Regla special

Fol 53: Regla de la multiplicación

Fol 53: Regla de la Division

Fol. 53 v: Para la multiplicación de las species de un mismo genero

Fol. 53 v. Para quando se multiplican species de diferente genero

Fol. 54: Para la división de todas las species

Fol. 54: Cap. 4º De la multiplicación e invención y uso de la tabla sexagenaria llamada Hexacontadon

Fol. 56 v: Corollario

[Falta Capitulo 5º]

Fol. 56 v: Cap. 6º de la Division

Fol. 58 v: Corollario

Fol. 58 v: Cap. 7 De la Parte Proporcional

Fol. 59 v: Cap. 8 De la Raiz Quadrada

AUTORIDAD EPISCOPAL Y REFORMAS ECLESIAÍSTICAS EN LA MALLORCA DE CARLOS III

Francisco José García Pérez

Universitat de les Illes Balears-IEHM

Resumen: Este artículo persigue analizar cómo evolucionó la autoridad de los obispos, fortalecida tras el Concilio de Trento, en el caso concreto de Mallorca. En esta diócesis, los obispos tuvieron serios problemas para reafirmar su autoridad e implantar los cambios que el Concilio había diseñado. Pero durante el siglo XVIII, Carlos III planificó reformas que también afectaron a la Iglesia española. Los obispos de Mallorca, incapaces de dirigir la diócesis con independencia durante demasiados años, recibieron todo el apoyo de la corona y reforzaron su poder y autoridad, muchas veces con un coste muy alto para la estabilidad social de la isla.

Palabras clave: Mallorca, Ilustración, Carlos III, reformas.

Abstract: This article aims to analyze how the authority of the bishops, strengthened after the Council of Trent, evolved in the specific case of Mallorca. In this diocese, the bishops had serious problems reaffirming their authority and implementing the changes that the Council had designed. But during the eighteenth century, Charles III planned reforms that also affected the Spanish Church. The bishops of Mallorca, unable to lead the diocese independently for too many years, received all the support from the crown and strengthened their power and authority, often at a very high cost for the social stability of the island.

Keywords: Mallorca, Enlightenment, Charles III, reforms.

Recibido el 2 de octubre. Aceptado el 11 de diciembre de 2017.

Abreviaturas: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AHN = Archivo Histórico Nacional, AMP = Arxiu Municipal de Palma, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BBM = Biblioteca Bartomeu March, BB = Biblioteca Balear.

Los límites del poder diocesano. Los obispos de Mallorca a inicios del Setecientos

A largo de los Siglos Modernos, los obispos de Mallorca gozaron de una autoridad casi sacra sobre sus feligreses, siendo respetados, a la par que temidos. Como recalca el historiador Rosselló Lliteras, “la figura del obispo iba siempre aureolada de un enorme prestigio y admiración”.¹ Supervisores, arquitectos y protagonistas de esplendorosas ceremonias religiosas, sabían rodearse de un aura cargada de devoción, piedad y, a la vez, de una incuestionada autoridad.² En una sociedad imbuida de un profundo sentimiento religioso, sacralizada y piadosa, su posición en la cima del estamento eclesiástico fue igualmente reseñable, como parte importante de las élites isleñas que eran.³ Además, los obispos gozaban de amplios poderes temporales, cargados de atribuciones y deberes, que quedaban reservados por entero a su persona. Algunas de estas facetas arrancaban de los días primigenios del cristianismo, mientras que otras quedaron definidas durante el Concilio de Trento.

Durante los siglos XVII y XVIII, su misión primordial continuaba siendo la de velar por el cumplimiento de los deberes cristianos.⁴ Asimilando el papel de un pastor sobre sus ovejas, los prelados gozaban de amplias facultades para vigilar la buena marcha del estamento eclesiástico y, en un marco mucho más amplio, la de los mismos feligreses. Para tal fin, se hacían valer de distintas estrategias, que fueron consolidándose con el paso de los siglos. Una de ellas eran las visitas pastorales, mediante las cuales comprobaban la adecuación de las iglesias a las funciones religiosas debidas, así como una correcta administración de los libros sacramentales y de sus rentas. A partir de estas visitas, los obispos supervisaban la correcta implantación de las disposiciones tridentinas y, al mismo tiempo, asentaban su influencia y hegemonía sobre el clero rural.⁵

En otro ámbito, el amor y devoción paternal que el obispo despertaba sobre sus feligreses, se veían compensados por su decidida actuación como juez. Ciertamente, los prelados disponían de amplias facultades judiciales que les permitían perseguir y condenar las faltas entre los miembros del clero y también seglares, en determinadas materias religiosas.⁶ Para ejercer estas facultades, se valían de la Curia Diocesana, un nutrido cuerpo de hombres de

1 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: “Estratificación social del clero de Mallorca”, *BSAL*, 36, 1978, p. 193.

2 Al margen de sus tradicionales e incuestionadas atribuciones religiosas, los obispos de los siglos XVI y XVII reunieron otras de una importancia capital. Imbuidos de su ascendiente social y con amplias facultades en el gobierno de la diócesis, su participación activa en el entramado político del Reino de Mallorca llegó a ser enorme. Hasta tal punto fue así, que sobre algunos de ellos recayeron poderes políticos privativos de otras instituciones. Se trata principalmente de los obispos- virreyes. Sustituyendo a virreyes fallecidos o ausentes, “con ellos la monarquía pretendía apaciguar más que avivar las tensiones y el clima de violencia existentes entonces entre las facciones mallorquinas”. JUAN VIDAL, J.: “Obispos- virreyes de Mallorca en la primera mitad del siglo XVII”, en JIMÉNEZ ESTRELLA, A.; LOZANO NAVARRO, J.; SÁNCHEZ MONTES, F.; BIRRIEL SALCEDO, M. (eds.): *Construyendo Historia. Estudios en torno a Juan Luis Castellano*, Granada, 2013, p. 803.

3 BARRIO GOZALO, M.: “La jerarquía eclesiástica en la España moderna. Sociología de una élite de poder (1556-1834)”, *Cuadernos de Historia Moderna*, 25, 2000, p. 18.

4 BARRIO GOZALO, M.: *El Clero en la España Moderna*, Córdoba, 2010, p. 301.

5 Véase PÉREZ MARTÍNEZ, L.: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma, 2 vols., 1963.

6 Para más información con respecto a la jurisdicción eclesiástica, véase LE SENNE, A.: *Canamunt i Canavall*, Palma, 1983, p. 13.

leyes, vicarios y otros miembros del estamento eclesiástico.⁷ Esta faceta se vio potenciada durante los Siglos Modernos, ante épocas de extrema violencia que polarizaron socialmente la isla y tuvieron repercusiones graves.

Tras la finalización del Concilio de Trento, se despertó un vigoroso movimiento de reforma en toda la Europa católica. Eran muchos los excesos y desmanes que la Iglesia arrastraba, demasiado enquistados muchas veces como para que los obispos se hubiesen preocupado seriamente por extirparlos. Pero tras el Concilio, la autoridad diocesana parecía verse reforzada y desde Roma se demandaban reformas inminentes en las respectivas diócesis.⁸ La España de Felipe II no fue una excepción. Sin embargo, en lo que a Mallorca se refiere, los obispos a menudo vieron limitadas sus prerrogativas episcopales. El primer obispo postridentino, Diego de Arnedo (1561-1572), considerado por la historiografía como el precursor de una futura reforma de la Iglesia mallorquina, se halló con demasiados frentes abiertos para poder implantar profundamente los preceptos de Trento.⁹ Sus sucesores en la mitra no lo tuvieron más fácil. De hecho, a lo largo del siglo XVII, fueron todavía más los obstáculos con que se hallaron los prelados para ejercer su férrea autoridad, más si tenemos en cuenta que en la isla se vivieron épocas de extrema tensión social y religiosa, bailando entre las cruentas banderías nobiliarias que mantenían dividida y atemorizada a la sociedad mallorquina en general, y las discordias religiosas que despertaba una devoción inmemorial de fuerte raigambre local dedicada al beato Ramón Lull.¹⁰ Además, los apoyos por parte del clero insular para implantar las reformas fueron escasos.

Uno de los grandes contrapoderes de los obispos eran los canónigos de la Catedral. De hecho, el Cabildo había trazado una línea que limitaba perfectamente la autoridad diocesana, obligando a los prelados a pactar sus políticas, manteniendo así un frágil equilibrio en la cúspide.¹¹ A fin de cuentas, como recordaba el Cabildo a un obispo del siglo XVIII, “por concordia antiquísima celebrada con prelados, se halla [el Cabildo] en posesión inmemorial de conocer, privar y multar a sus capitulares y a otro cualquier eclesiástico”.¹² De modo que los canónigos se consideraban en muchos sentidos libres de la férrea mano diocesana. No fueron pocas las disputas que se originaron entre ambos poderes, especialmente a la hora de fijar sus ámbitos de actuación y prerrogativas. Y era precisamente en la misma Seo donde más claramente se constataban estos enfrentamientos. De hecho, los prelados tuvieron

7 El historiador Joan Rosselló Llitas ofrece un cuadro pormenorizado de los miembros que integraban la curia diocesana de Mallorca: “uno o varios vicario generales *in spiritalibus et temporalibus*; un visitador, varios examinadores sinodales para examinar los ordenandos, para las oposiciones a curatos o rectorías, para beneficios simples, para el examen de licencias de confesor y predicador; varios consejeros; varios jueces; un protonotario y diversos escribanos según las necesidades; un protonotario y los diversos escribanos según las necesidades; un procurador fiscal y auxiliar; un abogado fiscal; los ejecutores de las mandas pías; el custos de las cárceles episcopales [...]; los nuncios, los cursores”. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: “Estratificación social del clero de Mallorca”, *BSAL*, 36, 1978, p. 195.

8 BARRIO GOZALO, M.: *El clero en la España Moderna...*, p. 296.

9 XAMENA FIOL, P.; RIERA MOLL, F.: *Història de l'Església de Mallorca*, Palma, 1984, p. 157.

10 Véase FERRER FLÓREZ, M.: “Controversias y luchas entre lulistas y antilulistas en el siglo XVIII”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 16, 2006, pp. 157-166.

11 GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Cabildo catedralicio de Mallorca (1700-1750). Estudio de una élite de poder durante el siglo XVIII”, *Tiempos Modernos*, 8/29. [Edición electrónica].

12 BBM, Fondo del Convento de San Francisco, leg. 3, s/f.

serias dificultades para censurar a canónigos rebeldes, castigar prácticas deshonestas y, aún más importante, consolidar su ascendencia jerárquica dentro –y fuera– del hemiciclo de la Catedral.

Por otro lado, las órdenes religiosas también sabían eludir la autoridad episcopal, resguardándose hábilmente en sus respectivas constituciones o reglas, así como en sus superiores, demasiado lejos de la isla como para actuar directamente sobre ellos. Esta autonomía con respecto al ordinario eclesiástico se traducía en un conflicto constante, hasta el punto de que muchos obispos se vieron impotentes a la hora de controlar al clero regular.¹³ Las órdenes más poderosas y fuertemente arraigadas en la isla, como eran los franciscanos, dominicos y jesuitas, a menudo sabían refugiarse en sí mismas para huir de la ira del obispo. Pero por lo mismo, los monasterios de clausura hacía tiempo que habían olvidado su deber de mantener intacto el modo de vida que Trento había estipulado.¹⁴

Pese a unos tibios intentos por parte de obispos decididos a acabar con los desmanes que imperaban entre el clero regular, como fueron Diego de Arnedo o Tomás de Rocamora, el resto de prelados finalmente desatendió sus deberes de implantar los principios tridentinos, que en este caso se traducían principalmente en mantener intacta la clausura.¹⁵ Los ejemplos son sobrados. En el caso del clero femenino, la comunidad de religiosas de Santa Clara, antaño uno de los monasterios más importantes y virtuosos, eludía constantemente “muchas ordenaciones y constituciones santamente establecidas para apartarla de los enredos y escollos del mundo que renunció, y encaminarla a la perfección que debe ser inseparable de las que son esposas de Jesucristo”.¹⁶ De hecho, cualquier intento por asegurar el cumplimiento de la clausura antes de 1770 cayó en saco roto.

Por otro lado, los obispos de Mallorca se encontraban también con un clero secular mal preparado y muchas veces incontrolable. Aunque Trento demandaba el establecimiento de seminarios conciliares que asegurasen la perfecta formación de los futuros curas párrocos, a finales del siglo XVII la isla todavía no contaba con un seminario propiamente dicho.¹⁷ Todos los intentos de los sucesivos prelados para instaurarlo terminaron en fracaso. Primeramente, porque el Cabildo puso todos los frenos posibles para el establecimiento de un seminario que, en esencia, implicaba privarle de parte de sus rentas. En segundo lugar, porque las mismas órdenes religiosas ya contaban con sus propios centros de formación radicados en los principales conventos de Palma. Y todavía más importante, en Mallorca existía la Universidad Luliana y Literaria, que desde su fundación en 1696 –tras más de un siglo siendo Estudio General– formaba a los futuros sacerdotes. Sin embargo,

13 BARRIO GOZALO, M.: *El Clero en la España Moderna...*, p. 323.

14 SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, L.: “Las variedades de la experiencia religiosa en las monjas de los siglos XVI y XVII”, *Arenal*, 5/1, 1998, p. 83.

15 En 1649, el obispo Tomás de Rocamora preparó una visita pastoral a la *Part Forana*, constatando escandalizado que la clausura en los monasterios de monjas brillaba por su ausencia. De modo que preparó unas constituciones extensibles a todo el clero femenino y que debían cumplirse sin excepciones. Sin embargo, un siglo después, aquellas constituciones ya no se aplicaban y los casos de desobediencia eran ya sobrados. ADM, Religiosas, msl., 149, Disposiciones del obispo Rocamora sobre conventos de religiosas.

16 ADM, Obispo, VI/17/4.

17 Véase ROTGER CAPLLONCH, M.: *El Seminario Conciliar de San Pedro: estudio histórico sobre la enseñanza eclesiástica en Mallorca*, Palma, 1900.

las discordias internas que poblaban la sede universitaria, con un profesorado enzarzado en debates doctrinales y un alumnado contagiado por este clima de faccionalismos, se traducía, como se viene diciendo, en futuros sacerdotes mal preparados, que incluso a veces se veían incapaces de enseñar el catecismo a los niños.¹⁸

De lo anterior se deduce fácilmente que, acabando el siglo XVII, la Iglesia de Mallorca demandaba urgentemente unas reformas imposibles de afrontar. La inestabilidad social y religiosa era tan elevada, que ningún prelado conseguía valerse de una potestad que había quedado seriamente menoscabada. De hecho, los primeros atisbos de una profunda reforma, así como el reforzamiento de la autoridad episcopal, tuvieron lugar tras la llegada del obispo Pedro de Alagón (1684-1701) a finales del Seiscientos, quien programó una batería de reformas totalmente inesperadas para el clero.¹⁹

En primer lugar, Alagón ambicionaba frenar las ansias del Cabildo por asegurar sus prerrogativas y autonomía. Después de obispos forzados a pactar sus políticas con los canónigos, Alagón reforzó su primacía en la cúspide, especialmente durante las ceremonias catedralicias. En 1685, el prelado revocó la costumbre de que fuese un canónigo el que bendijese el incienso durante la misa, pasando a bendecirlo él mismo. Aquel acto provocó un escándalo enorme entre los miembros del Cabildo, que escribieron al rey manifestándole “les afflicions y desconsuelos de esta Santa Iglesia y los disturbios e inquietuts que se esperaban de las novetats que de fet pretenia introducir en ella son Prelat”.²⁰ Finalmente, aunque Carlos II se vio forzado a reconocer “que se conceda al Obispo la bendición del incienso, y ir en el gremial en las procesiones a la mano derecha del celebrante, y que no vaya después de los canónigos”, estos prepararon un boicot tan feroz que hubo que llegar finalmente a un pacto que contentara a ambas partes, y en el que tuvo que mediar el mismísimo virrey de Mallorca.²¹

Otro de los objetivos de Alagón era reformar la enseñanza del clero secular. Esta preocupación por dotar a la diócesis de sacerdotes mejor preparados implicaba también ejercer un mayor control y vigilancia sobre ellos, pues la dirección de los seminarios conciliares recaía principalmente en los obispos. Así que, sobreponiéndose a las presiones que ejercía el Cabildo para evitar la fundación de un edificio que en la práctica suponía privarle de parte de sus rentas, en 1700 consiguió poner la primera piedra del seminario de San Pedro.²² Convertido primeramente en una residencia que iba a alojar a doce seminaristas, el nuevo seminario anunciaba reformas todavía más ambiciosas después de muchísimos años de inactividad episcopal. Pero, contra todo pronóstico, el programa reformista de Alagón finalmente quedó interrumpido por su propia muerte en 1701 y el estallido de la Guerra de Sucesión.

Cuando llegó a Mallorca su sucesor, el obispo Francisco de la Portilla (1701-1711), todo intento por parte de este por seguir las políticas de Alagón pronto quedó truncado. La

18 AMENGUAL I BATLE, J.: *Llengua i catecisme: entre la pastoral i la política, 1576-1962*, Palma, 2002, p. 75.

19 FURIÓ I SASTRE, A.: *Episcopologio de la Santa Iglesia...*, p. 447.

20 ACM, Papeles Sueltos, 15677, s/f.

21 Véase BBM, Defensa jurídica por el Muy Ilustre Cabildo de la Santa Iglesia de Mallorca, 8 de abril de 1686.

22 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón mayoricense*, Palma, 1984, p. 540.

guerra había dividido una vez más a los mallorquines, esta vez en función de uno de los dos bandos, de tal modo que se hallaban los filipistas, llamados *botiflers*, y por otro lado los seguidores de Carlos de Austria, los *maulets*.²³ Seguidor de la causa de Felipe V, el obispo Portilla se vio obligado a abandonar Mallorca y embarcarse a Barcelona cuando las tropas austracistas se hicieron finalmente con el control de la isla. Inmediatamente después, el archiduque Carlos escribió personalmente a los canónigos de la Catedral informándoles sobre la llegada de un nuevo virrey enviado directamente por él y solicitándoles seguidamente que “le asistáis en todo lo que conduzca a mi servicio, como así me lo promete vuestra infinita fidelidad”.²⁴ Ciertamente, aquellos años iban a menoscabar nuevamente la autoridad episcopal, pues desde la partida de Portilla, el control de la Iglesia de Mallorca recayó en manos del Cabildo catedralicio, que lo administraba a través de un vicario general sede vacante.²⁵

Durante cuatro años, Mallorca no tuvo obispo. No podía nombrarse a un sucesor porque el prelado actual seguía vivo, ni tampoco declarar oficialmente una sede vacante. Así que esta sede impedida se tradujo en un período de enorme concentración de poder por parte del Cabildo.²⁶ Los canónigos aprovecharon la ausencia diocesana para frenar todas las reformas pendientes. El mismo seminario conciliar terminó convertido en poco más que una ruina, pues por aquel entonces el rector se quejaba a los canónigos de que “les faltan los medios de su manutención, porque todos se resisten de contribuir las porciones que respectivamente les toca según el último repartimiento”.²⁷ Asimismo, las órdenes religiosas se hallaban ya incontrolables, infiltradas en los dos bandos de la guerra. De hecho, los púlpitos de las iglesias conventuales generaron una violenta propaganda en defensa de un bando u otro. Los oradores de las distintas órdenes supieron sacar el mayor jugo posible a sus palabras, consiguiendo contagiar su visión partidista al clero parroquial que, de igual modo, era susceptible de expandirlo desde las respectivas parroquias.

Cuando en 1711 murió Portilla y fue nombrado un nuevo obispo, Atanasio de Estérripa Tranajáuregui (1711-1721),²⁸ este intentó en un principio atajar la inestabilidad que reinaba en su nueva diócesis, pero pronto se hizo consciente de que no podía hacer frente a una situación tan compleja. Como muchos otros antes que él, Estérripa llegó a la isla celoso del poder que descansaba en la silla episcopal. Sin embargo, la entrada de las victoriosas tropas filipistas en Mallorca, le obligó a arrojarse en los brazos de los canónigos para protegerse de la ira del rey Felipe V, pues su nombramiento se había “provisto por la contraria dominación”.²⁹ Aunque finalmente fue perdonado por el rey, cualquier intento por parte del prelado de restaurar la autoridad que Portilla había perdido tras su partida a Barcelona, terminó

23 MONTANER, P.: *Una conspiración filipista: Mallorca, 1711*, Palma, 1990, p. 82.

24 ACM, *Actas Capitulares*, ACA 1643, f. 69.

25 GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Cabildo de Mallorca y el vicario general sede vacante durante el Setecientos: disputas y ámbitos de poder”, *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 35, 2017, p. 501.

26 GARCÍA PÉREZ, F. J.: “El Cabildo catedralicio...”. [Edición electrónica]

27 ADM, Seminario, Hacienda, citado por ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Formación literaria del clero de Mallorca: el Seminario de San Pedro y sus antecedentes históricos*, Tesis doctoral inédita, Palma, 1988, p. 80.

28 MATEU MAIRATA, G.: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985, p. 377.

29 AHN, Consejos, L. 1900, f. 309 v.

finalmente truncado tras la victoria borbónica.

En 1722, llegó a Mallorca un obispo directamente nombrado por Felipe V. Juan Fernández Zapata era un hombre reservado, rígido y decidido a mantener un estricto celo en su Iglesia.³⁰ Tras los caóticos años de su antecesor, Zapata entraba en la isla totalmente desconcertado por la situación que se estaba viviendo. Y muy pronto reactivó las frustradas políticas reformistas implantadas en su momento por el obispo Alagón. Zapata actuó con decisión e intransigencia sobre todos los miembros del clero, a fin de que se extirpasen los abusos y excesos que por aquel entonces se hallaban tan enquistados. De ese modo, inmediatamente después de su arribo comenzó a practicar “un gobierno rígido [...], privando de celebrar [a] infinitos sacerdotes, sin más motivo que ser ordenados con títulos de patrimonio y a otros sin saberse los motivos”.³¹ A continuación, puso sus ojos en la Catedral, especialmente tras constatar el desapego constante e insubordinación de los canónigos, que el obispo “iba tomando muy fuerte por la desatención, que dijo se había hecho a la dignidad episcopal”.³² La respuesta del prelado no pudo ser más contundente, pues lanzó censuras y amonestaciones que fueron muy mal recibidas por los canónigos, llegando a intervenir en el coro de la Catedral y contraviniendo el monopolio de acción de los canónigos en todo lo que afectaba a la Seo.

Finalmente, el Cabildo envió a un representante a la Corte “per defender los drets del Capítol” y suplicar al rey que terminase con el autoritarismo episcopal de Zapata. En 1730, el obispo era trasladado a León y el Cabildo volvía a sentirse victorioso, aunque a largo plazo las políticas de Zapata presagiaban una nueva época. Se hacía evidente ya que, en Mallorca, como en otras muchas diócesis españolas, eran necesarias reformas que terminasen con unos excesos heredados del Barroco y demasiado enquistados. De hecho, tras la experiencia de Zapata, sus inmediatos sucesores mantuvieron una actitud mucho más práctica, de tal modo que hubo que esperar muchos años para constatar cambios, especialmente hasta la subida de Carlos III al trono de España.

El obispo Francisco Garrido de la Vega. La transición hacia las reformas ilustradas

El reinado de Carlos III sigue siendo recordado por el despliegue reformista que puso en marcha junto con su equipo de gobierno. Tras su subida al trono en 1759, el nuevo rey programó desde Madrid decisivos planes de reforma que también afectaron al sector eclesiástico. La idea de Estado había asumido una vigorosa fuerza y, en consecuencia, la Monarquía carolina se adjudicó cada vez con más ímpetu el control sobre la Iglesia española. Por su parte, Carlos III había diseñado una imponente política en dicho ámbito, que priorizaba una seriedad de costumbres que atajase los desmanes barrocos, priorizando la uniformidad de culto en todo el territorio español.³³ Centrado en insuflar su autoridad absolutista en todos los sectores políticos, sociales y religiosos bajo sus dominios, autorizó y secundó “intervenciones estatales en asuntos espirituales [.....]. [Un] auténtico abuso de poder con el deseo de conseguir una sujeción lo más completa posible de la Iglesia al

30 XAMENA FIOL, P.; RIERA MOLL, F.: *Història de l'Església...*, p. 169.

31 BB, I-161, Miscelánea Histórica de Mallorca III, f. 3 v.

32 ACM, Actas Capitulares, ACA 1646, f. 388 v.

33 MARTÍ GELABERT, F.: *Carlos III y la política religiosa*, Madrid, 2004, p. 32.

Estado”.³⁴ Para tal fin, se valió de una nueva generación de obispos españoles entregados activamente en su misión de limpiar sus respectivas diócesis de vicios y excesos heredados de épocas pasadas.³⁵ La misma expulsión de los jesuitas en 1767 constató los límites a los que estaba dispuesta a llegar la corona con tal de reafirmar su poder. Por toda España, se renovó el espíritu de Trento, se prepararon ambiciosos planes en las respectivas diócesis destinados a mejorar la enseñanza del clero e incentivar el celo católico, y lo más importante de cara a este artículo, se reforzó la autoridad de los obispos como reflejo del incuestionado poder que estaba acumulando la corona de Carlos III.

En estas circunstancias, llegó a Mallorca el obispo Francisco Garrido de la Vega. Nacido en 1713 en una pequeña aldea gallega, y contando a sus espaldas con una carrera cargada de logros y un currículum intachable, Garrido estaba residiendo en Madrid como rector de la iglesia de San Andrés cuando supo de su nombramiento episcopal.³⁶ Sabedor de las discordias e inestabilidad que poblaban Mallorca, intentó cuanto le fue posible evitar el nombramiento, pero finalmente tuvo que plegarse a los deseos del rey. De hecho, desde su inmediato arribo a la isla, Garrido de la Vega se avino a implantar cambios y poner en marcha las grandes reformas que desde Madrid se estaban demandando.

Durante los primeros meses, convocó a todos los beneficiados de la capital y les hizo realizar unos ejercicios espirituales “en los que los mejores teólogos y moralistas alternaban en la predicación, edificando sobre todo la modestia y compostura del prelado”.³⁷ Pronto quedó constancia de que se estaba abriendo una época de renovación de las costumbres del clero mallorquín. El siempre complaciente Garrido priorizó políticas intensas pero equilibradas, consciente seguramente de las dificultades que muchos obispos habían sufrido antes que él.³⁸ Además, su carácter tranquilo y poco dado a enfrentamientos le animaba a ignorar conflictos, especialmente en lo que se refería a las tradicionales disputas jurisdiccionales con el Cabildo.³⁹ De modo que la década de Garrido en la diócesis fue, principalmente, un período de transición hacia un intervencionismo diocesano que iba a quedar marcado por un más que evidente autoritarismo e incluso intransigencia, rememorando los días de Zapata en la mitra.

En efecto, Garrido tuvo muy presentes los deseos de su rey, pero siempre actuó a tuestas y priorizó reformas poco conflictivas, empezando por la siempre pendiente cuestión del seminario. La formación del clero secular se había convertido en una prioridad para la corona y no eran pocos los proyectos que desde Madrid se estaban desplegando. Aunque

34 CORTÉS PEÑA, A.L.: *La política religiosa de Carlos III*, Granada, 1989, p. 27.

35 MARTÍN HERNÁNDEZ, F.: “La formación del clero en los siglos XVII y XVIII”, en GARCÍA-VILLOSLADA, R. (dir.): *Historia de la Iglesia en España*, Madrid, 1984, pp. 557 y ss.

36 Véase SEGOVIA AGUILAR, J.J.: *Oración fúnebre en las honras y aniversario que en 20 de enero de 1777 celebró el Dr. D. Francisco Garrido, dignidad de maestrescuela y prebendado de la Santa Iglesia de Córdoba a su amado tío, el Illmo. Señor Don Francisco Garrido de la Vega, del Consejo de S.M. primero obispo de Mallorca y después de Córdoba*, Sevilla, 1777, pp. 17 y ss.

37 FURIÓ I SASTRE, A.: *Episcopologio de la Santa Iglesia...*, p. 504.

38 GARCÍA PÉREZ, F.J.: *La cruzada antilulista*, Palma, 2017, p. 150.

39 GARCÍA PÉREZ, F.J.; RAMIS BARCELÓ, R.: “Un conflicto universitario y los orígenes de la represión antiluliana del obispo Juan Díaz de la Guerra en el Seminario de Mallorca”, *Studia Historica: Historia Moderna*, 37, 2015, p. 327.

siglos atrás el Concilio de Trento había exigido la implantación de seminarios conciliares, a mediados del siglo XVIII muchas diócesis españolas todavía no contaban con uno, y muchas veces, los seminarios existentes, como el de Palma, eran totalmente inadecuados.⁴⁰ Así que, imitando a sus homólogos en las diócesis peninsulares, Garrido retomó las obras del edificio, consiguiendo “un cuadro perfecto todo de sillería, diestramente repartido en su oficina y departamentos, situado inmediato a la Universidad, capaz de 50 seminaristas, cada uno en habitación separada”.⁴¹ Además, amplió el número de seminaristas residentes a cuarenta y solventó las deudas económicas que arrastraba el edificio desde los mismos días de su fundación.⁴² Pronto fue elogiado por las autoridades mallorquinas por su celo y dedicación.

Por otro lado, Carlos III había intentado poner coto a los excesos que seguían viviéndose entre el clero regular, especialmente en lo que afectaba a las órdenes monásticas. La clausura muchas veces brillaba por su ausencia y los votos de pobreza y castidad no siempre se cumplían.⁴³ De modo que, recuperando una vez más el espíritu posttridentino, el monarca quiso acabar con la extendida práctica de que muchos religiosos abandonaran su monasterio y eludiesen la clausura. Por toda España los obispos reafirmaron la imposición de la clausura en aquellos monasterios que no la practicasen y Garrido no fue una excepción. El prelado escribió a todos los monasterios de clausura recordándoles que “los regulares vivan y guarden la clausura [...], pues contraviniendo expresamente a lo prevenido, y mandado en ella, se hallan muchos religiosos dispersos y fuera de sus conventos”.⁴⁴ Sus intenciones fueron buenas, pero le faltaba la firmeza necesaria para reimponer una clausura aborrecida por la mayoría de monasterios de Mallorca. Sin embargo, aquello sentó un precedente que iba a ser asumido por sus sucesores.

Uno de los asuntos siempre pendientes era la radicalización social que se estaba dando en la isla a consecuencia del culto religioso dedicado al beato Ramón Llull. Esta devoción, que arrancaba desde los años inmediatamente posteriores a la muerte del mártir, se había infiltrado entre el pueblo llano de tal modo que, año tras año, las autoridades civiles y religiosas de la isla habían programado fastuosas ceremonias en su nombre.⁴⁵ Asimismo, la mayoría de templos de Mallorca contaban con estatuas, tallas y cuadros que representaban los grandes pasajes en la vida de Llull. Pero en la época en que Garrido tomó posesión de la mitra, el lulismo se había convertido también en una enorme fuente de polarización social. En 1750, un *te deum* dedicado a Llull había desembocado en desórdenes y trifulcas por toda Palma, porque los dominicos, enemigos declarados de la devoción, se habían negado a asistir.⁴⁶ Asimismo, recién llegado, Garrido recibió noticia de que, en las áreas

40 Véase MÁS GALVÁN, C.: “Jansenismo y regalismo en el Seminario de San Fulgencio de Murcia”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Moderna*, 2, 1982, pp. 259-290.

41 BBM, Fondo del Convento de San Francisco, leg. 6, s/f.

42 AMP, Actas Municipales, AH 2099/2, s/f.

43 ATIENZA LÓPEZ, A.: “El clero regular mendicante frente al reformismo borbónico. Política, opinión y sociedad”, *Obradoiro de Historia Moderna*, 21, 2012, p. 198.

44 ARM, Audiencia, AA 761, s/f.

45 FERRER FLÓREZ, L.: “Culte a Ramon Llull. Discòrdies i controvèrsies”, *Studia Lulliana*, 41, 2001, pp. 66 y ss.

46 Véase GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Te Deum de 1750 y el culto a Ramón Llull: la radicalización del lulismo y el

rurales de la isla, los ánimos se hallaban muy exaltados, llegando a producirse altercados que podían terminar trágicamente.

La cuestión del lulismo no era gratuita, pues Carlos III también había puesto sus ojos en estas devociones populares, especialmente potentes en los tiempos barrocos. La corona demandaba a sus obispos un tipo de espiritualidad mucho más personal y austera, que se alejase de las estrambóticas demostraciones devocionales tan típicas del siglo XVII.⁴⁷ Y el culto luliano no era una excepción. Pero Garrido únicamente intentó limitar la implicación social que tenían este tipo de devociones populares en las dinámicas religiosas de la diócesis. De modo que autorizó la extensión del culto a Llull siempre que se mantuviese en unos límites respetables, y por supuesto autorizó sus fiestas, aunque él no participó activamente en ellas. Habiendo visto los profundos niveles de arraigo que el lulismo tenía en Mallorca, simplemente lo consideró un mal menor sobre el que no se veía capaz de actuar todavía.

Finalmente, Garrido de la Vega era especialmente consciente del poder que acumulaba el Cabildo catedral. Demasiados años consiguiendo frenar las aspiraciones autoritarias de los obispos le habían asegurado un lugar de honor en la cúspide, prácticamente al lado mismo de la silla episcopal. Y alguien como Garrido no se veía preparado para oponer resistencia. De modo que el prelado únicamente intentó implantar algunas reformas dentro de la Catedral, que, en la práctica, contribuyesen a mantener un clima de concordia entre la Seo y el Palacio Episcopal. Hacia 1770, la Catedral de Mallorca solamente contaba con dos canonjías de oficio, la penitenciaria y la lectoral.⁴⁸ Pero Garrido de la Vega terminó con aquella situación y organizó un concurso oposición para dotar al Cabildo de un canónigo magistral y uno doctoral. Ciertamente, el clero capitular estaba encantado con este prelado, pues Garrido jamás intentó limitar la autoridad de los canónigos ni imponer su preeminencia en las ceremonias catedralicias. Pero aquella situación llegó a su final con su traslado en 1772 a la diócesis de Córdoba. Su sucesor en la mitra no tenía intención de ser tan complaciente.

La autoridad restaurada. Los obispos Díaz de la Guerra y Rubio-Benedicto

En 1772 llegaba a Mallorca un nuevo obispo. Tras cinco años como auditor de la Rota Romana, el jerezano Juan Díaz de la Guerra hacía su arribo a una diócesis en relativa calma tras las prudentes políticas de Garrido. Sin embargo, el prelado no tenía intención de mantenerse tan neutral. Con una postura enérgica, intransigente y poco dada a las críticas, Díaz de la Guerra retomó las políticas reformistas de Carlos III, pero llevándolas a un extremo desconocido en Mallorca.⁴⁹ De hecho, el obispo se propuso lo que ninguno antes que él había conseguido: consolidar su autoridad y reforzar los poderes diocesanos. De hecho, sus arriesgadas políticas estaban muy en consonancia con las directrices que pautaba la monarquía carolina. En esencia, Díaz de la Guerra pretendía implantar una ambiciosa y radical reforma religiosa en la diócesis de Mallorca, y para tal fin necesitaba

antilulismo durante el siglo XVIII", *Estudios Franciscanos*, 117/461, 2016, pp. 587-612.

⁴⁷ GARCÍA PÉREZ, F.J.: "La persecución del lulismo en la Catedral de Mallorca durante el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)", *Hispania Sacra*, 66, extra 2, 2014, p. 405.

⁴⁸ ACM, Actas Capitulares, ACA 1658, f. 38.

⁴⁹ GARCÍA PÉREZ, F.J.: *La cruzada antilulista...*, p. 184.

socavar los tradicionales frenos puestos por una parte importante del clero mallorquín. Pero el obispo sabía también que necesitaba fortalecer todo su poder si quería implantar cambios, así que desplegó una actitud despótica, que rompía con siglos de pactismo y primaba los intereses de la corona por encima de cualquier otro.

El primer lugar donde Díaz de la Guerra quiso intervenir fue en la catedral. Tras sus primeros meses en Mallorca, las relaciones entre ambos poderes se habían vuelto insostenibles.⁵⁰ Una serie de proyectos infructuosos entre ambas partes, y especialmente un descarado intervencionismo episcopal en asuntos que el Cabildo consideraba como propios, propiciaron la ruptura de las hostilidades.⁵¹ Hasta tal punto era así, que las ceremonias de la Seo terminaron cargadas de una tensa atmósfera. Después de que el canónigo magistral lanzara un incendiario sermón contra el obispo en 1773, en el que le recriminaba que “hay hombres tan soberbios y pagados de su dictamen que no quieren preguntar, o [también] por no manifestar lo que ignoran o por no querer entender lo que deban obrar”,⁵² el prelado intensificó sus esfuerzos por subyugar al Cabildo. De hecho, algunos meses después el prelado ordenó el arresto inmediato del canónigo Francisco Ferrer de Sant Jordi tras notar el “vicio de embriaguez [que] en repetidas ocasiones se había notado en dicho canónigo Ferrer, tanto en el coro de la Catedral, como al lado del Rdo. Obispo haciendo de capa a vísperas y maitines”.⁵³ Con actos como este, Díaz de la Guerra anunciaba ya que no iba a tener reparos a la hora de imponer castigos.

Siguiendo la estela de Garrido, el prelado puso especial interés en la formación del clero. El seminario conciliar se había visto renacido tras algunas reformas, pero este prelado quería mucho más. A fin de cuentas, todos sus antecesores habían tenido serios problemas para mantener un firme control sobre el clero parroquial, pues su instrucción en la Universidad luliana se había visto marcada por las disputas doctrinales nacidas de la misma fundación universitaria. Luego, los nuevos rectores propagaban la parcialidad desde los púlpitos y, lo que era peor, a menudo olvidaban sus deberes pastorales. El mismo rector del seminario había informado a Díaz de la Guerra sobre el poco control que podía ejercer sobre los seminaristas: “han ido hasta ahora a los conventos a estudiar, con la distracción y peligros que se dejan ver, siendo imposible destinar al rector o vicerrector para que los acompañe a uno acá y a otro allá”.⁵⁴ Las políticas educativas del obispo se encaminaron a centralizar las enseñanzas de los seminaristas, manteniendo un control mucho más exhaustivo sobre su plan de estudios y modo de vida, de tal modo “que nuestros seminaristas tengan las devociones solidas que deberán enseñar a nuestros pueblos”.⁵⁵ Por supuesto, sus planes

50 Tras sus primeras semanas en Mallorca, Díaz de la Guerra se reunió con el Cabildo en su palacio para programar la construcción de un nuevo hospicio que paliase las difíciles condiciones que por aquel entonces vivían distintos sectores marginados. Las disputas por el emplazamiento del hospicio y especialmente el reparto de competencias finalmente frustraron el proyecto y despertaron los primeros recelos entre ambos poderes. ARM, Audiencia, AA 0752/1, s/f.

51 GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Cabildo catedralicio y el patronazgo del culto luliano durante el siglo XVIII”, en FULLANA PUIGSERVER, P.; GAMBÚS SAIZ, M. (coords.): *Ramon Llull i la Seu de Mallorca*, Palma, 2016, p. 166.

52 AHN, Consejos, L. 1948, f. 226.

53 AHN, Consejos, L. 1944, f. 618.

54 ARM, Audiencia, 0756/6, s/f.

55 ARM, Lul-lisme, 45, s/f.

causaron un enorme escándalo en la ciudad de Palma, pues suponían novedades quizás impensables anteriormente.

Lo primero que hizo Díaz de la Guerra fue cerrar un centenario colegio, llamado Nuestra Señora de la Sapiencia, que llevaba abierto desde 1633.⁵⁶ Funcionando como una residencia de colegiales que se preparaban para el sacerdocio, la Sapiencia tenía un sistema de autogobierno que resultaba insoportable para un obispo decidido a someter todos los ámbitos de la Iglesia a su parecer. En 1773, Díaz de la Guerra presentó a Carlos III un ambicioso proyecto que pretendía trasladar a los colegiales al seminario de San Pedro, lográndose así “un seminario de un número competente de seminaristas escogidos, [...] y se lograría establecer aquella virtud y letras que S.M. desea en ejecución del Concilio”.⁵⁷ Por supuesto el rey se mostró encantado. Pero más satisfecho estuvo el obispo, pues aquellos diez colegiales, antaño libres de la autoridad episcopal en lo que se refería a su modo de vivir, ahora quedaban sometidos a su dictamen.⁵⁸ Obligados a verse uniformizados con el resto de seminaristas, los colegiales no podían ya abandonar el seminario sin permiso expreso del rector, ante quien respondían en primera instancia, y todavía más importante, debían adaptarse al plan de estudios del obispo.⁵⁹ Porque, pocos meses después de la unión de edificios, Díaz de la Guerra consideró que aquella reforma todavía podía llevarse más lejos. En mitad de las discordias que estaban despertando sus inesperadas políticas diocesanas, el prelado ordenó que todos los seminaristas abandonasen la Universidad luliana y se formasen en el seminario “para evitar el motivo de la distracción, que puede ocasionar a la juventud, que se cría para el servicio de la Iglesia, la precisión de acudir a los Generales”.⁶⁰

Otra de las grandes reformas planteadas por Díaz de la Guerra afectó, una vez más, a las incontrolables órdenes monásticas. Como muchos de sus homólogos peninsulares, el prelado se mantuvo intransigente a las ya tradicionales violaciones de la clausura en los monasterios, que ni siquiera Garrido había atajado. Recuperando el espíritu de Trento, y actuando con mano firme, lo primero que hizo Díaz de la Guerra fue reimprimir las Constituciones que estableció el obispo Rocamora en el siglo XVII, mandando que fuesen enviadas a todos los conventos femeninos de Mallorca.⁶¹ Por primera vez en mucho tiempo, los monasterios de clausura se vieron verdaderamente acosados por la ira de un obispo.

Después de enterarse de que regulares de órdenes masculinas entraban a menudo en el monasterio de Santa Margarita, Díaz de la Guerra escribió directamente a su priora advirtiéndole que “en ningún tiempo, con ningún pretexto o motivo, aunque sea el de consultar sobre sus conciencias o intereses propios, admitan, escuchen o hablen, [...] a

56 RAMIS BARCELÓ, R.: “Los colegiales del pontificio colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVIII”, *Obradoiro de Historia Moderna*, 23, 2014, p. 260.

57 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: “Don Juan Díaz de la Guerra y el Seminario de Mallorca”, *Estudios Lulianos*, 28, 1988, p. 216.

58 GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Seminario Conciliar de Mallorca durante el Setecientos. Entre el florecimiento y la decadencia”, *Cuadernos Historia Moderna*, 42/1, 2017, p. 233.

59 ADM, Archivo de la Sapiencia, 2.2.1., s/f.

60 ARM, Audiencia, 0756/6, fol. 7 v.

61 AMENGUAL I BATLE, J.: *Història de l'Església...*, p. 131.

regular o regulares que no sea su confesor ordinario o extraordinario”.⁶² Asimismo, cuando las hijas de la Consolación suplicaron al prelado que mitigara el rigor de la clausura en su convento, pues “cada religiosa cena de lo que tiene, [...] y por este motivo es preciso que cada una pida su comida diferente, y por eso no se guarda el silencio”,⁶³ el obispo se negó en rotundo. Los preceptos de obediencia, pobreza, silencio y clausura tras sus muros, o sea el mismo espíritu perdido de Trento, debían cumplirse sin ningún tipo de excepción. De hecho, en otras diócesis españolas se estaba reimplantando con igual tesón la clausura, y aunque la resistencia a esta por parte de gran número de monasterios femeninos fue muy terca, igualmente terca “lo fue la de los gobernantes ilustrados y de Carlos III en pretender su observancia”.⁶⁴

Una de las reformas episcopales que más resonaron y mayor impacto provocaron, fue la intervención de Díaz de la Guerra sobre las devociones populares de Mallorca. Estos cultos locales, sobre los que destacaba sobradamente el del beato Ramón Llull, tenían una larguísima tradición y sus raíces se perdían en las brumas del tiempo. Pero todavía más importante, existía la creencia popular de que el mismo Ramón Llull era quien traía las lluvias a Mallorca año tras año, por lo que su desaparición fácilmente podía ser traducida como la llegada de épocas de sequía y hambrunas. Sin embargo, Díaz de la Guerra únicamente contemplaba aquella devoción como una inagotable fuente de divisiones y rencores, así como también una insostenible radicalización religiosa.⁶⁵ Es por esto por lo que, desde su misma llegada, desestabilizó todos los elementos que la reforzaban. Sus fiestas fueron prohibidas, sus imágenes perseguidas, sus enseñanzas en la Universidad desacreditadas e incluso el nombre de Ramón Llull en los altares se convirtió en proscrito.⁶⁶ Todo ello generó un espíritu de rebelión en todos los rincones de la isla que, en los últimos meses de 1776, estaba destruyendo la frágil paz que había establecido el obispo Garrido de la Vega. En esencia, aquellas ambiciosas reformas, que pretendían construir una Iglesia mallorquina adaptada a las necesidades de la corona, fueron demasiado radicales para aquella sociedad isleña.

En estas circunstancias, después de cinco años en la mitra, Juan Díaz de la Guerra se había enemistado ya con todos los sectores del clero mallorquín. Las iglesias mallorquinas habían sido purgadas de cualquier devoción que no tuviese la autorización expresa del obispo, los seminaristas se veían obligados ya a formarse únicamente dentro del seminario bajo un sistema de estudios totalmente reglado y los monasterios de clausura se hallaban estrechamente vigilados por la autoritaria mano de un obispo obcecado en revivir el espíritu de Trento. Incluso el Cabildo de la Catedral no sabía ya cómo hacer frente a un prelado cuyas políticas rehuían el tradicional pactismo de épocas pasadas. De hecho, algunos canónigos insurrectos sufrieron las iras de Díaz de la Guerra y fueron excomulgados y privados de confesar y predicar hasta nueva orden. Todo ello desembocó en una respuesta realmente violenta que pretendía boicotear las grandes reformas del obispo.

62 ADM, Obispo, VI/44/55.

63 ADM, Consolación. VI/41/5, s/f.

64 Atienza López, A.: “El clero regular mendicante...”, p. 212.

65 GARCÍA PÉREZ, F.J.: *La cruzada antilulista...*, p. 236.

66 AMP, Actas Municipales, AH 2101/1, f. 248.

Tras meses de incómodo silencio, las capas populares terminaron rebelándose, volviéndose incontrolables. Los sacerdotes que imponían los preceptos episcopales a menudo eran insultados públicamente e incluso apaleados. Las órdenes religiosas se declararon ya en desobediencia a aquel obispo opresor. Y el Cabildo despertó de su letargo para lanzar todas sus armas, a fin de recuperar su tradicional lugar en la cúspide. En estas circunstancias, a Madrid llegaron continuos memoriales enviados por el Cabildo, el Ayuntamiento de Palma, las órdenes regulares más poderosas, la Universidad literaria y el mismísimo capitán general demandando la partida de aquel obispo. Los canónigos llegaron a tales niveles que hablaron sobre las supuestas “llanezas del Obispo, usadas con algunas muchachas de edad adulta de la dicha Casa [de huérfanas]”.⁶⁷ Así que, presionado por las circunstancias, Carlos III ordenó la partida inmediata de Díaz de la Guerra a la corte para justificar sus políticas. Sin embargo, lo que en Mallorca se vio como una verdadera victoria, pronto se demostró como todo lo contrario. El rey finalmente dio su visto bueno a todas las políticas de Díaz de la Guerra.⁶⁸ A fin de cuentas, el autoritarismo del obispo y sus decididos intentos por implantar reformas, aunque mal recibidos en la isla, casaban perfectamente con lo que la corona llevaba años implantando en todas sus diócesis. De modo que, tras meses de consulta, el rey ordenó “que se le comunique [a Díaz de la Guerra] aviso de quedar satisfecho de su celo y buena conducta”.⁶⁹

El sucesor de Díaz de la Guerra en la mitra, Pedro Rubio-Benedicto y Herrero (1778-1796), fue elegido para aquella convulsa diócesis mallorquina precisamente por su actitud caritativa y templada.⁷⁰ Después de las discordias despertadas en los años inmediatamente anteriores, ahora se necesitaba a un prelado conciliador. Pero eso no significa que Rubio-Benedicto fuese a tirar por tierra todas las reformas implantadas por Díaz de la Guerra. Todo lo contrario, este prelado mantuvo intacto aquel espíritu reformista, pero valiéndose de la precaución que había marcado la década de Garrido de la Vega en la mitra. Además, el nuevo obispo llegaba a Mallorca todavía más respaldado por la corona, pues, tras los sucesos de Díaz de la Guerra, Carlos III había advertido al mismo Cabildo catedralicio que, “en caso de contravención se procederá contra el que sea inobediente por los términos más conducentes a proteger a los Prelados eccos. para que sean obedecidos y respetados por sus súbditos”.⁷¹ Además, el Consejo de Castilla recomendó la necesidad de potenciar el fortalecimiento episcopal que ya puso en marcha Díaz de la Guerra. Para tal fin, se enviaron también instrucciones a la Real Audiencia, especialmente al capitán general, para que “le auxilie [al nuevo obispo] con todo esfuerzo para que se obedezcan sus edictos y providencias dirigidas al buen orden, decencia, honestidad de costumbres y modestia de los eclesiásticos”.⁷² La autoridad episcopal había quedado definitivamente restaurada.

Durante sus primeros años en Mallorca, Rubio-Benedicto intentó estabilizar la situación y mitigar algunas de las reformas más impopulares del anterior obispo. Por ejemplo, autorizó

67 BBM, Fondo del Convento de San Francisco, leg. 6, s/f.

68 GARCÍA PÉREZ, F.J.: *La cruzada antilulista...*, p. 325.

69 AHN, Consejos, L. 1948, f. 234.

70 XAMENA FIOL, P.; RIERA MOLL, F.: *Història de l'Església...*, p. 172.

71 AHN, Consejos, L. 1948, f. 228.

72 AHN, Consejos, L. 1948, f. 228 v.

la separación del colegio de la Sapiencia y el seminario de San Pedro, aunque intentó mantener siempre un control firme sobre los seminaristas que allí se formaban, de tal modo que no se perdiese la idea de una formación íntegra y vigilada de los futuros curas párrocos.⁷³ Preocupado por la actitud del clero parroquial, el obispo retomó la costumbre de organizar ejercicios espirituales en la casa de la Misión, a los que acudía él mismo en persona. Asimismo, tras su visita pastoral a las áreas rurales de la isla, decidió implantar reformas sobre los beneficios de la diócesis, a fin de unificar parroquias más pequeñas y ampliar el número de sacerdotes, pues se constataba a finales del siglo XVIII una preocupante falta de curas de almas. De hecho, Rubio-Benedicto asumió una práctica muy en consonancia con los obispos ilustrados, decididos a asumir activamente su misión pastoral, que era la predicación de sermones en la catedral de Mallorca todos los domingos.

Por otro lado, Rubio vigiló con celo las devociones de su rebaño, extirpando aquellas prácticas demasiado controvertidas. El mismo culto de Ramón Lull, aunque finalmente se salvó de las iras de Díaz de la Guerra, no recibió el apoyo activo de su sucesor, quien, por otro lado, tenía órdenes de Madrid de mantenerse totalmente al margen.⁷⁴ Donde sí actuó firmemente fue sobre los excesos que se vivían en las grandes procesiones de Semana Santa. Carlos III aborrecía los exagerados sentimientos religiosos que se desplegaban en aquellas ceremonias, especialmente las muestras públicas de sufrimiento y martirio imitando a Cristo. Así que, en 1783, Rubio dio orden de que todos aquellos que quisieren realizar este tipo de prácticas, especialmente transitando “con martirio en las manos, me diesen el nombre a fin de que, reconocidos estos, se hiciese la procesión con la mayor gravedad y devoción posible”.⁷⁵ Para cuando acabó su pontificado, Rubio-Benedicto había sabido consolidar el reformismo carolino en todos los ámbitos de la Iglesia mallorquina. Y si consiguió ese objetivo en parte, fue porque su antecesor le había allanado el camino a costa de enormes conflictos.

Conclusiones

La autoridad de los obispos a lo largo de la Edad Moderna sufrió variaciones en función de las circunstancias de cada época, y por supuesto también se vio afectada en gran medida por las reformas de Carlos III. Teóricamente, las atribuciones de los obispos eran enormes. Cargados de un aura casi sacra sobre sus fieles ovejas, en sus manos descansaban innumerables tareas. Debían ser padres misericordiosos, guardianes del celo religioso entre los miembros del clero y jueces severos e implacables. Sin embargo, hasta la llegada de Trento, sus poderes habían quedado muy limitados en la práctica por diversos motivos. Los cabildos catedralicios habían acrecentado sus ámbitos de actuación, las órdenes religiosas aprovechaban la lejanía de sus respectivos superiores para mantener una firme independencia, y los curas párrocos, muchas veces mal instruidos, abandonaban sus parroquias y olvidaban sus deberes sacerdotales. Por supuesto la diócesis de Mallorca no fue una excepción. De hecho, aunque el Concilio de Trento primó la necesidad de dotar a los respectivos obispos de una autoridad mucho más efectiva y necesaria para implantar las reformas que demandaba la Iglesia católica, en Mallorca los problemas continuaron.

73 GARCÍA PÉREZ, F.J.: “El Seminario Conciliar de Mallorca...”, p. 236.

74 ACM, Actas Capitulares, ACA 1662, ff. 137 v.-138.

75 ADM, Capuchinos, IV/4/11.

Durante dos siglos, la implantación del espíritu de Trento en la isla fue más ficticia que real. El primero de los obispos postridentinos, Diego de Arnedo, se esforzó con tesón para implantar cambios, ejerciendo una actitud autoritaria ahora legitimada y muy necesaria, pero finalmente sus grandes reformas no terminaron de implantarse. Sus sucesores no lo tuvieron más fácil. Obispos como Tomás de Rocamora y Bernardo Cotoner terminaron viendo sus esfuerzos frustrados. Incluso el obispo Pedro de Alagón, que a la sazón utilizó todas sus armas para reafirmar la autoridad episcopal, se vio finalmente atormentado por las enormes presiones que ejercía el belicoso Cabildo catedralicio con tal de mantener intacta una independencia que ningún obispo antes que él le había conseguido arrebatar. Avanzó así el siglo XVIII, con unos prelados que hicieron intentos aislados para conseguir dos objetivos que parecían ya utópicos: reformar la diócesis de Mallorca y consolidar los poderes episcopales. Fernando Zapata, uno de los obispos más intransigentes de aquella centuria, no tuvo contemplaciones, pero ni aun así consiguió lo que Alagón ya había intentado. Tras imponer censuras y castigos contra todos aquellos que incumpliesen sus respectivos deberes, las presiones del Cabildo fueron tantas que consiguieron forzar el traslado de Zapata a León.

En estas circunstancias, hubo que esperar hasta la segunda mitad del siglo XVIII, es decir dos siglos después de Trento, para constatar una verdadera campaña reformista que perseguía los dos fines anteriormente comentados. Carlos III y su equipo de gobierno pretendían reformar la Iglesia bajo sus dominios valiéndose de una nueva generación de obispos fascinados por estas políticas que, en la práctica, venían a fortalecer su autoridad y protegerles ante cualquier desafección. Por supuesto, la implantación de las reformas fue progresiva y dependió en gran medida del obispo que las pusiera en marcha. Francisco Garrido fue, en esencia, un obispo de transición. Su carácter tranquilo y poco dado a iniciar conflictos le valió la simpatía general y le permitió implantar algunos cambios menores. Las reformas del seminario conciliar, una mayor vigilancia sobre los curas párrocos y especialmente un control firme pero templado sobre las devociones populares arraigadas en Mallorca se tradujeron en el inicio de una nueva época en Mallorca. Pero por supuesto, todas estas reformas eran insuficientes, pues en muchas ocasiones, el clero mallorquín aprovechaba la benevolencia de Garrido para eludir sus deberes. Las órdenes religiosas, de hecho, continuaron eludiendo en muchas ocasiones la clausura y el Cabildo se mantuvo firme en su intención de continuar codirigiendo la diócesis.

Fue realmente con Díaz de la Guerra con quien se vivió una verdadera implantación de las reformas carolinas en Mallorca y una renovación del espíritu de Trento como quizás nunca antes se había conocido. Las políticas de este obispo se encaminaban a corregir de un plumazo siglos de excesos y desmanes enquistados. Para tal fin, se valió de una actitud despótica e intransigente, poco dada a pactismos de cualquier tipo y encaminada a conseguir lo que ningún antecesor había logrado, al precio que fuese necesario. Y parece que, a largo plazo, consiguió muchos de sus objetivos. De hecho, Díaz de la Guerra sentó las bases de la Iglesia que iba a abrirse paso durante el siglo XIX. Las órdenes monásticas fueron severamente presionadas a vivir una opresiva clausura, vistos los castigos que esperaban a los infractores. El clero parroquial actuó con firmeza para implantar en sus iglesias las devociones y cultos únicamente autorizados por el obispo, entre los cuales no se hallaba el lulismo. Y el Cabildo se sintió, por primera vez en años, totalmente impotente ante un obispo del calibre de Díaz de la Guerra.

Aunque finalmente el clero mallorquín consiguió el traslado del prelado a la diócesis de Sigüenza, Carlos III dio finalmente su beneplácito a las políticas puestas en marcha por el obispo. Pero todavía más importante, reforzó más si cabe los poderes diocesanos en la figura del nuevo obispo, Rubio-Benedicto, que llegaba a Mallorca totalmente respaldado por la corona para continuar las políticas reformistas de su antecesor, si bien valiéndose de cierta prudencia y pragmatismo. De modo que, pese a muchas dificultades y larguísimos años de conflicto, la autoridad episcopal finalmente se vio consolidada como consecuencia del firme intervencionismo regio de Carlos III y sus renovadores planes sobre la Iglesia española.

AL SERVICIO DE LA CORONA DESDE EL MUNICIPIO, LOS REGIDORES DE LA CIUDAD DE ALCUDIA (1718-1812)

Eduardo Pascual Ramos

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El presente artículo analiza la figura del regidor del ayuntamiento de la ciudad de Alcudia entre los años 1718 y 1812. El ayuntamiento de Alcudia contó con seis regidores vitalicios nombrados por el monarca y excepcionalmente por la Real Audiencia de forma interina. El objetivo es estudiar el sistema de provisión, requisitos, obligaciones y funciones, su perfil socioeconómico y la relación de los regidores del ayuntamiento de Alcudia entre 1718 y 1812.

Palabras claves: Ayuntamiento, Ciudad de Alcudia, Felipe V, regidor, siglo XVIII.

Abstract: This article analyzes the figure of the *regidor*, councilmen, of the town hall of Alcudia between the years 1718 and 1812. The town hall of Alcudia had six life *regidores* chosen of interim replacement by the monarch and exceptionally by the *Real Audiencia* of Mallorca. The objective of this work is to study the system of provision, obligations and functions, the profile of the *regidores* and the relationship of the *regidores* of the town hall of Alcudia between 1718 and 1812.

Keywords: Town hall, City of Alcudia, Felipe V, *regidor*, eighteenth century.

Recibido el 27 de marzo. Aceptado el 5 de diciembre de 2017.

Este trabajo se enmarca dentro del proyecto de investigación HAR2015-67585-P «Gobierno, guerra, grupos de poder y sociedad en el reino de Mallorca durante la Edad Moderna», financiado por la Agencia Estatal de Investigación (AEI/FEDER, UE).

Abreviaturas: AMA = Arxiu Municipal d'Alcúdia, AHN = Archivo Histórico Nacional, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

La finalización de la guerra de Sucesión española (1701-1715) dio inicio en el reino de Mallorca (Mallorca e Ibiza) a un complejo, e imperfecto, encaje institucional dentro de la administración estatal cuyo resultado produjo un proceso de provincialización del territorio. Es incuestionable que la finalidad de la política borbónica post-bélica tenía un doble motivo: una causa sancionadora contra el territorio rebelde con la supresión de las principales instituciones regnícolas y la teórica implantación de un sistema administrativo único en el territorio español que aunaba las diferentes administraciones territoriales. Conviene matizar que Felipe V no derogó los privilegios insulares, ni de Alcudia en concreto, sino que se limitó a no ratificarlos con el objeto de tener libertad para reformar la administración y aplicar su legislación sin impedimentos forales.

En este contexto pos-bélico, la ciudad de Alcudia logró conservar el título de “fidelissima ciudad” por la poca resistencia prestada a las tropas borbónicas cuando tomaron esta localidad en junio de 1715.¹ La conservación del título de ciudad le permitió disfrutar de una situación privilegiada al contar, teóricamente, con una corporación municipal más desarrollada que el resto de municipios insulares, y similar a la palmesana, al quedar asignada una de las dos veguerías que se pretendían implantar.

Sin embargo, el nacimiento de la nueva administración municipal de Alcudia estuvo marcado por dos circunstancias que condicionaron su desarrollo durante el siglo dieciocho como fueron su maltrecha economía y demografía. Respecto a la causa económica tenía como precedente un importante endeudamiento municipal que se agravó por los conflictos sobre los privilegios del vino, el cierre de su puerto –el comercio marítimo era el principal motor económico–, con parciales aperturas, y la imposición de dos nuevos gravámenes de carácter directo como eran la Talla y el Utensilio. Este último impuesto estaba destinado a mantener la guarnición militar de Alcudia cuyo pago era eludido por los pudientes propietarios al tener su residencia en Palma. A esta relevante circunstancia se añadió un crónico problema de despoblación causado por cuestiones naturales (epidemias y malas cosechas) y migratorias.² Además, la ciudad contó con una importante presencia militar comandada por un gobernador militar cuyas actuaciones extralimitaban sus competencias e interferían en las funciones municipales.

1 ARM, LR 100, ff. 44-45. Madrid, 3-XI-1717. Sobre la resistencia en la ciudad de Alcudia ver: *Llibre de notes manuscrites d'Agustí de Torrella i Truyols, també anomenat Olla podrida, crònica que té com escenari la Mallorca entre 1670 i 1748*, Palma, 2010, p. 252-254; PASCUAL RAMOS, E.: *Poder y linaje durante la guerra de Sucesión en el reino de Mallorca. El marqués de la Torre*, Palma, 2013; PASCUAL RAMOS, E.: *Revista Universitaria de Historia Militar*, 5/10, 2016, p. 46-66.

2 El censo de Aranda computa a esta ciudad en 1768 solo 813 habitantes que convierte a esta urbe en una de las más despobladas de la isla: JUAN VIDAL, J.: *El cens d'Aranda a Mallorca (1768-1769)*, Palma, 1996, p. 21. Estas cifras mejoran en 1786 al contabilizar 938 según los datos transcritos por JUAN VIDAL, J.: *El cens de Floridablanca a les Illes Balears. 1786-87*, Palma, 1989, p. 217. La tendencia alcista poblacional quedó confirmada a finales del siglo al contar con 1.031 habitantes según BERARD, G. de: *Viaje a la isla de Mallorca*, 1789. Introducción y notas por Lorenzo Pérez, Palma, 1983, p. 92. SERRA CIFRE, F.: *La despoblació d'Alcúdia i problemàtica de repoblació (s. XVIII-primer meitat del segle XIX)*, BSAL, 39, 1983, p. 476. Carlos III proyectó la repoblación entre 1777 y 1786, según el modelo de Sierra Morena, al conceder amplias exenciones fiscales para los colonos: GIMÉNEZ LÓPEZ, E.: “Sobre la repoblación de Alcudia”, en *Entre Marte y Astrea. La Corona de Aragón en el siglo XVIII*, Alicante, 2015, p. 181-186; PLANAS SAGRERAS, J.: “Capítulos de la repoblación de la ciudad de Alcudia publicada en dicha ciudad el 1 de mayo de 1781”, BSAL, XVII, 1918-1919, p. 218-220. JUAN VIDAL, J.: “Mesures per a la repoblació d'Alcudia a finals del segle XVIII”, *Fontes Rerum Balearum*, 1 (2ª etapa), 1990, p. 177-185.

De universitat a ayuntamiento. Reforma y transición al modelo municipal borbónico en Alcudia (1715-1718)

El Decreto de Nueva Planta de la Real Audiencia de Mallorca y las sucesivas normativas supletorias rediseñaron el modelo de la administración municipal insular con el objetivo de implantar el modelo castellano y suprimir las pretéritas instituciones regnícolas y municipales.³ De modo que la transición al modelo municipal castellano se prolongó entre 1715 y 1718 por los parcos y erróneos artículos de la Nueva Planta y las posteriores aclaraciones del Consejo de Castilla. De hecho, la Universitat de la ciudad de Alcudia y sus órganos de gobierno –batle reial, cuatro jurats y dieciséis *consellers*– continuaron con sus funciones hasta la implantación del ayuntamiento borbónico.⁴

Hay que remitirse a la Nueva Planta de Mallorca para conocer las intenciones de Felipe V y el Consejo de Castilla sobre la estructura de gobierno municipal de esta ciudad. El artículo noveno asigna a esta ciudad *doze jurados para que la gobiernen en lo económico y en lo político*. En este sentido, el artículo décimo asigna un veguer, con un asesor jurídico, para presidir el nuevo consistorio y hacer justicia en primera instancia de las causas civiles y criminales.⁵ En la práctica, según lo dispuesto en la Nueva Planta, habilitaba a esta ciudad como capital de veguería con una estructura municipal similar, aunque más reducida, al consistorio de la ciudad de Palma.⁶ De hecho, la real cédula fechada en noviembre de 1717 dispuso el envío de nombres de candidatos para cubrir el cargo de veguer de Alcudia y Palma.⁷ Aunque, como indica Álvaro Santamaría, el comandante general, marqués de Ledesma, y los jurados de Mallorca presentaron entre 1716 y 1718 varias dudas a la Cámara sobre la implantación de una veguería en Alcudia y el número tan elevado de jurados al ser insostenible por la escasa población y las dificultades económicas. De modo que desde Mallorca se recomendó rebajar a seis o cuatro los jurados en Alcudia y extender la

3 DURÁN CANYAMERAS, F.: “El Decreto de Nueva Planta de la Audiencia de Mallorca”, *BSAL*, XXVIII, 1941, p. 196-197; *Novísima Recopilación*, Libro V, Título X, Leyes II, III, IV, V y VI; PASCUAL RAMOS, E.: “El régimen de gobierno del reino de Mallorca durante el siglo XVIII”, en *La Corte de los Borbones: Crisis de modelo cortesano*, I, Madrid, 2013, p. 649-690. PASCUAL RAMOS, E.: *El Decret de Nova Planta de Mallorca. Temps del Leviatán*, Palma, 2016.

4 La última elección de los cargos de la corporación municipal (*Universitat*) de Alcudia data del 21 de mayo de 1716. El baile real (batle reial) Francisco Capdebou presidió la sesión, junto al *jurat en cap*, Pedro Antonio Roig, en nombre de los jurados. El sistema electivo o de renovación de dicha corporación era anual y mediante el sistema insaculatorio de *sort i sach* implantado por Alfonso el Magnánimo en 1447. Los cargos que vacaban proponían diferentes candidatos cuyos nombres eran escritos e introducidos en pequeñas bolas de cera depositadas en bolsas por cargos y estamentos. A su vez, las bolsas eran depositadas en la caja de las insaculaciones, con apertura con cuatro llaves, de donde se extraía el nombre de los electos. Cada saco contenía los candidatos para cada cargo, para baile real, consejeros de la mano mayor (*primera ma*), mano mediana (*segona ma*), mano mediana (*tercera ma*), jurado de la mano mayor (*primer stament*), jurado de la mano mediana (*segon stament*), jurado de mano mediana (*tercer stament*) y jurado de la mano media (*darrer stament*), al igual que cargos municipales *claviris*, *mostassaf*, *botiguers*, *oidors de comptes* y *tasadors*. *AMA*, 21, s/f. Alcudia, 21-V-1716.

5 ARM, LR 101, ff. 1-7.

6 PASCUAL RAMOS, E.: “Los corregidores del ayuntamiento de Palma (1718-1812)”, *Espacio, tiempo y forma*. Serie IV, Historia moderna, 28, 2015, p. 213-215.

7 ARM, LR 99, ff. 44-45. Real Cédula. Madrid, 3-XI-1717. Los candidatos propuestos por el comandante general y la Real Audiencia para veguer de la ciudad de Alcudia eran Francisco Esteve, Pedro Juan Torrens y Francisco Ferrer, todos ellos ya designados para regidores.

jurisdicción de su veguería a las villas vecinas para hacerlo sostenible económicamente.⁸ La Real Audiencia de Mallorca fue más allá al proponer que Alcudia tuviese solo un baile real, igual que en el resto de municipios, con una temporalidad de tres años en el cargo, a propuesta de los propios regidores y nombrado por la Real Audiencia.⁹ El monarca aprobó el 6 de septiembre de 1718, desde San Lorenzo del Escorial, la propuesta de la Real Audiencia al descartar la veguería en Alcudia, por *corta su vecindad*, e implantar un modelo municipal similar al resto de villas de la isla compuesto por un baile real sin asesor letrado.¹⁰ Dicha aprobación significó el fin de las intenciones originarias de capitalidad de corregimiento ya que no se adecuó a la realidad ni a sus posibilidades.

Las posteriores disposiciones continuaron perfilando el sistema municipal entre las que destaca la respuesta a la duda planteada por la Audiencia sobre la temporalidad de los jurados, si debían ser vitalicios, anuales, bianuales o trianuales. En principio, la Audiencia insular propuso reducir a seis o a cuatro los jurados si no se agregaban a aquella ciudad las villas vecinas y que el oficio de jurado durara tres años a no ser que el monarca dictaminase que fueran vitalicios.¹¹ Mediante esta vía, el Consejo dispuso que los jurados fueran denominados regidores, con carácter vitalicio y se reservó el privilegio de elección.¹² De modo que los regidores del consistorio de Alcudia fueron limitados a seis lo que reducía a la mitad los jurados atribuidos originariamente en la Nueva Planta. Así que el presidente de la Cámara, Juan Milan de Aragón, solicitó al comandante general de Mallorca, marqués de Ledesma, una lista de candidatos para ocupar las regidorías. El problema era la falta de candidatos como así lo atestigua la Real Audiencia:

*(...) no se encontraban los seis con las calidades necesarias; pues aunque este lugar se aia condecorado con el titulo de Ciudad, su población es de las mas cortas y pobres de la Ysla y la menos apetecida para vivir, por lo poco sana que es, y oy con lo cargada que esta con el continuo gasto por el quartel de la Guarnicion, cada día se disminuie y procurando por estas razones aun los mismos vecinos, que con alguna combª. pueden vivir o en otra de las villas o esta ciudad salirse de ella (...).*¹³

El elenco de *buenos vasallos* propuesto por la Real Audiencia de Mallorca lo formaba Francisco Esteve, Juan Bautista Martorell, Pedro Juan Torrens, los notarios Juan Domenech y Miguel Balme y Francisco Capdebou. La lista llegó a la Cámara que fue ratificada por Felipe V.¹⁴ De manera que a principios de agosto de 1717 estaban expedidos los correspondientes títulos por la Cámara para que el comandante general les diera posesión.¹⁵ Finalmente, el ayuntamiento de Alcudia fue

8 SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: *Nueva planta de gobierno de Mallorca. Enfiteseis urbana y real cabrevación*, Palma, 1989, p. 509-510.

9 ARM, LR 103, ff. 64-68. VI-1718.

10 ARM, LR 99, ff. 84-86. Real Cédula. San Lorenzo, 6-IX-1718.

11 GAY ESCODA, J.Mª.: *El corregidor a Catalunya*, Madrid, 1997, p. 147.

12 AHN, Consejos, leg. 18.771. San Lorenzo, 2-VIII-1717.

13 AHN, Consejos, leg. 1.914, ff. 318-318v. Madrid, 14-VI-1717. ARM, LR 103, ff. 66v-67. Palma, 21-IX-1717.

14 ARM, LR 103, ff. 49v-50. Palma, II-1717. Además se incluyeron haviles y idóneos para el oficio pero sospechosos en la fidelidad al Rey a Juan Serra (doctor en medicina), Pedro Antonio Roig, Pedro Roig, Pedro Ramón Llampayes, Pablo Maura (notario), Pedro Planes, Damián Planes, Juan Domenech y Serra, Matías Sureda. Además fueron incluidos con distinción de buenos vasallos pero de corta capacidad Antonio Domenech (hijo de Juan), Francisco Ferrer, Pedro Antonio Castell y Juan Amorós (boticario).

15 GAY ESCODA, J.Mª.: *El corregidor a Catalunya...*, p. 149.

inaugurado el 31 de octubre de 1718, en la sala de la *Universitat*, con la comparecencia de los regidores Francisco Esteva, que también ejerció de *lloctinent de batle real*, Pedro Juan Torrens, Miguel Balme y Francisco Capdebou.¹⁶

Sistema de provisión

La historiografía ha concretado diferentes vías de acceso a las regidorías castellanas mediante nombramiento real, nombramiento directo, transmisión, arrendamiento y compra-venta.¹⁷ En el caso del ayuntamiento de la ciudad de Alcudia se reduce al nombramiento real sin darse el resto de casos aludidos. Efectivamente, con la supresión del sistema insaculatorio, el monarca se reservó el privilegio de la provisión de regidorías en este ayuntamiento cuyo nombramiento era de carácter vitalicio lo que en la práctica significaba que el desempeño del cargo era hasta que sobreviniera la muerte o fuera eximido.¹⁸

Como ya se ha indicado para la elección de los primeros regidores, Felipe V solicitó al comandante general y a la Real Audiencia la lista de candidatos idóneos para las regidorías. El informe de la Real Audiencia tuvo presente la relevancia económica y social de la familia, los méritos, la actuación durante la guerra y la capacidad del candidato.¹⁹ Estas estrictas condiciones fueron relajadas con el paso del tiempo ante la falta de idóneos para ocupar las plazas. De hecho algunos candidatos sospechosos de fidelidad durante la guerra de Sucesión fueron posteriormente regidores como algunos miembros de las familias Maura, Domenech, Serra y Roig.²⁰

El proceso de provisión comenzaba con la vacante voluntaria (exoneración) o involuntaria (defunción o enfermedad) de una regiduría. Momento en que se abría un periodo durante el cual aquellos interesados en ocupar la plaza remitían un memorial al monarca, a través de la Cámara de Castilla, exponiendo cuantos méritos fueran favorables.²¹ La propia Cámara

16 AMA, 21, s/f. Alcudia, 31-X-1718.

17 GUERRERO MAYLLO, A.: *El Gobierno municipal de Madrid (1560-1606)*, Madrid, 1993; CAYETANO MARTÍN, Mº. del C.: "Introducción a las series documentales de los archivos municipales castellanos (siglo XII-XVIII)", *Los Archivos de la Administración Local*, Toledo, 1994. TOMAS y VALIENTE, F.: "La venta de oficios de regidores y la formación de oligarquía urbanas en Catilla (siglo XVII y XVIII)", *Historia, Instituciones, Documentos*, 2, 1975, p. 525-535.

18 El procedimiento reformador fue similar en las principales ciudades de la Corona de Aragón. Para los municipios en Aragón: MORENO NIEVES, J.A.: "La nobleza y el poder local en los siglos XVII y XVIII", *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 26, 2008, p. 91-120; "Los municipios aragoneses tras la Nueva Planta", *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 13, 1995, p. 165-184. En Cataluña destaca el trabajo de TORRAS i RIBÉ, J.Mº: *Els municipis catalans de l'Antic Règim (1453-1808)*, Barcelona, 1983. En el valenciano: IRLLES VICENTE, Mº.C.: *El régimen municipal valenciano en el siglo XVIII. estudio institucional*, Alicante, 1995. Y en el caso de Mallorca: PASCUAL RAMOS, E.: "De jurados a regidores. La designación de los primeros regidores del ayuntamiento de Palma", *Millars. Espai i Història*, XXXIV (2011), p. 59-75 e Ibiza: Ídem: "Ibiza y su Real Fuerza. De la guerra de Sucesión al dominio borbónico (1701-1724)", *Actes del Congrés Els Tractats d'Utrecht clarors i foscors de la pau, la resistència dels catalans*. Coord. por Joaquim Albareda i Salvadó, Agustí Alcoberro i Pericay, Barcelona, 2015, p. 465-472.

19 ARM, LR 103, ff. 64-68. VI-1718.

20 El controvertido posicionamiento austracista de Pere-Antonio Roig durante el conflicto sucesorio ha sido expuesto parcialmente por MONTANER ALONSO, P. de: *La guerra de Successió a Mallorca, 1700-1715. Una aproximació als protagonistes*, Palma, 2006, 187-188.

21 GARCÍA MONERRIS, E.: "Las vías de acceso al poder local en la Valencia del siglo XVIII. Continuidad y cambio de un proceso de ennoblecimiento de los oficios municipales", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 6-7, 1986-1987, p. 47-48.

y la secretaría de Gracia instaban al comandante general del reino de Mallorca, como presidente de la Audiencia, y éste al fiscal de la Real Audiencia para iniciar las pesquisas acreditativas de la documentación aportada por el pretendiente.²² Éste debía contar con una buena hoja de méritos, contrastada fidelidad, ser vecino para evitar el absentismo y, extraoficialmente, pertenecer a una distinguida familia de Alcudia. La falta de nobleza en la localidad descartó la posibilidad de regiduría por distinción social. De modo general quedaron excluidas mujeres, eclesiásticos y minorías étnicas y religiosas. En la práctica, las selectas condiciones para ejercer de regidor restringieron su acceso a pocos individuos.

El fiscal de la Real Audiencia de Mallorca recopilaba información para valorar la idoneidad del pretendiente mediante la solicitud al ayuntamiento y al párroco de esta localidad. Una vez recopilada la información, se pasaba a la fase de redacción del informe acreditativo y su remisión a la Cámara. El secretario de la Cámara confeccionaba una terna de candidatos que era elevada al Rey para la elección del regidor. Una vez despachada la elección se enviaba la certificación de la real provisión a la Contaduría General de Valores, perteneciente al Consejo de Hacienda, para el pago de 5.625 maravedíes obligado por el designado para obtener el título. El designado tenía dos meses para realizar dicho desembolso cuya cantidad estaba fijada por la media annata, por lo *honorífico*, a pesar de no cobrar sueldo.²³ Una vez pagada se expedía una carta de pago redactada sobre papel timbrado del sello cuarto, de veinte maravedíes. De dicho pago quedaron exentos los primeros regidores. Podía darse el caso que el nombrado no acudiese a sacar el título de regidor por causas diversas que en la práctica suponía perder la plaza. Este fue el caso de Nadal Serra que en 1768 no realizó el pago por los elevados costes o Jaime Roig, baile real, que murió durante el proceso de designación.²⁴

Una vez en posesión del título se procedía a la jura de la regiduría en la sala de plenos ante la corporación municipal como era preceptivo en el derecho castellano que establecía que el propio ayuntamiento era el encargado de dar posesión y recibir el juramento de sus regidores. Así, el rey fijó el protocolo en agosto de 1717 para la jura de los regidores constituyentes al establecer “que el Ayuntamiento les reciba el juramento y dé la posesión”. De forma especial para la juramentación de los primeros regidores fue el comandante

22 ÁLVAREZ-COCA GONZÁLEZ, Mª J.: “La Corona de Aragón: documentación en el Consejo y la Cámara de Castilla (1707-1834): Fuentes en el Archivo Histórico Nacional”, *Hispania. Revista española de Historia*, 49/173, 1989, p. 895-984; “La Cámara de Castilla: Secretaría de Gracia y Justicia”, *Cuadernos de historia moderna*, 15, 1994, p. 279-296.

23 SALAMANCA LÓPEZ, M.: “El nombramiento de regidores en Madrid (1700-1759): procedimiento y documentación”, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV, Historia Moderna*, 17, 2004, p. 320. El derecho de la media annata fue establecido en 1631 consistente su importe en la mitad del sueldo anual del oficio concedidos por la monarquía (civil y eclesiástico) pagadero por el agraciado cuando sacaba su título y despacho. En 1642, el importe aumentó hasta el producto anual íntegro. La siguiente modificación se produjo en 1649 con la reducción a la media annata. En 1664 “se hizo arreglamento para la forma del cobro de ella, en que se dispuso se pagase por las partes en dos plazos iguales, el primero en contado antes de sacar sus títulos y el segundo un año después, otorgando escritura para la seguridad de él con calidad de pagar intereses de cinco por ciento al año del tiempo que se dilatase a la Real Hacienda la satisfacción del principal”. Según indica Salamanca López, Felipe V aprobó la real orden de 23 de febrero de 1709 que reducía a un solo pago la media annata con la obligación de su pago para sacar los despachos en un término de tres meses, contando desde el día de su concesión. Una vez finalizada el plazo sin el correspondiente pago quedaba invalidada la merced y el monarca tenía que volver a conceder de nuevo la misma merced, sin restitución del dinero si hubiera sido entregado.

24 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 7-VI-1768. Informe de la Real Audiencia a la Cámara.

general, presidente de la Real Audiencia, quien dio posesión de los regidores constituyentes y con facultad para delegar en otra persona si no quería o podía presidirla por si “la precisa ocupación de vuestros cargos no podréis hallaros personalmente en dicha Ciudad de Alcudia al fin expresado”.²⁵ La llegada de estos nuevos regidores al municipio tuvo que producir una mezcla de continuidad, con individuos y familias muy vinculadas al municipio, y ruptura histórica con la etapa anterior.

El nombramiento de regidor permitía recibir el tratamiento honorífico de *señoría* o *Magnífico Señor* por su condición de edil de ciudad.²⁶ Cabe recordar que estos regidores pertenecían a la mano mayor del brazo real foránea con prácticas de estrategia matrimonial y herencia, fideicomisaria en sus propiedades y tierras. De este modo, la *mano mayor* del estamento superior foráneo en que se dividía el brazo real disfrutó de una promoción social al ser auspiciada a la categoría de hidalguía ya en el siglo XVIII.²⁷ La incorporación de este último grupo en el ejército o en las milicias provinciales como cadetes los asimilaba a hidalgos castellanos comenzando a disfrutar de privilegios.²⁸ Además, como indica Álvaro Santamaría, los regidores contaban con el privilegio de franqueo de puerta y silla consistente en tener preferencia al entrar en local y primer asiento en las visitas y actos público.²⁹

Requisitos

Los requisitos que debía contar el regidor estaban regulados por las leyes castellanas y recogidas en la *Novíssima Recopilación*. En la práctica los restrictivos criterios tanto sociales, de vecindad e incompatibilidad redujeron considerablemente al acceso a la gran mayoría de pobladores.

En este sentido, los regidores debían ser naturales del propio municipio o al menos estar vecindados en él para evitar incompetencias o ausencias por motivos de transporte. Otro de los requisitos era la edad de acceso al cargo de regidor al estar restringido a los menores de 25 años, mayoría de edad. En este sentido, algunos de los informes redactados por la Real Audiencia sobre los requisitos de algún candidato advierte su minoría de edad.

Entre los principales criterios a tener en cuenta era pertenecer a la oligarquía local, con sustanciosas propiedades y en algunos casos con oficios con estudios universitarios (abogados, notarios), que aseguraba la posesión de cierto patrimonio económico, como siempre se menciona en los expedientes acreditativos (*competente hacienda*). Esta condición era imprescindible, pero no obligatoria ya que aseguraba, en teoría, que el regidor no distrajera el caudal público durante su oficio al carecer de remuneración salarial. En este sentido, la cuestión económica y patrimonial era esencial, porque el gasto que acarreaba obtener el título no estaba al alcance de todos los bolsillos. El principal desembolso era el pago del derecho de la *media annata* que gravaba la concesión de cualquier empleo

25 AHN, Consejos, leg. 18.771. El Pardo, 12-VIII-1717.

26 VENTANYOL SUAU, P.: *Historia de Alcudia*, III, Mallorca, 1982, p. 194-195.

27 El Brazo Real estaba subdividido en mano mayor, media y menor. El estamento foráneo –no palmesano– mallorquín de la mano mayor del Brazo Real quedó equiparado al de hidalgo para que sus infantes pudieran entrar de cadetes en la milicia provincial.

28 RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, J.: *Alistamiento noble de Mallorca del año 1762*, MADRID, 1911/reed. 1999), pp. 53-61. ALBERTÍ, A.: “Els hidalgos de Mallorca als segles XVIII i XIX”, *Estudis Balearics*, 34, 1989, pp. 91-113.

29 SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: Nueva planta de gobierno..., p. 511.

concedido por el monarca. Este derecho era un impuesto consistente en el pago por adelantado a la administración del sueldo de medio año que percibían los funcionarios durante su primer año de ejercicio aunque en el caso de los regidores del ayuntamiento de Alcodia nunca llegaron a cobrar sueldo. Además se añadían los gastos de los trámites burocráticos al tener que contar con los servicios de un agente en la corte madrileña cuyos conocimientos facilitaba el proceso y evitaba que el agraciado tuviera que desplazarse a la capital. De modo que el solicitante enviaba el dinero, mediante letra de cambio, a su agente cuya cantidad incluía el pago del derecho de la media annata, sus honorarios y, tal vez, alguna gratificación a funcionarios de la Secretaría para agilizar los trámites. La mayor cantidad económica de este trámite era el pago de la media annata consistente en 5.625 maravedís, reflejado en la documentación a *título honorífico*. El tesorero general entregaba una carta de pago certificando el desembolso dinerario que era enviada a la Secretaría, y suponemos a la Real Audiencia de Mallorca, para que el designado pudiera tomar posesión de la regiduría. En este sentido, los primeros regidores del ayuntamiento de Alcodia no pagaron los gastos de tramitación ni sacar los títulos de la Secretaría.

Un requisito bien valorado, no obligatorio, era contar con experiencia en cargos municipales como clavario anual como Pedro Pastor (1754, 1756), Antonio Calvo (1785, 1787, 1791, 1793)³⁰ y síndicos personeros o diputados del común ejercido como fue el caso de Juan Cifer en 1773. Aunque de especial consideración fue haber ejercido correctamente de baile real en el mismo consistorio durante los preceptivos tres años. De hecho varios bailes reales lograron la apreciada regiduría como en Pedro Roig (1744-1748) y Pedro Pastor (1790-1793).

Podía darse el caso que el designado regidor no sacara el título por los cuantiosos costes económicos. Este fue el caso de Nadal Serra quien tras su nombramiento en 1768, decidió no sacar su título al carecer de medios. Otra situación era la renuncia de la regiduría vitalicia tras años en el cargo aunque en el caso del ayuntamiento de Alcodia fue la defunción del regidor la causa principal para finalizar en su cargo. Aunque, la legislación contemplaba diversas causas para la destitución del regidor como herejía, lesa majestad y pecado nefando aunque no se produjo ninguno de estos casos en el ayuntamiento de Alcodia.

El procedimiento voluntario para renunciar al cargo, estudiado por Irlés Vicente para el caso del ayuntamiento de Alcoy, era prácticamente igual al utilizado para quien pretendían obtenerlo.³¹ El solicitante enviaba al monarca un memorial exponiendo las razones que impedían continuar con el puesto y su deseo para que fuera admitida la renuncia.³² El memorial pasaba a la Cámara de Castilla y consultaba a la Real Audiencia de Mallorca para corroborar la información aportada por el solicitante. Tras su comprobación y atendiendo a las plazas vacantes en el consistorio hacía una valoración general si era conveniente aceptar o rechazar la renuncia. Tras la toma de decisión del rey, la Cámara enviaba el fallo al solicitante y al ayuntamiento. En caso de aceptación de la renuncia, la monarquía quedaba en posesión de la plaza para su nueva concesión.

30 LLABRÉS, G.: "Archivo municipal de Alcodia y lista de Clavarios de esta Ciudad de 1375 a 1800", *BSAL*, XVI, 1916-1917, p. 156-159.

31 IRLÉS VICENTE, M^a.C.: "El ayuntamiento de Alcoy en el siglo XVIII: la renuncia como práctica generalizada", *Baética: Estudios de arte, geografía e historia*, 29, 2007, p. 303-319.

32 *Novísima Recopilación*, Libro VIII. *De las renunciaciones de los oficios públicos, y su incorporación a la Corona*.

Las principales causas alegadas era la avanzada edad, la falta de salud y atender a las propiedades. De modo que la decrepitud por vejez de los regidores vitalicios llegaba tras años en el cargo. Los achaques por enfermedad fue uno de los motivos principales de causa inhibitoria que debían de ir acompañado de un informe médico que certificara oficialmente las dolencias del afectado. Está claro que la falta de remuneración produjo una pérdida de interés en el ejercicio, motivo que llevó a muchos de ellos a solicitar ser eximidos para dedicarse a otras tareas, especialmente a la gestión de sus propiedades.

Perfil del regidor

El perfil del regidor de la ciudad de AlcuDía es bastante limitado y similar a otros municipios de la Corona de Aragón. Una característica importante de los regidores de AlcuDía es su condición superior económica y social en el conjunto poblacional. En este sentido, Felipe V suprimió rangos sociales estamentales en las regidorías como estaban divididos los jurados (*ma major*, *mitjana* y *menor*).³³ Aunque en la práctica las regidorías fueron concedidas a hacendados y profesionales liberales como abogados y notarios. En general, la mayoría de regidores fueron medianos y relevante hacendados con propiedades en dicha localidad si nos atenemos a los *stims* (catastros) de finales del siglo XVII y del XVIII. Entre los principales linajes de hacendados-regidores destacan Juan Bautista Martorell con un patrimonio de 36.383 libras, Esteve cuyas propiedades fluctuaron a lo largo del siglo entre las 9.384 y las 7.109 libras,³⁴ Roig entre las 5.696 y 7.792 libras,³⁵ el notario Juan Domenech i Bennaser entre las 3.836 y 4.864 libras,³⁶ Juan Serra con 3.915 libras,³⁷ y Agustín Serra con 6.165 libras,³⁸ entre otros.

Como se viene indicando hubo regidores con profesiones cualificadas como Miguel Balme y Juan Domenech, ambos notarios, que aparecen desempeñando una regidoría desde el mismo momento de instauración de ayuntamiento. Su conocimiento en Derecho permitía ser comisionado por el ayuntamiento para instruir o representar al municipio en instancias jurídicas superiores como la Real Audiencia o para asesorar a particulares y comunidades.

La legislación castellana establecía la incompatibilidad por parentesco en cuarto grado entre los regidores. El respeto a no ocupar plaza en primer y segundo grado de consanguinidad, padres e hijos o entre hermanos, se mantuvo durante todo el ayuntamiento borbónico pero en tercer y cuarto grado no se respetó. Con frecuencia, el huérfano de un regidor fallecido solicitaba a la Cámara la plaza de su padre, e incluso el hermano del difunto. En estos casos pesaba favorablemente en el curriculum del solicitante el correcto ejercicio del pariente fallecido. En este punto es necesario hacer un inciso sobre la familia Palou y Amorós al contar con tres generaciones de regidores en el ayuntamiento de AlcuDía. El regidor Pedro Juan Palou casó con Margarita Amorós, hija del regidor Bartolomé Amorós y Fé y Francisca

33 Criterio que no se mantuvo en el ayuntamiento de Palma al contar con regidores caballeros y ciudadanos-militares. PASCUAL RAMOS, E.: "Los regidores del ayuntamiento de Palma (1718-1812)", en *El Compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y Constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Zaragoza, 2013, p. 606-619.

34 ARM, D-1.285, f. 238, 310 y 314.

35 ARM, D-1.285, f. 189, 191, 211 y 401.

36 ARM, D-1.285, f. 343, 348, 391, 395 y 401.

37 ARM, D-1.285, f. 313.

38 ARM, D-1.285, f. 314.

Llampayes. Fruto de este matrimonio entre Pedro Juan y Margarita nació Pedro Juan Palou i Amorós quien ocupó la regiduría, como se verá más adelante, en 1805.³⁹

Funciones y obligaciones

La *Novíssima Recopilación* aúna la base teórica de las funciones y obligaciones de los regidores borbónicos que fueron aprobadas por los diferentes monarcas castellanos a lo largo de los siglos.⁴⁰ En la práctica gran parte de éstas eran heredadas de los antiguos jurados de la Universitat entre las que destacan tres: asistir a los plenarios ordinarios y extraordinarios municipales, formar parte de las juntas o comisiones municipales y representar a la ciudad en los actos públicos (civiles y religiosos).

Su obligación participativa en los plenarios tenía la finalidad de proponer, votar y aprobar, si se daba el caso, las propuestas planteadas de carácter político y económico del término municipal. Recordar que estos plenarios eran presididos por el *batle reial*, que podía ser suplantado por el regidor decano durante sus ausencias, con obligada comparecencia de los regidores y el secretario municipal.

De especial relevancia era la facultad que tenían para nombrar los empleos municipales como secretario, abogado, clavario, extractor de la Talla, etc. En este sentido cabe destacar que una de sus funciones principales, en comandita con el síndico personero desde la década de los setenta, era confeccionar la lista o terna de candidatos de bailes reales que enviada a la Real Audiencia "*eligiendo los tres sujetos de mas integridad e inteligencia para regentar el empleo de Bayle Real de esta Ciudad*". Recordar que estos bailes reales presidían el ayuntamiento y ejercían justicia local de primera instancia durante los tres años de su ejercicio.⁴¹ Además, los regidores tenían facultad para elegir, conjuntamente con el presbítero y ecónomo de la parroquia de Alcudia, al obrero del *Oratorio la Victoria* como patronos y administradores de esta santa casa.⁴²

La obligada asistencia de los regidores estaba condicionada si se encontraban en la ciudad, si no tenían impedimentos mayores o en el desempeño en alguna junta municipal.

La asistencia a los plenarios fue de las peores obligaciones que soportaron los regidores, a juzgar por sus ausencias. Ya en la década de los años veinte se detectan las primeras incidencias. Las ausencias justificadas e injustificadas de regidores en los plenarios y en las comisiones o juntas fueron constantes. Las principales causas fueron por el propio empleo vitalicio que tras años de ejercicio llegaban los achaques por vejez y enfermedad. Además se sumó la carencia de una asignación salarial, la falta de unas ordenanzas propias y especialmente la pérdida de interés tras los años iniciales en el cargo al estar más interesado en la gestión de sus propiedades.

Las incomparecencias de los ediles municipales causaban problemas organizativos. De

39 AHN, Consejos, leg. 18.771. Aranjuez, 28-I-1805. Título de regidor de la ciudad de Alcudia a favor de don Pedro Juan Palou y Amorós en lugar por fallecimiento de don Pedro Juan Palou y Roig, su padre sucedido el 5 de marzo de 1787. Pedro Juan Palou y Amorós era regidor interino desde 1794.

40 *Novíssima Recopilación*, Libro VII, Título IX. *De los Oficiales de Concejo, sus obligaciones y prohibiciones*.

41 *Novíssima Recopilación*, Libro VII, Título IV, Ley XIII. El Pardo, 28-II-1740. *Jurisdicción de los Capitanes o Comandantes Generales de Aragón, Valencia, Cataluña y Mallorca en las elecciones de Justicia*.

42 VENTANYOL SUAU, P.: *Historia de Alcudia*, I, Mallorca, 1982, p. 482.

modo que la Real Audiencia aplicó una solución temporal para subsanar las contrariedades que causaban la falta de regidores, mediante la habilitación de plazas interinas hasta la llegada del nombramiento oficial. Este fue el caso en agosto de 1729 al promover interinamente a Pedro Roig y al cuñado de éste, Agustín Serra. De igual modo en 1787, por fallecimiento de Pedro Pastor y Pedro Juan Palou, fueron nombrados interinamente Antonio Serra y Buenaventura Calvés Balma. Éstos aprovechaban su posición en el consistorio para solicitar a la Cámara la propiedad de la regiduría. Respecto a las responsabilidades y funciones de los interinos eran las mismas que los vitalicios y tenían la misma voz y voto en el ayuntamiento.

A finales de la década de los años sesenta quedó reformada la composición municipal en los ayuntamientos españoles en un intento por parte de Carlos III de remediar el inmovilismo y decadencia del gobierno municipal español. La reforma ilustrada introdujo la representación del común (síndico personero y diputado del común) en los ayuntamientos con el objeto de reducir el desmesurado poder de los regidores y sus extralimitaciones.⁴³ Así, el poder de los regidores de Alcudia quedó teóricamente mermado aunque los ediles continuaron acaparando el poder municipal.⁴⁴

De la misma forma formaba parte de las diferentes comisiones destinadas al correcto funcionamiento público de la ciudad. De especial relevancia era el de almotacén o *mostassaf* destinado a la vigilancia en los mercados para el correcto cumplimiento de los pesos y medidas y a la venta de abastos (calidad, cantidad, precios, etc.).⁴⁵

La representación municipal en los actos públicos y ante las instituciones superiores de gobierno, justicia y ejército era otra de las principales obligaciones del regidor. Para dicho cometido eran los propios regidores quienes elegían a uno o dos de ellos para desplazarse hasta Palma para representar al municipio ante las autoridades e instituciones (capitán general, Real Audiencia, obispo, etc.), en la bienvenida de autoridades o en la catedral en Palma en las celebraciones regias (proclamaciones, defunciones, nacimientos, etc.), entre otros casos.⁴⁶ Además tenían obligación de acompañar a Palma a los milicianos sorteados en su municipio para su entrega al sargento mayor del regimiento. En algunas ocasiones era el síndico personero quien sustituía al regidor en estas comisiones.

La asistencia a celebraciones, rogativas y ceremonias religiosas de ámbito local era de obligado cumplimiento y en especial durante el Corpus o en las procesiones de Semana Santa al ser protectores de la *Cofradía del Santíssim Sagrament*.⁴⁷

43 DOMÍNGUEZ ORTIZ, A.: *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Barcelona, 1976, p. 470.

44 GUILLAMÓN ÁLVAREZ, J.: *Las reformas de la administración local durante el reinado de Carlos III. Un estudio sobre dos reformas administrativas de Carlos III*, Madrid, 1980. PASCUAL RAMOS, E.: "El diputado del común y el síndico personero del ayuntamiento de Palma (1766-1808)", *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 21, 2015, pp. 249-266.

45 Sobre el *mostassaf* de Alcudia ver: ALOMAR i CANYELLES, A.I.: "El llibre de *Mostassaf d'Alcúdia*", *IV Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*, Alcudia, 2006, p. 95-101.

46 VENTANYOL SUAU, P.: *Historia de Alcudia*, III, Mallorca, 1982, p. 205.

47 MAYOL i LLOMPART, A.: *Els personatges del Corpus alcudienc al segle XVIII: Les àguiles, sant Joan Pelós, David, àngels, apòstols, Barba Roja i el dimoni*, Alcudia, 2006, p. 21-23.

Los regidores del ayuntamiento de Alcudia

Los pasos iniciales de la Cámara de Castilla para escoger a los primeros jurados, futuros regidores, del ayuntamiento de Alcudia comenzaron en 1717. En este sentido fue imprescindible seleccionar bien para no introducir en el nuevo consistorio a opositores y pocos aptos. Los candidatos debían contar con unos requisitos previos de calidad y haber sido partidarios borbónicos durante la guerra de Sucesión.⁴⁸ La Cámara ordenó al comandante general, marqués de Ledesma, y a la Audiencia de Mallorca confeccionaran una lista de candidatos aunque las desavenencias entre ambas instituciones, por cuestiones de protocolo, propiciaron que cada uno enviara su propia terna. La lista del jurista Miguel Malonda i Ponç de la Parra, en nombre de la Real Audiencia, fue más acertada si nos atenemos a que todos los propuestos fueron designados.⁴⁹ Por su parte, el marqués de Ledesma solo propuso a dos porque los demás “es gente de poca o ninguna capacidad aunque no obstante se remite al juicio prudente de la Audiencia”. De modo que la Cámara tenía a mitad de junio de 1717 a los candidatos para jurados de Alcudia en las personas de Francisco Esteve, Juan Bautista Martorell, Pedro Juan Torrents,⁵⁰ el notario Miguel Balme y Francisco Capdevou. El pollensin Juan Bautista Martorell solicitó ser excusado por su mala salud, la muerte de varios hijos y su deseo de retirarse a sus propiedades en la villa de Pollensa. El marqués de Casafuerte y la Real Audiencia, tras confirmar las excusas del solicitante, aconsejaron a la Cámara tres candidatos para suplir la vacante de Martorell y recayó en la persona del notario Juan Doménech i Bennaser.⁵¹ De modo que los primeros seis regidores de la ciudad de Alcudia fueron Pedro Juan Torrents, Francisco Esteve, el notario Miguel Balme,⁵² Francisco Ferrer,⁵³ Francisco Capdebou⁵⁴ y Juan Domenech i Bennaser.⁵⁵

Las primeras vacantes se produjeron en la segunda mitad de la década de los años veinte con la defunción del notario Miguel Balme y la promoción de Juan Domenech de promotor fiscal de la Inquisición, cuyo cargo le obligó a residir en la capital de Palma.⁵⁶

48 PASCUAL RAMOS, E.: “De jurados a regidores...”, p. 62.

49 El informe indicaba que “la ciudad de Alcudia tenía muy corta vecindad, pues no excede de 400 vecinos y que entre estos no se encontrarán doce sujetos de toda confianza para Jurados, le parece a la Audiencia bastarán seys. Pero que no obstante propone los que ha podido saber tienen alguna circunstancia o de buenos vasallos o de capacidad”. La lista de idóneos para jurados por ser fieles vasallos: Francisco Esteve, Juan Baptista Martorell, Pedro Juan Torrents, Juan Domenech (notario), Miguel Balme (notario), Francisco Capdevou y el patrón Laiol. Lista de buenos vasallos pero de corta capacidad: Juan Amorós, boticario Antonio Domenech, Francisco Ferrer, Pedro Antonio Castell. Lista de hábiles pero sospechosos de fidelidad: el doctor en medicina Juan Serra, Pedro Antonio Roig, Pedro Roig, Pedro Raymundo Llampayes, el notario Pablo Maura, Pedro Planes, Damián Planes, Juan Domenech y Serra y Matías Sureda.

50 No hay unanimidad en la inscripción de este apellido en la documentación al estar anotado indistintamente Torrents y Torrents.

51 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 25-X-1717. Marqués de Casafuerte a Juan Milán de Aragón. Los candidatos por orden fueron: Francisco Ferrer, Juan Amorós y Antonio Castell.

52 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 52. 31-VIII-1717.

53 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 57. 7-XII-1717.

54 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 57v. 10-II-1718.

55 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 60v. 9-VIII-1718.

56 ARM, LR 102, f. 268. La Real Audiencia recibió una súplica de la corporación municipal alertando de la defunción de Miguel Balme y el Juan Doménech no asistía a los plenarios desde su nombramiento por tener su residencia en Palma. De los cuatro que quedaban, Juan Esteve y Francisco Capdebou tenían una avanzada edad contando solo

La falta de regidores redujo la operatividad municipal lo que llevó a la Real Audiencia a nombrar regidores interinos en las personas de Pedro Roig y Agustín Serra. Este último y su cuñado, Pedro Bennaser, solicitaron a la Cámara las dos regidorías vacantes aunque la Real Audiencia los desaconsejó.⁵⁷ Finalmente, Felipe V, por consejo de la Cámara, nombró en marzo de 1730 a Pedro Roig, quien había ejercido de batle real, en sustitución de Miguel Balme y a Juan Ferrer en lugar de Juan Domenech.⁵⁸

A finales de la década de los treinta, el ayuntamiento contaba con solo tres regidores tras las defunciones de Francisco Capdebou, Juan Ferrer y la renuncia de Francisco Esteve. Varios candidatos solicitaron las plazas. Éstos fueron Antonio Sureda, Juan Serra y Agustín Serra aunque la Audiencia tenía sus propios candidatos encabezados por Bartolomé Amorós y Fé, Pedro Planes, Pedro Bennaser, Rafael Matheu, Gabriel Fornés y Antonio Amorós, además de los otros solicitantes. En esta ocasión, Felipe V concedió las regidorías, al ex batle real, Bartolomé Amorós en lugar de Juan Ferrer,⁵⁹ Pedro Bennaser sustituyendo a Francisco Capdeviu⁶⁰ y a un viejo candidato, Agustín Serra, por renuncia de Francisco Esteve.⁶¹

A mitad de la década de los cuarenta había fallecido Pedro Juan Torrents lo que permitió abrir el proceso de solicitudes para ocupar la plaza. Algunos candidatos solicitaron con anterioridad una regidoría como Rafael Matheu y en cambio otros eran nuevos como Juan Serra y Maura, Pedro Pastor y Rafael Font. La Cámara se interesó especialmente por Rafael Matheu y Juan Serra y Maura instando a la Real Audiencia para que enviara sus consideraciones sobre estos solicitantes. El informe sobre Matheu le situó en buena posición avalada por haber ejercido de baile real durante tres años y “por su calidad, experiencia y buena conducta”. Por su parte, Juan Serra y Maura contó con peor criterio por su “poca experiencia para dicho oficio (...), primo hermano de Agustín Serra y de la mujer de Pedro Bennaser, regidores actuales en dicha Ciudad”.⁶² El favorable informe de la Real Audiencia respecto a Rafael Matheu agradó a la Cámara para que Felipe V concediera la regidoría.⁶³

con dos regidores operativos. Juan Doménech fue síndico forense en el ayuntamiento de Palma en representación del conjunto municipal insular.

57 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 11-VIII-1729. La Real Audiencia aconsejó por orden a Pedro Roig, Juan Ferrer, Juan Serra y a Pedro Antonio Castell. El informe de la Real Audiencia aconsejó a Pedro Roig al pertenecer a una de las familias que “singularizó en la ocasión que se recuperó el suave Dominio de V.Mag. dicha Ciudad de Alcudia (...) hallándose su padre Pedro Roig de Jurado Mayor, y por haber servido al público en el oficio de Baile Real, por nombramiento de la Audiencia, y en consideración de su proceder le confirmó por otros tres años Baile y nombrándole después regidor interino (...). Por el contrario, Agustín Serra era considerado “mozo de edad de 25 años, de las primeras familias de aquella Ciudad (...) siendo de un genio misero y caviloso y de ninguna experiencia (...). De igual forma Pedro Bennaser, cuñado de Agustín Serra, la Audiencia indicaba que “ser de las primeras familias de aquella Ciudad pero incierto sirviendo su mayores empleos de administrador de justicia, ni otro lo económico, es sujeto de genio retirado y misero y de ninguna experiencia en el gobierno por vivir totalmente empleado en el trabajo del campo y por su corta capacidad”.

58 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 75. Sevilla, 5-III-1730. AMA, 21, s/f. Alcudia, 23-IV-1730.

59 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 87v. San Lorenzo, 28-X-1738. AMA, 21, s/f. Alcudia, 22-I-1739.

60 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 87v. San Lorenzo, 28-X-1738.

61 AHN, Consejos, lib. 2.539, f. 88. San Lorenzo, 11-XI-1738.

62 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 23-VIII-1745.

63 AHN, Consejos, lib. 2.539, ff. 146v-147v. San Lorenzo, 14-IX-1745.

Durante el reinado de Fernando VI continuaron vacantes varias regidorías. En concreto entre 1749 y 1751 hasta cuatro regidorías estaban sin ocupar. Las tres primeras por las defunciones de Pedro Bennaser, Agustín Serra y Juan Domenech. La plaza de Pedro Bennaser fue codiciada por su hijo Pedro y por Pablo Serra y Jaime Roig aunque éste último no contaba con edad suficiente, al tener dieciséis años, lo que le apartó temporalmente en la carrera. Por su parte, Pablo Serra solicitó la regidoría de su difunto hermano, Agustín Serra y para la de Juan Domenech la Audiencia propuso a Antonio Castell, sin solicitud del propuesto ya que pertenecía a una reputada familia de la localidad. De modo que Fernando VI nombró regidor al ex batle real Juan Serra y Maura en sustitución del fallecido Pedro Roig.⁶⁴ Y un año después era el turno de Pedro Bennaser, en sustitución de su padre, y Pablo Serra en lugar de su hermano Agustín Serra.⁶⁵ La cuarta regidoría fue concedida en 1751 a Antonio Castell vacante por la defunción de Juan Domenech.⁶⁶

Durante el reinado de Carlos III continuó la falta de regidores. Esta vez por las defunciones de Antonio Castell, Bartolomé Amorós, Juan Serra y Maura y Pablo Serra. El comandante general y presidente de la Real Audiencia iniciaron sus pesquisas para cubrir las vacantes entre cuyas conclusiones propusieron a la Cámara reducir las regidorías de seis a cuatro por la falta de candidatos. La propuesta no tuvo éxito y el monarca “Ilustrado” concedió las regidorías vacantes a Pedro Pastor, Jaime Roig, Nadal Serra y Agustín Ferrá. Aunque sólo Pedro Pastor, clavario en 1756,⁶⁷ y Agustín Ferrá sacaron sus correspondientes títulos, sin ocupar las otras dos vacantes. Efectivamente, Pedro Pastor cubrió la plaza de Antonio Castell y Agustín Ferrá la plaza dejada por el fallecimiento de Pablo Serra en 1761.⁶⁸ En cambio Nadal Serra no sacó los despachos por los elevados costes que suponía y Jaime Roig, baile real, murió durante el proceso de designación.⁶⁹

En junio de 1768, la Audiencia alertó a la Cámara sobre la “considerable decadencia” ya que cuatro de las seis plazas de regidores estaban sin ocupar. Un año después fueron otorgadas dos de las cuatro plazas a Jorge March, en sustitución del fallecido Bartolomé Amorós,⁷⁰ y a Pedro Juan Palou y Roig por Pablo Serra.⁷¹

Años más tarde, en enero de 1780, el regente de la Real Audiencia de Mallorca avisó que desde 1777 estaba vacante la plaza del regidor decano Pedro Bennaser. La Cámara instó a la Audiencia insular a buscar posibles candidatos idóneos. Desde Mallorca se apostó por Juan Cifre, que entre otros méritos había ejercido de baile real entre 1776 y 1779, y fue nombrado el 12 de febrero de 1784.⁷² Aunque parece que su apoderado en la Corte,

64 AHN, Consejos, lib. 2.539, ff. 248v-249v. Buen Retiro, 14-X-1749.

65 AHN, Consejos, lib. 2.539, ff. 263-264. San Lorenzo, 27-X-1750. Fernando VI concedió ambas regidorías el mismo día y lugar.

66 AHN, Consejos, lib. 2.539, ff. 277v-278v. Retiro, 10-VIII-1751.

67 LLABRÉS, G.: “Archivo municipal de Alcudia y lista de Clavarios de esta Ciudad de 1375 a 1800”, *BSAL*, XVI, 1916-1917, p. 156-159.

68 AHN, Consejos, lib. 2.540, ff. 57-57v. El Pardo, 11-I-1763.

69 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 7-VI-1768. Informe de la Real Audiencia a la Cámara.

70 AHN, Consejos, leg. 18.771. San Idelfonso, 22-VIII-1769.

71 AHN, Consejos, leg. 18.771. San Idelfonso, 20-VIII-1769.

72 AHN, Consejos, lib. 2.540, f. 143. Aranjuez, 21-VI-1785.

Santiago Reguera, tuvo dificultades para sacar el despacho al indicar:

*(...) que habiendo acudido a la Camara solicitando se le dispensare la tardanza en recoger dicho titulo por las razones que expuso, con motivo que no se lo quería entregar la Secretaría por haver pasado los dos meses que se previene en él ha dignado tenerlo a bien y decretar como lo he pedido, y en virtud de ello se me ha entregado; pero no queriendo ahora la Contaduría de Valores tomar la razón por el mismo defecto de haver pasado los dos meses. Suplica a V.M. se digne mandar entregar al suplicante certificación que lo acredite, a fin de que tenga efecto la Real gracias hecha a mi parecer, y que este se emplee en servicio del Publico”.*⁷³

Por la documentación se deduce que el retraso para pagar la media annata y sacar los despachos se originó por la enfermedad de terciana de Juan Cifre que le impidió enviar el dinero a tiempo aunque finalmente la moratoria concedida le permitió obtener la deseada regiduría.

Los años transcurrieron al igual que las defunciones de los regidores vitalicios sin la reposición inmediata de las plazas vacantes. La solución temporal llegó en forma de dos reales autos que facultó a la Real Audiencia para nombrar interinos. El primero fue el Real Auto de 21 de marzo de 1787 que permitió nombrar a Buenaventura Calvís, Pedro Juan Palou y Amorós y Pedro Pastor, baile real e hijo del regidor fallecido con mismo nombre. Y el segundo data de 29 de enero de 1794 para la designación interina de Antonio Calvo.

Con la llegada del siglo XIX la situación del sistema de regidorías vitalicias manifestó síntomas de agotamiento. En 1803, el baile real, Arnaldo Capó, denunció que solo cinco de las seis regidorías estaban cubiertas y solo Juan Cifre tenía plaza vitalicia ya que el resto eran interinos y sin intención de solicitar a Carlos IV la regiduría en propiedad. El baile real reveló que “estos cuatro regidores interinos que han mirado con frialdad sus encargos de suerte” y consideraba que “se sirva mandarles acudan cada uno de ellos por sus respectivos Títulos o bien se nombren otros en su lugar y de este modo siendo propietarios asistirán con más celo y actividad el despacho de sus encargos”.⁷⁴

La reacción de la Cámara fue expeditiva al ordenar a la Real Audiencia, el 19 de noviembre de 1804, dejar de dar interinidades y limitar su acción a informar sobre las vacantes en el momento que se produjesen.⁷⁵

En los años sucesivos fueron varios los regidores fallecidos. El regidor interino Buenaventura Calvís murió el 21 de junio de 1804 y Carlos IV nombró regidor perpetuo a Pedro Juan Palou y Amorós en enero de 1805.⁷⁶ Y a los pocos días falleció el regidor interino Antonio Calvo que fue compensado con el nombramiento de regidor interino a perpetuo de Pedro Pastor ya que previamente solicitó la plaza de su padre fallecido en 1786.⁷⁷

El siguiente en fallecer fue el regidor vitalicio Juan Cifre, producida el 3 de junio de 1807, que llevó al baile real, Martín Marí, a informar a la Real Audiencia sobre dicha defunción

73 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 7-VI-1786. Madrid, 15-III-1786.

74 AHN, Consejos, leg. 18.771. Alcudia, 3-X-1803.

75 AHN, Consejos, leg. 18.771. Madrid, 19-XI-1804.

76 AHN, Consejos, lib. 2.540, f. 182. 28-I-1805.

77 AHN, Consejos, lib. 2.540, f. 183. Aranjuez, 8-III-1806.

y solicitar la habilitación de regidorías, ya que solo estaban ocupadas por Pedro Juan Palou y Pedro Pastor. Momento que aprovecharon Lorenzo Reynés y Pablo Domenech para solicitar las plazas vacantes. El baile real, regidores y síndico personero valoraron positivamente a los candidatos ya que “tienen meritos contrastados para servir los citados empleos, reuniendo en ellos las qualidades y estimacion que se requiere para ellos”.⁷⁸ La Real Audiencia amplió la lista de candidatos al requerir al ayuntamiento información sobre Mariano Calvís –hijo del fallecido Buenaventura Calvís– y Juan Torrents que no habían sido incluidos en el informe. El baile real y el regidor Pastor, informaron que “habiendo discurrido y mirado con reflexión este punto, no encuentra el Ayuntamiento otros sugetos que tengan las circunstanCIAS que corresponden para este encargo, mas que los dos quienes ya expuestos en el informe de 16 de septiembre ultimo que son D. Mariano Cavís y D. Juan Torrents”.⁷⁹ Aunque no todo era tan unánime como parecía ya que el baile real de Alcudia, Martín Marí, informó secretamente al capitán general y a los oidores del Real Acuerdo sobre las artimañas del regidor Palou para posicionar favorablemente a los candidatos:

Me ha parecido debía informa secretamente a V.E. para mi descargo, que este D. Mariano Calvís está emparentado con el citado Palou (regidor) y el dicho Torrens, es un estudiante que la mayor parte del año reside en esa Ciudad cursando el estudio de Medicina, sin haver cumplido la edad de veinte cinco años. Y en todo esto estuvo la firma el dicho Palou, en haberlos a proponer siguiéndole el regidor Pastor, por ser este hombre accidentado corto de letras y retirado en su casa, quedando opuesto totalmente el mismo Palou en proponer a V.E. D. Andrés Capó que ha regentado el oficio de Bayle a Antonio Jofre que tiempo hace que existe el oficio de Bayle de la Porción Temporal y a este Secretario D. Antonio Ginard que por varias veces ha hecho la solicitud de hacer cesión de su Secretaría a favor de D. Julián Ginard, su hijo (...) que si estos que propongo a V.Ex. no pueden regentar el estado oficio de Regidor por sus respectivos empleos que tienen, tampoco puede serlo D. Lorenzo Reynes por ser Factor de Víveres con sueldo de la Real Hacienda”.⁸⁰

La Real Audiencia al recibir esta información requirió la opinión del párroco de la ciudad de Alcudia, Nicolás Caldés, para tomar un veredicto. Los candidatos con los requisitos indispensables eran Mariano Calvís, Lorenzo Reynes, Juan Torrents, Arnaldo Capó, Andrés Capó y Pablo Domenech, aunque estos tres últimos eran parientes.⁸¹ El capitán General, tras leer el informe del fiscal Seijas, propuso al secretario de la Real Cámara, Pedro Fernando Tavina, para cubrir las cuatro regidorías vacantes a Pablo Domenech, Antonio Jofre, Arnaldo Capó y Antonio Ginard aunque el segundo no estaba dispuesto a sacar el título por su edad avanzada en cuyo caso le podría sustituir Mariano Calvís. Respecto a Reynés era un candidato complicado por tener un carácter inquieto y su elección continuaría “el espíritu de partido de que adolece mucha parte del Pueblo”.⁸²

Las defunciones de Pedro Pastor, producida el 14 de noviembre de 1808, y Antonio Capó, el 2 de julio de 1809 aumentó la falta de regidores. A todo ello, las turbaciones de la guerra de Independencia y el advenimiento de la Regencia ralentizó el procedimiento de nombramiento desde la Corte. Un viejo conocido, Lorenzo Reynés presentó a la Regencia

78 ARM, AA CXI/9. Expediente de la Real Audiencia.

79 ARM, AA CXI/9. Alcudia, 24-XI-1807.

80 ARM, AA CXI/9. Alcudia, 29-XI-1807.

81 ARM, AA CXI/9. Alcudia, 21-I-1808.

82 AHN, Consejos, leg. 18.771. Palma, 28-III-1808.

su solicitud para ocupar la regiduría del difunto Pedro Pastor pero quedó paralizado hasta su aprobación en 10 de agosto de 1810.⁸³ Durante este complejo periodo consta que la Junta Suprema de Gobierno nombró a Antonio Ginard, administrador de la Aduana del puerto de Alcudia, regidor perpetuo vacante por defunción de Juan Cifre.⁸⁴

La Constitución de 1812 y la reforma electiva del cuerpo municipal constitucional supuso el fin temporal del modelo del Antiguo Régimen cuya vigencia concluyó tras el Tratado de Valançay y la liberación de Fernando VII. De modo que la Real Cédula de 30 de julio de 1814, publicada en Palma el 16 de agosto, disolvió los ayuntamientos constitucionales y restableció el modelo municipal vigente en 1808. El 5 de agosto de 1814 fue reinaugurado el ayuntamiento de Alcudia con la comparecencia de los regidores Pedro Juan Palou –también baile real–, Antonio Ginard, Pablo Domenech y Lorenzo Reynés.⁸⁵ Los regidores que obtuvieron la plaza posteriormente a 1808 tuvieron que presentar su expediente concedido por la Regencia y una súplica a Fernando VII para ser rehabilitados en sus plazas, según la real cédula de 30 de agosto de 1814.

83 AHN, Consejos, leg. 18.771. Cádiz, 10-VIII-1810. Fernando VII aprobó la real cédula de 30 de agosto de 1814 para que los regidores nombrados posteriormente a 1808 presentaran los despachos emitidos por la Regencia para ser rehabilitados.

84 AHN, Consejos, leg. 18.771. Antonio Ginard solicitó a la Junta Suprema de Gobierno la regiduría del fallecido Juan Cifre. Con el retorno del ayuntamiento del Antiguo Régimen, tras el periodo constitucional (1812-1814), no solicitó su rehabilitación como tenían obligación por real auto de 21-XI-1814. Los motivos de su renuncia eran sus continuas ocupaciones y avanzada edad de 73 años. Recordar que también era administrador de la Real Aduanas de aquella ciudad, cuyo empleo era incompatible con el de regidor. El fiscal, con Real Auto de 15-I-1818, accedió a la solicitud de Ginard concediendo la exoneración del oficio de regidor. Palma, 26-VI-1819.

85 AMA, 22, s/f.

Relación de regidores del ayuntamiento de la ciudad de Alcudia (1718-1812)

Felipe V

Francisco Esteve (1717)

Pedro Juan Torrents (1717)⁸⁶

Miguel Balme (1717)

Francisco Ferrer (1717)

Francisco Capdebou (1718)⁸⁷

Juan Domenech i Bennaser (1718)

Pedro Roig (1730)

Juan Ferrer (1730)

Bartolomé Amorós (1738)

Pedro Bennaser (1738)

Agustín Serra (1738)

Rafael Matheu (1746)

Fernando VI

Juan Serra i Maura (1749)

Pedro Bennaser (1750)

Pablo Serra (1750)

Antonio Castell (1751)

⁸⁶ Jurat en cap y consejero (1714).

⁸⁷ Jurado (1716), Batle Real (1716).

Carlos III

Pedro Pastor (1763)

Agustín Ferrá (1763)

Jorge March (1769)

Pedro Juan Palou y Roig (1769)

Juan Cifre (1785)

Buenaventura Calvis (1787*)⁸⁸

Pedro Juan Palou i Amorós (1787*,1805)

Pedro Pastor (1787*, 1806)

Carlos IV

Antonio Calvó (1794*)

Pedro Juan Palou y Amorós (1805)

Pedro Pastor (1806)

Lorenzo Reynés (1810)

Antonio Ginard

88 * Regiduría interina concedida por la Real Audiencia.

EL NACIMIENTO DE LA CONCIENCIA PATRIMONIAL RELIGIOSA Y LOS MUSEOS DE LA DIÓCESIS DE MALLORCA EN LA PRIMERA MITAD DEL SIGLO XX

Sebastián Escalas Sucari

Universitat de les Illes Balears-Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios (CPAR)

Resumen: El presente estudio propone la argumentación histórica de las tres primeras instituciones religiosas implicadas en la conservación y gestión del patrimonio artístico de la Diócesis de Mallorca, desde su origen hasta la primera mitad del siglo XX. Para ello, se analiza el rol que fue adquiriendo la idea sobre la conciencia patrimonial en el último tercio del siglo XIX, como desencadenante para la ejecución de estas nuevas políticas asociadas a los bienes religiosos hasta mediados del siglo XX.

Palabras claves: Patrimonio religioso, Diócesis de Mallorca, Museo Capitular, Museo Diocesano, Museo Bíblico.

Abstract: The present study proposes the historical argumentation of the first three religious institutions involved in the conservation and management of the artistic heritage of Mallorca's Diocese, from its origins until the first half of the twentieth century. To do that, the idea of heritage awareness acquired in the last third of the nineteenth century is analyzed as a trigger for the execution of these new policies associated with religious goods until the middle of the twentieth century.

Key words: Religious heritage, Diocese of Mallorca, Capitular Museum, Diocesan Museum, Biblical Museum.

Recibido el 25 de abril. Aceptado el 5 de diciembre de 2017.

Abreviaturas: BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, GEM = *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, BOOM = *Boletín Oficial del Obispado de Mallorca*, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca.

Este artículo forma parte de la transferencia de conocimientos del proyecto de investigación: "Estrategias documentales aplicadas a los procesos de restauración y divulgación del patrimonio artístico religioso de Mallorca" (HAR2015-66307-P) financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad.

Introducción

La conciencia patrimonial se desarrolló en Mallorca a partir del siglo XIX, gracias al interés social que adquirió la protección y conservación del patrimonio civil y religioso.

Desde el contexto civil, a raíz de la repercusión que supuso las desamortizaciones de 1835 y 1855 se forjó una mayor conciencia sobre la importancia que poseían algunos vestigios artísticos del pasado como testigos de la identidad e historia local. Desde las instituciones, esta reflexión se transfirió sobre la necesidad de seleccionar parte del patrimonio religioso mallorquín a expropiar para evitar su destrucción o decadencia y a crear el Museo Provincial de Bellas Artes de Palma como entidad propulsora de una gestión museística práctica para conservar y divulgar algunos de estos bienes muebles remanentes, ahora de titularidad civil.

Este contexto sirvió como estímulo, en el último tercio del siglo XIX, para motivar el nacimiento de una conciencia específica sobre el patrimonio religioso local. De hecho, ésta se dio por un lado, gracias a la Sociedad Arqueológica Luliana desde 1880, institución cívica religiosa que impulsó el interés hacia su revalorización histórica y su divulgación, mientras que por otro lado, a través de las inquietudes mostradas en los Congresos Nacionales Católicos desde 1889 en cuanto a crear espacios expositivos exclusivos de arte sacro en las Diócesis españolas y a la nueva política de la Diócesis local durante el período, referente a incorporar este patrimonio como elementos útiles para la formación sacerdotal y la apertura de espacios para tal fin. Con la llegada al Obispado de Pere Joan Campins en 1897 surgieron nuevos roles en materia de usos culturales relacionados con la gestión de este patrimonio religioso de la Diócesis a través de la puesta en marcha del primer tejido museístico propio, conformado por el Museo Capitular, Diocesano y Bíblico, testimonios vivos de esta conciencia patrimonial religiosa.

Al analizar críticamente las fuentes historiográficas sobre dicho período, se interpreta como el origen de esta conciencia religiosa que se mostró desde finales de siglo como principio significativo fuertemente arraigado en la ideología y organización de la Diócesis, fue la característica que justificó desarrollar proyectos e infraestructuras destinadas a conservar y divulgar sus históricos bienes artísticos. La nueva documentación publicada, la cual actualiza y genera nuevos datos relevantes para argumentar vínculos comunes e identificar la progresión histórica de estos hechos, permite proponer un estudio conjunto relativo a investigar el nacimiento de esta nueva percepción religiosa durante el último tercio del siglo XIX en estrecha relación con la creación de las primeras estrategias museísticas en la Diócesis en el siglo XX. A partir de este estudio, se aportará información sobre los procesos museológicos y museográficos llevados a cabo según la institución, que, por cuestiones de extensión del trabajo, sólo se plantearán a falta de una investigación más profunda sobre el movimiento de las piezas.

Para estos cometidos, es esencial indagar sobre los antecedentes históricos que fomentaron inicialmente el interés por preservar los vestigios históricos del pasado como elementos icónicos del desarrollo cultural y la progresión de esta conciencia desde el mundo civil. A partir de éstos, es factible examinar el impulso de la nueva sensibilidad diocesana hacia la conservación del patrimonio religioso en el siglo XIX, de particular graduación a partir del obispado de Pere Joan Campins, como registro esencial para contextualizar el surgimiento de una conciencia especial sobre dichos bienes. Y, por último, revelar cómo esta nueva reflexión tuvo como testimonio la conformación del Museo Capitular, Diocesano y Bíblico de la Diócesis a principios del siglo XX.

1. La génesis de la conciencia patrimonial en Mallorca

Los procesos históricos que desencadenaron en Mallorca una conciencia sobre el patrimonio local tienen como antecedente el cambio de mentalidad surgida en el siglo XVI con el humanismo, momento en el cual los objetos históricos o artísticos pasaron a considerarse como testimonios de la evolución de las sociedades.¹ Este nuevo pensamiento se reflejó en Mallorca a través de la figura del cronista del Reino como respuesta al interés por parte de las instituciones insulares de reivindicar la historia y la tradición del territorio.² En los escritos de los cronistas mallorquines se transmitió por primera vez la intención de involucrar al patrimonio artístico como elementos del desarrollo histórico local y por lo tanto merecedor de ser referenciado.³

Con la Ilustración, entre los siglos XVIII y XIX esta consideración se vio acrecentada gracias a la figura del viajero, personaje pionero para el inicio de la tutela del patrimonio cultural, siendo su interés por el estudio y el análisis del pasado⁴ facultades que acrecentaron la necesidad de preservarlo. En este contexto tuvo gran notoriedad la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País, institución que desempeñó un papel notable al intervenir activamente en la evolución de la conciencia tutelar y en la protección de los bienes culturales y el Museo de Raixa del Cardenal Antonio Despuig, como primera institución que consideró al patrimonio mueble como vestigios dignos de conservar y exponer para la sociedad.⁵ Durante este período, la aparición de la crítica historiográfica con un método de trabajo más riguroso mediante el escrutinio y la selección de fuentes⁶ fue una particularidad que forjó una mayor conciencia colectiva sobre la necesidad de preservar a futuro estos vestigios del pasado. En este caso los escritos de Gaspar Melchor de Jovellanos, que estudió a los cronistas y los primeros viajeros, fueron la primera muestra sensible de una conciencia sobre la destrucción del patrimonio monumental local, dado que fue pionero en denunciar el abandono en que se hallaban edificios como el Castillo de Bellver, el antiguo puerto de Porto-Pi o la Catedral.⁷

En la década de 1830 con la llegada del Estado Liberal y sobre todo con la generalización de la política desamortizadora, se instaló una verdadera preocupación por el destino de los bienes patrimoniales.⁸ Las desamortizaciones en Mallorca acarrearón una gran destrucción

1 BALLART HERNÁNDEZ, J.; JUAN TRESSERRAS, J.: *Gestión del patrimonio cultural*, Barcelona, 2007, 3ª ed, p. 38.

2 JUAN VIDAL, J.: "La Història de Mallorca de Joan Binimelis", en DOLÇ DOLÇ, M. (dir.): *GEM*, 2, Palma, 1991, p. 138.

3 En SANZ DE LA TORRE, A.: "Valoración de la arquitectura palmesana en los cronistas mallorquines: Binimelis, Dameto, Mut, Alemany", *Academia: Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 81, 1995, p. 493-515 se explica cómo estos escritos poseen un valor historiográfico dado que se basan en la acumulación de datos históricos y cronológicos sobre las obras y descripciones de ellas.

4 QUIROSA GARCÍA, M.V.: "El nacimiento de la conciencia tutelar. Origen y desarrollo durante el siglo XVIII", *e-rph*, 2, 2008, p. 6.

5 En "Actualidad", *Revista Baleares*, 45, 1918, p. 11, se realiza un repaso histórico de la institución.

6 Véase GARCÍA FERNÁNDEZ, F.J.: "La conciencia patrimonial como construcción social", en HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J.; GARCÍA VARGAS, E. (coords.): *Compartiendo el patrimonio: Paisajes culturales y modelos de gestión en Andalucía y Piura*, Sevilla, 2013, p. 105-115.

7 SANZ DE LA TORRE, A.: "Jovellanos y la reivindicación del gótico", *Espacio Tiempo y Forma*, 6, 1993, p. 437, 441.

8 MARTÍNEZ PINO, J.: "La gestión del patrimonio histórico artístico en el siglo XIX: fuentes para su documentación", *TEJUELO: Revista de ANABAD*, 12, 2013, p. 11.

y disgregación de muchos bienes de gran valor histórico artístico,⁹ aunque supusieron el nacimiento de la conciencia patrimonial civil gracias a la labor de la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País y al posterior Museo Provincial de Bellas Artes creado bajo la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos en 1844, ubicado en la antigua biblioteca del convento de Montesión y en el Estudio General Luliano, trasladado en 1852 a la antigua biblioteca del convento de San Francisco de Asís y al interior de la Lonja en 1886¹⁰ por la Academia de Bellas Artes y en la segunda mitad del siglo XX al Museo de Mallorca.

En la década de 1880, esta conciencia sobre el patrimonio histórico artístico mallorquín adquirió mayor relevancia gracias a la Sociedad Arqueológica Luliana, institución civil, pero en relación con el Obispado de Mallorca.¹¹ Este organismo se mostró como un claro exponente de las nuevas inquietudes que aparecieron durante el último tercio del siglo XIX en cuanto a la recuperación y documentación de cualquier objeto del pasado¹² y la gestación de un nuevo sentimiento hacia la defensa y conservación del patrimonio mueble e inmueble de la isla,¹³ con una atención preferente hacia el religioso. De hecho y relacionado con esta última visión, la creación de esta Sociedad trajo la idea de conformar un museo, síntoma del interés por conseguir un centro museográfico digno en el territorio, a modo de un Museo Diocesano, que no existía y era necesario,¹⁴ el cual fue inaugurado el 30 de enero de 1881,¹⁵ bajo el nombre Museo de Antigüedades Religiosas en el Colegio de Nuestra Señora de la Sabiduría. Su finalidad era la de contribuir a la mayor ilustración de los jóvenes dedicados a la carrera eclesiástica de la Diócesis y como primera medida para salvaguardar el patrimonio religioso local.¹⁶ La falta de recursos y medios para sostener la exhibición de las obras en dicho establecimiento,¹⁷ la cual queda reflejada en la fotografía publicada por Miguel Parera Saurina donde parte de las piezas estaban expuestas en el claustro de la institución sin un criterio museológico y museográfico claro y con un deficiente entorno para su conservación,¹⁸ provocó, sumado al conflicto por su tutela generado en 1914 con el Obispado, que se traslade la mayor parte de la colección al nuevo Museo Diocesano en el Palacio Episcopal, inaugurando una etapa conflictiva entre instituciones en cuanto a esta titularidad, cuestión que se agravó en la segunda década del siglo XX.

9 Véase FERRAGUT BONET, J.: "La desamortización de Mendizábal en Mallorca (1836-1846)", *Bococin*, 684-685, 1974; y FERRER FLÓREZ, M.: *Desamortización eclesiástica en Mallorca (1835)*, Palma, 2002.

10 CANTARELLAS CAMPS, C.: "Los orígenes del Museo Provincial de Bellas Artes de Palma (Mallorca) y sus inventarios iniciales: 1820-1850", *Ars Longa: cuadernos de arte*, 21, 2012, p. 358-364.

11 "Decreto marginal", *BSAL*, 1, 1885, p. 3.

12 CAPELLÀ Galmés, M.À.; ESTARELLAS ORDINAS, M.M.; MERINO SANTISTEBAN, J.: "La formació de les col·leccions museològiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", en *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2003)*, I, Palma, 2010, p. 105.

13 Véase BARCELÓ CRESPI, M.: "La Societat Arqueològica Lul·liana i la defensa del patrimoni cultural", en *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2003)*, I, Palma, 2010, p. 115-125.

14 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", en *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2003)*, I, Palma, 2010, p. 23.

15 "Nuestra historia", *BSAL*, 5, 1885, p. 1-3.

16 En "Nuestra historia", *BSAL*, 1, 1885, p. 2-3.

17 La reseña que Bartomeu Ferrà Perelló realizó sobre la reunión de la Junta Directiva de la Sociedad Arqueológica en el año 1898, consultar FERRÀ PERELLÓ, B.: "Lo Museu Arqueològic", *Mallorca Dominical*, 106, 1899, p. 12.

18 PARERA SAURINA, M.: *Mallorca: artística, arqueològica, monumental*, Barcelona, 1897, p. 114.

2. El nacimiento de la conciencia patrimonial religiosa en el último tercio del siglo XIX

Recíprocamente a la evolución de la conciencia patrimonial civil, desde la Iglesia Católica durante el último tercio del siglo XIX se produjo una mayor consideración hacia el patrimonio religioso como bienes de valor funcional e útiles para la enseñanza eclesiástica, a lo que se les asociaron las ideas de conservar y divulgar. El nacimiento de esta conciencia en Mallorca tiene como antecedente, a principios del siglo, los estudios *Descripción de la Catedral de Palma* y *Consideraciones o dictamen sobre el proyecto de quitar el coro del centro de la Catedral de Palma* de Jovellanos.¹⁹ En éstos, se hace la primera consideración sobre el mal estado de conservación de la fábrica catedralicia y la problemática litúrgica de la disposición del coro en el interior del recinto. De esta manera se comenzó a introducir la necesidad urgente de intervenir sobre el monumento para asegurar su conservación²⁰ y presentar la problemática litúrgica de la práctica religiosa en el templo. Considerando el preocupante estado de conservación de la fachada principal a partir de 1851, se nombró a Juan Bautista Peyronnet como el responsable de ejecutar una reforma de la misma.²¹ Este arquitecto proyectó reconstruir el frontispicio e hizo un reconocimiento general del templo, programando actuaciones en el interior de la Catedral sobre seis ejes²² con el objetivo de crear un espacio libre y despejado con una perspectiva convergente hacia el altar,²³ ideas semejantes a las de Jovellanos. Esta primera intervención reparadora sobre la Catedral inauguró por primera vez en Mallorca la práctica del método proyectual en el ámbito de la restauración monumental²⁴ de repercusión directa sobre la práctica litúrgica de un templo religioso. Este plan integral de Peyronnet se desarrolló progresivamente tras la finalización de la nueva fachada hasta su final consecución a principios del siglo XX por Antonio Gaudí.

De este modo y cómo específica Mercè Gambús Saiz, este fue el contexto donde se conformó la conciencia por el valor histórico del patrimonio religioso y el cambio de mentalidad dentro del Cabildo en materia de conservación artística. Esta cuestión evolucionó notoriamente a partir de 1886, bajo el obispado de Jacinto Maria Cervera, con el aumento de diversos protocolos de actuación aplicados en las decisiones que afectaban al patrimonio del Cabildo²⁵ y la promoción de nuevos espacios tanto para la enseñanza como para la cultura en la Diócesis.²⁶ Durante esta misma década diferentes iniciativas

19 Véase SASTRE ALZAMORA, M.P.: "Los inicios historiográficos de la Catedral de Mallorca. Ciencia y método en Jovellanos", en FULLANA PUIGSERVER, P.; GAMBÚS SAIZ, M. (coords.): *El bisbe Nadal i la Catedral de Mallorca en el bicentenari de la Constitució de 1812*, Palma, 2013, p. 411-445.

20 GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts de la reforma", en GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, I, Palma, 2015, p. 52.

21 CANTARELLAS CAMPS, C.: *La arquitectura mallorquina desde la ilustración hasta la restauración*, Palma, 1981, p. 415.

22 GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 57 y 60.

23 En CANTARELLAS CAMPS, C.: "La intervención del arquitecto Peyronnet en la Catedral de Palma", *Mayurqa*, 14, 1975, p. 192. Se explica cómo a ello obedeció la traslación del coro y el sepulcro de Jaime II desde el centro del recinto al presbiterio.

24 GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 60.

25 En GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 60-65, este argumento se produce con la reforma de la capilla de las Almas y la confección del retablo dedicado a San José.

26 Véase FULLANA PUIGSERVER, P.: "El catolicisme social a Mallorca: 1875-1900", *Mayurqa*, 21, 1985-1987, p.

surgidas desde la Iglesia Católica española estimularon esta conciencia religiosa. El primer Congreso Católico Nacional, celebrado en Madrid en 1889, supuso el primer paso en la toma de consideración entre los católicos y eclesiásticos de toda España sobre la necesidad de preservar el patrimonio de la Iglesia para la posteridad y de crear museos que albergarán los numerosos objetos en desuso dispersos por parroquias, seminarios, etc.²⁷ Específicamente en su sección 5ª,²⁸ se promulgó la importancia de crear una cátedra de Arqueología Sagrada en los Seminarios Conciliares, la creación de los Museos Diocesanos con el objetivo de ilustrar al clero y avivar el interés hacia el arte de todas las clases sociales y fomentar la afición a los estudios e investigación histórica y artística de los bienes muebles y del patrimonio documental de las iglesias.²⁹ Catalunya, fue la primera provincia en mostrar las repercusiones directas de este primer Congreso dado que fue la primera Diócesis en contar con unos museos propios antes de finales de siglo XIX en Vic y Solsona,³⁰ los cuales marcaron el inicio de una etapa significativa para la creación de otros museos eclesiásticos en Catalunya y Mallorca.³¹

La repercusión de este Congreso se sintió durante la década de 1890 en la Diócesis local a través de la propuesta de nuevas ideas sobre la manera de custodiar y mostrar los bienes de la Catedral,³² sobre todo a partir del Congreso Eucarístico de Valencia el cual tuvo una importante repercusión en la visión religiosa sobre el valor del patrimonio artístico.³³ Esta consideración hacia el patrimonio religioso se instaló en la vida institucional y formativa diocesana mallorquina y a partir de 1898 con Pere Joan Campins, exponente de las nuevas inquietudes que surgieron desde la Iglesia Católica occidental en torno a la liturgia y a su espacio,³⁴ tuvo su máximo esplendor. Estas expectativas se manifestaron a través de la importancia que adquirió la conservación del patrimonio religioso para el nuevo Obispo³⁵ y la promoción de asociaciones parroquiales y culturales bajo un fuerte sentimiento por la

259-278.

27 SERRANO TÉLLEZ, N.: "La creación de los museos eclesiásticos de Galicia", *Cuadernos de estudios gallegos*, 109, 1997, p. 252-253.

28 ACOSTA DE LA TORRE, L.: "Memoria sobre el estilo más conveniente para los edificios religiosos, Sobre museos Diocesanos y sobre juntas periciales consultivas, respecto a arquitectura, antigüedades y bellas artes sagradas", en *Congreso Católico Nacional*, 5, Madrid, 1889.

29 Véase ÁLVARO ZAMORA, M.I.: "Los museos de la iglesia de Aragón hoy. Un valioso patrimonio en nuevos espacios expositivos", *Artigrama*, 29, 2014, p. 19-20.

30 Véase TORNAFOGH YUSTE, X.: "La creación del Museo Episcopal de Vic: coleccionismo, educación religiosa y recristianización (1891-1931)", en *Actas del XVIII Coloquio de Historia de la Educación*, I, Vic, 2015, p. 301-308; y MAURI MARTÍN, À.: "El museo diocesano y comarcal de Solsona", *Catalònia cultura*, 22, 1991, p. 42-47

31 CID MORAGAS, D.: "La formació del Museu Episcopal de Mallorca (1908-1916): un exemple destacat dins la història dels museus mallorquins", *Lluc*, 791, 1996, p. 30-31.

32 En ALCOVER SUREDA, A.M.: *Vida del Rdm i Illm. Sr. D. Pere Joan Campins i Barceló, bisbe de Mallorca*, Palma, 1915, p. 17-20 se explica como con su llegada a la vida de la Catedral Campins adquirió protagonismo como canónigo impulsor de nuevas prácticas.

33 En *BOOM*, 31, 1893, p. 298-301, se dieron indicaciones sobre temas relacionados a la conservación, traslado y exposición de las piezas artísticas.

34 LLABRÉS MARTORELL, P.J.: "El patrimoni artístic i cultural de l'Església de Mallorca: reflexions d'índole històrica, artística i litúrgica: constatacions i propostes de present i de futur", *Comunicació*, 98, 2000, p.127-128.

35 "Sobre conservación de ornamentos y objetos artísticos", *BOOM*, 32, 1898, p. 285-286.

protección de los bienes de la Iglesia,³⁶ los cuales tenían una gran incidencia en la didáctica formativa clerical.³⁷ Dentro de estas nuevas prácticas, tomó la iniciativa de reordenar el Archivo Capitular y la Biblioteca, así como crear diversos espacios museísticos dentro de la Diócesis, como el Museo Capitular, el Museo Diocesano y el Museo Bíblico.

3. Las estrategias museísticas de la diócesis de Mallorca en la primera mitad del siglo XX. El Museo Capitular, Diocesano y Bíblico

La influencia del nacimiento de una conciencia patrimonial civil y religiosa durante el transcurso del siglo XIX y sobre todo las políticas promulgadas tras la llegada de Pere Joan Campins al obispado de Mallorca, se configuraron como una atmósfera provechosa para la puesta en práctica de las primeras estrategias museísticas dentro de la Diócesis durante el siglo XX. Su punto de partida se dio en 1904, cuando la Catedral vivió un gran momento de auge con la intervención del arquitecto catalán Antonio Gaudí y las transformaciones producto de ésta. Este contexto posiblemente se reveló como un escenario dinámico para comenzar a plantear maniobras sobre la mejor forma de gestionar y conservar el patrimonio mueble de la Diócesis.

3.1. El Museo Capitular

La primera referencia documental sobre la idea de crear un museo de piezas artísticas dentro de la Catedral fue el 15 de enero de 1894, momento en el cual se determinó instalar un museo de piezas artísticas en diversas estancias de la Catedral,³⁸ aunque se tiene constancia de la presencia de algunos bienes mueble ya en estos espacios desde una fecha anterior.³⁹ A partir de ese hecho, no se tienen registros documentales similares hasta 1899, durante el obispado de Campins, momento en el cual el museo volvió a ser objeto de conversación en el Cabildo cuando nombraron al Señor Enrique Reig como director de éste y encargado de la biblioteca que se estaba también formando en el templo.⁴⁰ A partir de esta referencia no se tienen noticias en las Actas Capitulares hasta 1904, año en el cual, en la memoria de la visita del Rey Alfonso XIII a la Catedral en abril⁴¹ se citó la ubicación de las reliquias y alhajas en una Sala Capitular, sin especificar cuál, y el 2 de mayo⁴² del mismo año se explica cómo a causa de la restauración de la Sala Capitular, el Cabildo solicitó al Obispo custodiar las obras del espacio en el Palacio Episcopal para conservarlas. Esta intervención sobre el espacio fue uno de los ejes programados en la reforma integral del templo propuesta por Campins en su visita pastoral de 1903, siendo justificada como una nueva estrategia asociada a la conservación y difusión del patrimonio mueble a través de

36 En FULLANA PUIGSERVER, P.: *El bisbe arquitecte: Pere Joan Campins i Barceló (1859-1915)*, Palma, 2015, p. 258-259, se explica cómo Campins estaba dispuesto a mantener y conservar todo aquello legado del pasado.

37 Ver PASCUAL MARROIG, B.: *El Rdmo. Señor Don Pedro Juan Campins Barceló Obispo e Hijo Ilustre de Mallorca*, Palma, 1922, p. 13.

38 ACM, 01-10-ACA-075, 15 de enero de 1894, f. 446r, publicada en GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 210.

39 Los movimientos de piezas artísticas dentro del recinto se reflejan en ACM, AC 1683, 3 de enero de 1894, f. 445r, publicado por GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 210.

40 ACM, 01-10-ACA-075, 2 de mayo de 1899, f. 128r.

41 ACM, 01-10-ACA-076, 21 de abril de 1904, f. 433v., 434r., 434v, publicada en GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 248-249.

42 ACM, 01-10-ACA-076, 2 de mayo de 1904, f. 430v., 431r, publicada en GAMBÚS SAIZ, M.: "Les fonts...", p. 249.

la mejora de la infraestructura del primitivo museo.⁴³ Esta decisión se asoció a la obtención del título de basílica de la Catedral en 1905 y al impulso del turismo local⁴⁴ como un nuevo mecanismo económico y difusor que le permitió al Cabildo mejorar su imagen hacia el exterior y aproximarse a los nuevos tiempos.

El Museo Capitular se conformó a partir de la redacción de sus estatutos en los anexos de las Actas Capitulares de 1905.⁴⁵ Antoni Maria Alcover fue nombrado primer conservador del Museo,⁴⁶ cuya función era la de seleccionar los objetos y procurar la formación, organización y vida de la institución. En 1906, el museo Capitular fue instalado en la Sala de la Escuela y en su adjunta, la Sala Capitular, así como en la galería que hay sobre el corredor del patio y en este mismo como muestra la fotografía del fondo Salvany publicada por Miquela Forteza Oliver.⁴⁷ En el mismo año, se planteó elaborar un plan museológico a partir de tres secciones museográficas y un plan de reglamento para regular su visita.⁴⁸ El nombramiento de Alcover no fue fortuito dado que era una figura pionera relacionada con la gestión del patrimonio religioso a nivel nacional a raíz de su contacto con los museos de la Diócesis de Cataluña y con organizaciones sensibilizadas con este tipo de patrimonio durante la época.⁴⁹

Así este primer espacio museístico dentro de la Diócesis permitió actuar a la Catedral como ente mediador y laboratorio de pruebas que, influenciado por el inicio de la actividad turística, propuso una primera estrategia museística como mecanismo gestor de repercusión directa sobre la propia y creciente conciencia patrimonial religiosa. Esto se percibió a partir de la década de 1910, cuando la faceta turística se convirtió en una de las principales fuentes económicas de las islas y aliciente para una mejorar la divulgación de este patrimonio.⁵⁰ Posteriormente, la declaración de la Catedral como monumento histórico artístico español en 1931 pudo ser el estímulo para que en 1932 el Museo mejorase su infraestructura del espacio trasladando íntegramente la colección a las salas capitulares gótica y barroca y a la sacristía de *Vermells*, bajo el nombre conjunto de Salas Capitulares.⁵¹ Esta acción por parte del Cabildo demostró el nuevo interés por mostrar su patrimonio religioso de una

43 "Crónica de la Diócesis", *BOOM*, 4, 1903, p. 150.

44 Véase FORTEZA OLIVER, M.: "Los orígenes del turismo cultural en la Catedral de Mallorca (1905-1936)", *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 3, 2015, p. 603, donde se explica la importancia que tuvo el Real Decreto del Ministerio de Fomento del mismo año.

45 ACM, 01-10-ACA-076, f. 585-585v, publicada en FORTEZA OLIVER, M.: "Los orígenes...", p. 612-613.

46 FULLANA PUIGSERVER, P.; DOLS SALAS, N.: *Antoni Maria Alcover i la Seu de Mallorca*, Palma, 2013, p. 79.

47 En la fotografía publicada en FORTEZA OLIVER, M.: "La formación del Museo Capitular y la nueva conciencia de patrimonio", en GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, II, Palma, 2015, p. 239, se aprecia una serie de piezas expuestas en el claustro de la Catedral en una gran estantería, compuesta por objetos arqueológicos de piedra y cerámicas.

48 FORTEZA OLIVER, M.: "La formación...", p. 217-219.

49 En FULLANA PUIGSERVER, P.; DOLS SALAS, N.: *Antoni Maria Alcover...*, p. 81-82, se analiza la proyección exterior de la Catedral.

50 En FORTEZA OLIVER, M.: "La Catedral en las guías turísticas de Mallorca después de la intervención de Gaudí", en GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, II, Palma, p. 253-269, se analiza el impacto del turismo dentro de la Catedral como agente económico de su vida institucional.

51 FORTEZA OLIVER, M.: "Los orígenes...", p. 607.

forma más comprensible al visitante, depositando la colección en estas salas como plan unitario diverso al propuesto en 1905. Desde la década del 30 hasta 1950 el museo se mantuvo en estas salas siguiendo los mismos planes trazados por Alcover en su primer plan museístico. No fue hasta la segunda mitad del siglo XX cuando el museo se replanteó este primitivo proyecto y consolidó una nueva estrategia a desarrollar en el espacio.⁵²

El Museo Capitular se caracterizó por ser el primer establecimiento museístico del Obispado de Mallorca en instituirse, así como de ser precursor, a nivel insular, en gestionar un patrimonio religioso propio. La llegada de Campins a la Diócesis influyó notoriamente la idea sobre este museo que, desde 1894, estaba dentro de los planes del Cabildo. El impulso renovado y las nuevas ideas condujeron a implicar la conciencia sobre el patrimonio religioso en la estructura social más allá del mundo religioso. El desarrollo del fenómeno turístico probablemente supuso el nexo de conexión de la Diócesis con el mundo civil dado que su patrimonio comenzó a revalorizarse dentro de la oferta cultural de la isla de la primera mitad del siglo XX, factor que en la actualidad es evidente.

3.2. El Museo Diocesano

Cuando Campins inició su mandato, en junio de 1898, la idea del Museo Diocesano en un sentido autónomo no existía. El Obispo había descartado momentáneamente abrir un museo en el Palacio Episcopal, propuesta que llegaba desde la Sociedad Arqueológica Luliana por parte de su vicepresidente Antoni Maria Alcover,⁵³ a causa de la problemática sobre la titularidad de las piezas que formarían la colección.⁵⁴ En cierto modo la Diócesis compartía este objetivo museístico, pero lo delegaba a la Sociedad Arqueológica con la que mantenía vínculos claros y una influencia evidente.⁵⁵

Esta cuestión tardó diez años en promoverse y otros ocho hasta la final inauguración del Museo Diocesano propio en 1916. Para ello, se estableció un contacto fluido entre la Diócesis local con la catalana⁵⁶ así como con diversos organismos socioculturales con motivo de intercambiar ideas sobre los procedimientos para organizar un Museo Diocesano en Mallorca, cuestión que interactuaba con los principios de la sección 5ª del Congreso Nacional Católico de 1889. El vínculo de nexo entre ambos territorios fue Alcover, el cual mantenía con personas relevantes en el terreno cultural local y nacional una correspondencia fluida.⁵⁷ Esta situación le permitió adquirir relevancia como figura pionera de la gestión del patrimonio religioso local en los primeros años del siglo XX. La primera muestra de la intención de formar este museo se dio en la visita pastoral de Campins de 1903, en la cual se seleccionó numerosos materiales que podrían servir para crear un

⁵² Véase la monografía MATHEU MULET, P.A.: *Museos de la Catedral*, Palma, 1995.

⁵³ FULLANA PUIGSERVER, P.: *El bisbe arquitecte...*, p. 469

⁵⁴ Véase ALCOVER SUREDA, A.M.: *Obres Completes I: Quatre anys de Vicari General. 1898-1902*, Palma, 2003, p.93.

⁵⁵ FULLANA PUIGSERVER, P.: *El bisbe arquitecte...*, p. 468-469.

⁵⁶ Véase CID MORAGAS, D.: "La formació...", p. 27.

⁵⁷ Ejemplo fueron la carta de Jaume Collell a Antoni Maria Alcover del 26 de abril de 1898, publicada por PEREA SABATER, M.P.: *Epistolari d'Antoni Maria Alcover (1880-1931)*, [CD], Palma, 2008. donde se invita a Alcover para visitar el Museo Episcopal de Vic. Otro síntoma fue la adhesión de Alcover como socio de la Asociación Artístico Arqueológica Barcelonesa, véase "Noticias: corresponals", *BSAL*, 226, p. 16.

museo de la Diócesis y un archivo Histórico⁵⁸ posiblemente en el claustro y biblioteca de San Francisco.⁵⁹ A partir de este primer intento por fomentar la creación de un museo propio, se puede intuir como los contactos e influencias catalanas y la similitud por crear un museo del Cabildo, eran ideales emergentes.

En 1906 se promovió la reconstrucción de unas dependencias del huerto del Palacio Episcopal que estaban muy deterioradas⁶⁰ para dar paso al futuro espacio que ocuparía el Museo. Esta decisión fue respaldada por la necesidad primaria de disponer de un espacio propio dentro de la Diócesis para las obras y elementos artísticos como proyecto inicial, pero de continuidad futura,⁶¹ que entraba en relación con las recomendaciones promulgadas por el Vaticano en cuanto a conservar el patrimonio eclesiástico⁶² y los dictámenes del Congreso Nacional Católico sobre dicho tema. La reforma del Museo, encargada al arquitecto diocesano Guillermo Reynés, finalizó a principios de 1908.⁶³ Tras ésta, se dejó un cierto tiempo para inspeccionar la reforma y considerar si las salas tenían humedad,⁶⁴ mientras que en 1910 se celebró una primera conferencia de Joan Rubió Bellver.⁶⁵

Posiblemente durante estos años la colección del museo comenzó a formarse paulatinamente, recibiendo algunas obras de las parroquias de la Diócesis, aunque no se han encontrado fuentes que lo corroboren. En 1914, Campins consideró esencial el traslado de la colección del museo de la Sociedad Arqueológica a las nuevas dependencias habilitadas⁶⁶ para conformar una colección arqueológica completa y de verdadero interés religioso, así como solventar la falta de condiciones que poseían las salas de la Sapiencia para mejor conservación y exhibición de ésta.⁶⁷ En este difícil y problemático traslado de la colección se estipuló la propiedad de cada una de las piezas⁶⁸ a través de un inventario que fue publicado posteriormente⁶⁹ y la representación de la Sociedad dentro de la Junta Directiva de la institución. Además de esta colección, se sumó un muy importante donativo de la condesa de Séguier y el traslado de piezas del Museo Capitular, instalado en el claustro.⁷⁰

A partir de estas circunstancias se propuso un proyecto museológico y museográfico que

58 FULLANA PUIGSERVER, P.: *El bisbe arquitecte...*, p. 340.

59 ADM, IV/16/169. Museo Diocesano. Proyecto remoto, 1904.

60 FORTEZA OLIVER, M.: "La formación...", p. 226.

61 Ideas expresadas en CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Don Jaime I y la esclavitud", *BSAL*, 334, 1908, p. 39-44.

62 Véase CID MORAGAS, D.: "La formación...", p. 27.

63 FORTEZA OLIVER, M.: "La formación...", p. 227.

64 CID MORAGAS, D.: "La formación...", p. 27

65 FULLANA PUIGSERVER, P.: "El bisbe Pere Joan Campins, defensor del patrimoni i promotor d'equipaments cultural", en GAMBÚS SAIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coords.): *Campins i Gaudí. La reforma de la Seu de Mallorca i la seva implementació en el monument (1903-1947)*, Palma, 2015, p. 46.

66 ALCOVER SUREDA, A.M.: "El bisbe Campins", *BSAL*, 436, p. 330.

67 FERRÀ PERELLÓ, B.: "Molt ben dispost", *Mallorca Dominical*, 90, 1898, p. 2. Esta idea se mantiene a través de en "Museo Arqueológico Diocesano de Mallorca", *BSAL*, 431, 1916, p. 28.

68 "Museo Arqueológico Diocesano...", p. 28.

69 Parte de este inventario se encuentra en el Archivo Diocesano de Mallorca, véase ADM, 42/1/61.

70 FORTEZA OLIVER, M.: "La formación...", p. 228.

permitió desarrollar una primera exposición de arte retrospectivo, aunque sin haberse inaugurado en sí la institución. Esta primera organización recibió en noviembre de 1915 la visita del Excmo. Sr. Nuncio de su Santidad Morís Ragonesi quien celebró los tesoros que se poseían Mallorca y alentó al prelado a proseguir la obra emprendida.⁷¹ Muestra de este primer proyecto museográfico son las fotografías de la colección Salvany de la Biblioteca de Catalunya (Fig. 1-7), en la cual se distingue la distribución de las piezas en las dependencias del Palacio Episcopal con una alarmante falta del criterio expositivo de éstas, dado que no presentan un orden museológico claro ni un criterio museográfico por lo que hace a su disposición en el espacio.

Campins muere en 1915 con el museo todavía sin inaugurar,⁷² cuestión que involucró personalmente a Alcover como encargado de finalizar el proyecto. El 31 de agosto de 1915 se aprobó el reglamento del museo y su Junta del Patronato quedó constituida en el mes de enero siguiente.⁷³ En la conmemoración por la muerte del obispo en 1916, la Junta decidió inaugurar la instalación museística,⁷⁴ la cual pasaría a estar gestionada mayoritariamente por Alcover y su hermano Miguel en calidad de conservador y catalogador del Museo, los cuales convirtieron a la institución en un centro de debate y taller de pensamiento sobre lo que representaba el patrimonio religioso y su repercusión sobre la cultura isleña⁷⁵ a través numerosas conferencias ofrecidas en él.

Sin embargo, en la década de 1920 se generó un conflicto entre el Obispado y la Sociedad Arqueológica sobre la titularidad de la colección, cuestión que acabo desmembrando el fondo.⁷⁶ La causa se desarrolló a través de la reforma de los estatutos de la Sociedad, la cual avivó una polémica sobre el carácter laico o eclesiástico de ésta y, en consecuencia, sobre la propiedad de los objetos depositados en el Museo Diocesano. El enfrentamiento no se manifestó hasta el 9 de julio de 1928 cuando la Secretaría Episcopal dirigió un escrito al presidente de la institución civil,⁷⁷ comunicando que el obispo había decidido destinar los espacios de su Palacio únicamente a los objetos eclesiásticos de propiedad diocesana por lo que se les invitaba a retirar sus piezas,⁷⁸ aunque la disputa se mantuvo hasta 1929,⁷⁹ año en que finalmente se firmó el acuerdo para retirar las piezas.⁸⁰ Dado este litigio y la disgregación

71 "Museo Arqueológico Diocesano...", p. 30.

72 GAITA SOCIAS, M.M.: *Guía Museu Diocesà de Mallorca*, Palma, 2008, p. 16.

73 "VIII. Memoria del secretario de la Junta del Patronato del Museo, leída en el acto de inauguración oficial", *BSAL*, 431, 1916, p. 30.

74 "Discurso del limo. Sr. Antonio M^o Alcover, Vicario Capitular, S. V., pronunciado el día 23 de febrero de 1916, en el acto de la Inauguración oficial del Museo", *BSAL*, 431, 1916, p. 31-33.

75 FULLANA PUIGSERVER, P.: *El bisbe arquitecte...*, p. 478. Repercusión estudiada en BOSCH I JUAN, M.C.: 1987). "Les conferències del Museu Arqueològic Diocesà (1917-1931)", *Lluc*, 749, 1987, p. 24-31.

76 FORTEZA OLIVER, M.: "La formación...", p. 229.

77 ADM, 42/1/15. 9 de julio de 1928.

78 AGUILÓ FIOL, R.M.; GAITA SOCIAS, M.M.; PALOU I SAMPOL, J.M.: "Mossén Alcover i la dissolució del Museu Arqueològic Diocesà: Tres inventaris", en *Fons documental del Museu de Mallorca*, I, Palma, 2012, p. 8.

79 En la carta de Juan? a Antoni Maria Alcover del 25 de marzo de 1929, en PEREA SABATER, M. P.: *Epistolari d'Antoni...*, se especifica *L'ofici de Secretaria en que de part del Sr. Bisbe se convidada an els arquòlegs a retirar els seus trastos des Museu*.

80 AGUILÓ FIOL, R.M.; GAITA SOCIAS, M.M.; PALOU I SAMPOL, J.M.: "Mossén Alcover...", p. 9.

del fondo, así como algunas circunstancias adversas obligaron mantener cerrado este museo hasta que durante el obispado de Juan Hervás en 1952 se llevó a cabo una laboriosa reorganización, reforma y enriquecimiento de su catálogo,⁸¹ siendo nuevamente inaugurado.⁸²

El museo Diocesano responde a la puesta en práctica de una tendencia que se fue gestando a nivel nacional en cuanto a avivar una conciencia patrimonial como ideología conducente para la gestión de los bienes muebles de carácter religioso de las Diócesis de cada territorio desde finales del siglo XIX. El primer impulso civil de parte de la Sociedad Arqueológica Luliana tuvo una transferencia directa sobre las estrategias dispuestas para conservarlo y exponerlo dentro de la Diócesis en el siglo XX. Por lo que este museo actuó como un mecanismo propio para considerar al patrimonio religioso local como componente intrínseco para la enseñanza sacerdotal, la formación cultural social y como medida de control sobre los bienes dispersos y en decadencia de las parroquias de la Diócesis.

3.3. El Museo Bíblico

La formación del Museo Bíblico estuvo estrechamente relacionada con la renovación programada por el obispo Campins sobre el Seminario Conciliar de San Pedro a partir de 1899. Esta situación fomentó una mejora formativa clerical, así como la apertura de nuevos espacios culturales y culturales complementarios a tal fin, como fueron este museo, pero así también el Museo Arqueológico y de Historia Natural del Seminario.

La llegada de Campins a la Diócesis trajo una nueva ideología litúrgica que fomentó la creación de un espacio propio para los estudios bíblicos en la ciudad.⁸³ Con la publicación del decreto *Ratio Studiorum servandi in Seminario Conciliari Sti. Pétri Dioecesis Majoricensis* y la posterior celebración anual de los Certámenes Científicos Literarios, el proyecto del Obispo estuvo enfocado en proponer una mejor capacitación formativa para los seminaristas y párrocos de la Diócesis⁸⁴ a través de la práctica literaria y la investigación histórica.⁸⁵ Con la creación de los Certámenes, los jóvenes sacerdotes adquirieron una educación científico literaria útil para el conocimiento histórico artístico de las piezas o reliquias de valor religioso que se encontraban abandonadas por las iglesias de la Diócesis.⁸⁶ La intención de crear un museo de la Biblia se promovió desde 1900, aunque la idea cogió forma en 1910 cuando se estableció cuatro cursos de Sagrada Escritura dentro del programa formativo del Seminario.⁸⁷ Este hecho fomentó y mostró claramente la firme

81 MIQUEL, B.; PÉREZ, L.: *El museo Diocesano de Mallorca. Breve guía ilustrada*, Palma, 1954, p. 4.

82 "Acotaciones. El Museo Diocesano", *La Almudaina*, 21 de mayo de 1952, p. 1, 3.

83 MAS TOUS, R.: "El Seminari Conciliar de Sant Pere: Antecedents i realitat en el pontificat del bisbe Campins", en GAMBÚS SAIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coords.): *Campins i Gaudi. La reforma de la Seu de Mallorca i la seva implementació en el monument (1903-1947)*, Palma, 2015, p. 122.

84 FULLANA PUIGSERVER, P.: "Pere-Joan Campins...", p. 12.

85 PONS PONS, D.: "La cultura en Mallorca en l'època del bisbe Campins" en ROSSELLÓ BORDOY, G. (edit.): *Seminari d'Estudis Històrics 2009: Pere Joan Campins, bisbe de Mallorca (1859-1915)*, Palma, 2009, p. 52-53. Véase el discurso inaugural de primer Certamen en *BOOM*, 21 de junio de 1899, 14, p. 187-190

86 Véase ALCOVER SUREDA, A.M.: "El bisbe Campins". *BSAL*, 436, 1915, y ROTGER CAPLLONCH, M.: *El Seminario Conciliar de San Pedro: estudio histórico sobre la enseñanza eclesiástica en Mallorca*, Palma, 1900.

87 RAMIS DARDER, F.: "El bisbe Campins, mentor del Mn. Bartomeu Pascual, ànima del Museu Bíblic del Seminari de Mallorca", en GAMBÚS SAIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coords.): *Campins i Gaudi. La reforma de la Seu de Mallorca i la seva implementació en el monument (1903-1947)*, Palma, 2015, p. 106.

intención de Campins sobre instruir a los jóvenes seminaristas en la Sagrada Escritura, para lo cual designó a Bartomeu Pascual⁸⁸ como encargado, quien emprendió la recolección de material que se iba depositando en la que se llamó la Sala Bíblica.

A pesar de la falta de fuentes historiográficas sobre la institución,⁸⁹ se distingue como la idea de formar dicho museo surgió a raíz de un viaje a Palestina en el año 1907, circunstancia que fomentó desde el mismo Seminario la oportunidad de crear un espacio propio para alojar las piezas adquiridas en el viaje. La idea tomó forma en 1911 a consecuencia del decreto del Papa Pío X, el cual ratificó a la institución del museo como centro para exponer las piezas adquiridas o elaboradas por los mismos seminaristas⁹⁰ durante el transcurso de su enseñanza. De 1910 a 1912 se comenzó los trabajos de catalogación de los objetos, construcciones de las vitrinas, escritura de las inscripciones explicativas y algunas donaciones,⁹¹ mientras que en 1913 se llevó a cabo un primer intento de ordenación museológica y museográfica que del que no se tienen referencias documentales o fotografías de su puesta en práctica.⁹² Durante el curso de 1915/1916, se llevaron a cabo obras de ampliación en la infraestructura del Seminario para aumentar el espacio destinado a los objetos y obras bíblicas, dado la incorporación de nuevas adquisiciones y los crecientes trabajos que realizaban los seminaristas.⁹³ El estado del Museo Bíblico en 1924 era bastante próspero y del que se tiene constancia a través del álbum publicado en el Congreso Pedagógico de Madrid, en el cual Francisco Sureda explica la gran labor e importancia de este museo a nivel local, nacional e internacional en el estudio de la Santa Biblia.⁹⁴ Entre la década del 1930 y 1950, se suceden numerosas entradas de donaciones, adquisiciones o ingresos de piezas de gran valor histórico y artístico,⁹⁵ aunque durante esta brecha de tiempo es donde se siente en gran medida la falta de fuentes para su estudio.

La fundación del Museo Bíblico del Seminario respondió al interés sobre el estudio de la Biblia como nueva herramienta formativa eclesial difundida por la Comisión Bíblica y el Instituto Bíblico de Roma durante la época. La intención era la de formar profesionales en las Diócesis expertos en la materia, para la cual Bartomeu Pascual obtuvo una beca en Alemania. Así, al disponer de un canónigo especialista y contar con un espacio propio para el estudio de la Biblia se brindó un apoyo para las clases de Sagrada Escritura, ofreciendo información y datos geográficos, históricos y arqueológicos donde enmarcar los textos que

88 FIOL TORNILLA, P.: "Els museus del Seminari de Mallorca", *Comunicació*, 97, 2000, p. 109.

89 En una primera prospección de las fuentes archivísticas disponibles sobre el Museo Bíblico en el Archivo Diocesano de Mallorca, no se han encontrado registros específicos sobre este museo a falta de una investigación más detallada sobre la creación y desarrollo de la institución.

90 MELIS GOMILA, L.; SERRA BUSQUETS, S.; VIVES REUS, A.: *Els museus de les Illes Balears*, Palma, 2009, p. 33-34.

91 A través de FIOL TORNILLA, P.: "Els museus del...", p. 110, se aprecia cómo se destaca otros ejemplos como la adquisición de tablas cuneiformes.

92 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Formación literaria del clero de Mallorca: el seminario de San Pedro y sus antecedentes históricos*, Palma, 1987, p. 6.

93 FIOL TORNILLA, P.: "Els museus del...", p. 110.

94 Véase *BOOM*, 75, 1935, p. 371.

95 En ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Formación literaria...*, p. 7 y 8, se hace un elenco de las obras adquiridas en los viajes de diversas personas.

estudiaban en las clases del Seminario.⁹⁶

Conclusión

Las primeras estrategias museísticas desarrolladas desde el mundo civil tras las desamortizaciones eclesiásticas posiblemente preludieron el contexto donde se condicionó una transferencia de conocimientos hacia el mundo religioso en lo relativo a la conservación y divulgación del patrimonio cultural local. Esta particularidad se dio a través de la Sociedad Arqueológica Luliana y su primer museo de arte sacro, dado que fue una institución pionera en presentar la necesidad de crear un espacio museístico religioso propio como medida para recuperar, conservar y proteger estos tipos de bienes insulares. Con la llegada de Campins en 1898 al cargo de Obispo, se distingue como se inauguró una nueva etapa de transformación cultural y formativa religiosa que condicionó una sensibilidad diocesana especial de cara a la conservación y divulgación de éste, la cual se reflejó en la conformación del primer tejido museístico religioso de la Diócesis en las primeras décadas del siglo XX.

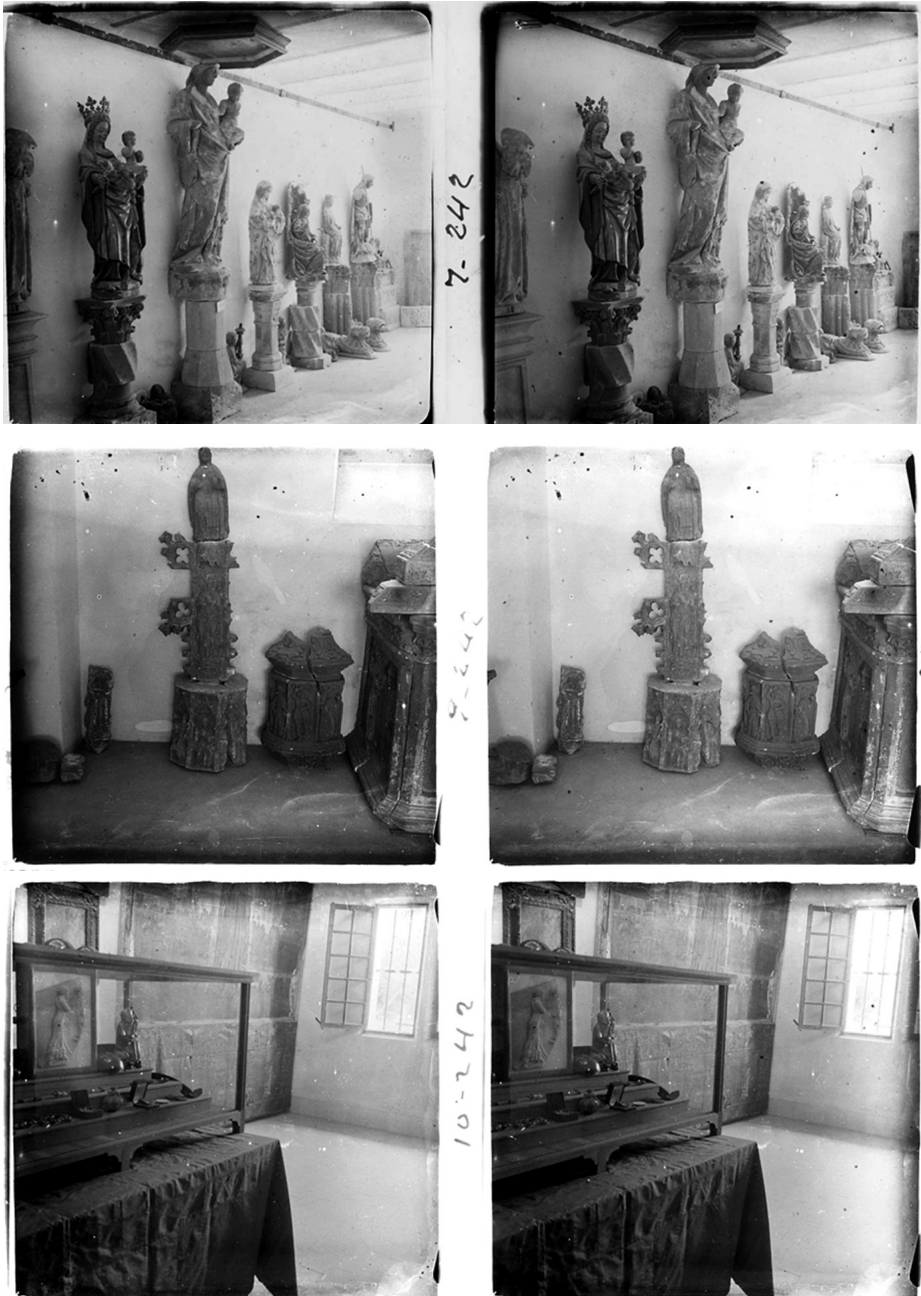
De esta manera, el Museo Capitular fue el punto de partida para proponer a partir de 1894, la estructura de un proyecto museístico de la Diócesis mallorquina que contendría arte religioso como respuesta a los museos arqueológicos, las capillas de reliquias o las cámaras del tesoro sacro. Su conformación en 1905 se vio potenciada a partir de la tercera década del siglo XX a causa del auge del turismo como nueva industria económica que transformó las estrategias museográficas y museológicas realizadas sobre el espacio del templo que lo contenía.

La idea de contar con un Museo Diocesano en Mallorca posiblemente nació como respuesta a las conclusiones del primer Congreso Nacional Católico del año 1889, en cuanto a contar con espacios de exhibición de arte religioso en las Diócesis de España para conservarlo y divulgarlo, evitando así su decadencia en las iglesias y parroquias. Los primeros museos de arte sacro de la Diócesis de Cataluña y la relación que se estableció con la primera propuesta museística de la Sociedad Arqueológica Luliana desde 1881, fueron hechos históricos que ayudaron a poner en marcha este proyecto en la primera década del siglo XX, cuyo desarrollo se prolongó durante el resto de siglo.

El Museo Bíblico es la respuesta directa a la renovación en los planes de estudio del Seminario Conciliar de San Pedro del obispo Campins. Éste responde al impulso de la enseñanza de la Santa Escritura, cuestión que generó la necesidad de contar con un espacio propio dentro del Seminario dónde poder estudiar y profundizar sobre los conocimientos de esta nueva asignatura, con apoyo de documentación objetual.

Se ha intentado a través de este estudio crear un cuerpo argumental que explique el contexto, las causas y circunstancias que condicionaron entre el último tercio del siglo XIX y la primera mitad del siglo XX, la conformación de los primeros museos de la Diócesis y el rol que estos adquirieron en el desarrollo de la conciencia patrimonial religiosa. De esta manera es posible identificar los registros históricos con capacidad de transferencia actualizada, para la ejecución de políticas propias en materia de conservación del patrimonio religioso de la Diócesis de Mallorca.

96 RAMIS DARDER, F.: "El bisbe Campins...", p. 107-108.

Fig. 1, 2 y 3 Placas de vidrio estereoscópicas de 6 x 13 donde se ve la disposición de diversos objetos artísticos y las piezas arqueológicas en exhibición durante 1915 en el Museo Diocesano. Fuente: fondo Salvany de la Biblioteca de Catalunya. (Barcelona: Biblioteca de Catalunya (BC), Fons Salvany, SaP_241_07 y SaP_241_09 y SaP_241_10

8-242

11-242

Fig. 4, 5, 6 y 7 Placas de vidrio estereoscópicas de 6 x 13 cm, que muestran la disposición parcial de la colección de pinturas en las estancias del Palacio Episcopal en 1915. Fuente: fondo Salvany de la Biblioteca de Catalunya. (Barcelona: Biblioteca de Catalunya (BC), Fons Salvany, SaP_241_08, SaP_241_11, SaP_241_12 y SaP_241_13

EL CAPITAN MEDICO VICENTE SERGIO ORBANEJA: AUGE Y CAIDA DE UN FALANGISTA DESCONOCIDO

Gabriel Alou Forner

Investigador

Resumen: El capitán médico Vicente Sergio Orbaneja estuvo involucrado en la sublevación militar en Mallorca cuando estaba destinado en el Hospital Militar de Palma. Tuvo un puesto destacado en la organización de los servicios sanitarios del frente de Manacor y en Artá, si bien su actuación no estuvo exenta de incidentes, como el haber fingido una herida durante el bombardeo de la última localidad. Sus conexiones políticas le sirvieron para participar en las intrigas que precedieron el Decreto de Unificación de las fuerzas políticas del bando nacional en 1937 y, a continuación, para desempeñar cargos destacados en los primeros años del franquismo. Tras ser gobernador civil en León, Tenerife y Murcia y jefe de la Policía en Madrid, su carrera política se desvaneció a partir de 1941 al verse implicado en un caso de corrupción. Durante décadas ha sido recordado en Mallorca por su papel en la represión política, aunque no se han aportado muchas evidencias escritas. El contraste entre documentos inéditos de los archivos del Hospital Militar y otras fuentes, como las memorias del alférez médico Bartolomé Mestre, arroja luz sobre este personaje del que se conocen pocos detalles y todavía falta un estudio general.

Palabras Clave: Guerra Civil, Hospital Militar de Palma, sanidad militar, frente de Manacor, Falange, represión.

Abstract: Surgeon captain Vicente Sergio Orbaneja was involved in the military coup in Mallorca while serving at Palma Military Hospital. He played a remarkable role in the organization of the military care services in the frontlines of Manacor and Artá, although his performance was tarnished by obscure incidents like pretending a fake injury during the bombing of the latter. His political connections allowed him to participate in the negotiations that brought about the Unification Decree of the political forces around Franco. Having been appointed governor successively in a number of Spanish provinces as well as chief of Police in Madrid, his political career faded away after being connected with a corruption case in 1941. He has been recalled in Mallorca for decades because of his participation in the political repression, although much written evidence of the facts has not been produced. The use of original documents from the Military Hospital archive and other sources, such as second lieutenant Bartolomé Mestre's memoirs, cast some light into his unknown persona, which is still in need of a broader study.

Key words: Spanish Civil War, Palma de Mallorca Military Hospital, military health care, Manacor frontline, Falange, repression.

El protagonista de estas páginas es el capitán médico Vicente Sergio Orbaneja, al que distintas fuentes se refieren normalmente por su segundo apellido, uso que seguiré en adelante.¹ Orbaneja fue uno de los oficiales médicos destinados en el Hospital Militar de Palma de Mallorca en el verano de 1936. Como militar participó en algunos de los episodios de la guerra que más afectaron al hospital y la Sanidad Militar de la isla como fueron los combates en el frente de Manacor o la atención médica a los presos republicanos. El propio capitán médico destacó en su expediente militar su participación en la conspiración y en los primeros momentos de la sublevación de julio de 1936 en Mallorca.

Orbaneja fue también un connotado falangista. Era pariente cercano de José Antonio Primo de Rivera: el padre del fundador de la Falange, el general Miguel Primo de Rivera, era hijo de Inés Orbaneja y Pérez de Grandallana.² El capitán médico mantuvo cierta relación con otras personalidades del partido como Ramón Serrano Suñer o Dionisio Ridruejo. Su arraigo en la isla le permitió entablar relaciones con médicos, militares, círculos tradicionalistas y conocer a políticos republicanos. Y sobre todo desempeñó una misión importante en la creación de FET y de las JONS al actuar como intermediario entre Franco y Hedilla en 1937. Acabada la guerra, el régimen le confió cargos relevantes fuera de Mallorca (sucesivos gobiernos civiles y la jefatura de la Policía de Madrid).

Su actuación militar y política a partir de 1936 estuvo rodeada de incidentes y episodios oscuros. Su desempeño como organizador de la Sanidad Militar en el frente de Manacor fue cuestionado y tuvo que ser relevado. Recibió alguna amonestación disciplinaria y alguno de los hechos que intentó presentar como mérito para su expediente militar (una supuesta herida de bala en el frente) fue contestado incluso por uno de sus subordinados. Tuvo un papel importante en la represión política en Mallorca al comienzo de la guerra, según han repetido diversas fuentes sin aportar mayor información. Su trayectoria política posterior, que atravesó circunstancias también comprometedoras y alcanzó momentos de relevancia, se torció en 1941 y terminó abruptamente poco después al verse envuelto en un caso de corrupción.

Orbaneja es un personaje citado con frecuencia en la bibliografía, según se irá indicando más adelante. Aparece en las memorias de protagonistas destacados de la época (Ramón Serrano Suñer, Dionisio Ridruejo), en obras generales sobre la Guerra Civil y la Falange Española (Stanley Payne, Paul Preston o Joan Maria Thomàs), en libros de referencia sobre la guerra en Mallorca (Miquel Duran Pastor, Josep Massot i Muntaner) y relativos a la Sanidad Militar en la isla (José Tomas Montserrat). Los autores mencionados presentan a Orbaneja con un perfil siniestro y brutal, aunque normalmente no aportan mayores detalles sobre su carrera médica, militar y política, a pesar del relieve que tuvo en los acontecimientos mencionados y en los años posteriores. En otros casos (memorias de Bartolomé Mestre Mestre) se elude su nombre por discreción. Por ello resulta necesario profundizar en el conocimiento de su trayectoria (y la de otras figuras del estamento militar de la isla en 1936) y, en un plano más general, en la organización de la Sanidad Militar en Mallorca, asuntos

¹ Puede encontrarse también: Vicente Sergio de Orbaneja o Vicente Sergio Orbaneja y Castro.

² Los Orbaneja eran una familia acaudalada de Jerez de la Frontera. El abuelo del fundador de la Falange, Miguel Primo de Rivera y Sobremonte, contrajo matrimonio en Jerez con Inés Orbaneja en noviembre de 1862 y llegaron a sumar hasta once hijos en el curso de veinte años. GIL PECHARROMAN, J.: *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*, Madrid, 2003, p. 25.

que todavía no han sido objeto de un estudio de conjunto en la ya abundante bibliografía sobre la época.

Efectivamente, la bibliografía sobre la Guerra Civil en Mallorca se ha enriquecido de manera muy notable durante los últimos años gracias al trabajo de especialistas como Margalida Capellà, Arnau Company Mates, David Ginard i Féron o Juan José Negreira Parets, entre los más significativos. Los títulos relativos al impacto de la guerra en los municipios de la isla, la represión y las prisiones, el exilio, las biografías de políticos republicanos (como Emili Darder, Aurora Picornell o Heriberto Quiñones) y las memorias, diarios y testimonios de represaliados destacan entre las numerosas publicaciones.³ También se ha acometido la publicación de colecciones de fuentes documentales sobre la guerra.⁴ Un número más reducido de obras se ha referido a aspectos militares y organizativos de las nuevas autoridades nacionales, como los combates en Manacor o la situación en la isla de Cabrera. Con todo, la Sanidad Militar y el papel central del Hospital Militar de Palma siguen siendo asuntos poco conocidos y tratados.⁵

Este trabajo pretende arrojar luz sobre el origen, el auge y la caída de Orbaneja, tomando como eje principal su carrera militar y su desempeño en el Hospital Militar de Palma durante los años de la Guerra Civil. Al mismo tiempo, busca situar al personaje en el contexto de la Sanidad Militar de Mallorca durante episodios como el alzamiento militar y los días inmediatos, los combates en el frente de Manacor y la represión de la oposición (visitas a presos, asistencia a ejecuciones). Por último, la trayectoria de Orbaneja sirve para poner en relación los sucesos de la isla en 1936 con la dinámica militar, política e ideológica del resto de la España nacional hasta los primeros años del franquismo.

Para ello he utilizado fundamentalmente fuentes primarias procedentes de los archivos militares: documentación administrativa inédita del propio Hospital Militar de Palma y los expedientes personales de los oficiales y personal militar del Hospital y la Sanidad Militar depositados en el Archivo General Militar de Segovia (AGMS) y en el Archivo General Militar de Ávila (AGMA). He completado y contrastado esa información de archivo con las referencias bibliográficas que cito en cada caso. Especialmente importantes para el caso de Orbaneja han sido las memorias de Bartolomé Mestre Mestre, *¿La última palabra? Mallorca 1936-1939. Memorias de un soldado médico*, publicadas en 1976. Por otra parte, este artículo es una adaptación de varios capítulos de mi libro *El Hospital Militar de Palma de Mallorca y la Sanidad Militar durante la Guerra Civil (1936-1939)* que escribí en 2012, pendiente de publicación.⁶

3 Ver por ejemplo el extenso catálogo de las colecciones *Quaderns d'Història de les Balears* (dirigida por David Ginard i Féron) y *La Guerra Civil a Mallorca, poble a poble*, ambas de Edicions Documenta Balear.

4 Lleonard Muntaner, Editor ha publicado varios volúmenes de la colección Fuentes Documentales de la Guerra Civil en Baleares (dirigida por Juan José Negreira Parets) aunque esta serie parece interrumpida.

5 Los autores que más han publicado sobre este asunto, aunque de una manera parcial, han sido José Tomas Montserrat y José María Rodríguez Tejerina, ambos médicos, que aparecen citados oportunamente a continuación. Este último es el autor de *Medicina y Guerra Civil en Mallorca*, obra que lamentablemente permanece inédita. Se trataría de una "síntesi de tot el que se sap sobre el tema, augmentada amb una pila de dades de primera mà-procedents d'arxius, de memòries inèdites i d'informacions orals", según MASSOT i MUNTANER, J.: *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*, Barcelona, 1990, p. 59.

6 Ese libro se basa a su vez en el trabajo mecanografiado de 84 páginas que deposité en el Hospital Militar de Palma en 1992, cuando realizaba allí mi servicio militar. Su director, el coronel médico Federico Quintana, me encargó

El Hospital Militar de Palma, institución castrense hoy desaparecida, ocupaba parte del solar del antiguo convento de Santa Margarita, fundado en el siglo XIII y desamortizado en 1836, en la esquina de las actuales calles de los Olmos y de San Miguel.⁷ Su inauguración oficial se produjo en 1847 y su primer director fue el coronel Fernando Weyler Laviña. En 1881 se realizó una importante reforma para el alojamiento de una comunidad de Hijas de San Vicente de Paúl, que se mantuvo durante décadas, en cumplimiento de un Real Decreto que dispuso su inclusión en la red de hospitales militares. En 1908 se proyectó la construcción de un barracón para albergar los coches Lohner que hasta la fecha se guardaban en Inca. En 1930 se planeó la construcción de un lavadero mecánico de ropa y en 1932 una reforma para la instalación del gabinete y laboratorio de radiografía. Las circunstancias de la Guerra Civil (llegada de los heridos del frente de Manacor, ingreso de los naufragos del crucero Baleares, bombardeos republicanos) desbordaron la capacidad del viejo edificio y hubo que acometer importantes obras de ampliación y mejora de las instalaciones, incluida la construcción de un refugio antiaéreo. Un relato general de aquellos años en el Hospital es el que ofreció la superiora de las Hermanas de la Caridad, sor Oliva Abad.⁸

Durante mucho tiempo la espléndida iglesia gótica de Santa Margarita se utilizó como parque de vehículos y almacén del cuerpo de Ingenieros de la plaza, con su interior dividido en estancias por medio de paramentos de tapial. En 1949 fue declarada Monumento Histórico-Artístico Nacional y restaurada. A partir de los años cincuenta del siglo pasado se realizó la transformación de las fachadas del hospital en las calles de los Olmos y de San Miguel, que dieron al edificio el aspecto exterior contemporáneo. Sin embargo en la actualidad el edificio ya no alberga la desaparecida institución del Hospital Militar y en su lugar acoge el Centro de Historia y Cultura Militar de las Baleares y otras dependencias administrativas civiles.

una investigación histórica sobre la institución y la Sanidad Militar durante la Guerra Civil. Utilicé la documentación que encontré en el archivo administrativo, la biblioteca y otras dependencias del hospital, así como la que hallé (y posiblemente salvé) en unas circunstancias a las que me refiero en mi libro. La documentación original procedente del Hospital constituye el material fundamental de esa investigación. La mayoría de los documentos originales que cito en este artículo son los que transcribí y estudié en 1992, y de los que conservo copia en muchos casos. Esta documentación debe de formar parte actualmente de los fondos del Archivo Regional del Centro de Historia y Cultura Militar de las Baleares, emplazado precisamente en las dependencias del hoy desaparecido hospital. Unos veinte años después, cuando rehice y amplíé mi trabajo original hasta darle forma de libro, los documentos del antiguo del Hospital Militar todavía no se habían catalogado en el nuevo archivo histórico. Por esa razón, ni fue posible entonces su nueva consulta, ni me resulta posible dar la referencia actual de los que cito a continuación. A esa colección documental añadí los expedientes personales de Orbaneja y los demás oficiales médicos que pueden consultarse en los Archivos Generales Militares de Segovia y Ávila.

7 Sobre los orígenes y evolución del Hospital Militar ver entre otros: BARCELO CRESPI, M.; ROSSELLO BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad medieval mediterránea*, Palma de Mallorca, 2006, p. 349-356; QUIROGA CONRADO, M.: *Santa Margalida de Palma, de monasterio agustino a hospital militar, siglos XIII-XX*, Madrid, 2014; RODRIGUEZ TEJERINA, J.M.: "El Hospital Militar de Palma de Mallorca durante la guerra civil", *Medicina Balear*, Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca, vol. VII, núm. I, enero-abril 1992; "Orígenes del Hospital Militar de Palma de Mallorca", *Medicina Balear*, Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca, vol. IX, núm. 2, 1994; ROSSELLO LLITERAS, J.: *Constituciones del Monasterio de Santa Margarita*, Palma de Mallorca, 1983, p. 3-4; DE YSASI, R.: *Palma de antaño. A través de un cristal*, Palma de Mallorca, 1998, p. 89, 143 y 144 (con dibujos fechados en 1907).

8 ESCRIBANO, E.: *Por Jesucristo y por España. Las Hijas de la Caridad de la provincia española en trescientos veinticinco hospitales de sangre durante la Cruzada Nacional*, III, Madrid, 1941-1942, p. 331-336. Sor Oliva no mencionó a Orbaneja.

Los oficiales médicos del Hospital militar al comienzo de la Guerra civil

Los oficiales médicos con mando en el hospital y en la Sanidad Militar de Mallorca en 1936-1939 fueron: el director del Hospital y jefe de Sanidad Militar, teniente coronel médico Ramón Anglada Fuxá; los comandantes médicos Antonio Grau Pujol, Eusebio Gimeno Sainz y Ángel Ortega Montealegre; los capitanes médicos Vicente Sergio Orbaneja y Antonio Rosell Santomá, así como el capitán de Sanidad Militar Antonio Obrador Barceló. El comandante médico Ortega se incorporó al hospital el 19 de julio de 1936, cuando la sublevación militar le sorprendió disfrutando en Mallorca de un permiso de verano mientras era director del Hospital Militar de Mahón; luego tuvo el mando de la tropa de Sanidad Militar. El capitán médico Rosell estuvo vinculado al establecimiento pero no fue destinado formalmente al mismo hasta terminada la guerra. El capitán Obrador fue el secretario de la jefatura de Sanidad Militar durante todo el tiempo de la guerra.⁹

Entre los oficiales mencionados, los únicos mallorquines eran el comandante médico Grau (de Inca) y el capitán Obrador (de Felanitx). El director del Hospital, Anglada Fuxá, era menorquín; Rosell, catalán; Gimeno, de Valladolid; Ortega era natural de Brihuega (Guadalajara) y Orbaneja nació en La Granja de San Ildefonso (Segovia). Los baleares y el catalán estudiaron Medicina en la Universidad de Barcelona; Gimeno en Valladolid, Ortega en Madrid y Orbaneja en Salamanca.

Todos los oficiales médicos mencionados tuvieron en común una intensa carrera militar en Marruecos a lo largo de las dos primeras décadas del siglo pasado, lo que tuvo que proporcionarles una gran experiencia y conocimiento directo de la medicina de guerra durante su primera etapa profesional. Es posible que algunos de ellos ya se hubieran conocido entre sí en África antes de coincidir en Palma de Mallorca. Por circunstancias tales como sus orígenes familiares, el matrimonio con mallorquinas (caso de Orbaneja) o haber cumplido en Mallorca destinos anteriores (idem), la mayoría de ellos se encontraba en la isla cuando estalló la Guerra Civil. Con la excepción de Orbaneja, pronto llamado a desempeñar importantes cargos políticos fuera de la isla, este grupo de oficiales permaneció en Mallorca tras la guerra y mantuvo su vinculación con el Hospital Militar hasta su retiro por cumplimiento de la edad reglamentaria. A lo largo del conflicto muchos de ellos también estuvieron destinados en el frente fuera de la isla: Anglada organizó el servicio sanitario militar de Menorca tras su ocupación; Grau estuvo en la Zona Centro entre 1937 y 1939 (Hospitales Militares de Griñón y Pinto en Madrid) y se le encomendó la fundación de la *Revista Española de Medicina y Cirugía de Guerra*; Rosell fue jefe de sanidad de la columna expedicionaria que tomó Menorca y luego fue jefe de Sanidad de la División 58 en el frente de Castellón; Ortega fue destinado al Norte (director del Hospital Militar de Mondáriz) y luego al frente de Aragón. Un caso especial fue el del comandante Grau, que en 1943 fue destinado a la Legión Española de Voluntarios (Legión Azul). En el frente ruso asumió la dirección del hospital de campaña en Jamburg y del Hospital Español de Riga hasta la disolución de la Legión Azul. Tras regresar a Mallorca se retiró del Ejército de manera anticipada en 1944.

⁹ Ver los expedientes personales de los siguientes oficiales médicos: R. Anglada Fuxá (AGMS, sección GU, legajo A-569) A. Grau Pujol (AGMS, sección CG, legajo C-357), E. Gimeno Sainz (AGMS, sección CG, legajo J-74) A. Ortega Montealegre (AGMS, sección CG, legajo O-72-30) A. Rosell Santomá (AGMS, sección CG, legajo R-263) y A. Obrador Barceló (AGMS, sección 6, legajo O-2).

Durante las primeras semanas del conflicto varios de ellos formaron parte de las distintas columnas que salieron desde Palma para controlar todos los núcleos de la isla y reducir los focos de resistencia republicana, acciones que prácticamente enlazaron con las operaciones en el frente de Manacor al producirse el desembarco del comandante Bayo a mediados de agosto. Como se verá a continuación, Orbaneja fue uno de ellos, acaso el más destacado por su involucración personal en la sublevación militar. También fue el caso de Rosell, que estuvo con la columna del comandante Cerdó en Sóller (22 de julio), con el comandante Rovira en Andratx (23 de julio), con el teniente coronel Garrido de Oro en Inca, Santa Margarita, Artá, Capdepera, Son Servera y Manacor (29 de julio), con el teniente coronel Ferrer en Lluchmajor, Campos, Felanitx, Porreras, Montuiri, San Juan y Algaida (31 de julio) y con el comandante Esquivias en Campos (13 de agosto). Desde allí se trasladó, tres días después, al frente de Manacor.

Junto a los mandos mencionados hubo otros oficiales, alféreces y suboficiales médicos destinados en el Hospital y la Sanidad Militar de Mallorca durante la guerra según se desprende de diversos documentos administrativos del Hospital: el alférez de Sanidad Militar Ramón García Rojo, el teniente médico asimilado Juan José Pieras Alegre, el teniente médico de complemento Miguel Manresa Andreu, los alféreces médicos de complemento Bartolomé Mestre Mestre, Guillermo Barceló Barceló, Natalio Comas Rotger, Santiago Forteza Forteza, Mateo Palmer Ferrer, Pedro Antonio Sabater Tous, Antonio Tous Lladó y Juan Vidal Miralles, así como el brigada médico de complemento Andrés Galmés Gomila, el farmacéutico de complemento Juan Nigorra Reinés y varios practicantes militares y de Farmacia. Merece la pena destacar aquí el caso de B. Mestre Mestre, autor del valioso y original testimonio *¿La última palabra?: Mallorca 1936-1939. Memorias de un soldado médico*,¹⁰ obra publicada en 1976 de la que extraigo e interpreto algunos pasajes relevantes por su relación con Orbaneja.

El expediente militar de Vicente Sergio Orbaneja

Según la *Hoja de servicios*, Vicente Sergio Orbaneja nació en Segovia en 1902, hijo de Emilio Sergio y Pilar Orbaneja Castro.¹¹ En 1923 se licenció en Medicina y Cirugía por la Universidad de Salamanca y ese mismo año se presentó como recluta en la Caja de Valladolid. En febrero de 1924 ingresó por oposición en la Academia de Sanidad Militar, en Villaviciosa de Odón, con el grado de alférez médico y en julio de 1924 ascendió a teniente médico.¹²

En 1924, tras terminar las prácticas de fin de curso en la Academia, fue destinado por primera vez a Mallorca. Ese mismo año pasó a las fuerzas regulares indígenas de Melilla y, en 1925, al Tercio Extranjero. Participó en diversas acciones de guerra, a veces bajo el mando de los entonces coroneles Francisco Franco y Manuel Goded, así como en

¹⁰ MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra? Mallorca 1936-1939. Memorias de un soldado médico*, Palma de Mallorca, 1976.

¹¹ TOMAS MONTSERRAT, J.: *Médicos y sociedad, Mallorca, 1936-1944*, Palma de Mallorca, 1991, p. 25. Dice que Vicente Sergio de Orbaneja nació en la localidad segoviana de San Ildelfonso.

¹² *Hoja de servicios del comandante médico Vicente Sergio Orbaneja*, Archivo General Militar de Segovia, sección CG, legajo S-200. Las hojas de servicio se confeccionaban con declaraciones juradas de los propios interesados que hacían un relato cronológico de los sucesivos destinos y hechos más relevantes de su carrera militar. Al final de este artículo se transcribe como anejo la parte correspondiente a los años de la Guerra Civil y posteriores.

el desembarco de Alhucemas. En 1926 estuvo en la harka de Melilla y participó en operaciones de la columna del general Manuel González Carrasco y fue escolta del Alto Comisario del Protectorado, José Sanjurjo. En 1928 pasó a la comandancia de Sanidad Militar de Ceuta. Recibió varias condecoraciones por estas campañas: la Cruz de 1ª clase de María Cristina, la Medalla Militar de Marruecos y la Cruz de 1ª clase del Mérito Militar con distintivo rojo.

En 1928 fue destinado al Grupo de Ingenieros de Mallorca. Contrajo matrimonio con María del Carmen Ysasi González, perteneciente a un familia de militares tradicionalistas.¹³ Durante los años siguientes, como vocal médico de la Junta de Clasificación y Revisión, se encargó del reconocimiento de reclutas en las Cajas de Ibiza y Palma. En 1930 ascendió a capitán médico y realizó en Madrid un curso de especialización en radiología. En 1931 fue destinado al Hospital Militar de Mahón y luego al Grupo Mixto de Artillería nº 1 en Palma. Tomó parte en varias maniobras en Pollensa, Ses Salines y Son Serra de Marina. En 1934 tuvo dos meses de asuntos propios y viajó a Francia e Inglaterra.

En el año 1934 (como puede leerse también en las hojas de servicios de los otros oficiales médicos aquí citados), se hizo constar una declaración en virtud del artículo 1 del Decreto de 19 de julio de 1934, D. O. nº 1654, por la que manifestaba que *“no pertenece en la actualidad en ningún concepto como socio, afiliado o adherido a ningún centro, partido, agrupación o entidad de carácter sindical o societario, tenga o no aquella índole, quedando enterado de que este informe tiene el mismo valor que el que afecta a un asunto de servicio y que la inexactitud de su contenido producirá los efectos con arreglo al Código de Justicia Militar”*.

El capitán médico Orbaneja realizó con aparente normalidad actividades de corte académico en la capital balear tan solo unos días antes del alzamiento militar. Efectivamente el capitán médico participaba, a principios de julio de 1936, en un curso sobre gases de combate y el 14 del mismo mes dictaba una conferencia titulada *Acción de los gases de guerra desde el punto de vista biológico y defensa contra estos gases*.

De las calles de Palma al frente de Manacor

Durante el periodo anterior a la sublevación, Orbaneja frecuentaba la tertulia del café Alhambra de Palma, donde coincidía con su compañero el capitán médico Rosell y con destacados políticos e intelectuales de la isla, a los que pronto volvería a ver en circunstancias muy distintas, como figura más adelante. Bajo esas actividades académicas y de esparcimiento latía en realidad su participación en la conspiración militar. El propio Orbaneja añadió como méritos en su hoja de servicios que *“formó parte antes del Movimiento Nacional de la Junta de Jefes y Oficiales que por orden Superior existía en la plaza, al objeto de preparar el actual Movimiento Nacional”* y destacó que el 19 de julio no solo acompañaba a los sublevados en las calles de Palma (*“el único médico que iba con ellas”*), sino que participaba en la asistencia y evacuación de las primeras víctimas y tomaba *“parte en el asalto de los objetivos que señaló el mando”*.

13 Un hermano suyo, José Francisco Ysasi González, fue comandante y primer jefe del Tercio de Requetés Cristo Rey, unidad que se distinguió en los frentes de Aragón, Ebro y Castellón. Posteriormente fue presidente de la Hermandad de Antiguos Combatientes de Tercios de Requetés de Baleares.

Orbaneja también hizo constar su colaboración con la Legión de Mallorca, como oficial médico de la misma. B. Mestre recordó cómo en los primeros momentos de la insurrección se organizó una “*legión de voluntarios*” (la Legión o el Tercio de Mallorca) en la plaza de toros de Palma y que “*de la parte sanitaria se cuidaría don Vicente Sergio de Orbaneja [sic], un hombre de extraño historial*”.¹⁴ No será esta la única referencia a la controvertida personalidad de Orbaneja en las memorias del alférez médico. A continuación Orbaneja se unió al comandante Vilanova en Manacor para “*reducir a los Carabineros que oponían resistencia al Movimiento Nacional*” (21 de julio) y al comandante Feliu en Esporlas y Establiments (26 de julio).

Los hermanos Villalonga dejaron sendos testimonios periodísticos sobre la actuación del capitán médico en los primeros momentos de la sublevación militar.¹⁵ Por una parte, resulta muy reveladora la alusión que el militar y escritor Miguel Villalonga hizo sobre la actuación de Orbaneja el 19 de julio, en el artículo *En las primeras veinticuatro horas. Crónica retrospectiva*, publicado en *Destino* en julio de 1941. Tras recordar cómo un Orbaneja “*sonriente*” dispuso la orientación del armamento pesado contra cierto edificio en los alrededores del Gobierno Civil de Palma, “*por si acaso*”, M. Villalonga indicó “*yo no puedo dar ahora cuál era ese edificio. Pero el actual Jefe Superior de Policía en Madrid tiene muy buena memoria, y es quizás uno de los hombres que mejor conocen la historia subterránea y angustiosa de aquellas puestas en marcha del Movimiento Nacional*”. Por otra parte, Lorenzo Villalonga dedicó el artículo *Cultura y disciplina*, publicado en *La Última Hora* del 17 de diciembre de 1936, “*al Dr. S. de Orbaneja, Vieja Guardia*”.

El desembarco de las tropas republicanas en Porto Cristo, el 16 de agosto, supuso el reto más importante para la Sanidad Militar en Mallorca. El sistema hospitalario del frente tenía tres escalones: los hospitales municipales ya existentes (en Manacor y Artá), los improvisados hospitales de sangre y, por último, los botiquines de urgencia junto a las líneas de fuego. Así mismo existía un servicio de evacuaciones desde la zona de combates a Manacor y de allí al Hospital Militar de Palma. Junto a las tropas de Sanidad Militar, existía también el apoyo de personal civil de la Falange, incluidos médicos y enfermeras voluntarias, bajo mando militar.

El 16 de agosto Orbaneja llegó a la zona de Porto Cristo como jefe de sanidad de la columna del teniente coronel Martínez de Tejada. Al día siguiente, cuando las tropas de Martínez de Tejada y del teniente coronel Llompart avanzaron sobre Porto Cristo tuvo lugar un combate junto a las cuevas de Hams, donde Orbaneja fue “*herido leve*” por una bomba de la aviación enemiga. A pesar de la herida, Orbaneja no abandonó su puesto y siguió organizando la evacuación de las bajas producidas, según él mismo escribió en su hoja de servicios. A partir del día 18, por orden del coronel Ramos Unamuno, se desplazó a Manacor para hacerse cargo de la Sanidad Militar de la localidad y de un sector del frente.

Las tropas falangistas en Manacor llegaron a contar, durante la etapa de mando de Orbaneja, con un hospital propio conocido como La Torre. Este hospital fue suprimido por Rosell en aras de una mayor racionalización de los equipos médicos, que quedaron

¹⁴ MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?...*, p. 41.

¹⁵ MASSOT i MUNTANER, J.: *El primer franquismo a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*, Barcelona, 1996, p. 267, 286.

concentrados en el Hospital Municipal y el hospital de sangre de la calle de Oleza, con el apoyo de unos equipos que dirigían los doctores Pedro Alcover y Damián Deyá. Bajo las órdenes de Orbaneja también estuvo el alférez de complemento Miguel Manresa Rotger, a cargo de un hospital de campaña en el frente de Son Servera, entre el 19 de agosto y el 1 de septiembre.

Jaume Vidal Alcover, entonces un niño de 13 años, publicó en 1980 la obra *Dues rondalles farcides i altres narracions*, en la que relató sus recuerdos de aquellos días: el hospital de la calle de Oleza, el trabajo de su hermana (Dolores, de veinte años) como voluntaria junto al doctor Alcover, el ambiente de agitación en las calles y la presencia de Orbaneja.¹⁶

Sin embargo, como resultado de una visita de inspección al frente por parte del teniente coronel médico Ramón Anglada (jefe de Sanidad Militar y director del Hospital Militar de Palma) Orbaneja fue sustituido por el capitán médico Antonio Rosell. El día 24 Orbaneja asumió como subordinado los servicios sanitarios del sector de Artá y Son Servera, mientras Rosell introducía cambios sustanciales en los de Manacor, pues su funcionamiento no era el adecuado.

Tras el reembarque y retirada de las tropas de Bayo, el 5 de septiembre, Orbaneja fue el encargado de incautar el material sanitario abandonado en tierra por las tropas republicanas para entregarlo a la jefatura de Sanidad Militar.

La herida en el bombardeo de Artá

La documentación del hospital y los testimonios disponibles permiten seguir con detalle los pasos de Orbaneja en Artá y, de nuevo, su actuación conflictiva. En Artá hubo dos hospitales durante los combates: el hospital civil (en la calle de Trispolet) y el hospital de sangre de la Casa Bellpuig. De acuerdo con su hoja de servicios, en algún momento hubo también un “*hospitalillo de sangre*” en Son Servera, a cargo de un soldado movilizado (posiblemente el mencionado Miguel Manresa). En Artá y Son Servera funcionaron además otros servicios de campaña con el apoyo del médico civil voluntario Juan José Pieras Alegre “*jefe de equipo quirúrgico de Falange Española en el sector de Artá*”. En estos hospitales se atendió tanto a los heridos llegados del frente como a los civiles que resultaron heridos en el bombardeo de la villa que tuvo lugar el 31 de agosto de 1936.

Ese día Orbaneja “*fue herido menos grave en Artá por una bomba de aviación que causa veinte bajas, ocupándose de la curación de estas bajas y de su evacuación*”. Añade su hoja de servicios que “*terminada la cual se evacuó a Palma para atender a su propia curación, no hospitalizándose a voluntad propia y regresando al frente a las 72 horas de haber sido herido, continuando su curación mientras prestaba servicio*”. Parece que Orbaneja quiso dejar bien claro que solo aceptó su evacuación a Palma una vez terminada su misión en Artá y que regresó a su puesto en el frente tan pronto como pudo, tal vez para compensar su deficiente actuación anterior como jefe en Manacor. En su ausencia, el alférez médico Miguel Manresa asumió temporalmente la jefatura de Sanidad Militar en Artá.

¹⁶ Ver un resumen de esta obra en MASSOT i MUNTANER, J.: *Els escriptors i la guerra civil a les Illes Balears*, Barcelona, 1990, p. 130: “*Ell [Jaume Vidal] també havia d’anar a l’hospital, el metge director del qual tenia molta por a les bombes, i corria a lloure per la plaça de Sa Bassa, on veia les formacions de soldats i coneixia militars que els feien por, com el comandant Esquivias, que va manar les operacions de campanya als primers dies*” y, ya en boca del propio Vidal: “*un tal Orbaneja que corria per allà i era metge militar*”.

Este bombardeo resultó un caso de “fuego amigo”, según ha explicado Massot i Muntaner.¹⁷ En un primer momento, la propaganda nacional lo atribuyó a aviones de la República pintados con los distintivos nacionales. Pero en los informes de la época ya se mencionaba que había sido causado por un bombardero italiano, pintado efectivamente con los distintivos de la aviación nacional, que por error arrojó dos bombas y destruyó tres casas en el centro de la villa. Existen otras versiones sobre este bombardeo, que no mencionan a Orbaneja,¹⁸ incluido el relato que me hizo Nicolau Caselles.¹⁹ Por su parte, Juan Negreira ha publicado la versión propagandística inicial de los hechos y otros detalles del bombardeo.²⁰

Joan Moyà Amorós, que perdió a su padre en el bombardeo de Artá y resultó herido leve a pesar de encontrarse en la casa sobre la que cayó uno de los proyectiles, publicó un testimonio sobre esta tragedia en el que aparece Orbaneja atendiendo a los heridos. De manera muy gráfica se refirió a la presencia del capitán médico en el hospital de la Casa Bellpuig: *“Ets ossos de s’espatala dreta m’arribaven a ses orelles. I tastanajant de bon de veres, me dugueren a ca’s Marqués i allà es capità Orbaneja mésvergà cop i me posà de qualsevol manera ets ossos a son lloc”*.²¹

El bombardeo del 31 de agosto ocasionó muchas víctimas, la mayor parte mortales. Orbaneja mencionó *“veinte bajas”* en su expediente. Entre la documentación del Hospital Militar se encuentran partes con los ingresos en los hospitales de campaña en Artá. Si se da por sentado que todos los ingresados ese día lo fueron como consecuencia de las

17 MASSOT I MUNTANER, J.: *Els bombardeigs de Mallorca durant la guerra civil (1936-1939)*, Barcelona, 1998, p. 49-52.

18 MOREY SUREDA, J.: *Artá. Llarg camí cap al desastre*, Palma de Mallorca, 2016, p. 370-374. Una versión novelada, y distinta, de este hecho puede leerse en la novela de DALMAU, L.: *La noche del diablo*, Barcelona, 2009, p. 77: *“La noche anterior la villa había sufrido un terrible raid aéreo republicano que había causado una docena de víctimas. Al parecer, dos aviones marxistas habían tenido la osadía de pintar sus fuselajes con la insignia nacional y, aprovechando el entusiasmo de las gentes que salieron a recibirles, habían arrojado su carga mortífera”*.

19 Nicolau Casellas Flaquer (Artá, 1929) fue testigo de los hechos. En la entrevista que mantuve con él en Sa Cabaneta en agosto de 2009 recordó que aquel día estaba jugando en la Plaça de Sa Carn con otros niños. Vieron cómo la aviación se aproximaba por el lado este de la villa pero, al divisar los distintivos nacionales de los aparatos, los vecinos no se escondieron y permanecieron en la calle aplaudiendo la llegada de la aviación nacional. Lanzaron entonces dos bultos que parecían sacos con propaganda nacional. Los niños corrieron hacia el lugar donde iban a caer. El pequeño Antonio Bauzá, una de las víctimas mortales, se había adelantado hasta la esquina e indicaba a los demás que fueran hacia allí. De pronto se produjeron las explosiones, primero en el carrer Recte y después en el carrer de Sa Plaça (actual Reverendo Sancho de La Jordana) sobre la tienda de la familia Moyà. Tras la destrucción y el desconcierto inicial, las tropas acordonaron el lugar y comenzaron las labores de rescate y desescombro. Casellas añadió que su tío Rafael “Pansacola”, que tenía una carpintería en la Calle Recta, se salvó mientras limpiaba su taller y apareció tras la explosión con el pelo chamuscado, pero un vecino que le ayudaba murió en el bombardeo.

20 NEGREIRA PARETS, J.: *Mallorca 1936. La sublevación militar y el desembarco republicano*, Palma de Mallorca, 2006, p. 325: *“Nuestra aviación atacó eficazmente el frente enemigo (Diario de operaciones de la 4ª Agrupación Artillera) y la defensa antiaérea activa señala este día cómo dos aviones marxistas pintados con los colores nacionales bombardearon la indefensa villa de Artá con bombas de gran potencia, causando muchos destrozos en las casas y once muertos y tres heridos (Diario de operaciones de la Defensa Antiaérea). A saber: María Angela Genovart Nicolau, Jerónimo Ferrer Juan, Gabriel Ginart Moll, Gabriel Moyà Amorós, Catalina Pomar Vaquer, José Picó Forteza, Margarita Fuster Fuster, Margarita Fuster Aguiló, Antonio Bauzá Fuster, Rosa Pellicer Vives, Magdalena Egea Pellicer, muertos. Los heridos fueron Teresa Fuster Fuster, Andrés Bauzá Fuster y María Torres Masanet (Relación de bombardeos marxistas). Las fuerzas de Ingenieros que acudieron a Artá se dedicaron al desescombro regresando a Poca Marina para proseguir la obra de fortificación (Diario de operaciones del Grupo de Ingenieros)”*.

21 MOYA AMOROS, J.: *Bellpuig*, Artá, 22 de diciembre de 1990. Incluye el testimonio de Joan Moyà y dos fotografías del suceso.

bombas (no pueda descartarse que alguno llegara evacuado desde el frente) hubo once muertos (diez ingresaron ya fallecidos y uno falleció días después en Palma) y ocho heridos. Así, un informe del alférez médico Miguel Manresa indica que ese día ingresaron en Artá 19 personas, diez de ellas cadáver, todas por “*metralla y enterramiento*”. Entre ellas, María Angela Genovard, la Sra. Fuster (esposa del falangista Bonín), Jerónimo Febrer y otros siete fallecidos civiles cuyo nombre no menciona. En cuanto a los heridos, a excepción de Orbaneja y del falangista Juan Bonín Aguiló, los ingresados que menciona son también civiles: Teresa y Margarita Fuster Fuster, y los hermanos Antonio y Andrés Bauzá Fuster, de siete y seis años, gravemente heridos (el primero con “*herida en la región tibial en el tercio inferior, grave*”, y el segundo con “*herida explosiva con arrancamiento de rótula en pierna izquierda, muy grave*”). Varias personas, como las hermanas Fuster y los pequeños, fueron evacuados a hospitales de Palma. Uno de los hermanos, Antonio, falleció el 2 de septiembre en el Hospital Militar de Palma (“*por herida de arma de fuego*”, según puede leerse en el libro *Registro de Enfermos*). Otros heridos permanecieron en el hospital de sangre de Artá y otros pasaron a sus domicilios.

Hospital Sangre Artá. Relación de bajas que han sido atendidas en este Hospital en el día 31 del actual. 31 VIII 36. Juan Bonín Aguiló, 25 años, falangista, grave, evacuado Palma. Teresa Fuster Fuster, 57 años, grave, evacuada Palma. María Torres Masanet, 31 años, leve, sin evacuar pasa a domicilio. Antonio Bauzá Fuster, 7 años, menos grave, evacuado Palma. Andrés Bauzá Fuster, 7 [corregido: 6] años, muy grave, evacuado Palma. Margarita Fuster Fuster, 33 años, muy grave, evacuada Palma. Onofre Mulet Mas, ingeniero, leve, s.c. sigue Hospital Sangre Artá. Vicente Sergio de Orbaneja, Capitán Médico Sanidad Militar, leve, s.c. evacuado Palma. María Angela Genovard, ingresa cadáver, pasa cementerio, lo mismo que esposa falangista Bonín (Sra. Fuster) Jerónimo Febrer y siete cadáveres de paisano cuyos nombres desconocemos. Todas estas bajas han sido producidas por metralla y enterramiento. Margarita Llitéras Melis, 19 años, leve, pasa domicilio Artá. Jefe Sanidad Militar (accidental) Alférez Médico. [Firmado] Miguel Manresa.

Otra nota manuscrita del alférez Manresa, remitida al capitán Rosell el mismo día de los hechos, da más detalles sobre la herida de Orbaneja, dando por sentado que el capitán médico se ausentaría apenas un día como consecuencia de su “*pequeña herida contusa en un codo, de carácter leve*”:

31-VIII-36. Sr. Rosells [sic] Capitán Médico. Debido a que en el día de hoy ha sido bombardeada esta plaza por la aviación y habiendo sufrido el Capitán Médico Orbaneja una pequeña herida contusa en un codo, de carácter leve, ha pasado a Palma. Por dicho motivo el Capitán Orbaneja me ha encargado provisionalmente de la dirección de este Hospital de Sangre hasta su regreso que, con seguridad, será mañana pues la lesión que sufría es leve. Le saluda atentamente y siempre a sus órdenes. El Alférez Médico. [Firmado] Miguel Manresa.

A pesar de la poca entidad de la herida, esta lesión acabó provocando un enfrentamiento con el alférez médico Bartolomé Mestre en el Hospital Militar de Palma, cuando el capitán médico ya se encontraba en la capital mallorquina. Orbaneja le solicitó la expedición un certificado de su herida como si fuera de bala. Mestre narró este incidente:²²

Me enseña un brazo con la sombra amoratada de un forúnculo y dice secamente que certifique que le he visto una cicatriz de bala. Me alegro de no ser quien para certificar nada. No tengo atribuciones. Soy un alférez y sin órdenes expresas de mis Jefes, no puedo inmiscuirme en problemas que no me atañen. ¿Cómo te atreves a pedirme que certifique que un forúnculo es una cicatriz de bala? No valen coacciones, hombre fornido; con tu pistola has producido

22 MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?...*, p. 155-156.

heridas que jamás podrán cicatrizar. Las brechas producidas por tus balas las cubre la tierra para que los buitres no las ensanchen a picotazos. ¿Por qué pretendes que ensucie mi pluma con falacias? Sabes que yo no puedo extender certificados. Si pretendes ser un herido de guerra, vete al frente, sal de la trinchera y adelántate. Pero eres un cobarde. Lucen tres estrellas y tus apellidos se han vuelto espurios. ¡No te importa España!

-Extienda un certificado.

-No estoy autorizado para extenderlo.

-Pero lo estará si se lo ordeno.

-Solamente podré decir que se me ha obligado a escribir lo que se le ocurra dictarme.

-Plénselo bien...

Me dio la espalda. Ya lo he pensado. Me alegro de ser alférez. Probablemente me matarías si fuera un paisano. Pero soy un oficial del ejército al que tú deshonras.

El episodio concluye cuando Mestre informa del incidente al director del Hospital Militar, teniente coronel Anglada, y encuentra su apoyo y comprensión.

Orbaneja y la represión en Mallorca

Tras los combates de Manacor se abrió una etapa que duró hasta marzo de 1937. Orbaneja estuvo destinado en Inca como jefe de Sanidad Militar en el sector de Inca, Pollensa, Santa Margarita y Artá, entre 15 de septiembre y 15 de octubre de 1936. De regreso en Palma, pasó al Regimiento de Artillería nº 1, asumió la inspección médica de las cárceles militares y se ocupó de la inspección e instrucción médica de Falange Española “y demás milicias”, así como de la formación de enfermeras en el Hospital Militar.

A sus cargos militares sumó en noviembre de 1936 la condición de miembro del directorio del Sindicato Gremial de Médicos y Odontólogos. Esta corporación fue creada tras la supresión del Colegio Oficial de Médicos de Baleares como una medida de la revolución nacional-sindicalista y estuvo presidida por el destacado médico falangista militarizado Mateo Palmer Ferrer.²³

A pesar de la aparente mayor calma de esta etapa, el capitán médico tuvo un problema disciplinario. Entre la documentación del Hospital existe un parte con la siguiente amonestación:

Comandancia Militar de Baleares. Estado Mayor. Negociado 2º de E.M. nº 1. El Comandante militar de Pollensa, en escrito de 20 del actual, me comunica que el capitán médico don Vicente Sergio Orbaneja, Jefe de Sanidad del sector en que está incluido dicho pueblo, se dirigió en escrito que en copia se acompaña, al capitán de la 2ª Compañía del 2º batallón del Regimiento Infantería Palma nº 36, ordenándole que el cabo del botiquín se incorporara a Inca, y como ello, además de no ajustarse a las normas reglamentarias, supone una incorrección, sírvase ordenar al referido capitán médico que en lo sucesivo se ajuste a los

23 TOMAS MONSERRAT, J.: *El Colegio de Médicos de Baleares (1882-1982)*, Palma de Mallorca, 1985, p. 106, 107 y *Médicos y sociedad...*, p. 23-25 y 67, aporta datos interesantes sobre esta faceta: Orbaneja era también inspector de sanidad municipal, a los 28 años se trasladó a Palma y se inscribió en el Colegio de Médicos con número 458 y fecha 8 de febrero de 1931. Menciona también cierta discusión en el Sindicato Gremial protagonizada por Orbaneja y Caldenty, ambos miembros de su directorio. Así mismo, da noticia de la denegación, en diciembre de 1936, por parte del gobernador civil, de una petición elevada por Orbaneja y Javier Garau Armet (también miembro del directorio) para la elaboración de galletas destinadas a niños y enfermos que se podrían despachar únicamente por prescripción facultativa dada la escasez de alimentos en la isla.

preceptos reglamentarios. Dios guarde a V.S. muchos años. Palma 24 de septiembre de 1936. El Coronel Comandante Militar. Señor Teniente Coronel Jefe de los Servicios Sanitarios de Baleares. Plaza.

Pero, sobre todo, Orbaneja fue conocido por su actividad represora en la retaguardia. Distintos autores han repetido que Orbaneja era “*tristemente famoso*” por su “*brutalidad*” y por su “*turbia intervención*” y “*actuación represiva*” en los primeros tiempos de la Guerra Civil²⁴ sin aportar mayor información, acaso por no existir pruebas documentales que fundamentaran esos recuerdos siniestros posiblemente transmitidos y repetidos de manera oral. Mestre también dejó un retrato sobrecogedor de Orbaneja,²⁵ sin revelar su nombre, a propósito del incidente por la herida de Artá, circunstancia –junto con las referencias a la camisa falangista y las tres estrellas del uniforme– que permite ahora la identificación de Orbaneja como el sujeto de este pasaje:

Es fornido, atlético y huele a vino destilado. Podría estar en presidio, pero está en el ejército con camisa de Falange. No tiene amigos ni le importa. Mira su pistola. La sabe manejar, disparando sobre hombres indefensos. A ratos parece sensato. No le haga caso. Hace pocos días ordenó paso ligero a soldados enfermos. Verlos correr le hizo gracia. Está cerca de tí. Observa su rostro enigmático. El dolor de los otros no le importa. Le gusta que le teman. Pregunta que está ebrio de vino y de sangre.

La documentación militar proporciona información mucho más precisa sobre estas actividades de Orbaneja. En las hojas de servicio de los oficiales del Hospital figura la dedicación de varios de ellos al cuidado de prisioneros enfermos en algún momento de la contienda: Orbaneja, en octubre de 1936, se hizo cargo de la “*inspección de las prisiones militares, desde el punto de vista profesional*”. Según un documento del Hospital Militar, el 3 de noviembre de 1936 el director del centro recibió una orden de la Comandancia Militar relativa a las visitas médicas a las presas políticas de las prisiones de Palma, tarea que fue encomendada a Orbaneja, notificado al día siguiente “*para su conocimiento y cumplimiento*”.

Comandancia Militar de Baleares. Estado Mayor. Negociado de Justicia. Núm. nº 21. Habiendo ordenado que las presas políticas que se encuentran detenidas en las prisiones de esta capital, sean trasladadas al antiguo convento de las Hermanitas de los Pobres, disponga V.S. que el médico encargado de visitar los enfermos detenidos en las citadas prisiones pase diariamente la visita a las presas mencionadas. Dios guarde a V.S. muchos años. Palma 3 de noviembre de 1936. El Coronel Comandante Militar. Sr. Teniente Coronel, Jefe de los Servicios Sanitarios de Baleares. Plaza. [Manuscrito] Al Sr. Orbaneja.

24 MASSOT i MUNTANER, J.: *Els escriptors i la guerra civil...*, p. 130, 335, 336 y 358. Orbaneja nació en 1902, fue destinado al Grupo Mixto de Artillería nº 1 de Palma (Anuario Militar de España, 1936, p. 402) y fue “*conegut per la seva brutalitat durant els primers temps de la guerra a Mallorca*”. El mismo autor en *El desembarcament de Bayo a Mallorca (agost-setembre 1936)*, Barcelona, 1987, p. 149, 150, 376 y 384, indica que Orbaneja fue “*tristament famós per la seva actuació repressiva*” y añade que el capitán prestó, junto a otros, un testimonio en el sumario del consejo de guerra seguido en diciembre de 1936 contra diversos mandos del bando nacional por su actuación en el frente de Manacor y que luego ocupó una posición destacada en FET y de las JONS de Mallorca tras el Decreto de Unificación. En *Mallorca durant la guerra civil (1936-1939)*, Palma de Mallorca, 1996, p. 52, Massot señala también que el capitán médico tuvo una “*intervenció tèrbola en la repressió de Manacor*”. En la misma línea, GINARD FERON, D.: “Centres de reclusió a la Mallorca en guerra (1936-1939)”, *Randa*, 28, 1991, p. 33, dice que el capitán Orbaneja ejerció durante un tiempo como médico del barco-prisión Jaime I fondeado en el puerto de Palma, que era primo de José Antonio Primo de Rivera y “*famós per la seva actuació repressiva*”.

25 MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?...*, p. 155-156.

Uno de los documentos que se conservaban en la antigua biblioteca del Hospital Militar era el *Libro de Comisiones*, un cuaderno donde están anotadas las comisiones de servicio asignadas a los médicos militares del Hospital, entre mayo de 1936 y diciembre de 1938. Estas comisiones consistían, en la mayoría de casos, en reconocimientos médicos de heridos o presos republicanos, realización de autopsias y certificaciones de defunción en caso de fusilamientos de los represaliados.

Orbaneja fue el encargado de visitar a los dos presos políticos más ilustres de la ciudad, el político y diputado socialista Alejandro Jaume Rosselló y el ex alcalde de Palma Emilio Darder Cànaves, de Esquerra Republicana Balear, cuya ejecución también presenciaria unos meses después. Efectivamente, una anotación del *Libro de Comisiones* de fecha 7 de diciembre de 1936 dice: “Sres. Rosell y Orbaneja: reconocer en Bellver a Don Alejandro Jaume y a Don Emilio Darder”. Como es conocido, A. Jaume y E. Darder, junto con Antonio María Ques Ventanyol (empresario perteneciente a Esquerra Republicana Balear) y Antonio Mateu Ferrer (ex alcalde de Inca, también de Esquerra Republicana Balear), fueron fusilados el 24 de febrero de 1937 en el cementerio de Palma tras ser sentenciados en consejo de guerra por delito de rebelión militar. A. Jaume, en su testimonio *Mi calvario*, escrito durante su encarcelamiento en el castillo de Bellver, reflejó la visita de los capitanes médicos Orbaneja y Rosell, a quienes conocía de las tertulias prebélicas del café Alhambra. Ante el pobre estado del prisionero, los médicos militares realizaron gestiones inmediatas para que fuera trasladado al Hospital Provincial.²⁶

El *Libro de Comisiones* registra hasta 43 ejecuciones, la mayoría realizadas en el cementerio de Palma y varias en la prisión militar de Illetas. En este documento están recogidas las ejecuciones individuales o de grupos de condenados, sin mención de la identidad de las víctimas, salvo en los casos del “paisano” Antonio Ochogavía (fusilado el 14 de junio de 1937) y del ex guardia civil Fenoy (el 19 de julio de 1937): cuatro personas el 24 de febrero de 1937, cuatro el 12 de marzo del mismo año, ocho el 27 de enero de 1938, dos el 12 de julio, tres el 28 de julio, cinco el 15 de octubre y diez el 19 de noviembre de 1938. Otro documento suelto del archivo del Hospital hace mención de la ejecución de Pío Iniesta Carretero (el 26 de septiembre de 1936). El *Libro de Comisiones* también tiene anotadas 17 autopsias, realizadas en el cementerio o en el depósito del Hospital Militar, sin especificación ni del nombre de los fallecidos ni de la causa de su defunción. En el caso de los cuatro políticos referidos también aparece, aunque sin mención de sus nombres, una

²⁶ Ver los apuntes para la redacción del libro *Mi calvario* de Alejandro Jaume, en MASSOT i MUNTANER, J. *Els escriptors i la guerra civil...*, p. 335, 336 y 358. Por error menciona a un “doctor Porcel” en lugar de Rosell. El mismo error en GINARD FERON, D. “Els centres de reclusió...” p. 34. Sobre el estado de salud y la ejecución de Emilio Darder, ver MESTRE MESTRE, B., *¿La última palabra?...*, p. 136. Sobre A. Jaume, ver FONT JAUME, A.: *Alexandre Jaume*, Palma de Mallorca, 1987, p. 64. Por error se indica que fue ingresado en el Hospital Militar cuando en realidad fue trasladado al Hospital Provincial. COMPANY MATES, A.: *Emili Darder Cànaves. El darrer batle republicà de Palma*, Palma de Mallorca, 2008, p. 184, da más detalles sobre la visita de los capitanes médicos que certificaron la visita y manifestaron el político que “con los fríos propios de la estación se le han reproducido los síntomas de una afección pulmonar crónica y artritis que padece. Reconocido se le aprecia frialdad y alguna fíanosis de las extremidades (punta de la nariz y de los dedos) dilatación de la aorta y síntomas de lesión pulmonar crónica de ambos vértices, probablemente de origen tuberculoso. Por todo lo cual, los que suscriben opinan que al procesado le es necesario su traslado al Hospital con el fin de seguir el tratamiento adecuado a la doble enfermedad crónica que padece”; el día 9 de diciembre, el juez instructor de la causa ofició al director del Hospital Provincial para que preparara el ingreso de ambos, en calidad de detenidos incomunicados. Sobre la ejecución de los dos políticos y, en particular, sobre el estado de salud de E. Darder ver CAPELLA, Ll.: *Diccionari vermell*, Palma de Mallorca, 1989, p. 56-58 y 88-90.

comisión de servicio encomendada al capitán médico Orbaneja con fecha de 24 de febrero de 1937: "Sr. Orbaneja: ejecuciones en el cementerio de 4 sentenciados".²⁷

Encumbramiento político y caída

Entre marzo y mayo de 1937 Orbaneja estuvo en territorio peninsular para cumplir una decisiva "comisión del servicio", relacionada nada menos que con la creación de FET y de las JONS. A pesar de la distancia entre Mallorca y el centro neurálgico del nuevo régimen, Orbaneja, que sin duda contaba con buenas conexiones, llegó poco después a desempeñar funciones relevantes. Pudo utilizar varios elementos su favor para impulsar este ascenso político: su parentesco con la familia de José Antonio Primo de Rivera, su matrimonio en Mallorca con una Ysasi, sus relaciones con personalidades de primera línea de la Falange, como Ramón Serrano Suñer²⁸ o Dionisio Ridruejo, y acaso también con el banquero mallorquín Juan March. El perfil de su relación con Serrano Suñer, supuestamente su principal valedor, es –como se verá– confuso pues éste marcó muchas distancias con falangistas como Orbaneja. Con todo, la fulgurante carrera política de Orbaneja a comienzos de la década de 1940 se truncó poco después en una estela de incidentes disciplinarios, expedientes judiciales y escándalos de corrupción.

Efectivamente, Orbaneja fue uno de los agentes promotores de la unificación de las fuerzas políticas de la España nacional. Junto con el capitán Ladislao López Bassa participó en las negociaciones de Salamanca que llevaron al conocido como Decreto de Unificación del 19 de abril de 1937 por el que se creó FET y de las JONS. Dionisio Ridruejo²⁹ se refirió a la participación de ambos militares en esta maniobra política que coincide cronológicamente con la mencionada "comisión del servicio" a la Península entre marzo y mayo de 1937.³⁰ Orbaneja y López Bassa, que conocía a Franco de su etapa como comandante militar de las Baleares, se desplazaron a Valladolid (donde mantuvieron una entrevista con Dionisio Ridruejo) y Salamanca y actuaron como intermediarios entre el Cuartel General del Generalísimo y la Junta de Mando Provisional de FE y de la JONS cuyo jefe era Manuel

27 COMPANY MATES, A.: *Emili Darder Cànaves...*, p. 202, dice que, hecha la descarga, Orbaneja reconoció los cuerpos de los reos y certificó su defunción.

28 DURAN PASTOR, M.: *Sicut oculi, un tiempo pasado que no fue mejor. Vigilantes y vigilados en la Mallorca de la postguerra, 1941-1945*, Palma de Mallorca, 1992, p. 189: "Gracias a Serrano Suñer, gran amigo suyo, desempeñó los gobiernos civiles de León, Tenerife y Murcia. Con posterioridad se hizo cargo de la Jefatura Superior de Policía de Madrid".

29 RIDRUEJO, D.: *Casi unas memorias*, Barcelona, 2007, p. 202. El autor refiere una entrevista en Valladolid con estos "dos personajes extraños que procedían de la Falange balear", que le visitaron con la idea de ofrecer a Franco la jefatura del partido, una idea que llevarían bien preparada pues "hasta traían ya en carter material impreso". Sobre el capitán médico deja el apunte: "El corpulento Orbaneja parecía un tanto brutal".

30 Sobre el papel de Orbaneja en el Decreto de Unificación ver las siguientes obras: PAYNE, S.: *Falange. Historia del fascismo español*, 1965, p. 133. Se refiere a Orbaneja como "un extraño personaje que tenía fama de excelente pediatra y se distinguió asimismo en la acción terrorista de la Falange en Mallorca"; PRESTON, P.: *Franco. Caudillo de España*, Barcelona, 1994, p. 326, dice: "Dos figuras notablemente desconocidas, el misterioso capitán Ladislao López Bassa y el aún más oscuro médico militar Vicente Sergio Orbaneja, primo lejano de José Antonio Primo de Rivera, aparecen como emisarios del cuartel general de Franco en Salamanca y Hedilla en las maniobras que llevaron al decreto de unificación"; COMPANY MATES, A.: "La Guerra Civil (1936-1939)", en BELENGUER, E. (dir.): *Història de les Illes Balears*, III, Barcelona, 2004, p. 297: "Desde Salamanca, el militar manacorí Ladislao López Bassa, que era membre del nou Secretariat de Falange, i el metge Vicente Sergio Orbaneja foren impulsors de la unificació, que havia tingut a Mallorca algunes temptatives d'aproximació des de la Falange cap als carlins". Ver también THOMAS, J.M.: *Los fascismos españoles*, Barcelona, 2011, p. 150 y 154.

Hedilla. Por su parte, Serrano Suñer aludió a los protagonistas de estas intrigas en términos negativos (“*personas que no ostentaban ninguna representación explícita*”, “*falangistas sin arraigo que operaban fuera de la disciplina de Falange*”) pues a su juicio se trató de una operación realizada “*con premura e insuficiente preparación*” que requería la participación de personas favorables a ella, “*más dóciles a los deseos de Franco y algunas muy poco representativas y arraigadas en las organizaciones unificadas*”.³¹

A propósito de este asunto, algunos autores también han relacionado a Orbaneja y López Bassa con el financiero mallorquín Juan March Ordinas y dicen que esos militares, tras visitar “*diferentes regiones para conseguir el apoyo de los dirigentes falangistas provinciales para la unificación*” fueron acusados por Hedilla y otros camisas viejas de estar “*vendidos a Juan March, que quería que se suprimiera el programa económico y social de la Falange de la primera hora*”.³²

También se ha destacado en la historiografía, aunque ofreciendo hasta ahora poca información adicional, el hecho de que Orbaneja fue uno de los pocos políticos surgidos de Mallorca que alcanzó cierto protagonismo político en los primeros tiempos del franquismo al ocupar cargos de relieve en la España nacional. Los otros, mucho más conocidos, serían el marqués de Zayas (jefe de la Falange en Mallorca y luego delegado de FET y de las JONS en Italia por un corto tiempo), el comandante Mateo Torres Bestard (ayudante de Franco en Palma en 1935, director de la Junta Divisionaria de los militares sublevados en Mallorca, gobernador civil de Baleares en octubre de 1936 y luego en Pontevedra y Tarragona, donde fue cesado en 1939 por corrupto) y el mencionado Ladislao López Bassa (fundador de Falange en Mallorca, miembro de la primera Junta Política de FET y de las JONS, secretario de la misma encargado de la vigilancia interna, miembro del Consejo Nacional de FET y de las JONS, inspector en Marruecos y vicesecretario del Sindicato Nacional de Industrias Químicas, hasta su fallecimiento en 1942).³³

En septiembre de 1937 fue nombrado gobernador civil de León y en octubre realizó un viaje a Burgos “*debidamente pasaportado*” para “*cumplimentar a Su Excelencia el Generalísimo*”. En febrero de 1938 fue nombrado gobernador civil de Santa Cruz de Tenerife y, en abril de 1940, (siendo ministro de la Gobernación Serrano Suñer), gobernador civil de Murcia y jefe provincial de FET y de las JONS, cargos que solamente desempeñó hasta ese mes de octubre.³⁴ Entre diciembre de 1940 y julio de 1941 fue jefe superior de la Policía de Madrid. En estos años Orbaneja alcanzó el cenit de su carrera política, pero apenas se dispone de información alguna al respecto. Hay noticias más amplias sobre su paso previo por las Canarias. En Santa Cruz de Tenerife estuvo dedicado a la reorganización de la Falange, imprimiéndole un sello germanófilo que suscitó los recelos de los miembros

31 SERRANO SUÑER, R.: *Entre el silencio y la propaganda, la Historia como fue. Memorias*, Barcelona, 1977, p. 173.

32 FERRER, P.: *Juan March: El hombre más misterioso del mundo*, Barcelona, 2008, p. 366-367. MASSOT i MUNTANER J.: *Sobre Georges Bernanos i altres temes polèmics*, Barcelona, 2004, p. 47 y 59. Este último considera que los dos militares de Mallorca estaban relacionados con la familia March, “*enemiga de la Falange i dels seus programes demagògics*”.

33 MAS QUETGLAS, J.: *Els mallorquins de Franco: la Falange i el Moviment Nacional*, Palma de Mallorca, 2003, p. 33, 84-85.

34 THOMAS, J.M.: *La Falange de Franco. El proyecto fascista del Régimen*, Barcelona, 2001, p. 234. Indica que este tipo de unión de cargos mediante nombramientos dobles se generalizó en 1940-1941.

más moderados de la burguesía isleña. Llama la atención la diferente apreciación que los círculos influyentes de Mallorca y Tenerife tuvieron de Orbaneja: si en 1936 el entorno de Juan March lo consideraba un agente moderador que podía contribuir a rebajar el tono revolucionario de la primera Falange mediante la difuminación del partido original en el seno de FET y de las JONS, en 1939 Orbaneja era rechazado en Tenerife por su marcada germanofilia.³⁵

Solo desempeñó el importante cargo de jefe de la Policía de Madrid durante unos siete meses. Tras su cese en julio de 1941 (siendo ministro de la Gobernación Valentín Galarza Morante) se suceden informaciones sobre el declive del personaje: tras regresar al servicio militar activo en situación de *"disponible forzoso"*, en agosto de ese año fue destinado de nuevo al Hospital Militar de Palma, pero regresó como simple ayudante de cirugía. El 1942 ascendió a comandante médico y en mayo de ese año fue destinado con carácter forzoso al Hospital Militar de Ceuta como jefe de servicio, donde tan solo pasó unos meses pues en agosto estableció su residencia en Madrid. Todo ello durante las oscuras circunstancias de la instrucción de un expediente judicial que concluyó en octubre sin declaración de responsabilidad *"por retraso de incorporación a su destino"*, según se lee en la hoja de servicios. En esa situación se mantuvo durante unos años aparentemente anodinos hasta que en 1945 *"con fecha 7 de agosto se dicta resolución sin aclaración de responsabilidad en las diligencias previas nº 130704 que se instruyeron"* y, en 1946, por orden de 18 de febrero *"causa baja en el Ejército por haber sido condenado a la pena que lleva consigo la accesoria de separación del servicio"*. De esta manera termina el expediente militar de Vicente Sergio Orbaneja.

Miquel Duran Pastor aportó datos relevantes sobre el final de la carrera política de Orbaneja, que en realidad desapareció de la escena política tras verse envuelto en uno de los casos de corrupción y estraperlo corrientes en la década de 1940: *"En 1945 cumplía destino en Valencia y después del mes de febrero dieron noticia de que había sido detenido e ingresado en prisión a petición del Ministro de Gobierno. Se le atribuyó haber protagonizado una estafa por valor de 200.000 pts., habiendo formado una sociedad dedicada al estraperlo, comprobándose la compraventa de un millón de kilos de arroz"*.³⁶

No he podido encontrar más referencias sobre Orbaneja posteriores a ese momento, salvo unas menciones vagas acerca de su encarcelamiento en Madrid y su fallecimiento *"en una casa de orates"*, sin precisión de la fecha ni otras circunstancias.³⁷ Muchos años después, en Mallorca, su recuerdo seguía impactando en la memoria de otros médicos

35 Sobre el paso de Orbaneja por Santa Cruz de Tenerife ver GUERRA PALMERO, R.: *La Falange en Canarias (1936-1950)*, 2007, p. 96-97: *"Algunos autores, como Gilberto Alemán y Andrés Chaves, sostienen que Orbaneja marchó de Tenerife el 22 de diciembre de 1939 y que su estrella decayó. [...] Acerca de la fecha de la marcha del gobernador civil, simplemente comentar que es posterior. Orbaneja regresa de su viaje a la península el 25 de febrero de 1940, el 7 de marzo se publicó en El Día un reportaje sobre su obra en las Islas, al día siguiente inauguró un grupo escolar que lleva su nombre, el 12 de marzo fue a Madrid, el 6 de abril preside un recital en Santa Cruz, el 10 de abril se publica el nombramiento de Saldaña y el nuevo destino de Orbaneja, Murcia, el 17 se despide de la provincia y el 19 se publica la noticia de su multitudinaria despedida. El 2 de diciembre de 1940 se anunciaba que Orbaneja había sido nombrado Jefe Superior de Policía de Madrid"*.

36 DURAN PASTOR, M.: *Sicut oculi...*, p. 189.

37 GUERRA PALMERO, R.: *La Falange en Canarias...*, p. 96-97. *"[Gilberto] Alemán expone que fue encarcelado en Madrid tras enfrentarse a Serrano Suñer y [Andrés] Chaves afirma que falleció en una casa de orates. En ambos casos no se citan fuentes"*.

del Hospital Militar durante los años de la guerra como dejó escrito, aunque sin nombrarlo expresamente, el entonces alférez médico Bartolomé Mestre.

En conclusión, la figura de Orbaneja sigue teniendo perfiles poco conocidos. Gracias a la utilización de la documentación del archivo del Hospital Militar se conoce mucho mejor su papel como militar al comienzo de la guerra en 1936 y, en particular, en el frente de Manacor, así como su participación en la represión política en Mallorca, aspectos que ahora están documentados. El contraste entre esa información y las memorias de Bartolomé Mestre permite la identificación de Orbaneja en varios pasajes de esa obra, escrita por alguien que lo trató de cerca en el hospital y cuyo juicio coincide con lo que se decía hasta ahora sobre el carácter cruel y brutal del capitán médico. Además su labor militar fue censurada por sus superiores, fue objeto de amonestaciones e incluso fingió una herida de bala. Tras su condición de médico militar se escondía en realidad una ambición política que intentó sustentar en los méritos adquiridos al comienzo de la guerra. Tras la etapa bélica mallorquina, en 1937 intentó el salto a la política en la España nacional. Sin embargo quedan todavía aspectos desconocidos, más oscuros si cabe, de esa etapa de su biografía: la instrumentalización de su parentesco con José Antonio Primo de Rivera para ascender en la Falange, su intervención en la unificación política del bando franquista, su desempeño como gobernador civil en varias provincias y como jefe superior de la Policía en Madrid, así como el contenido del juicio por corrupción que determinó su expulsión del Ejército en 1946. Un mayor esclarecimiento de estos puntos permitiría disponer de una biografía más completa de un personaje representativo de la guerra y los primeros años del franquismo.

ANEJO DOCUMENTAL

A continuación se transcriben los *Servicios, vicisitudes, guarniciones, campañas y acciones de guerra en que se ha hallado* el capitán médico Vicente Sergio Orbaneja durante los años de la Guerra Civil, y los inmediatamente posteriores, según la relación jurada que presentó para completar su hoja de servicios:³⁸

El 19 de julio salió con las columnas que se sublevaron para iniciar el Movimiento Nacional, siendo el único médico que iba con ellas, tomando parte en el asalto de los objetivos que señaló el mando y organizando la evacuación de heridos y la asistencia a estos en las calles. Salió con la columna del comandante Sr. Vilanova el día 21 de julio, al objeto de reducir a los Carabineros que en Manacor se oponían al Movimiento Nacional, regresando por la misma tarde a Palma. El día 26 salió con la columna del comandante Sr. Julio Feliu en dirección a Esporlas y Establiments, regresando por la noche a Palma. El 27 de julio fue encargado, sin perjuicio de su destino, de la inspección de prisiones militares. El 16 de agosto salió formando parte de la columna del teniente coronel Sr. Martínez de Tejada encargada de, en unión de otras columnas, detener el avance del enemigo que había desembarcado en Porto Cristo, tomando parte en el combate que tuvo lugar en las inmediaciones de las cuevas de Hams, siendo herido leve por una bomba de aviación enemiga, no abandonando su puesto y siguiendo en el cometido que desempeñaba como Jefe de Sanidad Militar de aquel sector, organizó la evacuación de las bajas sucedidas. El día 17 tomó parte en el combate que se desarrolló para tomar Porto Cristo, siendo jefe de Sanidad de la columna Tejada y de la columna del teniente coronel Sr. Llompart, pernoctando ambos días con estas columnas. El 18, por orden del coronel Sr. Ramos, fue a Manacor para organizar la evacuación de bajas de aquel

38 Ver nota 12 de este artículo.

hospital, quedando por orden de este jefe como jefe de Sanidad de aquel pueblo y de la parte del frente que le correspondía, organizando los servicios de vanguardia y de retaguardia hasta el día 24 que, por disposición superior, pasa a encargarse de la Jefatura de Sanidad del sector de Artá y Son Servera, habiendo dejado en Manacor un hospital de sangre al mando del Sr. Alcover con su equipo quirúrgico y otro hospital en el local que tenía el Hospital Municipal de Manacor. El día 25 procedió a organizar los servicios de vanguardia y retaguardia del sector de Artá y Son Servera, organizando en Artá un hospital de sangre a cargo de varios médicos de Falange Española y un hospitalillo de sangre en Son Servera a cargo de un médico movilizado. El día 31 de agosto fue herido menos grave en Artá por una bomba de aviación que causa veinte bajas, ocupándose de la curación de estas bajas y de su evacuación, terminada la cual se evacuó a Palma para atender a su propia curación, no hospitalizándose a voluntad propia y regresando al frente a las 72 horas de haber sido herido, continuando su curación mientras prestaba servicio. El 5 de septiembre, ante la retirada del enemigo, organiza la incautación de cuanto material sanitario dejó abandonado al objeto de entregarlo en la Jefatura de Sanidad como así se hizo. El 15 de septiembre pasó destinado a la Jefatura de Sanidad de los sectores de Inca, Artá, Santa Margarita y Pollensa, organizando los servicios en estos sectores y residiendo en Inca, hasta el 15 de octubre, que pasó a Palma para hacerse cargo de la Jefatura de Sanidad del Regimiento de Artillería nº 1, de la inspección de prisiones militares, desde el punto de vista profesional, y de la inspección e instrucción médicas de Falange Española y demás milicias. El día 4 de diciembre fue encargado por la Superioridad de instruir enfermeras para los hospitales militares y en estos destinos finalizó el año. A parte de los servicios señalados, debe hacer constar que fue organizador de la parte sanitaria de la Legión de Mallorca y oficial médico de ella, hasta el día de su destino en Inca y que formó parte antes del Movimiento Nacional de la Junta de Jefes y Oficiales que por orden Superior existía en la plaza, al objeto de preparar el actual movimiento nacional

1937. En el mismo destino y situación anteriores. En virtud de orden de la superioridad de 6 de marzo, el 12 del citado mes reconoció en el Cuartel del Carmen a los aspirantes a alféreces provisionales. En 14 del citado marzo fue pasaportado por la superior autoridad regional para la Península con el fin de desempeñar una comisión del servicio, regresando a su destino en 9 de mayo. Por orden del Excmo. Sr. General Comandante Militar de Baleares de 6 de junio, cesa de prestar servicio en el Grupo de Artillería de Mallorca (hoy Regimiento), pasando a prestarlos en la Jefatura de los Servicios Sanitarios de Baleares, con carácter provisional. En 12 de julio, por orden de dicha superior autoridad regional, marchó a Lluçmaçors para reconocer algunos alféreces alumnos provisionales de las milicias, regresando el mismo día a Palma. Del 1º del año hasta el 14 de marzo y del 9 de mayo al 6 de octubre, asistió a las sesiones que la Junta de Clasificación y Revisión de esta plaza celebró, como vocal médico de la misma. Por Decreto nº 368 del Gobierno del Estado de 25 de septiembre del corriente año (B.O. del Estado nº 342) es nombrado Gobernador Civil de la Provincia de León. En 6 de octubre, debidamente pasaportado, emprende la marcha para Burgos con el fin de cumplimentar a Su Excelencia el Generalísimo, regresando una vez ejecutado dicho cumplimiento a su destino, en cuyo cargo finalizó el año.

1938. *En la misma situación y destino en que finó el año anterior. Por Decreto de 16 de febrero de 1938 (B.O. nº 484) a propuesta del Ministerio del Interior es nombrado Gobernador Civil de Tenerife, en cuyo cargo termina el año.*

1939. *En la misma situación y destino en que finó el año anterior.*

1940. *En la misma situación y destino en que finó el año anterior hasta el 17 de abril en que cesó en el cargo de Gobernador Civil de Tenerife. Por Decreto de 5 de abril (B.O. del E. nº 101) es nombrado Gobernador Civil de la Provincia de Murcia cuyo cargo desempeñó hasta que por Decreto de 17 de octubre (B.O. del E. nº 294) cesa en el cargo citado. Por Decreto de 2 de diciembre (B.O. del E. nº 346) es nombrado Jefe Superior de la Policía Gubernativa de Madrid, en cuyo desempeño finó el año.*

1941. *En su anterior situación y desempeñando su cometido hasta que por Decreto de 11 de julio (B.O. del E. nº 194) se dispone su cese en el cargo de Jefe Superior de Policía de Madrid. Por orden comunicada de 30 de julio (D.O. nº 169) pasa a la situación de disponible forzoso en la 1ª Región Militar, en la que permanece hasta que por orden de 26 de agosto (D.O. nº 191) pasa destinado al Hospital Militar de Palma de Mallorca, pasando a prestar sus servicios como ayudante del Equipo Quirúrgico del citado Establecimiento en cuya situación y sin más vicisitudes finalizó el año.*

1942. *En la misma situación y destino que finó el anterior, hasta que por orden de 9 de abril (D.O. nº 81) es ascendido al empleo de comandante médico con antigüedad de 28 de marzo anterior, quedando en la situación de disponible forzoso en Baleares. Por orden de 5 de mayo (D.O. nº 103) se le destina con carácter forzoso al Hospital Militar de Ceuta, efectuando su incorporación en el mismo el día 28 de junio. Con fecha 3 de julio se hace cargo de la Jefatura de Servicio del citado Hospital. Por O.M. de 13 de agosto (D.O. nº 186) pasa a la situación de supernumerario en la Primera Región Militar en las condiciones señaladas en el apartado b) del artículo quinto del decreto de 23 de septiembre de 1939 (D.O. nº 4). Como comprendido en el de 14 de marzo de 1942 (D.O. nº 73) cesando en el destino del referido Hospital, efectuando su presentación en dicho Establecimiento en acto de despedida el día 25 de agosto, por marchar a Madrid punto donde fija su residencia. Con fecha 20 de octubre se dicta resolución sin declaración de responsabilidad en el expediente judicial nº 45-42 que se le instruyó por retraso de incorporación a su destino. Y en su anterior situación finó el año.*

1943. *En su anterior situación todo el año.*

1944. *En su anterior situación todo el año.*

1945. *En su anterior situación. Con fecha 7 de agosto se dicta resolución sin aclaración de responsabilidad en las diligencias previas nº 130704 que se instruyeron. Y en su anterior situación finó el año.*

1946. *En su anterior situación. Por O.C. de 18 de febrero (D.O. nº 44) causa baja en el Ejército por haber sido condenado a la pena que lleva consigo la accesoria de separación del servicio.*

ALEGRES VACACIONES (JOSÉ MARÍA BLAY, 1948). PRIMERA PROMOCIÓN TURÍSTICA DE MALLORCA A TRAVÉS DEL CINE DE ANIMACIÓN

Maria Magdalena Rubí Sastre

Universitat de les Illes Balears

Resumen: *Alegres vacaciones* (José María Blay, 1948) es uno de los primeros largometrajes de animación realizados en España. El argumento subraya una motivación turística: narra el viaje de sus protagonistas a diferentes regiones del país, entre las que destaca Mallorca. Además, a través de la documentación archivística, se ha corroborado que el film se realizó para servir de propaganda de los lugares mostrados. A pesar de los problemas técnicos y artísticos que presenta, *Alegres vacaciones* se erige como una estrategia original en el contexto español de los años cuarenta para promocionar distintas localizaciones del territorio nacional como destinos turísticos.

Palabras clave: cine, turismo, propaganda turística, cine de animación, Mallorca.

Abstract: *Alegres vacaciones* (José María Blay, 1948) is one of the first animated feature films made in Spain. The plot emphasizes the tourist motivation: it narrates the trip of the characters to different regions of the country, where Majorca plays an important role. This motivation also has been corroborated through the archival documentation relating to the film. Despite the technical and artistic problems of *Alegres vacaciones*, this animated film can be considered as an unusual strategy to promote tourist destinations in the Spanish context of the forties.

Key words: Film-induced tourism, animated feature film, Majorca.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 11 de diciembre de 2017.

Abreviaturas: AGA = Archivo General de la Administración.

El presente artículo se enmarca en la tesis doctoral en curso "La construcción de la imagen turística de Baleares a través del cine".

Introducción

Entre la producción cinematográfica filmada en Mallorca en los años cuarenta se encuentra *Alegres vacaciones* (José María Blay, 1948), uno de los primeros largometrajes de dibujos animados realizados en España. Corrió a cargo de la compañía catalana Balet y Blay S.L. La película venía avalada por el éxito de su predecesora, *Garbancito de la Mancha* (1945), y está protagonizada por los mismos personajes que, en esta ocasión, se dedican a realizar un viaje por diferentes regiones de España, entre las que Mallorca ocupa un lugar destacado.

Antes de entrar a abordar el film que aquí nos ocupa, conviene detener la atención en *Garbancito de la Mancha*, para contextualizar el ambiente en el que se gestó *Alegres vacaciones* y entender sus problemáticas. *Garbancito de la Mancha* también fue realizada por Balet y Blay S.L. y marca un hito importante dentro de la historia de la cinematografía, ya que no sólo es el primer largometraje de dibujos animados hecho en España, sino también en Europa. Este acontecimiento ayudó a que, a pesar de su evidente falta de calidad (debida básicamente a la inexperiencia de sus responsables en cuestiones de cine de animación, así como a la escasez de medios técnicos adecuados), fuese considerada Película de Interés Nacional.¹ Esta calificación proporcionaba una serie de beneficios, entre los que se encontraban tener preferencia para su exhibición en todas las salas nacionales. Igualmente, permitía a las productoras españolas, que a la vez también eran distribuidoras, conseguir un mayor número de licencias de doblaje para las películas extranjeras que distribuían en territorio español. A mayor calificación obtenida, mayor número de licencias de doblaje se conseguían. Además, *Garbancito de la Mancha* tuvo un importante éxito entre la crítica y el público españoles.²

Todo fueron ventajas para la compañía, así que enseguida decidieron emprender un nuevo proyecto de animación, también con el sistema Dufaycolor, que llevaría por título *Alegres vacaciones*.

El equipo técnico y artístico fue prácticamente el mismo que el que había participado en el anterior film. El director y autor del guión fue José María Blay, aunque los diálogos corrieron a cargo de Ramos de Castro. A la cabeza de los dibujantes volvía a ponerse Arturo Moreno.

La trama y las localizaciones: Mallorca como destino vacacional destacado

El argumento de *Alegres vacaciones* es sencillo: los personajes animados, al ver como sus creadores se han ido de vacaciones dejándolos solos en el estudio, deciden hacer lo mismo y emprenden un viaje por distintos puntos de la geografía española. Cada uno, en solitario o en pareja, visita diferentes lugares donde contemplan paisajes y monumentos, así como también son testigos de algunas de las tradiciones propias de cada zona.

¹ Película de Interés Nacional era la máxima clasificación instaurada por la orden de 23 de junio de 1944 (Normas para la protección de películas españolas), se aplicaba por parte de la Delegación Nacional de Propaganda a aquellas películas que sean de una gran riqueza técnica y artística y que además contengan muestras inequívocas de exaltación de valores raciales o enseñanzas de nuestros principios morales y políticos.

² Para más información sobre el film, ver: MANZANERA, M.: *Cine de animación en España. Largometrajes 1945-1985*, Murcia, 1992. Y CANDEL, J.M.: *Historia del dibujo animado español*, Murcia, 1993.

Desde el punto de vista temático la idea no era original. Disney ya había hecho algo parecido en *Saludos amigos* (1942) y *The Three Caballeros* (1944) al situar a algunos de sus personajes habituales (como el Pato Donald o Goofy) en un viaje por Sudamérica. El proyecto de Balet y Blay adapta este planteamiento al caso de España.

El primer destino vacacional en aparecer es Mallorca, lugar al que se trasladan Chirili y Quiriqui. Hay que destacar que la parte dedicada a la Isla es la que ocupa un mayor metraje en relación al resto de localizaciones españolas que irán apareciendo. Los dos personajes mencionados llegan a Mallorca en barco, y una vez en la Isla realizan un agitado tour en autocar junto a otros turistas. La primera parada es Palma y concretamente algunos de sus edificios más emblemáticos: la Catedral, el castillo de Bellver, el patio de Can Vivot y Cort. Valldemossa es el segundo núcleo de interés y allí visitan el palacio del rey Sancho y la Cartuja; precisamente aquí se topan con un excéntrico personaje que les señala la existencia de dos pianos y la famosa disputa por acreditar cual de ellos es verdaderamente el que utilizó Chopin durante su estancia. Además, en las inmediaciones del edificio un grupo de personas ataviadas con traje regional bailan el Parado ante el grupo de animados turistas. La excursión continúa por Sóller, Banyalbufar (aquí tiene lugar un número musical protagonizado por las renombradas tomateras que se cultivan en el municipio), Alcúdia, Pollença, el Port de Pollença, Formentor, las cuevas del Drach y Camp de Mar. En todo este recorrido las cuestiones gastronómicas también tienen su espacio y hay referencias a la sobrasada, la butifarra y la ensaimada.

Tras el relato del viaje a Mallorca sigue el de las vacaciones de Tía Pelocha en Valencia: allí come naranjas y paella, va a cazar patos a la Albufera y asiste a las Fallas. Mientras tanto, Garbancito y su cabra Peregrina se decantan por Sevilla; recorren la ciudad visitando la Giralda, el puente de Triana, el parque de María Luisa, beben vino y manzanita, acuden a un espectáculo flamenco y a una corrida de toros en la Maestranza. Otro personaje, el gigante Caramanca, con sus grandes piernas, es capaz de trasladarse con facilidad de una región a otra. En primer lugar pasa por Catalunya: ve bailar la Sardana, a los Xiquets de Valls y sus *castells*, y visita las montañas y el monasterio de Montserrat. Después se dirige a Madrid, donde se interesa por monumentos y espacios emblemáticos: la puerta de Alcalá, el parque de El Retiro, la Cibeles, el Edificio España, y coincide con chulapos y chulapas madrileños. También se acerca a Asturias y al País Vasco donde asiste a una exhibición de pelota vasca y a un concurso de Aizcolari. Finalmente, Garbancito se dirige a un nuevo destino: Marruecos. Aquí se encuentra con encantadores de serpientes y en el desierto se hace amigo de un niño marroquí. Garbancito, al despedirse de su nuevo compañero le muestra a modo de espejismo distintos lugares del país para señalarle que España es, según sus palabras, *maravillosa*: Santiago de Compostela, el monasterio de Poblet, la Catedral, el Alcázar y el acueducto de Segovia, la Alhambra de Granada, el Palacio Real de Madrid, el monasterio de El Escorial, la Catedral de Burgos, las Torres de Quart de Valencia, la Mezquita de Córdoba, la muralla de Ávila, el castillo de Coca, y Ronda.

Alegres vacaciones, una película turística

Atendiendo a la temática y a las localizaciones no hay duda de que la segunda producción de Blay y Balet fue concebida para servir de publicidad para atraer turismo a las diferentes regiones de España que aparecen. De hecho, los mismos responsables la califican de “turística” en el dossier informativo que realizaron para presentar la película a la Junta de Clasificación y Apreciación de Películas:³

El escritor se encontraba, además, con otro problema al que debía dar satisfactoria solución, era éste el de la descripción de la Naturaleza, que los lápices de los dibujantes debían crear. Esta Naturaleza en el presente caso abarcaba los variados aspectos de las tierras de España, por esto “ALEGRES VACACIONES” puede considerarse también una película turística, calificativo adquirido tanto por su carácter como por la exacta reproducción de los paisajes españoles que aparecen reflejados en la cinta.

En otro punto del documento, sentencian: “ALEGRES VACACIONES”, en la totalidad de sus aspectos, constituye una sincera exaltación de los valores de nuestra Patria y un vehículo de propaganda turística como no existe otro.

Al ser un film de dibujos animados, y al tener que cumplir una función propagandística, los dibujantes se vieron con la obligación de ser lo más fieles posible a la hora de representar la realidad, aunque sin olvidar nunca el carácter fantasioso que requieren este tipo de producciones animadas. En el dossier informativo citado se señala: *Por una parte algunos de los paisajes, conocidísimos de los españoles y extranjeros, obligaban a una reproducción fiel, por otra el tema exigía la inspiración creadora.*

De esta forma, los lugares mostrados están dibujados con cierto detallismo y verosimilitud y son fácilmente reconocibles. Además, se combinan con algunas imágenes reales (*live-action*), también en color, grabadas por Wladimir Rudin, un operador que fue contratado para desarrollar tal tarea.⁴ En el caso de Mallorca se registraron la bahía de Palma, Camp de Mar, Port de Pollença, Formentor y al grupo folklórico que baila el Parado en las inmediaciones de la Cartuja de Valldemossa. Es muy probable que nos encontremos ante las primeras filmaciones en color de la Isla. Sin contar aquellos primeros intentos en Chronochrome de la Gaumont (*Sur l'île de Majorque*, 1912) o los fotogramas coloreados a mano de *Excursión à l'île de Majorque* (1912), de Segundo de Chomon.⁵

Hay que destacar que esta combinación de escenas reales con otras de animación no fue un planteamiento novedoso. Parece ser que la inspiración vuelve a provenir de Disney, que ya lo había hecho con *The Three Caballeros* (1944). La producción americana, en cierta manera, había conseguido integrar los personajes animados en los escenarios reales. Por el contrario, en *Alegres vacaciones* las imágenes tomadas del natural se insertan en medio de la acción de forma forzada, intercalando los fotogramas a través del montaje, de forma independiente y sin la aparición de los personajes de dibujos. Además, en muchas

3 AGA, Archivos Públicos, Poder Ejecutivo, Administración General del Estado, Departamentos Ministeriales, Ministerio de Cultura, Dirección General de Cinematografía, Junta de Clasificación y Apreciación de Películas, Expedientes de rodaje de películas cinematográficas, caja 36/04676, expediente 54-45.

4 CANDEL, J.M.: *Historia del dibujo...*, p. 52.

5 RUBÍ SASTRE, M.M.: “Filmacions realitzades a Mallorca entre 1898 i 1915. Les primeres imatges cinematogràfiques de l'illa”, en QUINTANA, À.; PONS, J. (ed.): *Objectivitat i efectes de veritat. El cinema dels primers temps i la tradició realista*, Girona, 2015, p. 243-250.

ocasiones las imágenes reales son planos fijos, lo que contribuye a dar como resultado un producto poco satisfactorio.

Con *Alegres vacaciones*, sus responsables quisieron contribuir de una forma positiva en el peculiar y complicado contexto turístico español del momento. Las circunstancias no eran favorables para este sector que, a consecuencia de la Guerra Civil, se vio profundamente afectado. Por otra parte, el estallido de la Segunda Guerra Mundial hizo prácticamente inexistente el turismo internacional en España, y la postura adoptada por el régimen de Franco tampoco ayudó en este sentido al imponer un aislamiento internacional así como fuertes medidas de control sobre la entrada de viajeros.⁶

Lentamente el ritmo fue recuperándose. De forma paralela, el mensaje oficial que se ofrecía desde la Dirección General de Turismo (dependiente del Ministerio de Propaganda) también se transformó y ya en 1947 se aseguraban las mejores condiciones a los turistas que quisieran visitar el país.⁷

El mismo año del estreno de *Alegres vacaciones*, Luís Bolin, Director General de Turismo, acuñó el eslogan “Spain is beautiful and different”.⁸ La idea era promocionar España a través de sus aspectos diferenciadores que le otorgaban un valor de unicidad. De esta forma, se intentó promover un flujo turístico hacia fiestas patronales y el folklore más tradicional (especialmente, el taurino).⁹ Se aprovechó así la riqueza etnológica nacional que ayudaba a crear una imagen muy afín a los ideales del régimen (tradicción, religiosidad y tipismo). También se prestó atención a la variedad gastronómica. Mientras que el interés por promocionar el turismo de tipo cultural-monumental quedó relegado a determinados monumentos convertidos en símbolos franquistas (Toledo, El Escorial, etc.).¹⁰

Se observa que en general, y a excepción del tema de la religiosidad, hay claras conexiones con lo que se muestra en *Alegres vacaciones*: fiestas, tradiciones y gastronomía. Por su parte, la idea sobre el aspecto monumental se diferencia, en el sentido de que el film se interesa por mostrar una gran variedad, independientemente de las connotaciones franquistas que puedan tener.

En este contexto de recuperación turística, Mallorca también empezaba a revelar síntomas de mejoría. El turismo extranjero se manifestaba de forma tímida, siendo principalmente los españoles los que visitaban la Isla.¹¹ Igualmente, una parte importante de éstos eran parejas que acababan de casarse.¹² Esto dio una oportunidad al sector para focalizarse en esta realidad y se lanzó la campaña “Luna de Miel en Mallorca”. Paralelamente, y también desde el Fomento del Turismo de Mallorca, se reactivaron otros proyectos

6 MORENO GARRIDO, A.: *Historia del turismo en España en el siglo XX*, Madrid, 2007, p. 153-154.

7 MORENO GARRIDO, A.: *Historia del turismo...*, p. 154.

8 MURRAY MAS, I.: *Geografies del capitalisme balear. Poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*, Universitat de les Illes Balears, Tesis Doctoral inédita, 2012, p. 1496.

9 MORENO GARRIDO, A.: *Historia del turismo...*, p. 171.

10 MORENO GARRIDO, A.: *Historia del turismo...*, p. 175.

11 CIRER, J.C.: *La invenció del turisme de masses a Mallorca*, Palma, 2009, p. 347.

12 CIRER, J.C.: *La invenció del turisme...*, p. 348.

de promoción,¹³ y en los que se observa un interés en mostrar aquellos aspectos más tradicionales de la Isla, como por ejemplo la presencia recurrente de personajes ataviados con el traje regional. Esta predilección por el tipismo por parte de determinados sectores turísticos de Mallorca quedó también reflejada en el hecho de potenciar actividades de tipo folklórico, como las exhibiciones de bailes regionales.¹⁴

Por otra parte, los visitantes se movían principalmente por tres puntos geográficos clave: la serra de Tramuntana, Palma y las cuevas de la zona de Manacor.¹⁵ Precisamente, estas últimas, que desde los inicios del turismo habían despertado gran interés, se consolidan ahora como uno de los principales atractivos. En cuanto a los monumentos, se observa que Palma reúne los más visitados en los años cuarenta, como la Catedral o el Castillo de Bellver.¹⁶ Valldemossa contaba también con un monumento que ejercía poder de atracción: la cartuja. Ésta llevaba tiempo acarreado una problemática y en la que las autoridades turísticas tuvieron que tomar parte por la mala imagen que se daba: los propietarios de las celdas se disputaban la autenticidad de la estancia de Chopin.¹⁷ Igualmente, el Fomento del Turismo tuvo que luchar en estos momentos contra ciertas iniciativas que amenazaban el paisaje,¹⁸ lo que da idea de la importancia que tenía éste en relación al fenómeno turístico, especialmente el referido al paisaje costero. Sin embargo, habrá que esperar unos años para ver las playas repletas de turistas disfrutando del mar y del sol.

Se observa que la realidad descrita concuerda también con el relato turístico que se hace de la Isla en *Alegres vacaciones*. En este sentido, hay que señalar que en el primer guión no estaba contemplado que apareciera Mallorca.¹⁹ No se han podido determinar las causas exactas que condujeron a cambiar de idea. La alteración es significativa, no sólo porque implicó incorporar la Isla al argumento, sino porque además fue la región que se llevó mayor protagonismo. En relación a ello, hay que apuntar que Ramon Balet, uno de los socios de la compañía, tenía una fuerte vinculación personal y empresarial con Mallorca. Él había sido uno de los fundadores de Cala d'Or, la urbanización proyectada durante los años treinta en el municipio de Santanyí. Además, tenía la idea de instalar unos estudios de cine en la zona, un plan que nunca llegó a materializarse.²⁰ Sin embargo, ninguno de estos aspectos queda reflejado en la cinta.

13 VIVES REUS, A.: *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*, Palma, 2005, p. 185.

14 VIVES REUS, A.: *Història del Foment...*, p. 226.

15 VIVES REUS, A.: *Història del Foment...*, p. 207-208.

16 VIVES REUS, A.: *Història del Foment...*, p. 230.

17 VIVES REUS, A.: *Història del Foment...*, p. 236-237.

18 VIVES REUS, A.: *Història del Foment...*, p. 231.

19 Guión literario de *Alegres Vacaciones*. AGA, Archivos Públicos, Poder Ejecutivo, Administración General del Estado, Departamentos Ministeriales, Ministerio de Cultura, Dirección General de Cinematografía, Junta de Calificación y Apreciación de Películas, Expedientes de rodaje de películas cinematográficas, caja 36/04676, expediente 54-45.

20 SBERT, C.M.: *El cinema a les Balears des de 1896*, Palma, 2001, p. 144.

Dios nos libre de semejantes vacaciones. Las problemáticas del film

A diferencia de lo que ocurrió con *Garbancito de la Mancha*, esta vez los problemas de calidad no se pasaron por alto. A mediados de 1948, la cinta ya terminada fue presentada a la Junta Superior de Orientación Cinematográfica para su examen.²¹ Casi todos los informes emitidos por sus miembros subrayan las deficiencias del color, entre otras cuestiones técnicas y artísticas. Uno de ellos es demoledor y muy ilustrativo al respecto: *Mediocre color, mediocres dibujos y lamentable tema. Dios nos libre de semejantes vacaciones.*²²

Ante tales críticas la empresa se vio obligada a remitir a la Junta una carta en la que se explicaba el porqué de la falta de calidad.²³ En esta misiva, fechada el 4 de octubre de 1948, Blay expone que se precipitaron al mandar la primera de las copias obtenidas, ya que ésta, al ser la primera revelada no era tan perfecta como las que se habían ido haciendo posteriormente. Además alega que esta vez, a diferencia del caso de *Garbancito de la Mancha* que fue positivada en Londres, se había traído una máquina de la capital inglesa para hacer las copias y que por tanto el personal español todavía era inexperto.

En el mismo texto, Blay se muestra especialmente molesto por el hecho de que la Junta no considerara la cinta como Película de Interés Nacional, y la relegara a un puesto intermedio al clasificarla como de Segunda A. La empresa esperaba que *Alegres vacaciones* obtuviera la máxima clasificación. Blay defiende en su escrito que su segunda película también debía haber sido merecedora de la máxima categoría ya que suponía una propaganda de España y esperaba que diera la vuelta al mundo, tal y como lo estaba haciendo *Garbancito de la Mancha*. Por último, mostraba su preocupación con respecto a las consecuencias que ello podía acarrearle en cuanto al tema de permisos de importación de películas extranjeras, que era con lo que realmente las empresas conseguían los mayores ingresos.

En general, las críticas aparecidas en la prensa española también pusieron el acento en los fallos técnicos, e incluso en ocasiones la compara con las producciones de animación norteamericanas.²⁴ La compañía, consciente de las enormes diferencias, se excusaba de la siguiente manera: *No hemos de olvidar que el propio Walt Disney estuvo muchos años haciendo sus experiencias y aprendizajes en películas cortas antes de lanzarse a las de largo metraje, y en el caso que nos ocupa se empezó, sin período de prueba, por donde Disney ha terminado.*²⁵

21 La Junta Superior de Orientación Cinematográfica fue creada por la Orden del Ministerio de Educación Nacional de 28 de junio de 1946, sustituyendo a las anteriores Junta Superior de Censura Cinematográfica y Comisión Nacional de Censura Cinematográfica. Así, asumió todas las tareas de clasificación de filmaciones a efectos de protección económica así como la responsabilidad de ejercer la censura de todas aquellas películas que eran proyectadas en territorio español. GUBERN, R.: *La censura. Función política y ordenamiento jurídico bajo el franquismo (1936-1975)*, Barcelona, 1981, p. 98.

22 AGA, Archivos Públicos, Poder Ejecutivo, Administración General del Estado, Departamentos Ministeriales, Ministerio de Cultura, Dirección General de Cinematografía, Junta de Calificación y Apreciación de Películas, Expedientes de censura cinematográfica, caja 36/03334, expediente 8410.

23 Este documento se conserva en el mismo expediente del AGA indicado en la nota anterior.

24 M. Manzanera recoge algunas de estas críticas en su libro *Cine de animación...*

25 AGA, Archivos Públicos, Poder Ejecutivo, Administración General del Estado, Departamentos Ministeriales, Ministerio de Cultura, Dirección General de Cinematografía, Junta de Calificación y Apreciación de Películas, Expedientes de rodaje de películas cinematográficas, caja 36/04676, expediente 54-45.

A pesar del peso que tiene Mallorca en el film, y de la curiosa forma de representarla, la prensa local no le prestó excesiva atención cuando fue estrenado en el cine Rialto, de Palma, en enero de 1949. Las pocas críticas aparecidas coinciden en señalar los problemas de tipo técnico, pero alaban los esfuerzos de la empresa por intentar llevar a cabo una tarea de este tipo con medios precarios, y elogian la decisión de los responsables de incluir Mallorca y situarla en un punto preferente dentro de la totalidad de la película:

Las fotografías al natural de los paisajes y el color de algunos tipos no resultan lo bien logrados a que estamos acostumbrados en las cintas de dibujos animados de importación, acusando igualmente la animación de los muñecos cierta lentitud que compromete el éxito de la película. Digno de todo elogio es el interés y tesón que la firma Balet y Blay pone en conseguir películas de dibujos animados en color, acusándose en "Alegres vacaciones", el cariño que por las cosas de Mallorca sienten los citados señores al dar preferencia en esta producción a los bellos parajes.²⁶

El diario *Baleares* se sitúa en la misma línea:

Hay que ser benévolo al enjuiciar "Alegres vacaciones", ya que hay mucho esfuerzo detrás... [sic] Resultado: Una producción nacional cuajada de valores artísticos y que supone el más perfecto y bello documental de los realizados en torno a las bellezas naturales y artísticas de España, y muy especialmente sobre Mallorca, a la que "Alegres vacaciones" dedica sus dos primeras partes.²⁷

²⁶ "Rialto. Alegres vacaciones", *La Almudaina*, 7 de enero de 1949, p. 6.

²⁷ "Alegres vacaciones", *Baleares*, 7 de enero de 1949, p. 6.

Conclusión

La compañía catalana Balet y Blay S.L., tras el éxito de *Garbancito de la Mancha*, decidió emprender un nuevo proyecto de dibujos animados con la esperanza de repetir buenos resultados. *Garbancito de la Mancha*, por ser el primer largometraje de animación realizado en Europa, había logrado obtener la calificación de Película de Interés Nacional y con ello, entre otras ventajas, tuvo preferencia para su proyección en salas españolas. Además el film fue exhibido en otros países.

Partiendo de este precedente la empresa buscó una nueva estrategia que creían les aseguraría de nuevo la máxima calificación: hacer una película que fuese beneficiosa para los intereses de España en materia turística.

El factor turístico es clave en *Alegres vacaciones*. Un hecho no sólo corroborado a partir del argumento, al narrar el viaje de los protagonistas por distintas regiones de España (entre las que destaca Mallorca), sino también por los responsables del film. En este sentido, la documentación archivística consultada ha sido contundente: la película se configuró para servir de propaganda de los lugares mostrados. Para ello las localizaciones se recrearon de una forma muy fiel a la realidad para que fuesen fácilmente reconocibles e incluso, en algunos casos, se optó por mostrarlas en *live-action*.

Sin embargo, las prisas y, sobre todo, la falta de experiencia condujeron a un resultado poco satisfactorio. *Alegres vacaciones*, a diferencia de *Garbancito de la Mancha*, ya no suponía una novedad y desde el punto de vista técnico y artístico tampoco significó una mejora respecto a la anterior. Como consecuencia no tuvo buena acogida ni entre la crítica ni entre las autoridades cinematográficas, que la relegaron a una categoría secundaria.

No ha sido posible obtener datos de público, pero el hecho de que no fuese considerada Película de Interés Nacional da a entender que no debió de tener tantas oportunidades a la hora de ser exhibida como sí las tuvo su predecesora, llegando así a menos espectadores, turistas en potencia.

En todo caso, no puede obviarse que *Alegres vacaciones* constituye una estrategia original en el contexto español de los años cuarenta en cuanto a propaganda turística. Mallorca, que por metraje destaca por encima de las demás localizaciones, se estrenaba así en el cine de animación.

HISTÒRIA DE *MATER MISERICORDIAE* (1964-2014). UN PROJECTE DE L'ESGLÉSIA DE MALLORCA VERS LA INCLUSIÓ SOCIAL

Joan Josep Matas Pastor

CESAG-Universidad Pontificia Comillas

Resum: L'article pretén mostrar els trets més importants en l'evolució d'una institució de l'església mallorquina englobada dins l'anomenat tercer sector i, més concretament, que té cura de la formació i la integració social de persones amb discapacitat. El projecte neix i creix sota la direcció i l'aixopluc de la congregació de les Germanes Franciscanes Filles de la Misericòrdia. Estam davant un projecte de caire social i educatiu d'una gran profunditat que arrela en el pensament de l'humanisme cristià tenyit de pedagogia terapèutica. El projecte sorgí dins una mentalitat de beneficència propi de l'Església d'abans del Concili Vaticà II que evolucionà cap a un projecte encaminat a la reforma i la justícia social.

Paraules clau: Educació especial, Justícia social, Història Església, inclusió social, autodeterminació.

Abstract: The article aims at portraying the main features in the growth of a Majorcan church institution which belongs to the so called third sector. This institution cares for the education and social inclusion of disabled. The project was set up and carried out by the "Germanes Franciscanes Filles de la Misericòrdia". We face a complex socio-educational project linked to the Christian humanism tinged with therapeutic pedagogy. The project started as a charity in the pre-conciliar style and developed towards a social change in the post-conciliar way of thinking.

Key words: Special needs, social justice, history of the Church, social inclusion, self-determining.

Rebut el 23 de febrer de 2016. Acceptat el 2 de juny de 2017.

Abreviatures: ASMM = Arxiu Secretaria Mater Misericordiae.

1. Introducció

L'objectiu general que persegueix aquest article és analitzar la història d'una organització o entitat de serveis socials i educatius que ha treballat i treballa en benefici d'un col·lectiu vulnerable com és el de les persones amb discapacitat.

La història de l'organització Mater Misericordiae es pot resumir en una lluita constant realitzada per a la descatalogació i el constant procés de desaprendre els prejudicis perquè la persona amb una discapacitat té el dret a la diferència i a no ser exclòs, té el dret a assumir les seves característiques singulars i la societat ha de contribuir a fer que pugui viure amb la seva diferència. Les associacions i les organitzacions com Mater Misericordiae han anat desconstruint des de l'educació totes aquelles pràctiques discriminatòries i treballant per als drets i la dignitat de totes les persones.

Hem de tenir ben present que la història de la discapacitat és majoritàriament una història de la persecució, la segregació i el control, aquest darrer moltes vegades perquè eren un col·lectiu que amenaçava l'ordre social existent. De fet, aquest col·lectiu només mereixia la compassió de la resta de la societat a través d'accions filantròpiques i caritatives. Durant molts segles ha imperat el model mèdic a l'hora d'interpretar i encaixar socialment la discapacitat. Aquest planteja la discapacitat com a una malaltia que s'ha de curar i, si no és així, el subjecte que la té ha de quedar marginat de la resta de la societat.

Davant això, la societat procedeix a realitzar el que es coneix com la construcció històrica i social de la normalitat i, en conseqüència també de l'anormalitat.¹ D'aquí la importància i la raó social de l'existència d'organitzacions que com Mater Misericordiae han permès a les persones amb discapacitat un gran avenç, des de l'ocultament i l'exclusió, a la progressiva inclusió i visibilitat social.²

Doncs bé, des dels diferents centres i serveis que l'organització ha anat creant i modernitzant durant aquests cinquanta anys s'ha treballat intensament per dur cap endavant la seva missió que no és altra que aconseguir que les persones amb discapacitat i les seves famílies millorin la seva qualitat de vida, facilitant la satisfacció de les seves necessitats i que puguin assolir una vida el més digna, plena i autònoma possible, amb els suports necessaris i les oportunitats que ofereix l'entorn.

Així doncs, Mater Misericordiae és una organització del tercer sector (integrat aquest per institucions o entitats privades organitzades formalment, sense ànim de lucre, que tenen una capacitat d'autocontrol institucional i amb un elevat grau de participació voluntària) que neix i creix a l'aixopluc de la Congregació de les Germanes Franciscanes Filles de la Misericòrdia. Aquesta congregació fou fundada l'any 1856 a Pina per Mn. Gabriel Marià Ribas de Pina i la seva germana Concepció, amb la finalitat específica de servir als malalts i l'educació dels nins i joves de l'àmbit rural mallorquí, aspectes totalment desatesos per l'administració pública d'aquells moments. De fet, els números 57 i 58 de les Constitucions

¹ PRIETO EGIDO, M.: "El reconocimiento de la discapacidad. Estudio sobre la función de las emociones en las relaciones de discriminación y exclusión", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 193.

² VILLA FERNÁNDEZ, N.: "Del ocultamiento a la visibilidad: avances en los derechos de las personas con diversidad funcional durante un siglo (1907-2008)", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 209.

de la congregació fan referència al caire gratuït d'ambdues finalitats conformadores del seu carisma i identitat pròpia. A més, cal apuntar que Mater Misericordiae sorgí en uns moments en què l'administració pública no havia fet res per a aquest col·lectiu i, per tant, les primeres iniciatives recaigueren en mans d'associacions de pares i de congregacions religioses.³

A Mallorca, el sector de la discapacitat ha estat sempre molt actiu. En l'esdevenir dels darrers cinquanta anys són moltes les entitats socials creades generalment per persones afectades i els seus familiars. Aquest fet donarà lloc a l'aparició d'un teixit associatiu ampli i ben estructurat que al llarg dels temps ha sabut donar resposta a les necessitats plantejades pel col·lectiu i, alhora, suplir la passivitat de l'administració pública.⁴

Veurem com les institucions i associacions del sector impulsaran i promouran lleis, institucions, centres i serveis dins l'educació especial tenint com a principi bàsic la necessitat d'una educació personal i diferenciada que tenia com a punt de partida l'especificitat del deficient; per tant, es tractava d'un model basat en la deficiència. Ara bé, al llarg de la trajectòria de Mater aquest model evolucionarà cap a un altre fonamentat en els principis d'integració i normalització legítim per tot el que suposa la dignitat humana i el dret que té tot ésser humà a l'educació.⁵

2. Hipòtesi i metodologia

Hipòtesi: L'organització Mater Misericordiae ha evolucionat des del model mèdic de la discapacitat basat en l'assistencialisme assilar, cap a un model social que proposa, en primer lloc, la integració social des de la diferència i, en segon lloc, la inclusió social de les persones amb discapacitat.

Metodologia: Hem emprat una metodologia quantitativa fonamentada en l'observació documental d'escrits de diferent natura i procedència. En primer lloc, destacar els generats per la pròpia organització com són les actes de l'equip directiu que recullen els temes tractats en les reunions setmanals o quinzenals de la directiva de l'entitat. També destacar els informes que apareixen a les publicacions periòdiques generades per la pròpia entitat que ens informes de fets recollits a posteriori amb un estil més o menys periodístic. No podem oblidar, la correspondència entre el Consell general de la Congregació de les Germanes franciscanes i la directiva de l'entitat.

I, en segon lloc, cal apuntar tots aquells documents externs a l'entitat que ens permeten contextualitzar i ponderar l'acció social duita a terme per l'entitat dins tot el conjunt d'entitats socials que han desenvolupat la seva tasca a Mallorca vers els col·lectius menys afavorits durant la segona meitat del segle XX i principis de segle XXI. Així doncs, cal destacar la història publicada a les webs de les entitats de la discapacitat i la revista *Alimara*, butlletí informatiu del Servei d'Acció Social del Consell Insular de Mallorca.

3 FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació de les Filles de la Misericòrdia (1921-1968)*, II, Palma de Mallorca, 2010, p. 345-356.

4 CARO BLANCO, F.: "El segle XX. Un llarg trajecte des de la beneficència al benestar social", a PASCUAL, A. (coord.): *De la beneficència a l'estat del benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (S.XVI-XX)*, Palma, 2011, p. 199.

5 VERGARA CIORDA, J.: "Marco histórico de la educación especial", *Revista ESE Estudios sobre educación*, 2, 2002, p. 142-143.

3. Impuls inicial i consolidació del projecte (1960-1980)

Tot començà a la reunió del Consell General de la Congregació de les Filles de la Misericòrdia de dia 27 de maig de 1960 en què es donà llum verda al projecte de construcció d'un conjunt sanatori-docent per a nines paralítiques i d'educació especial al Camí de Son Gotleu de Palma de Mallorca. Aquest projecte es recolzava en dos pilars fonamentals. Per una banda, la finalitat específica de síntesi de servei als malalts i l'educació. I, per altra banda, que en el moment de la seva concepció no existia un centre com aquest a les Illes Balears, a excepció del de Sant Joan de Déu per a al·lots.

L'ànima d'aquest projecte fou, sens dubte, sor Maria Mulet Quetgles, superiora general de la congregació entre 1959 i 1971, que moguda per un interès de servei i d'atenció als més necessitats de la nostra societat inicià, dissenyà i impulsà un projecte que havia d'atorgar visibilitat social i solucionar els problemes del col·lectiu de nines amb discapacitat física i psíquica, per una banda, desatesos des del punt de vista educatiu i sanitari i, per altra banda, exclosos, marginats i sense cap transcendència social a la Mallorca dels anys seixanta. Una Mallorca que gràcies al turisme s'estava enlairant des del punt de vista econòmic i social.

De fet, la fundadora pretenia donar una resposta assistencial i educativa el més adequada possible a les nines discapacitades amb l'objectiu de rehabilitar-les i posant l'accent no pas en els factors innats i constitucionals de la deficiència, sinó més bé en els ambientals i educatius. Així doncs, es partia del principi que tothom pot ser educat, cap nin pot ser considerat ineducable pel fet de tenir unes deficiències físiques i intel·lectuals.

La praxi de l'educació especial en els anys seixanta plantejava l'escolarització amb un currículum propi i, per tant, es constituïa un sistema educatiu paral·lel al sistema ordinari. Ara bé, cal puntualitzar que en aquells anys es partia de la inexistència de centres específics i de gairebé una nul·la escolarització. Val a dir que a l'Estat espanyol fins en els anys setanta només s'atenia la discapacitat sensorial, quedant fora del marc normatiu escolar tots aquells nins i nines que tenien una discapacitat intel·lectual.⁶

El context jurídic i legislatiu en què va néixer Mater Misericordiae fou el de la Llei d'Educació Primària de 17 de juliol de 1945 que en el seu article 33 recollia tot un pla per a l'escolarització dels alumnes amb discapacitats a escoles específiques, tenia cura de la formació dels seus mestres en determinades escoles de magisteri i s'especificava que el foment d'aquests centres es deixava en mans de la iniciativa privada, tant per a discapacitats sensorials com intel·lectuals. Val a dir que aquest article no es desenvolupà fins quinze o vint anys després.⁷

⁶ GONZÁLEZ GARCÍA, E.: "Evolución de la Educación Especial: del modelo del déficit al modelo de la Escuela Inclusiva", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 431.

⁷ ZAPATER CORNEJO, M.; GÓMEZ ZAPATER, M.J.: "Las realizaciones en Educación Especial en La Rioja: de 1945 a 2006", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 548-550.

Convé assenyalar que l'engament del projecte es produí en un context de canvis socials i de canvis en l'Església que afectaren la Congregació de les Filles de la Misericòrdia sobretot en la forma d'entendre la seva presència en el món. Els nous aires conciliaris i postconciliaris conduïren, sens dubte, a una lectura més atenta de la realitat per tal de donar una resposta en consonància amb el missatge evangèlic. Així doncs, Mater Misericordiae no s'entén sense tenir en compte aquesta nova mentalitat.

La història de Mater Misericordiae s'inicià físicament amb l'acte de benedicció i col·locació de la primera pedra el dia 8 d'octubre de 1961. Aquest acte fou presidit per Jesús Enciso Viana, bisbe de Mallorca, acompanyat per Mn. Joan Ensenyat, visitador diocesà de la congregació, i pels pares Gaspar Munar, MSSCC, i Bartomeu Nicolau, TOR. Mentre que l'erecció canònica del sanatori-escola es realitzà el 12 d'octubre d'aquell mateix any.

Entre 1961 i 1964 es procedí a la construcció material i humana del projecte. Les obres foren dirigides per l'arquitecte Josep Alcover i tengueren un pressupost de devers disset milions de pessetes, xifra elevadíssima a la Mallorca d'aquells anys. Per tal motiu, les franciscanes posaren en marxa tota una sèrie d'iniciatives diverses per a recaptar fons per l'obra. Així cal destacar el Festival Benèfic pro Sanatori-Escola Mater Misericordiae, que organitzat per alumnes i exalumnes de les franciscanes de la plaça Quadrado i carrer Antillon se celebrà el 25 de febrer de 1962 a la sala d'actes del col·legi Sant Francesc de Palma. Es desenvolupà un programa de varietats en la que es combinaren les representacions teatrals i musicals.⁸ També cal apuntar les campanyes publicitàries emeses a Ràdio Popular de Mallorca amb l'objectiu de vendre paperetes per al sorteig d'un cotxe marca *Dauphine* valorat en 120.000 pessetes.

En definitiva, amb totes aquestes accions i més que es desenvoluparen entre 1961 i 1964, es tractava d'aconseguir doblers per al finançament de les obres i alhora donar a conèixer el centre a la societat mallorquina. No debades, podem afirmar sense cap tibantor que tot el moviment franciscà de Mallorca s'hi volcà en cos i ànima.

Ara bé, no es tractava només d'aconseguir diners i d'atorgar visibilitat social al projecte, sinó també de convèncer als mestres i pares dels centres educatius ordinaris, anomenats normals en aquella època, de la seva bonança i eficàcia per a totes aquelles nines que pel seu retràs no podien seguir el ritme normal de les classes. Esdevingué fonamental apel·lar a l'aparell emocional de la població que històricament havia sentit por, vergonya i, en alguns casos, repugnància vers la discapacitat. Tot plegat, amb l'objectiu de transformar les relacions majoritàries de discriminació i exclusió a unes d'integració i inclusió.

Una bona mostra de la voluntat de rompre prejudicis i convencions el llegim a la circular que sor Maria Mulet Quetglas, superiora general, envià a tots els directors i directores dels centres escolars de l'illa el mes de juny de 1964 amb l'objectiu de captar alumnes:

⁸ AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 1, "Programa de mano del Festival benéfico pro Sanatorio-Escuela Mater Misericordiae".

*Para bien de la infancia y de la Sociedad, confío en que usted nos servirá de enlace y de intérprete ante las familias a fin de eliminar cualquier complejo que pudiera surgir o idea equivocada de no querer mandar a las niñas a un centro de esta categoría, pues creo que debemos hacer comprender que asistimos a un bello despertar de la conciencia social que va aceptando estos problemas y aceptándolos podrá resolverlos, darles solución, ya que son problemas vitales que a todos nos afectan y que todos juntos debemos resolver.*⁹

L'acte d'inauguració del centre fou el dia 25 d'octubre de 1964 i consistí en una Eucaristia a la qual assistiren autoritats religioses, civils, periodistes com Lamberto Cortés i Joaquim Maria Domènech, el quadre de metges del centre i els pares de les nines i les religioses. A continuació, el director metge del centre Josep Francesc Sureda i Blanes dirigí una visita per als convidats.¹⁰

Pel que fa a les instal·lacions, el centre comptava amb quatre pavellons. En primer lloc, un per a paralítiques amb gimnàs i un dormitori amb 38 llits i cunes finançats gràcies a l'ajut de l'Acció Catòlica de Manacor i a la generositat de tot el poble. En segon lloc, un altre d'educació especial amb espai per a 42 nines internes i amb mobiliari de dormitori donatiu de Càrites diocesana. En tercer lloc, les instal·lacions de la comunitat de religioses amb 20 cel·les. I, finalment, les dependències del juniorat i del postulatat que inicià la seva activitat amb 14 novícies.¹¹

Entre 1964 i 1980, el centre, dirigit per sor Margarita Martínez Moreno, esdevingué l'aposta social i educativa més significativa de les franciscanes. De les 12 alumnes dels inicis, en els anys setanta i vuitanta la xifra s'estabilitzà als voltants de 260 aproximadament.

Hem de tenir present que durant els tres primers anys de vida, Mater Misericordiae funcionà com a un sanatori-escola, fins que el 10 de juny de 1967 rebé l'autorització per part del Ministeri d'Educació i Ciència com a centre d'educació especial. Aquest detall propicià que durant els seus primers cinc anys d'existència, l'orientació majoritària fos el model mèdic d'atenció a la discapacitat, que es basava en el dèficit i en treballar per a la rehabilitació i l'eliminació total o parcial d'aquest dèficit. Ara bé, la pregunta sembla òbvia, què succeïa amb tots aquells que no tenien possibilitats mèdiques de rehabilitació? Aquí és on intervenen els principis educatius fonamentats amb l'emulació i no pas amb la competició. No es jutgen els progressos de l'alumne pels dels seus companys, sinó per considerar les seves possibilitats intel·lectuals, el seu ritme d'aprenentatge i el grau de maduració de cada un. Per tant, l'ensenyament no és col·lectiu, sinó que és individual i personalitzat.¹²

Poc després, més concretament l'any 1969, la Diputació Provincial de Balears aprovà la constitució de la fundació pública del Servei de Tractament i Recuperació de Subnormals i s'acordà ampliar i reformar un edifici situat al carrer General Riera com a pavelló per a

⁹ AGC, Apostolados Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Circular de la Superiora General dirigida a las maestras de Baleares, junio 1964", 1f.

¹⁰ AGC, Apostolados Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Lista de invitados a la Ceremonia de inauguración del Sanatorio-Escuela Mater Misericordiae", 1f.

¹¹ *Stela*, 13, gener 1965, p. 160-161.

¹² *Stela*, 15, abril 1967, "Nuestro centro en marcha", p. 197.

discapacitats que dona lloc a la construcció i la inauguració del centre de subnormals Verge de la Salut.¹³

Cal assenyalar que en els anys seixanta ja existien a Mallorca altres iniciatives per a l'atenció i l'educació de persones amb discapacitat. Ens referim, per una banda, a la creació l'any 1962 d'Amadip-Esment a iniciativa d'un grup de famílies i, per altra banda, la constitució d'un centre de rehabilitació i educació per a al·lots amb discapacitat a l'Hospital de Sant Joan de Déu de Palma (1955).

Hem de convenir que el context en què neixen totes aquestes entitats i institucions ve caracteritzat per l'existència d'un model assistencial i per un sistema de protecció públic raquític que obligava als ciutadans a recórrer a la beneficència pública o a la caritat de les organitzacions eclesiaístiques davant situacions de dificultat. Estam davant un sistema subsidiari de la iniciativa privada, majoritàriament de l'Església catòlica, i de la família. En el cas de les entitats de la discapacitat, el seu origen i impuls està majoritàriament en les associacions de familiars. Estam davant un model asilar, paternalista i benèfic-assistencial de serveis socials.

Del voluntarisme inicial es passà, ja en els anys setanta, a una professionalització de l'entitat. De la Memòria de Mater Misericordiae de l'any 1979 hem pogut observar que hi havia un total de 73 treballadors en nòmina entre personal de logopèdia i foniatria, d'educació especial i auxiliars, del centre i teràpia ocupacional, de rehabilitació motora (fisioterapeutes i ATS) i de personal d'administració i serveis generals. Aquests, estaven repartits en sis departaments: Rehabilitació; Educació Especial; Centre Ocupacional; Logopèdia; Psicomotricitat; i, finalment, Psicologia, que s'havia creat l'any 1979.¹⁴

Tota l'activitat de Mater com a centre educatiu s'emmarcava en el context sociojurídic de la Llei General d'Educació 1970 que en el seu article 51 tractava de l'educació de "deficients i inadaptats" i considerava que aquesta s'havia de realitzar a centres especials, encara que recollia que per a deficients lleus podria considerar-se la seva educació a unitats especials de centres ordinaris. Aquesta fou la primera llei d'educació espanyola que contemplava l'educació de tots i totes sense exclusions. L'adopció legal del terme educació especial es produí a partir d'aquesta llei. L'educació especial s'entenia com a una modalitat específica, és a dir, com a un sistema educatiu paral·lel al de l'educació ordinària, regulat per les seves pròpies normes i per un currículum específic diferent del general.

En els anys setanta, més concretament l'any 1971 s'inaugurà el col·legi de sordmuts la Puríssima amb una capacitat per a 200 alumnes. Aquesta iniciativa englobada dins la discapacitat sensorial s'insereix plenament dins els paràmetres de l'educació especial proposats a l'esmentada Llei General d'Educació.

Val a dir que a finals dels anys setanta i coincidint amb la transició política s'inicià el procés de creació de federacions. El punt de partida, el trobem el mes d'abril de 1978 quan es creà la Coordinadora de Discapacitats.

13 CARO BLANCO, F.: "El segle XX...", p. 144.

14 AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, carp. 2, "Memoria Mater Misericordiae Centro de Rehabilitación y Educación Especial, año 1979", p. 2.

A tall de conclusió, cal esmentar que des d'un principi i, sobretot, des dels anys setanta, Mater Misericordiae potencïà el concepte d'educació especial vers nomenclatures molt a l'ús a l'època, com anormals, subnormals, retrasats i deficients mentals. Això significava que ja es proporcionava una educació a la mesura de la intel·ligència de l'alumne i que l'ensenyament havia de tenir tantes cares com deficiències o inadaptacions existien.

De totes maneres, totes les iniciatives educatives i socials d'aquests anys no plantegen en cap moment posicions que posin en dubte el model asilar, paternalista i benefico-assistencial imperant aleshores.

4. La integració educativa, laboral i social dels discapacitats (1980-1990)

Els anys vuitanta a l'Estat espanyol suposaren l'inici de la regulació educativa i laboral que propicià un canvi enorme en l'atenció vers el col·lectiu de la discapacitat. Així doncs, de la segregació s'anà cap a polítiques de normalització i integració escolar i laboral, encara que no sempre acompanyades de prou recursos. Es canvià també de manera significativa la terminologia emprada per a la seva denominació. Doncs bé, de deficients, anormals i subnormals es passà a persones amb disminucions, minusvalideses i inadaptacions.

Els anys vuitanta a Mallorca es caracteritzaren per l'impuls de creació de serveis socials integrals a molts de municipis de Mallorca que comptaren amb l'ajut, entre d'altres, d'entitats de les discapacitats que bé ja existien o bé s'anaven creant durant el decenni a iniciativa del moviment de famílies afectades. Aquest fou el cas d'Estel Nou de Sóller (Asanideso), entitat creada l'any 1981 i que contribuï a la creació dels serveis socials municipals. També cal esmentar el cas del Servei de temps lliure per a minusvàlids promogut per la Comissió de Cultura, Oci, Joventut i Serveis Socials de l'Ajuntament de Palma (1984) i gestionat per la Coordinadora de Minusvàlids.¹⁵

Els anys vuitanta per al sector de la discapacitat són anys de creixement i consolidació en el teixit associatiu, tant pel que fa al nombre d'entitats com per l'augment dels serveis oferits. També es consolidà el moviment federatiu en el sector amb la continuïtat i expansió de la Coordinadora esmentada al paràgraf anterior i amb la creació l'any 1981 de la UNAC, com a plataforma de representativitat i d'interlocució del sector amb l'administració.

Hem de convenir que pel tema que ens ocupa hi ha un abans i un després de la Llei d'Integració Social del Minusvàlid (LISMI), aprovada el 7 d'abril de 1982, que suposava el reconeixement del dret de les persones amb minusvalideses i diferenciava els conceptes de deficiència, discapacitat i minusvalidesa. A partir de la llei es generà, per una banda, tot un andamiatge legislatiu en matèria educativa, i per altra banda, un procés d'instrumentalització de recursos per a la normalització dels serveis i integració de les persones amb discapacitat. Així doncs, esdevingué fonamental l'aprovació el 1983 del Pla Nacional d'Ocupació per a Deficients i del Reial Decret d'Ordenació de l'Educació Especial l'any 1985.

¹⁵ CARO BLANCO, F.: "El segle XX...", p. 144.

Aquesta lluita per la integració social de les persones amb discapacitat vingué acompanyada d'un despertar de la consciència ciutadana del col·lectiu i, per tant, de reivindicació de drets. Això és, la implantació del model social de la discapacitat que posa l'atenció en l'adaptació de la societat a la persona i no pas de la persona a la societat. Així doncs, es tractava d'aconseguir la integració social des de la diferència i la diversitat.

De fet, la integració dels discapacitats en contextos laborals el més realista i reals possibles fou un dels objectius de Mater amb els tallers de formació professional, així com per a la resta d'entitats de la discapacitat. Així doncs, el mes de gener de 1985 s'engegà un taller de fusteria d'alumini que sota la supervisió de professionals donava l'oportunitat d'assolir una integració en el món laboral. Una vegada el taller estigué consolidat, s'inicià el procés de comercialització dels productes, és a dir, s'intentà que funcionàs com a una empresa. Només així s'explica que el director-gerent de Mater, Jesús Luna Fernández, enviàs una carta de presentació als empresaris de la construcció amb el catàleg dels productes i serveis oferits.¹⁶

Totes les iniciatives professionals i laborals desenvolupades dins el centre d'educació especial i, més concretament en el nivell de pretallers, confluïren en la creació el mes de juny de 1989 del projecte ISLA (Integració Social i Laboral). Aquest s'inspirà, justificà i legitimà a través d'arguments propis de l'humanisme cristià que partia de la voluntat d'intentar donar solució als problemes que ens envolten. El problema que es plantejaren els gestors de Mater era què feim amb els alumnes que compleixen 21 anys i han cobert totes les etapes vitals possibles en el centre. Dues eren les opcions que tenien els usuaris de fi de trajecte. Per una banda, el món laboral que emergia amb unes bases inassumibles i molt llunyanes per a la persona amb discapacitat. I, per altra banda, les perspectives de perpetuar-se en el marc d'una activitat ocupacional que per a alguns podia suposar una rutina estèril i gens gratificant. L'opció que assumí el projecte fou la primera, ja que intentà obrir les portes a la pràctica laboral de totes aquelles persones que en funció de les seves possibilitats poguessin desenvolupar aquestes activitats.¹⁷

L'activitat de ISLA es dimensionà en tres nivells diferenciats: centre ocupacional, centre especial d'ocupació i la inserció laboral. Podem afirmar que el centre ocupacional venia a ocupar dues de les quatre seccions dels tallers de formació professional que ja existien en el centre en qualitat de formació professional especial. Així doncs, mantenia una estreta relació amb el centre d'educació especial per a la seva actualització i renovació pedagògica. De fet, el centre ocupacional era entès com a l'alternativa a la integració laboral per a totes aquelles persones que no podien incorporar-se al sistema ordinari de treball, ni a un centre especial d'ocupació.

Per tant, el centre ocupacional gaudia d'una doble funció. En primer lloc, d'ajust personal amb activitats que tenien per objecte una rehabilitació estructural de la persona i una millora de la relació amb el seu entorn cívic. I, en segon lloc, l'ocupació terapèutica consistent

¹⁶ AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Carta del director de Mater als empresaris de la construcció", 18 febrer 1985, 1 f.

¹⁷ AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Proyecto ISLA, Palma de Mallorca, junio 1989", p. 3.

en tasques amb què evitant les simples ocupacions rutinàries o estèrils, l'usuari s'adonés de l'assoliment d'un resultat material satisfactori. En cap cas, no era objecte prioritari ni fonamental de l'ocupació terapèutica assolir productes adreçats a una posterior comercialització. Això ho veurem a una etapa més recent.

Pel que fa al centre educatiu, el més significatiu fou la implantació de la LODE a partir del curs 1986-1987. Com afectà la dinàmica del centre? En primer lloc, es constituí el primer Consell Escolar el dia 9 de juliol de 1986 amb els membres que a continuació assenyalam: sor Francesca Perelló Sastre, sor Caridad Jiménez i Jesús Luna Fernández, com a representants de la titularitat; Antoni Adrover Cabrer, Francesc Cortés Valls, Carlos García Cabrera i Purificación Gómez Munuera, com a representants dels pares; i, finalment, Vicenta Gallego Cortés, Francesca Jaume Guardiola, Carme Prohens Gil i Maria Àngels Reus Marí, en representació del professorat.¹⁸

En segon lloc, s'inicià l'activitat escolar en els quatre nivells previstos a la llei i que ja anaven funcionant, és a dir, maduració, iniciació, escolar i pretallers. Cal afegir que les àrees de llenguatge, dinàmica, social, plàstica i matemàtica seguien funcionant de manera transversal a tots els nivells abans esmentats.

Durant els anys vuitanta es consolidà l'organigrama intern de l'entitat. Una Junta facultativa integrada per representants de la titularitat, direcció pedagògica i responsables de departament era l'encarregada de marcar les pautes d'acció de l'organització. A escala departamental, se'n consolidaren quatre: Educació Especial, Tallers, Rehabilitació i Logopèdia. Aquest darrer gaudí de projecció exterior, ja que va ampliar els seus serveis oferint-los a les famílies i escoles del barri de Son Gotleu. De fet, el 15 de setembre de 1987 entrà en funcionament la Unitat de Logopèdia i Psicopedagogia de Son Gotleu a les dependències del despatx parroquial situat al carrer Tompas Rullan, 64. Aquesta unitat oferí quatre tipus de serveis: de reeducació i teràpia del llenguatge; de suport psicopedagògic; de teràpia per a l'atenció de la hiperactivitat i trastorn de conducta; i, per últim, de teràpia i atenció familiar, en general.¹⁹

Pel que fa al nombre de persones ateses en els diversos centres i serveis de l'entitat, val a dir que es passà de 246 en el curs 1980-81 a 294 durant el curs 1989-90. D'aquests, els tres tractaments més freqüents foren el de pedagogia terapèutica, logopèdia i fisioteràpia.

Ja per acabar l'epígraf voldria afegir que en el curs 1988-89 es commemorà el 25è aniversari del centre. Per tal motiu, s'organitzaren tota una sèrie d'activitats tant de dinamització interna, com de projecció exterior. D'entre elles, cal destacar l'exposició de retalls de premsa, fotografies i treballs dels alumnes que resumia els 25 anys d'història del centre. S'aprofità l'avinentsa per a convidar periodistes, escoles i altres col·lectius a una jornada de portes obertes per a donar a conèixer les tasques i activitats que es realitzaven en el centre.

¹⁸ AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Correspondència. Actes del Consell Escolar. Constitució del primer Consell Escolar", p. 2.

¹⁹ AGC, Apostoldado Colegios. Mater Misericordiae. X 50, Carp. 2, "Servei de Logopèdia i Psicopedagogia. Presentació. Unitat de Son Gotleu", p. 3.

5. La multidimensionalitat de la discapacitat (1990-2000)

Els anys noranta suposaren un gir copernicà en la conceptualització teòrica de la discapacitat. Així doncs, l'any 1992 des de l'Associació Americana per al Retràs Mental (AAMR) es considerà aquest no com un tret absolut i definitori de l'individu, sinó com a una situació, caracteritzada per limitacions funcionals per al desenvolupament de les tasques i rols esperables de la persona en una situació determinada, resultat de la interacció d'una sèrie de dimensions personals i contextuals que han d'orientar el disseny de suports que millorin aquest funcionament.²⁰

Tot plegat, significava un canvi del model del dèficit cap a una orientació funcional que feia èmfasi en els suports, amb l'objectiu classificador i, en especial, per a la previsió d'aquells que permetien millorar el funcionament de la persona en els entorns de vida típics per als seus iguals en edat i cultura.

Aquest nou paradigma es reflectí en la configuració i aplicació de la LOGSE (1990) pel que fa al tractament educatiu de la discapacitat. La llei, entre altres coses, establia un únic sistema educatiu amb uns mateixos objectius per a tots els estudiants. Això implicava que els escolars amb discapacitat no eren valorats en virtut d'aquesta, sinó, en primer lloc, en la seva qualitat d'alumnes i, posteriorment, en funció de les seves necessitats educatives especials. Aquestes eren reconegudes com a heterogènies i variables en funció de la persona concreta. Afegir que la llei va eliminar definitivament la possibilitat de construir un currículum específic per a l'alumnat de NEE a partir de les seves diferències i, per tant, s'imposà l'obligació de dur a terme una adaptació del currículum únic a la diversitat intrínseca de cada estudiant amb discapacitat.²¹

Pel que fa a l'educació especial, la LOGSE es desenvolupà en el Reial Decret 696/1995, de 28 d'abril, de l'Ordenació de l'Educació d'alumnes amb necessitats educatives especials. D'aquesta normativa se'n deriven tres aspectes fonamentals. En primer lloc, per primera vegada apareixia a la nostra legislació la nomenclatura discapacitat sensorial, motora o psíquica per a referir-se a aquests tipus de necessitats. En segon lloc, s'introduí el principi d'atenció a la diversitat de capacitats, interessos i motivacions de l'alumnat i, per tant, l'aplicació d'adaptacions curriculars significatives, encara que afectassin els elements prescriptius del currículum. I, en tercer lloc, també es configuraren els itineraris que havien de seguir els alumnes dels centres d'educació especial: educació infantil, educació bàsica obligatòria (EBO) i, finalment, transició a la vida adulta, que era una adaptació de la formació professional. Així doncs, es plantejava una escolarització fins als vint anys en els centres específics.

Només des de l'òptica de la multidimensionalitat de la discapacitat podem entendre la consolidació i ampliació de serveis ja existents en els decennis anteriors, així com l'engorgament de nous serveis fruit, sens dubte, d'una lectura atenta de la realitat i a la

20 APARICIO ÁGREDA, M.L.: "Evolución de la conceptualización de la discapacidad y de las condiciones de vida proyectadas para las personas en esta situación", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 132-133.

21 OLMOS SANTANA, O.: "La transición a la democracia en la atención educativa a las personas con discapacidad. Análisis legislativo", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 531.

necessitat de donar-hi una resposta per part de la titularitat i d'uns professionals moguts pel desig d'assolir una vertadera i autèntica justícia social. La idea és treballar totes les dimensions i facetes de les persones amb discapacitat i les seves famílies.

A l'epígraf anterior hem parlat del projecte ISLA que s'anà ampliant tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu. De fet, la xifra d'usuaris passà de 36 l'any 1991 a 50 l'any 1994, per arribar a finals del decenni a una cinquantena de persones ateses. A més a més, l'any 1994, gairebé cinc anys després de la creació del centre ocupacional, es pogué engegar un centre especial d'ocupació. També augmentà i es diversificà l'oferta de cursos de formació ocupacional basats en la confecció, la fusteria, els manipulats per a diversos sectors industrials i serveis forestals i activitats agràries. Aquest darrer es pogué desenvolupar gràcies a la cessió i l'arregament de la finca rural de Sa Cabaneta, propietat de les religioses franciscanes, que fins a l'any 1995 romangué abandonada.²² Val a dir que l'impuls i consolidació de les activitats agràries i forestals vingué arran de la participació del Centre Ocupacional ISLA en el programa HORIZON II (Fons Social Europeu), amb el desenvolupament d'un projecte formatiu denominat *Itinerario formativo para la integración de jóvenes minusválidos en el área de servicios forestales y actividades agrarias*.

Els nous serveis o projectes nascuts i impulsats en aquest decenni foren tres. Primer, la introducció d'una nova metodologia en la fisioteràpia, més concretament el mètode *Vojta*, aplicat a tractaments de paràlisi cerebral i a alteracions motòriques infantils i juvenils. Aquesta nova teràpia fou introduïda per dues germanes franciscanes, Margalida Mateu Coll i Carmen Jiménez, que feren un curs de formació d'aquesta teràpia abans de l'estiu de 1990. Val a dir que avui en dia encara s'empra aquesta metodologia en els tractaments de fisioteràpia del centre.²³

En segon lloc, dins l'esfera educativa apuntar la creació el mes de maig de 1998 de la unitat d'atenció específica per a persones discapacitades profundes. Aquest projecte fou batiat com "L'espai dels sentits" i tenia com a objectiu la intervenció globalitzada de les necessitats humanes més bàsiques, oferint a la persona estímuls sensorials per a assolir un equilibri interactiu amb l'exterior a través dels sentits que són les primeres vies d'informació. Doncs bé, es tractava de potenciar el desenvolupament personal i millorar la comunicació amb l'entorn apropant la informació que arriba a través dels sentits; informació, per una banda, necessària per al desenvolupament de qualsevol ésser humà, i per altra banda, a la que no hi poden accedir per si mateixos.

La unitat de "L'espai dels sentits" es basava en el mètode de desenvolupament *Esnuzenel*, vocable format per dues paraules holandeses, *Snecenel* i *Ducenel*, que fan referència a experimentar, sentir i explorar a través del joc noves sensacions o sensacions adormides. El mètode consisteix en estimular els sentits –vista, oïda, olfacte, gust i tacte– en unes condicions ambientals òptimes per a poder treballar cada sentit de forma aïllada i concentrada.

²² AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 2, "Carta de Jesús Luna Fernández, gerent de Mater, a la superiora general, 11 gener 1995", p. 2.

²³ *Boletín Informativo*, 52, juliol 1990, "El consejo informa. Estudios", p. 82-83.

I, en tercer lloc, cal fer esment al projecte de pisos tutelats que nasqué entre finals de 1990 i primer trimestre de 1991. Sens dubte, el projecte neix de la sensibilitat de les franciscanes vers els col·lectius i persones menys afavorides econòmicament i en risc d'exclusió social. Doncs bé, es tractava de donar aixopluc, conhort i sentit de vida a un grup de nins del centre que per les seves connotacions i per la seva situació social es trobaven totalment desemparats i abandonats, al mateix temps que l'ambient en què es movien era totalment perjudicial per a la seva formació i desenvolupament.²⁴

La novetat que suposava el pis-llar era que pretenia ser un model residencial alternatiu dirigit a proporcionar una llar estable ubicada en la comunitat on els discapacitats poguessin desenvolupar la seva autonomia personal i social. La seva constitució significava assumir un doble compromís. Per una banda, transformar de manera progressiva la tradició institucionalitzadora que fins aquells moments es presentava com a única alternativa possible. I, per altra banda, era un intent d'assumir una actitud més exigent que reconeixia en el discapacitat uns drets i uns deures iguals a tots els ciutadans.²⁵

Els objectius específics del servei s'agrupaven en dos blocs. Primerament, tots aquells que repercutien en el benestar físic del discapacitat, això era vetllar per la salut i promoure iniciatives per a la millora de les condicions físiques dels nins, establir unes normes de seguretat i afavorir l'aprenentatge de recursos davant situacions imprevistes i urgents, cuidar el manteniment de l'habitatge, adquirir hàbits d'higiene, presentar un comportament d'acord amb les normes de convivència establertes pels mateixos usuaris, entre d'altres. I, en segon lloc, aquells objectius que redundaven en el benestar social dels nins, com eren l'elaboració de programes individuals d'ajust social, participar en les tasques domèstiques i participar adequadament en la vida social de barri.

Al llarg dels anys noranta s'engegaren tres projectes de pisos tutelats. Dos a Son Gotleu i una altra una casa que la congregació tenia a S'Aranjassa.

Pel que fa a la projecció exterior de l'entitat, cal destacar la seva presència en la Plataforma de Defensa del Menor, creada el 6 de novembre de 1990 dins el marc del Pla d'actuació del Servei d'Acció Social del Consell Insular de Mallorca, com a reacció a la negativa del Parlament espanyol a transferir les competències sobre menors, i integrada per altres entitats i organitzacions socials com la Federació d'Associació de Veïns, la Coordinadora de menors de l'Església, Justícia i Pau, Federacions d'APAS de Mallorca, entre d'altres.

Per últim, cal assenyalar que la projecció exterior de l'organització es va veure reforçada per la concessió del Premi Popular 1998 de COPE Mallorca. Premi concedit per l'excel·lent i silenciós treball que s'estava realitzant en la societat mallorquina a favor dels discapacitats físics i psíquics. El premi fou lliurat pel bisbe de Mallorca, Teodor Úbeda Gramage, a sor Antonia Barrilero Cañadas, superiora general, el dia 30 de novembre en el decurs d'un sopar celebrat a Ses Cases de Sa Font Seca de Bunyola.²⁶

24 AGC, Apostolado Colegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 1, "Carta de sor Caridad García, representant de la titularitat, a la superiora general, 14 novembre 1990", p. 2.

25 AGC, Apostolado Golegios. Mater Misericordiae, X 50, Carp. 1, "Proyecto Piso-Hogar Mater", p. 3.

26 *Boletín Informativo*, 70, febrero 1999, "El Consejo Informa. Premio Populares de la COPE", p. 202.

6. Cap a l'educació inclusiva i l'autodeterminació (2000-2014)

La Declaració de Lisboa (2007) presentada com a conclusions de l'audiència sobre "Joves veus: Encontre sobre diversitat i educació", organitzada per l'EADSNE (*European Agency for Special Needs and Inclusive Education*) i el Ministeri d'Educació de Portugal, ens ofereix el testimoni de persones amb discapacitat en relació a les seves exigències en matèria educativa. Entre altres coses, dedicaren un paràgraf per a recollir la seva opinió sobre l'educació inclusiva en el que reconeixen els seus beneficis respecte a l'adquisició d'habilitats socials, riquesa d'experiències, preparació per a la vida real i interacció social. A la seva conclusió afirmaven:

*La educación inclusiva es la mejor si las condiciones son óptimas para nosotros. Debe haber apoyos y recursos suficientes, así como docentes con formación adecuada. Los profesores han de estar motivados, bien informados y deben comprender nuestras demandas. Requieren una buena formación, deben saber preguntar lo que necesitamos y estar coordinados correctamente durante toda nuestra escolarización.*²⁷

Val a dir que les demandes del mateix col·lectiu foren canalitzades a través del moviment per a l'autodeterminació que es vertebrà a través de la difusió de la filosofia de Vida Independent, creada entre els anys seixanta i setanta a la Universitat de Berkeley (Califòrnia) per Ed Roberts, estudiant amb diversitat funcional física molt acusada. La materialització pràctica d'aquest moviment dins Mater Misericordiae es produí als inicis de segle XXI amb l'engegament del programa per a la creació de grups d'autogestors que, sens dubte, pretenien donar resposta als desafiaments llençats per veus autoritzades a favor del dret a decidir de les persones amb discapacitat.

A l'Estat espanyol aquest moviment s'inicià l'any 1998, però a les Illes Balears arribà gairebé dos anys després, essent Mn. Josep Antoni Fuster, des de l'organització Mater, el primer que el liderà a l'illa. Cal apuntar que l'any 2010 existien nou grups d'autogestors a les Illes Balears, dels quals quatre pertanyien al Centre Isla de l'organització Mater Misericordiae. L'autogestió fou i és definida com el procés que permet a les persones amb discapacitat desenvolupar-se a través de l'adquisició de les aptituds convenients i amb els suports adequats. De fet, l'autogestió reforça a les persones amb discapacitat en la seva capacitat de representar-se elles mateixes, fer eleccions i controlar la seva pròpia vida. A cada grup hi ha una persona de suport que facilita l'assoliment dels objectius del programa en i amb el grup. En definitiva, els grups d'autogestors expressen de manera reiterada el seu desig d'independència i de participar en la vida de la comunitat.²⁸

Sens dubte, el projecte estrella de començament de segle XXI, no tant pel tipus d'activitat o servei, que ja s'anava oferint, sinó pel que suposava tenir una nova instal·lació i ampliació dels serveis oferits, fou el de la construcció del nou Centre Ocupacional ISLA en el carrer Joan Coll, cantonada Gabriel Carbonell de Son Gotleu. Aquesta nova construcció permeté

²⁷ LÓPEZ TORRIJO, M.: "El derecho a una educación inclusiva de las personas con discapacidad en las Declaraciones Internacionales", *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días*, XV Coloquio Historia de la Educación, 1, Pamplona, 2009, p. 168.

²⁸ CAÑELLAS, N.: "Los marchosos reivindican sus derechos", *Mater Magazine*, 2, desembre 2010, p. 2.

centralitzar tots els serveis de l'organització a un mateix espai, des de l'educació infantil fins a les activitats ocupacionals dels adults. També permeteren doblar el nombre d'usuaris del Centre ISLA, és a dir, d'una cinquantena al centenar. Tot plegat, aquest procés d'ampliació perseguia l'objectiu d'adaptar-se a les noves tendències, tant pel que fa a les activitats ocupacionals productives, com dels serveis complementaris que exigien instal·lacions, maquinàries, mobiliari i espais adequats, adaptats i funcionals.

La inauguració del nou centre es féu el dia 4 d'octubre de 2003 en un acte en el qual hi assistiren les principals autoritats religioses i polítiques de la nostra comunitat, i del qual se'n feren ressò els quatre diaris generalistes locals de l'illa. El centre es projectà per a donar resposta, suport i formació a un grup d'un centenar de persones. Les activitats que s'hi duïen a terme eren de quatre tipus: activitats ocupacional i terapèutica; ajust personal i social; formació i preparació laboral; i, finalment, tractaments rehabilitadors.

Pel que fa a l'organització interna, en el tercer trimestre del curs 2002-03 es posà en funcionament l'Equip directiu de l'entitat que substituï la Junta facultativa. Aquesta darrera s'havia reunit durant el curs 2001-02 per tal d'analitzar la reorganització del centre. Aquesta nova organització donà lloc a la creació de quatre àrees fonamentals, Educació, Adults, Habitatges i Residència i Administració i Secretaria, i tres àrees complementàries com eren Recursos Humans, Recursos Tècnics i Atenció Social i Familiar. Val a dir que els seus responsables eren els que conformaven l'equip directiu.

La comunicació interna i externa de l'entitat és un altre dels temes que preocupen l'equip directiu. De fet, a principis de l'any 2004 ja es plantejava la creació d'una revista de l'organització, així com la creació d'una pàgina web, uns tríptics i targetes de visita dels principals serveis.²⁹

Pel que fa a la revista, no fou fins l'any 2007 que s'engegà un butlletí informatiu bimensual adreçat als professionals i famílies de l'entitat. Es tractà d'un instrument de comunicació intern no professional, és a dir, estava fet pels mateixos professionals, usuaris i famílies del centre. No obstant això, el mes de juny del 2010 aparegué el primer número de *Mater Magazine*, del que se n'editaren tres números amb una periodicitat semestral i un tiratge de mil exemplars. El sorgiment de la revista és una conseqüència directe de la implantació dels processos de qualitat, iniciats a començament de l'any 2005, que posaven de manifest la necessitat d'implementar sistemes de comunicació interns i externs per tal de compartir l'eficàcia del centre amb l'entorn més immediat.³⁰

La preocupació pel manteniment dels canals de comunicació és constant entre els membres de l'equip directiu. De fet, es determinà la realització d'una jornada de portes obertes el 22 de maig de 2010 aprofitant la jornada esportiva i familiar amb l'objectiu de donar a conèixer l'entitat als proveïdors, futurs usuaris i, en general, a la societat mallorquina.

29 ASMM, Actes Equip directiu (2003-2014), "Acta reunió 26, 21 de gener de 2004", p. 1.

30 LUNA, J.: "Comunicar es compartir", *Mater Magazine*, 1, juny 2010, p. 1.

Cal apuntar que el tema de la comunicació gaudia i gaudeix d'una elevada dosi de voluntarisme, però que hi manca una planificació i professionalització de la matèria. Una bona prova d'això és el debat que es generà entre els membres de l'equip directiu l'any 2012 sobre la conveniència o no d'incorporar les xarxes socials a la seva estratègia comunicativa. Finalment, s'optà per no implantar cap xarxa social amb una doble argumentació. Per una banda, no es volien assumir els riscos de posar fotografies d'usuaris a les xarxes, malgrat tenir l'autorització prèvia dels implicats. I, per altra banda, l'enorme volum de feina que suposaria el seguiment i actualització de la xarxa sense comptar amb un *community manager*.³¹

Els darrers deu anys en la història de la inserció laboral dels discapacitats ve marcat per la creació de centres especials d'ocupació i, sobretot, pel plantejament de sortides laborals reals per al col·lectiu. Només des d'aquesta òptica podem entendre la inauguració el dia 23 de maig de 2006 del Centre Especial d'Ocupació Sa Cabaneta amb el projecte "Iguals Natura". La novetat residia en què la granja escola oferia visites guiades per a escolars realitzades per monitors amb una discapacitat. Més recentment, durant el mes de maig del 2011 obrí les portes l'Hotel social d'interior Es Convent a Ariany que suposà la creació de 12 places d'ocupacional a més de la inserció de Mater en el món de l'empresa social. Cal recordar que la comercialització de l'hotel és idèntica a qualsevol empresa del món de l'hoteleria, és a dir, a través de centrals de reserves com *booking.com* o *Hotelbeds*.

Per acabar podem referenciar que un dels eixos transversals dels diversos projectes que s'han engegat en el centre i que també han servit com a element de projecció exterior i de sensibilització social a favor del col·lectiu és, sens dubte, la natura, el medi ambient i la protecció i difusió del nostre patrimoni natural. Cal remarcar que l'amor per la natura i la seva conservació formen part intrínseca del carisma franciscà. No debades, cal mencionar dins l'àrea d'educació el projecte "Per a una escola sostenible" (2004-05) i el programa "Art i Natura" (2010), aquest darrer basat en el *land-art*, tendència artística en la utilització d'un marc i materials naturals, com fusta, terra, pedres, arena, roques, entre d'altres. Les obres d'aquest estil es troben a l'exterior, exposades i sotmeses a l'erosió natural.

31 ASMM, Actes Equip directiu (2003-2014), "Acta reunió 148, 18 de juny de 2012, p. 2.

7. Conclusions

Mater Misericordiae ha estat i és l'obra de referència identitària de la Congregació de les Filles de la Misericòrdia, ja que els dos pilars bàsics de l'entitat, com són educació i sanitat, coincideixen amb el seu carisma fundacional.

Podem afirmar que estam davant una obra d'Església per al món i dins el món construït amb la inspiració de l'humanisme cristià. Sens dubte, hem repassat les principals fites d'una institució que vol ser motor de transformació social, de construcció de persones, de famílies, de barri i, en definitiva, una escola de ciutadania en un sentit ample del terme.

Hem vist com l'organització Mater Misericordiae va ser una entitat genèrica de la discapacitat pionera a Mallorca i com de manera progressiva es va anar adaptant a les noves conjuntures socials i polítiques, sobretot a partir de la transició cap a la democràcia i durant tot el procés autonòmic. També cal puntualitzar que ha esdevingut una entitat que ha evolucionat des del model mèdic i rehabilitador de la discapacitat cap al model social, primer integrador i després inclusiu.

DOCUMENTS

L'INVENTARI DELS BÉNS DE GABRIEL CERDÀ: ASPECTES DE LA VIDA QUOTIDIANA EN UNA POSSESSIÓ DE SANTA MARGALIDA (1491)

Maria Barceló Crespí / Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears / Universitat de Lleida

Resum: El canonge Gabriel Cerdà va acumular un gran patrimoni durant la segona meitat del segle XV. Quan va morir, el notari Gabriel Abellar elaborà l'inventari dels béns que tenia en una possessió a Santa Margalida. A través d'aquest document és possible conèixer el contingut de les cases i, per tant, com es desenvolupava la vida quotidiana dels seus residents.

Paraules clau: Gabriel Cerdà, inventari, Mallorca, possessió, Santa Margalida.

Abstract: The canon Gabriel Cerdà accumulated a large patrimony during the second mid-fifteenth century. After his death, the public notary Gabriel Abellar wrote the inventory of the goods he had in one of his *possessions*, Majorcan country houses, in Santa Margalida. Through this source it is possible to know the content of the houses and, therefore, how the daily life of their residents was.

Key words: Gabriel Cerdà, inventory, Mallorca, *possession* (manor house), Santa Margalida.

Rebut el 14 de març. Acceptat el 27 de desembre de 2017.

L'elaboració del present article ha comptat amb el suport de la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya, i s'emmarca en el projecte "Expressivitat, sentiment i emoció (segles XII-XV)" (HAR2016-75028-P).

També s'emmarca en el projecte I+D "La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca", HAR2016-77032-P (MINECO/AEI/FEDER, UE)

Abreviatures: ACL = Arxiu Capitular de Lleida, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

L'estudi de la vida quotidiana és una tendència historiogràfica que viu un període d'auge en l'actualitat. Apareix vinculat a la microhistòria i la història de les mentalitats, tendències totes aquestes desenvolupades a partir dels anys vuitanta, i s'allunya dels grans esdeveniments i dels insignes personatges per cercar de conèixer les actituds i els costums assumits per les societats i per les persones individuals i anònimes. La historiografia mallorquina també s'ha fet ressò de l'estudi de la vida quotidiana, amb diverses i variades aportacions.¹

La història de la vida quotidiana es nodreix de diverses fonts que hi aporten dades. No hi ha cap dubte de l'important rol que, en aquest sentit, juguen disciplines com l'arqueologia o la iconografia. Això no obstant, la principal font d'informació és de procedència arxivística. Resulten d'especial interès els protocols notariais² i, més concretament, els inventaris en aquests continguts.³ Els inventaris són una relació, més o menys exhaustiva, dels béns immobles i mobles d'una entitat, i comprenen des dels edificis i les propietats rústiques fins als estris casolans, els esclaus o els censos que rebia, incloent-hi, així mateix, els objectes més curiosos i, de vegades, més insignificants. A més, els inventaris no es limiten a enumerar els objectes, sinó que, molt sovint, els qualifiquen amb adjectius que n'expliciten el material, l'estat de conservació o altres característiques que ajuden a identificar-los. La majoria dels inventaris que es realitzaven eren *post mortem*, això és, escripturats després de la defunció del titular, amb l'objectiu de calibrar correctament l'herència. De fet, els inventaris permeten observar amb claredat la diferenciació social existent, puix el que hi havia en una casa o en una heretat reflectia aquell estatus socioeconòmic que ocupava el propietari. Bona part dels individus no realitzava un inventari simplement perquè no posseïa res.

A partir de l'anàlisi de les dades aportades pels inventaris, és possible apreciar com eren les cases i els objectes que s'hi guardaven.⁴ Però, més enllà de la relació de noms, s'hi entreveu també la manera com la gent menjava, vestia o treballava; al cap i a la fi, la manera de viure. A més, molts dels objectes ressenyats als inventaris han subsistit fins a mitjans del segle XX, és a dir fins a la mecanització i electrificació del camp i al profund canvi social experimentat a Mallorca en passar d'una societat tradicional de base agrària a una societat bolcada al món turístic. La subsistència d'una manera de viure amb un cert sentit de la continuïtat és palesa en formes, usos i noms. En definitiva, conèixer com es vivia fa cinc-

1 MOLL BLANES, I. (coord.): *La vida quotidiana dins la perspectiva històrica*, Palma, 1985 i SIMON I TARRÉS, A. (dir.): *Tendències de la historiografia catalana*, València, 2009. La bibliografia en l'àmbit medieval, evidentment, és molt ampla, i aquest no és el lloc adient per presentar-la de forma extensa. Tot i això, destacar, per al cas de Mallorca, BARCELÓ CRESPI, M.: *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval (Part Forana)*, Palma, 1994; SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la ciutat de Mallorca: època medieval*, Palma, 1997; BARCELÓ CRESPI, M.: "Murada i vida quotidiana", *Estudis Baleàrics*, 70-71, 2002, p. 7-16; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006.

2 Un exemple d'aquesta utilització és RIERA MELIS, A.: "Documentació notarial i història de l'alimentació", *Estudis d'Història Agrària*, 13, 2000, p. 17-44.

3 La utilitat dels inventaris per aproximar-se a la història de la vida quotidiana queda acreditada per les nombroses publicacions de Maria Barceló en aquest àmbit. Es poden citar, a tall d'exemple, els recents treballs BARCELÓ CRESPI, M.: "Luxe interior domèstic a la Mallorca dels segles XIV-XV", a BROUQUET, S.; GARCÍA MARSILLA, J.V. (ed.): *Mercados de lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, 2015; BARCELÓ CRESPI, M.; COLL FONT, M.C.: "Inventari de l'alqueria de Jaume Masroig (1491)", *BSAL*, 71, 2015, pp. 261-271; BARCELÓ CRESPI, M.: "Inventari del casat del rafal dels Porcs (1510)", *Santanyí: llengua, terres i gents*, Santanyí, 2017, p. 89-107.

4 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica a la ciutat de Mallorca*, Palma, 2009.

cents anys és apropar-se no sols a la vida dels avantpassats, sinó també a un patrimoni cultural col·lectiu que, al llarg dels anys, ha conformat part de la nostra identitat.

En el present article s'ofereix la transcripció de l'inventari⁵ d'un personatge bastant conegut de la societat mallorquina de la segona meitat del segle XV, el canonge Gabriel Cerdà. Aquest formava part d'una de les famílies de l'elit pagesa més riques de Santa Margalida. La família Cerdà, originària de la mateixa vila, havia anat acumulant un gran patrimoni que, al seu torn, li permeté protagonitzar un ràpid ascens social.⁶ A partir de l'inventari realitzat després de la mort de Gabriel Cerdà, és possible conèixer els béns immobles i mobles que conformaven l'abundant patrimoni del canonge i, per altra banda, aprofundir en el coneixement de la vida quotidiana en una possessió de la Part Forana de Mallorca.

El propietari: el canonge Gabriel Cerdà

Abans de res, és necessari oferir una sèrie de pinzellades sobre la biografia del canonge Gabriel Cerdà, un personatge relativament ben conegut gràcies a alguns treballs que s'han anat publicant durant els darrers anys.⁷

Gabriel Cerdà va néixer, segurament, a Santa Margalida. La seva ascendència concreta és encara desconeguda,⁸ però sí que era parent –segons les fonts, nebot–⁹ del cardenal Antoni Cerdà, que fou canonge de la Seu de Mallorca i bisbe de Lleida, entre moltes altres prebendes.¹⁰ No debades, Gabriel Cerdà va promocionar dins l'Església gràcies a la influència del seu oncle: el 1449 va ser nomenat canonge a Lleida i, poc després, ocupà els càrrecs de succentor i prepòsit de la mateixa catedral. Així mateix, des del 15 d'agost de 1450, també ostentà una canongia a la Seu de Mallorca. A més, a partir del 1453,¹¹

5 Voldríem agrair a Antoni Mas i Forners la deferència d'haver-nos donat a conèixer aquest inventari, que va utilitzar –tot i que no transcriure– per a l'elaboració de la seva tesi. Vegeu MAS I FORNERS, A.: *Colonització, feudalisme, canvi social i paisatgístic a Mallorca (segles XIII-XVI). Una aproximació a partir de l'estudi de l'antic terme de Santa Margalida*, Palma, 2017 (tesi doctoral), p. 50, 284 i 435-439. Així mateix, també va ser usat per BARCELÓ CRESPI, M.: "Aspectes de la vida quotidiana a Santa Margalida (segle XV)", *Primeres Jornades d'Estudis Locals de Santa Margalida (18-22 de desembre de 2002)*, en premsa.

6 MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles XV-XVI)", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, Palma, 2000, p. 437-450; MAS I FORNERS, A.: *Colonització, feudalisme, canvi social...*, p. 387-444.

7 MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 438-439; BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues i-huistrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, Palma, 2013, p. 20-22; CASSANYES ROIG, A.: "De Mallorca a Nàpoles, Lleida y Roma: los viajes del canónigo Gabriel Cerdà (1450-1491)", *Historia. Instituciones. Documentos*, 43, 2016, p. 99-114.

8 Podria ser fill d'Esteve Cerdà, germà del cardenal Antoni Cerdà, segons MARCH QUES, J.F.; ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història de Santa Margalida. Volum primer. De la Prehistòria al segle XVI*, Santa Margalida, 1981, p. 185. Antoni Mas està reconstruint la genealogia de la família Cerdà en el marc de la seva tesi doctoral, titulada *Colonització, feudalisme, canvi social i paisatgístic a Mallorca (segles XIII-XVIII). Una aproximació a partir de l'estudi de l'antic terme de Santa Margalida*.

9 ACL, AC_0050, f. 11v.

10 Una aproximació biogràfica al cardenal Antoni Cerdà, tot i que amb errades, a BOVER DE ROSSELLÓ, J.M.: *Memoria biogràfica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*, Palma, 1838, p. 70-72. Albert Cassanyes Roig estudia el cardenal Antoni Cerdà en el marc de la seva tesi doctoral.

11 Gabriel Cerdà ja apareix com a sacrista el 1450 en el *Llibre de Possessoris* de la Seu de Mallorca, tot i que es tracta d'una errada. ACM, 15576, f. 4r.

se'l documenta com a sacrista, una de les principals dignitats catedralícies de la diòcesi mallorquina. Tampoc no s'ha d'oblidar la seva tasca com a vicari general del bisbe Roderic de Borja (1489-1492).

Una de les eines claus per promocionar en la jerarquia eclesiàstica baixmedieval va ser la seva formació. Gabriel Cerdà va obtenir el grau de doctor en Cànon, segurament a l'Estudi General de Lleida, on figura com a estudiant.¹² Tot i això, cal indicar que Cerdà ja era canonge quan se li va col·locar el grau, de manera que és probable que aprofités el seu nomenament en la prebenda lleidatana per traslladar-se en aquesta ciutat i cursar estudis universitaris en l'àmbit jurídic, una disciplina en què l'Estudi General de Lleida tingué gran prestigi des dels seus orígens.¹³

També és molt important l'aspecte econòmic en la vida de Gabriel Cerdà. Com ja va estudiar Antoni Mas en una aportació anteriorment citada, el canonge Cerdà va ser l'executor d'una molt ben planificada estratègia matrimonial i econòmica de caràcter familiar encaminada a la promoció social del llinatge dels Cerdà. A aquest efecte, Gabriel Cerdà destinaria bona part dels ingressos que percebia de les seves nombroses prebendes –i, possiblement, també de les del cardenal Cerdà– a l'adquisició de patrimoni immobiliari i a la facilitació del matrimoni dels seus familiars. Aquesta política va culminar amb l'assoliment de la condició de cavaller d'Antoni Salvador Cerdà, nebot-nét i hereu del canonge.¹⁴

No es coneix la data exacta en què va morir Gabriel Cerdà, tot i que no hi ha cap dubte que va ser cap a finals de 1491. De fet, el canonge va atorgar testament davant el notari Gabriel Abellar el divendres 10 de setembre de 1490.¹⁵ El mes de desembre de 1491 ja era mort, perquè el 2 de desembre es va procedir a inventariar els béns de la casa que tenia a la parròquia de Santa Eulàlia de la ciutat de Mallorca, i que constituïa la seva residència habitual.¹⁶ Per altra banda, la notícia del seu òbit ja havia estat comunicada al Capítol catedralici de Lleida el 4 de desembre, perquè, en aquesta data, comencen a presentar-se els documents pontificis dels aspirants a la canongia vacant.¹⁷

Els béns: l'inventari de Gabriel Cerdà

El 28 de desembre de 1492,¹⁸ el notari Gabriel Abellar va procedir a realitzar un inventari

12 Concretament, se'l troba en el procés incoat per la revolta dels estudiants que protestaren contra la detenció de Jaume Mas. LLADONOSA I PUJOL, J.: *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, 1970, p. 99.

13 GORT RIERA, R.: *L'Estudi General de Lleida al segle XIV*, Lleida, 2016, p. 81-83.

14 MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 439-444.

15 ACM, Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, *Libre de Albarans extraordinaris y de Clàusules Testamentaries*, ff. 19r-20r. Fons no catalogat, consultat amb autorització del president del Capítol catedral de Mallorca el 13 de gener de 2017.

16 La ubicació d'aquesta casa, situada "en lo front del carrer dit vulgarment de misser Armadans", seria fàcilment determinable, ja que els confrontants són clars: "lo carrer públich per lo qual se va a la via de la Quartera venint de la iglesia de Sant Francesc, un altre carrer o via pública per la qual [...] prop dit carrer la via del forn vulgarment dit d'en Candaler" i diversos corrals i habitatges. La casa estava integrada per diferents espais: menjador, "cambra del racó del manjador", "cambra del dit menjador que bada sobre l'alberg d'en Perot Espanyol", sala, "cambra gran que treu finestres al carrer pel que es va al carrer d'en Candeler", rebost, despensa, cuina, "altre rebost" i entrada. ARM, Audiència, Plets I, C núm. 1, 144r-147v.

17 ACL, AC_0055, ff. 105r-106v.

18 Aquesta és la data que apareix al document, tot i que seria més lògic que l'inventari hagués estat redactat el

dels béns mobles i immobles que Gabriel Cerdà tenia a la parròquia de Santa Margalida de Muro. La redacció d'aquest inventari fou a petició d'Antoni Salvador Cerdà, nebot i hereu del canonge. Es tracta d'un inventari excepcional, tant pel que fa al continent –la casa– com al contingut –els béns–, una mostra evident de l'extraordinari patrimoni acumulat pel canonge.¹⁹

El protagonisme de l'inventari recau sobre els béns que es trobaren en les cases d'una gran possessió ubicada a la parròquia de Santa Margalida. Aquella havia pertangut a Pere Fornari –pel que es coneixia com a “marina d'en Fornari”– i havia format part de l'antiga baronia del comte d'Empúries,²⁰ si bé, en el moment d'elaboració de l'inventari, es trobava sota el domini dels cavallers Ramon de Sant Martí i Joan de Sant Joan. No era l'únic bé immoble que Gabriel Cerdà posseïa en el terme, sinó que el canonge era també propietari d'altres béns de naturalesa urbana i rústica. Aquests darrers es destinaven, sobretot, a la pràctica de la ramaderia.²¹

Com es pot apreciar en el document que s'adjunta com a annex, el casat constava d'una vintena d'estances, la major part de les quals estava profusament moblada.²² Una de les més importants era la sala, que presentava taules, cadires, un tinell i arribancs, que guardaven, sobretot, tovallols i llençols. Cal destacar-hi la presència d'un “ventay redó de ploma de pagó”, així com el fet que, dins d'una caixa d'un arribanc que en tenia dues, hi hagués pa, ja que els aliments no solen aparèixer en els inventaris. Per altra banda, dins l'altra caixa del mateix arribanc, hi havia nou parells d'escudelles, obra de Màlica, dos plats i un gresol, també de Màlica, i diverses olles de terra.²³ Tot plegat permet valorar l'ampla capacitat tant de la caixa com del moble sencer.

El casat comptava amb diverses cambres. Una primera, denominada “la cambra entrant per la cambra”, disposava d'un llit amb dos arribancs, un al capçal i l'altre als peus, a més d'altre mobiliari. És possible que aquesta habitació fos el dormitori del canonge Gabriel Cerdà quan visitava la possessió. Això es pot deduir a partir de la indumentària litúrgica que s'hi conservava: “un camís ab son gorniment de domàs blau, stola, maniple, sinyell ab son àmit, una casulla de domàs blau ab llista de carmesí ab títols de Jesús”, a més d’“un coffre llaunat de ferro dins lo qual havia una cuyrassa de cuyro de altar, un imatje de fust de la Passió, un coxí de tananell per tenir lo missal” o “un càlcer de argent ab sa patena

1491, poc després de la mort de Gabriel Cerdà. De fet, és probable que es tracti d'una errada de transcripció, ja que la còpia de l'inventari que es conserva a l'Arxiu del Regne de Mallorca data del segle XVII.

19 La diversitat en els continguts dels inventaris és explicable per la diferent posició socioeconòmica del seu propietari, així com per la importància de la possessió com a espai agrari. BARCELÓ CRESPI, M.; FERRÀ MARTORELL, R.; SERVERA SITJAR, B.: *Les possessions de Porreres. Estudi històric*, Porreres, 1997, p. 43. Sobre les formes i funcions dels diferents espais de la casa i dels diversos objectes que s'hi poden trobar, vegeu BARCELÓ CRESPI, M.: *Elements materials...*

20 PÉREZ I PASTOR, P.: “El repartiment feudal de Mallorca: la porció del comte d'Empúries (1230-1235)”, *BSAL*, 70, 2014, p. 51-73.

21 Per a les possessions rurals de Gabriel Cerdà, vegeu MAS I FORNERS, A.: “De pagesos a cavallers...”, p. 440-444 i, sobretot, MAS I FORNERS, A.: *Colonització, feudalisme, canvi social...*, p. 50 i 431-433.

22 Compareu aquest inventari amb el de l'alqueria de Jaume Masroig, també de 1491. BARCELÓ CRESPI, M.; COLL FONT, M.C.: “Inventari de l'alqueria...”, p. 263-271.

23 Sobre l'obra de Màlica, vegeu BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Barcelona, 1996.

de argent". De menor entitat era la recambra que hi devia haver al costat, atenant que era utilitzada per a guardar-hi diverses eines destinades a les feines del camp.

Molt més destacada era la "cambra ha hont jeya la senyora", que tenia una recambra adjunta. El document no permet conèixer la identitat de la dona que donava nom a l'habitació. En el seu testament, però, el canonge autoritzava a Catalina, vídua del seu nebot Antoni, a "*manere et stare in Alquaria mea*", on tenia una cambra i una recambra,²⁴ de manera que, segurament, aquesta dona sigui la dita Catalina. En tot cas, els béns que contenia l'estança denotaven la posició social de la família. La cambra de la senyora era bastant fornida de mobles, amb un llit principal i un altre de repòs, i nombrosos escambells, cadires, caixes, cofres i arquivancs. L'objecte central, sense cap dubte, era el llit amb dos arquivancs, sobre el qual hi havia "quatre matalaffos, dos de llana, un de palla, un travasser de fluxell, una flassada cardada bona, una vànava usada, dos llenols de bri oldans de quatre teles". També és possible que, sobre aquest llit, hi hagués d'anar "un pavalló nou ab son capell e pom deurat". Pel que fa als arquivancs, la majoria servia per guardar-hi robes i teles, algunes de les quals procedien de l'estranger. Això no obstant, un dels arquivancs conservava alguns dels objectes de valor de la casa, com poguessin ser "un pitxer de argent nou, tres copes de argent ab peus, un saler de argent a modo de magrana, tres tasses planes de argent, vuyt culleres de argent, sinch plats de argent, tres scudelles de argent tot vell e rumput, diversos torcaboques, tres empolles de aygua murta". Aquest fet no és estrany, ja que, a causa del seu caràcter íntim i privat, les cambres de les possessions solien ser custòdies dels béns més preuats dels seus posseïdors.²⁵ Finalment, és necessari destacar dos objectes que es trobaven en aquesta cambra. En primer lloc, "un cortinatje de sinch pessas de obra de pinzell ab la stòria de Troya", això és un tapís pintat amb una escena –malauradament, no especificada– de la mítica guerra, el que ja demostra una certa introducció del gust classicista i renaixentista en la possessió de Gabriel Cerdà.²⁶ En segon lloc, un objecte curiós, però no per això menys pràctic: "una caxa que servia per llatrines ab sa servidora de terra", similar al "caxó dins lo qual ha una servidora de terra" inventariat en la primera cambra. Per altra banda, en la recambra adjunta, s'acaramullaven objectes diversos, entre els quals més llits, alguns alambins, estormies de palma o "una caldera gran de coure vi molt bella".

Una tercera cambra era aquella "on jaya en Terragó". De la mateixa manera que en el cas de la senyora, el document no aporta més dades sobre la identitat d'aquest individu, que deu ser el mateix Guillem Tarragó a qui el canonge llegà un tros de terra denominat "la sort Llarga" i que figura també com a testimoni de l'inventari. Aquest personatge ha estat identificat com al majoral de la possessió.²⁷ En el testament, en canvi, la sort de

²⁴ ACM, Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, *Libre de Albarans...*, f. 19r.

²⁵ BARCELÓ CRESPI, M.; FERRÀ MARTORELL, R.; SERVERA SITJAR, B.: *Les possessions de Porreres...*, p. 44.

²⁶ Un gust, per altra banda, que també estava present en altres àmbits de Mallorca. BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma, 2000, p. 132-136; BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G. "Pervivencia de la tradición clásica a través de la iconografía y la onomástica en Mallorca durante la época del Humanismo", a MAESTRE MAESTRE, J.M.; CHARLO BREA, L.; PASCUAL BAREA, J. (coord.): *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, III, Alcanyís-Madrid, 2002, p. 1557-1569.

²⁷ MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 442.

terra és deixada a Guillem Torroja, nebot del canonge.²⁸ Si, com sembla, es tracta de la mateixa persona, sobta la seva escassa essència, ja que l'inventari només relaciona, en la seva cambra, un llit, un arribanc buit i moltes ferramentes. També de poca entitat era la cambra de davall l'escala, que sols contenia un llit i nombrosos ormejos propis de tasques agràries. El casat es completava amb una estança que “volia fer studi” –si bé la seva funció estava, més aviat, vinculada a la producció llanera– i dues cambres més, una de les quals estava excavada dins la roca. Aquestes habitacions acumulaven objectes de naturalesa molt diversa, entre els quals cal destacar “un drap de pinzell”, que, a causa de l'escarida descripció, no devia tenir massa interès.

Un altre àmbit era el de l'alimentació. Així doncs, el casat tenia un menjador “del pati”. Aquest contenia dues taules, però no s'hi esmenta la presència de cap cadira. Tot i això, és possible que els àpats es duguessin a terme, ordinàriament, dins la mateixa cuina, ja que l'inventari hi menciona la presència de “dos banchs llarchs dolents” i d’una taula redona vella e molt sotil”. Per altra banda, a la cuina hi havia també nombrosos estris –olles, paelles, graelles, calderes, etc.– destinats a la preparació dels aliments. Així mateix, cal destacar-hi dos cossis plantats per a rentar-hi la roba, una pràctica ben testimoniada en moltes cases de l'Edat Mitjana: de fet, les tasques de neteja compartien, molt sovint, els seus espais amb el fet de cuinejar.²⁹ El casat comptava també amb la “despença de la cova”, una habitació excavada que contenia tots els estris necessaris per pastar.³⁰ Per la seva banda, tant el celler –potser en desús, atenent que molts dels objectes eren vells o dolents–³¹ com el celleret incloïen tots els atuells propis de la vaixel·la del vi. Malgrat això, cal remarcar que el celleret també custodiava eines per a tasques agràries, al mateix temps que tres sitges plenes de blat i de xeixa.

La possessió comptava amb un molí, suficientment avituallat amb tots els arreus necessaris. També hi havia una “sala de la qual se fa botiga de blat”, que venia a ser un magatzem d'objectes i estris relacionats amb la producció i gestió del cereal. Per exemple, s'hi guardaven “una mitja quartera de mesurar, una barcella” i “un almut de mesurar”, això és tres instruments que permetien quantificar el pes i el volum del gra.³² També contenia unes cent quarteres de blat, però també dues bótes amb quatre quarteres de faves i un sac de guixes. El casat tenia encara dues botigues més. En una d'aquestes –la que estava ubicada “vora la porta a l'entrant a mà squerra”– hi destacaven els utensilis necessaris per formatjar.³³ Pel que fa a l'altra, tenia un contingut tan divers que evidenciava l'exercici de les funcions de magatzem.

La possessió es completava amb una torre amb dues cambres, que es destinaven a dormitoris, d'acord amb els béns mobles que s'hi relacionaren. Cal destacar que, en un

28 ACM, Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, *Libre de Albarans...*, f. 19v.

29 BARCELÓ CRESPI, M.; FERRÀ MARTORELL, R.; SERVERA SITJAR, B.: *Les possessions de Porreres...*, p. 46.

30 No apareix cap cambra anomenada pastador, com sí que es localitza en altres llocs. BARCELÓ CRESPI, M.; FERRÀ MARTORELL, R.; SERVERA SITJAR, B.: *Les possessions de Porreres...*, p. 47.

31 Tot i que l'ús de cellers com a magatzems d'estrís en desús és ben documentat. BARCELÓ CRESPI, M.; FERRÀ MARTORELL, R.; SERVERA SITJAR, B.: *Les possessions de Porreres...*, p. 47.

32 SEVILLANO COLOM, F.: “Pesas y medidas en Mallorca desde el siglo XIII al siglo XIX”, *Mayurqa*, 12, 1974, p. 75.

33 VINYOLÉS I VIDAL, T.M.: “Notes sobre el formatge a Mallorca”, *BSAL*, 47, 1991, p. 75-88.

dels arquibancs que hi havia davant d'un dels llits, s'hi trobà "un drap de pinzell ab diverses figures de una galana e un galant ab les armes de Serdà".³⁴ Així mateix, l'escut d'armes dels Cerdà també era representat en dos cobribancs o bancals de tela de ras, i també ja havia aparegut en "un palís de domàs carmesi" que s'havia trobat a la possible cambra del canonge, i en dos tapaportes de l'habitació de la senyora. Aquesta assídua representació del blasó del Cerdà no ha de sorprendre, puix es tractava d'una pràctica molt habitual en les famílies que aspiraven a l'ennobliment i emulaven el comportament de cavallers i donzells.³⁵

Com és habitual en els inventaris, els esclaus es refereixen sempre al final del document, després dels béns mobles. No s'ha d'oblidar que les persones sotmeses a esclavitud eren ben presents en la societat mallorquina. De fet, es venien en el mercat per un preu elevat, que oscil·lava depenent de l'edat, el sexe i les condicions de salut del subjugat. La major part dels esclaus que hi havia a Mallorca eren russos, tàrtars, turcs, negres o barbarescs, si bé també hi abundaven els que havien nascut a l'illa o els bords.³⁶ El canonge comptava amb un total de sis esclaus: tres captius –dos moros (anomenats Pere i Alí) i un negre (de nom Jordi)–, dues esclaves –una blanca (de nom Alena) i l'altra negra (anomenada Locia)– i una bordeta d'uns vuit anys (de nom Antònia). Sembla que la residència habitual d'aquests esclaus seria el celleret, ja que aquesta estança contenia "unes fermes per los catius".

Tots aquests béns es completaven amb la percepció de nombrosos censos anuals, que li eren pagats en espècie. Alguns d'aquests eren percebuts amb motiu d'arrendaments, establiments o concessions a companyies de l'explotació de les possessions, de les quals el canonge en detenia el domini directe. De fet, sembla que Gabriel Cerdà només administrava directament la marina d'en Fornari.³⁷ Tampoc no es poden menystenir els fruits i rèdits als quals Gabriel Cerdà havia tingut dret en virtut del seu càrrec eclesiàstic, tot i que aquests no es relacionen perquè no eren patrimonials, de manera que no podien ser llegats.

Conclusions

L'inventari de Gabriel Cerdà és una fotografia dels béns immobles i mobles que posseïa en el moment de la seva mort. A partir d'aquesta relació, és possible evidenciar l'elevada posició social que la família Cerdà va aconseguir durant la segona meitat del segle XV. Una posició, per altra banda, que anava vinculada, així mateix, a la seva capacitat econòmica, perquè Gabriel Cerdà era el major terratinent de la parròquia de Santa Margalida, ja que posseïa unes 3.765 hectàrees, el que representa prop del 30% de la superfície total del terme.³⁸ No hi ha cap dubte, per tant, que Gabriel Cerdà tenia accés a una gran quantitat de cereal, i que aquesta circumstància era ben coneguda per la societat mallorquina. De fet, ja el 1455, quan Cerdà estava tot just començant la seva carrera eclesiàstica, els jurats de Mallorca li escrigueren per

34 El blasó de Cerdà era en camper d'atzur, un cérvol de plata en pal, segons BOVER DE ROSSELLÓ, J.M.: *Nobiliaris mallorquin*, Palma, 1850, p. 107.

35 MONTANER ALONSO, P.: "El patrimoni heràldic mallorquí: la seva protecció i el seu estudi", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (coord.): *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor*, Palma, 1999, p. 186.

36 Sobre l'esclavitud a la Mallorca del segle XV, vegeu VAQUER BENNÀSSAR, O.: *L'esclavitud a Mallorca. 1448-1500*, Palma, 1999; i MAS I FORNERS, A.: *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma, 2005.

37 MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 443.

38 MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 442.

demanar-li que, a causa de la congoixa provocada per la fretura de forment, “com a fill que sou de la terra, vos hic plàcie socórrer e tremetre dels blats que vós haveu aquí”.³⁹

L'elevada posició de la família Cerdà es fa evident davant alguns objectes que no eren corrents a la Mallorca medieval o que hi serien molt cars. Alguns exemples poden ser el “cubertor de grana forrat de marts” que es trobà en una de les cambres de la torre, que, a més, comptava “ab un llenzol ab que lo dit cubertor stà embolicat”, evidentment, amb l'objectiu d'evitar-ne el deteriorament. Per altra banda, alguns dels béns de la possessió de Gabriel Cerdà no havien estat produïts a Mallorca. Ja s'han destacat les peces de ceràmica d'obra de Màlica, que indiquen una procedència del Llevant ibèric. També es pot remarcar la presència de draps i teles de Flandes, o d’“un axeló vermell vell”, que indicaria un origen geogràfic francès. Així mateix, cal destacar alguns productes d'origen italià. En primer lloc, “una caixa de taula de Vanècia” que contenia, entre altres béns, “una altre Vanàcia vella”; és a dir, objectes que procedien de la Sereníssima República. En segon lloc, cal recalcar l'origen sicilià d'alguns béns trobats a la cambra de la senyora, com puguin ser “un caxó de obre de Sicília de tèrcia”, “una tavayola llarga per tota la taula ab nou randes de obra siciliana”, o “dos coxins grans fets de randa siciliana de seda”, el que demostra l'alta consideració en què es tenia la randa elaborada a Sicília. La presència d'aquests béns procedents d'altres territoris no ha de conduir a pensar, necessàriament, en què fossin adquirits al llarg dels nombrosos viatges del canonge, sinó que s'ha de recordar que Mallorca era, encara al segle XV, un important centre comercial que s'havia especialitzat en el mercat de redistribució.⁴⁰ Flandes, Venècia i Sicília constituïen, precisament, alguns els seus vincles comercials més consolidats.

També cal destacar alguns objectes que demostren el gust classicista i renaixentista de Gabriel Cerdà. Les idees humanistes i renaixentistes arribaren a Mallorca a través dels mallorquins que es dirigien a Itàlia, bàsicament a les universitats italianes⁴¹ o a la cort d'Alfons el Magnànim establerta a Nàpols. En aquests centres, els mallorquins s'imbuïen dels nous corrents, que, després, portaven amb ells en el seu retorn.⁴² Gabriel Cerdà no va ser-ne una excepció i, malgrat ser canonge a Mallorca i Lleida, viatjà en certes ocasions a Itàlia, i, de forma més concreta, se'l té documentat a Nàpols i a Roma el 1451 i el 1458, respectivament.⁴³ No es pot negar que, en el curs d'aquests viatges, s'imbuïu dels nous gustos artístics italians, o que els conegués amb anterioritat gràcies al seu oncle, que residia de forma permanent a Roma.

39 ARM, AH 679, f. 29v.

40 FERRER MALLOL, M.T.: “El comerç català a la Baixa Edat Mitjana”, *Catalan Historical Review*, 5, 2012, p. 161.

41 RAMIS BARCELÓ, R.: “*Peregrinatio academica*: legistas y canonistas de la Corona de Aragón en las universidades italianas durante el Renacimiento”, *Miscellanea Historico-iridica*, 13, 2014, p. 35-66.

42 Aquesta qüestió ha estat amplament estudiada per Maria Barceló i Gabriel Ensenyat en diverses publicacions. Les més representatives són BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*; BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: “Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al regne de Mallorca”, a AGOSTINO, G.; BUFFARDI, G. (ed.): *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume*, II, Nàpols, 2000, p. 1293-1310; BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats...* També són pertinents els treballs de les XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, recopilats a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, Palma, 2000.

43 CASSANYES ROIG, A.: “De Mallorca a Nápoles...”, p. 105 i 108-109.

Això porta a ressaltar l'absència de llibres a la casa o, almenys, la seva no relació en l'inventari. Sols es mencionen "moltes scriptures e cartes", segurament de caràcter notarial, conservades, sobretot, a la cambra que podria haver estat del canonge Cerdà, el que demostra el valor que aquests papers tenien. Malauradament, el document no aporta dades concretes sobre el contingut de les escriptures, de manera que no és possible determinar sobre quin tema tractaven.

En definitiva, l'inventari dels béns d'una de les possessions de Gabriel Cerdà permet constatar l'alt nivell socioeconòmic al qual arribà un llinatge d'orígens pagesos. Es tracta d'un recompte elaborat ja després de la mort del canonge, una vegada assolits bona part dels seus objectius familiars gràcies a una estratègia acuradament planificada. El document permet endinsar-se dins el casat i observar amb precisió els diferents objectes que s'hi contenien, en una mescla tant d'instrumental agrari com de productes de luxe o d'importació. És, en definitiva, un quadre que ofereix una visió de la vida quotidiana en una rica possessió mallorquina a les portes de la Modernitat.

Annex

ARM, Audiència, Plets I, C núm. 1, 147v-155r.

1492, desembre, 28. Muro. Inventari dels béns de Gabriel Cerdà, canonge de la Seu, a la vila i terme de Santa Margalida.

Die XXVIII decembris anno a Nativitate Domini MCCCCLXXXII.

Inventarium bonorum mobilium vel immobilium ac semoventium hereditatis venerabilis Gabrielis Serdani canonici Maioricarum quondam de bonis qua sunt in parrochia Santa Margarita de Muro factum factum (sic) per honorabilem Salvatorem Serdani nepotem et heredem suum quod quidem inventarium de dictis bonis est quod sequitur:

Primo magna possessio que olim fuit den Fornari situatam intus parrochiam Santa Margarite de Muro in portione baronie olim nobilis domini comitis Empuriarum nunc vero dominorum Raymundi de Santo Martino et Joannis de Santo Joanne militum sub quorum dominio tenetur prout in chartis inde factis continetur et cum onere diversorum [...] et intus hospitium dicta possessionis bona mobilia que sequuntur:

Et primo dins la casa o **sala** de aquella vuyt cadires plagadisses bones entre grans e poques.

Item dos taules llargues ab llurs petjes.

Item una stora gran de spart bona.

Item una taula plagadissa.

Item una altre taula de llonch de una cana e mitja plagadissa.

Item un tinell bo.

Item una gerra de aram dins lo dit tinell.

Item dins lo dit tinell vidre ço és brocals, empolles.

Item una gran conca.

Item un artibanch llarch de tres caxes dins la una de les quals caxes havia dotze gots, sis brocals, una llàntia ab sa cadena e corda.

Item un ventay redó de ploma de pago.

Item vuyt llensols nous de tres teles de cànyem prim.

Item vint-y-sinch canes de bri nou dix la sennora féu per un pavelló.

Item altre artibanch de tres caxes dins lo qual havia lo qui.s segueix:

Primo tres llensols de bri de quatre teles usats.

Item un llansol de stopa bo de quatre teles.

Item sinch tovalles de pastor entre llistades y sens llistar bones.

Item sis tovalles llargues de companya de bri e stopa entre noves e

usades.

Item unes tovalles de tinell usades scacades.

Item dues teles de llansol.

Item un altre artibanch de dues caxes: la una caxa havia pa, l'altre nou parells de scudelles de Màlica, dos plats de Màlica, un grasol de Màlica e diverses olles de terra.

Item un altre artibanch de dues caxes dins aquell lo que.s segueix:

Primo dos llensols de stopa usats de quatre teles.

Item set llansols oldans de bri e stopa de quatre teles.

Item dos mitgs llensols de bri de dues teles oldans.

Item dos cànyems de stopa.

Item diversos trossos de tovalles molt sotils.

Dins l'altre caxa:

Primo tres empolles e un brocal de vidre, sinch plats de Màlica.

Item altre artibanch de tres caxes a una de les quals caxes havia lo que.s segueix:

Primo una tovallola de stopa que dix la senyora era panyora.

Item vuyt llensols de tres teles de cànem de ample de sinch palms ja usats ço és dos mitgs llensols los altres nous.

Item una cadira patita plagadissa.

Item tres empolles de vidre una ab aygo nafre les altres buydes.

En l'altra caxa:

Primo quatre corretjes de ferro de finestra noves.

Item dos llibrells de terra.

Item un tayador de fust.

Item tres olles de terra obra de Barcelona, una salsera, una panadera, dues culleres de fust.

Dins l'altre caxa:

Primo nou scudelles de Màlica, tres plats de terra de Màlica, dues llànties de vidre, un cadaf

de terra, un brocal de vidre.

Item una cadira plagadissa, una entorxada a la paret.

Item una stormia de palma dolenta.

Dins la **cambrà** entrant per la cambra havia:

Primo un llit encaxat ab son artibanch devant e detràs, lo devant de dues caxes lo detràs de una caxa.

Item un matalaf de ploma usat, un travasser, una flassada cardada bona e dins les caxes o artibanch tretze massos de lli e moltes scriptures e cartes.

Item uns streps de mula de modo de campana.

Item un artibanch llarch buyt de dues caxes ab diversos trossos de drap, empolletes de medecines.

Item dos scambells de fust bons.

Item un cofre forrat ple de cartes e scriptures.

Item un caxó dins lo qual ha una servidora de terra.

Item un cofre llaunat de ferro dins lo qual havia una cuyrassa de cuyro de altar, un imatge de fust de la Passió, un coxí de tananell per tenir lo missal.

Item un càlcer de argent ab sa patena de argent.

Item un palis de domàs carmesí ab diverses broydedures d'or ab les armes de Serdà forrat de tela negra ab un perfel de tafetà.

Item dues tavalloles llistades.

Item una tavayola de seda per posar sobre les tovalles.

Item un camis ab son gorniment de domàs blau, stola, manipla, sinyell ab son àmit.

Item una casulla de domàs blau ab llista de carmesí ab títols de Jesús.

Item la ara.

Item una cadira plagadissa.

Item una stormia de palma.

Item una visarma a nodo de romaguera.

Dins la **recambre**:

Primo dues taules llargues de llonch la una de una cana e mitja l'altre de dues canes ab sos peïjes e demunt la una de les quals havia dues cuyrasses bones.

Item uns stivals de vaca usats, un coxí de llaurar nou, un basser de llautó, una llibrera verda, tres barrals de vidre cuberts de verduchs.

Item molta ferramenta, dues xades.

Item dos [...] un bo l'altre dolent, dos borrobins, nou picarols entre bons e dolents, un tallant e dues belançes de carnisser gornides.

Dins la **cambrà ha hont jeya la senyora**:

Primo un llit encaxat ab sos artibanchs devant e detràs e demunt lo dit llit quatre matalaffos, dos de llana, un de palla, un travasser de fluxell, una flassada cardada bona, una vànava usada, dos llensols de bri oldans de quatre teles.

Item un pavelló nou ab son capell e pom deurat.

Item un cortinatje de sinch pessas de obra de pinzell ab la stòria de Troya.

Item un llit de repòs ab dos matalaffos, un de palla, altre de llana ab son trevesser ab son cubertor de seda oldà.

Item sis escambells, una cadira petita.

Item una caxa que servia per llatrines ab sa servidora de terra.

Item una copa de foch bona.

Item una cadira bona plagadissa.

Item una bassina de llautó ab una llumanera de llautó, un canelobre de lleutó, una empolla, un cadaf de aram, un cadaf de terra.

Item una stormia de palma, una senalla de palma de comprar, una stora de spart vella, un matalaf dolent de llit de repòs, un artibanch per cavalcar listat.

Item tres coxins dos de cànyem vells e l'altre bo plens de tonadissos, un de cotonina ple de ploma.

Item un altre coxinet petit ple de fluxell ab sa cuberta.

En la una caixa de l'artibanch devant lo llit:

Primo unes tovalles llistades de pastera.

Item sinch llensols nous de quatre teles de bri de ample de quatre palms.

Item un llensol nou de quatre teles de tres palms.

Dins lo artibanch altre:

Primo un pitxer de argent nou.

Item tres copes de argent ab peus.

Item un saler de argent a modo de magrana.

Item tres tasses planes de argent.

Item vuyt culleretes de argent.

Item sinch plats de argent.

Item tres scudelles de argent tot vell e rumput.

Item diversos torcaboques.

Item tres empolles de aygua murta.

Item en lo artibanch al peu del llit moltes brolleries ab tres massos de lli.

Item un salamó enmig de la cambra petit de sinch branques.

Item un mig coffre de la se'nhora dins lo qual ere lo qui.s segueix:

Primo un plech de torcaboques scacats.

Item un altre plech grossets scacats.

Item dotze torcaboques obre de Flandes prims.

Item sis torcaboques de obra de Flandes grossets.

Item quatre torcaboques grossets.

Item una tavayola llarga per tota la taula ab nou randes de obra siciliana.

Item tres tavayoles ab flocadura primes.

Item dues tavayoles primes.

Item deu tavayoles per axugar mans communes primes.

Item una tavayola de filempua.

Item quatre cubertes de coxí dues primes e dues de drap de compre.

Item dues tavayoles de tinell scacades unes bones altres usades.

Item sis tovalles de taula llargues quatre scacades e dues pisanes.

Item unes tovalles de tinell de obra de Flandes bones.

Item unes altres tovalles llistades de obra de Flandes de tinell.

Item tres tovalles de tinell noves escacades.

Item dues tovalles noves llargues de obra de Flandes.

Item dues tovalles de taula llargues.

Item tres tovalles primes llargues de taula de obra de Flandes noves.

Item quatre llensols, tres de quatre teles de drap de quatre palms de ample de bri nous e

un de quatre teles de drap de tres palms de ample.

Item quatre torcaboques aldans.

Item un coxí de ploma vell.

Item set tovayoles noves menys de obrar.

Item un cofre forrat dins lo qual ha molts trossos de drap de lli.

Item un scalfador de llautó.

Item un mig cofre de la senhora ab roba sua.

Item un caxó de obre de Sicília de tèrcia dins lo qual havia una pessa de xemallot de la senhora ab diverses scriptures.

Item dos tapaportes ab les armes de Serdà.

Item sexanta set capdells de fil de stopa.

Dins la **recambra:**

Primo un llit ab artibanch devant lo llit.

Item un matalaf de palla, altre de llana ab son travesser.

Item sis stormies de palma.

Item dins lo artibanch scuyta o mell.

Item dos alambins dolents.

Item dos covos de canyes ab tretze lliures de stam filat burell.

Item un fogó ab ses carreretes de ferro.

Item sinc fexos de lli spadat entre grans e petits.

Item unes cardases velles.

Item dues paletes de enguixar.

Item un llit vell ab son artibanch de dues caxes, lo artibanch ple de li [...].

Item una gran caldera de coure vi blanch molt bella.

Item tres cuiros de bou.

En la **sala de la qual se fa botiga de blat:**

Primo una mitja quartera de mesurar, una barcella.

Item una pala.

Item dos garbells.

Item dues bótes de mena a la una de les quals ha circa quatre quarteres de faves e en l'altre circa un sach de guixes.

Item dos munts de blat en los quals ha circa cent quarteres de blat poch més o manco.

Item un almut de mesurar.

Item dins la **casa de la qual volia fer studi:**

Primo un taulell de fust.

Item un escambell.

Item dos puats.

Item una senalla.

Item un sanch (*sic*) de llana dolent.

Item un calestó.

Dins la **cambra après:**

Primo un llit de repòs dolent ab màrfaga dolenta.

Item una cortina vermella dolenta.

Item un drap de pinzell.

Item un artibanch de dues caxes buyt.

Item una caxa ab stopa dintra.

Dins la **cambrà de la roqua**:

Primo un llit ab un artibanch, un forn e un spiador.

Dins la **cambrà de la torra**:

Primo un llit nou ab dos artibanchs entorn, una màrfaga, un matalaf dolent.

Item una caxa de taula de Vanècia ab les coses següents:

Primo una vànava gran de cotonina nova ab roses.

Item un axeló vermell vell.

Item una altre Vanàcia vella.

Item una falsada cardada vella.

Item una cortina blava a la paret.

Dins la **cambrà altra de la torra**:

Primo un llit nou ab sos artibanchs nous e demunt lo dit llit un matalaf de palla e dos llana vellets, un travasser vellet ab un cortinatje de cànem vell squinsat.

Item una caxa gran nova dins la qual havia lo qui.s segueix:

Primo un cubertor de grana forrat de marts ab un llensol ab que lo dit cubertor sta embolicat.

Item dos coxins grans fets de randa siciliana de seda.

Dins un altre gran caxa:

Primo un drap de ras vellet.

Item una cortina vermella vella.

Item una vànava gran de cotonina bona.

Dins lo artibanch devant lo llit lo que.s segueix:

Primo un drap de pinzell ab diverses figures de una galana e un galant ab les armes de Serdà.

Item un cobribanch de res (?) ab armes de Serdà.

Item un cobribanch vert.

Item una catiffa bona.

Item un altre cobribanch de ras vermell ab armes de Sardà.

Item un tapaportes de drap de ras.

Item un altre drap de ras vell.

Item tres olles cuscussoneres.

Item una vànava de bres de cotonina nova.

Item una vànava molt vella de cotonina.

Item lo artibanch de vall lo llit una vànava molt sotil.

Item un gran artibanch de dues caxes ab algunes frescaries de poca importàntia.

Item tres pavessos.

Item dues ballestes, una de ser, altre de fust dolenta.

En lo **maniador del pati**:

Primo una taula ab sos petjes vella.

Item una cana de fust.

Item un altre taula sens petjes.

Item una portadora ab ses anses de ferro e sércols de ferro.

Item una romana ab son piló.

Item una bóta de tenor de quoranta quartans vel inde.

Item una gerra de terra de vuyt dinés.

Item una caxa dins la qual havia moltes brollures (?) de meniar.

Item deu fusos.

Dins la **cuyna**:

Primo sis olles de coure entre grans e petites.

Item quatre pelles tres bonas e una sclafada.

Item unes graelles bones.

Item una [...] brossat de terra.

Item tres calderes mitjenseres.

Item dues rayes.

Item set asts de ferro entre los quals ne ha dos grans, molts grans, altres mitjensers petits.

Item dos morters de pedra un gran e un petit.

Item una prempsa de formatjar.

Item un morter de coure.

Item una cubertora de ferro.

Item uns llevadors de olla.

Item un forroy bo.

Item dos sedassos, un de serres, altre dolent que no serveix dolent.

Item sinc [mans] de morter de fust.

Item tres culleres de fust.

Item un tallador de fust.

Item tres plats e sinc scudelles de terra.

Item una llibrella de terra.

Item un morter de terra y una olla de terra.

Item dos cossis plantats.

Item sinc llumaners.

Item una llibrella de terra gran.

Item dos ferros de foch grans.

Item dos banchs llarchs dolents.

Item una taula redona vella e molt sotil.

Dins la **cambra on jaya en Terragó**:

Primo un artibanch vell buyt ab molta ferramenta.

Item una cadena, una olla de coure rompuda dues [en blanc] una gran l'altre petita.

Item una cadireta de bóta nova.

Item una llumanera dolenta.

Item un llit ab un llenzol, màrfaga e flassada.

Item dos carretells vells ab pega dintra.

Item molta ferramenta.

Item un arer.

Dins la **despença de la cova**:

Primo una pastera de fust gran.

Item un banch llarch.

Item una portadora de anzes de ferro e sércols de ferro.

Item dues fanyadores, un sadàs.

Dins la **casa del molí**:

Primo un molí ab tots sos arreus.

Dins la **cambra devall la scala**:

Primo un llit ab dos llensols de stopa.
Item dues flassades una vella l'altra aldana.
Item un cup sgavellat.
Item una serra de serrar pedra.
Item una portadora ab sércols de ferro bona.
Item una enclusa de ferrer ab ses manxes.
Item un may.
Item un parell de tenalles de ferro.
Item una pala de fust.
Item una ferrada.
Item una xapa vella.
Item dos parpals un gran e un petit.
Item dues reyades.
Item una xada ab son agut.
Item una reya vella dolenta.
Item una sella vella mular.
Item diverses ferrements velles dolentes.
Item quatre moles de molí de sanch.
Item dues pessés de rambador de pedra.

Dins lo **seller**:

Primo dos cups grans ab sos cagnissos.
Item un cubell petit.
Item una bóta gran congrenyada de tenor de vint somades.
Item una portadora.
Item un cubell dolent.
Item una bóta de mena dolenta.
Item una portadora vella.
Item un cortí vell.
Item un cubell vell.
Item quatre botes congrenyades dues buydes e la una de les altres plena de ayguades e la altre plena de vi vey de tres fulles.

Dins lo **selleret** pus dins:

Primo sis botes congrenyades entre les quals n.a una petita, tres plenes de [...] la petita que és buyda.
Item una mitja de ayguades e l'altra mitja de vi mig agre.
Item set carretells de tenir vi blanch ha n.i de plens quatre de vi blanch.
Item un altre carretell.
Item un ambut de vendre vi.
Item un punxor.
Item una gerra [...] ab sa cuberta.
Item quatorze tortosins bons e nous.
Item un triy.
Item una albarda cuberta de pell de moltó.
Item dues sàries de spart.
Item unes fermes per los catius.

Item unes sconelles bones.
 Item sinch arades tres de bous e dos de bèsties.
 Item sinch reyes bones.
 Item quatre jous.
 Item sinch tragues ab axangués.
 Item tres restells de aguyades.
 Item quatre coxins de llaurar e quatre collars.
 Item dos bastos mulars, un nou e altre oldà.
 Item tres arades dues de un cup e una ab scarpell.
 Item tres sitges plenes de blat e de xexa ço és cent cinquanta quarteres de xexa poch més o menys e dues plenes de forment no.s sap quantes quarteres son fins [...] tretes.
 Item una xàvaga de cànyem.

Dins la **botiga devall vora la porta a l'entrant a mà squerra:**

Item una mitja quartera.
 Item una taula llarga.
 Item cerca vint y sinch quarteres de sivada.
 Item una olla de formatjar.
 Item tres sàrries de palma e de spart ab cent fogasses.
 Item un cove dolent.

Dins l'**altra botiga:**

Primo un sércol de ferro ab gansos per peniar frasch.
 Item deu gerres de llet per tenir sagí (?) e olives buydes.
 Item dos odres buyts.
 Item dos cuyros de bou.
 Item una caxa vella.
 Item un almut vell.

Item tres catius lo un de natió de moros vell appellat Pere, l'altre Jordi negre, l'altre moro appellat Alí.
 Item dues esclaves una negra e l'altra blanca, la negra appellada Locia, e l'altra blanca appellada Alena.
 Item una bordeta de edat de vuyt o nou anys appellada Antònia.

En la dita possessió los **bestiars** següents:

Primo deu éguas grosses entre ioves e velles ab un pullí de dos anys e mig, mascle, una famella de un any e mig.
 Item un altre pollí de un any e mig.
 Item sinch nadissos del present any ço és dos mascles e tres femelles.
 Item vint e dues vaques simples de any amunt, sinch vadelles de l'any ço és dos mascles e tres famelles.
 Item dos braus un de dos anys, altre de sinch anys.
 Item sinch braus tornejats de sinch en any.
 Item deu bous grossos entre jóvens e vells.
 Item quatre bèsties mulars, dues famelles e dos mascles, un mul de sinch anys l'altre de deset o devuyt anys.
 Item una mula de edat de dotze anys vel inde e l'altre mul de vint anys vel inde.

Item un rossí negre vell.

Item una vella molt sotil (*sic*).

Item dos àsens bons de edat lo un de sis anys l'altre de set.

Item una somera negra ab una ruca de edat e un any e mig.

Item quatre-centes e set ovelles entre velles e jóvens.

Item una mula de pèl ros [...] de edat de denou anys vel inde.

Item un brau de edat de dos anys.

Tot aquest bestiar té en companyia en Pere Ciurana segons de la dita companyia appar ab carta feta en poder de Jaume Sociés notari en la qual llargament totes coses apparen.

Item una marina d'en Marí en què ha tres-centes quoranta ovelles.

Item aquí mateix a Binicalvell docentes deset cabres.

Item en dita marina d'en Marí vint e nou vaques, quatre braus de quatre anys, dos de dos anys e un de un any, quatre bous.

Item a Binicalvell nou porchs de any e mig e tretze de anys, set trutjes de any son per tot vint e nou.

En la marina d'en Marí vint y nou porchs, devuyt de un any e onze de any e mig, deu trutjes són per tot trenta e nou.

Los dits bestiar té stablerts ab les possessions desús dites en Roca ab càrrechs de diversos censos segons en lo stabliment de que fet és contengut.

Item una gran possessió de Campfullós ab la possessió de la Teulada que té stablerta en Joan Capó la qual possessió és tenguda sots feu de la dita baronia ab càrrech de diversos censos e en la qual foren trobats los béns següents:

Primo sinc-centes ovelles.

Item dos-centes sinquanta nou cabres.

Item nou vaques de any amunt.

Item tres braus de dos anys.

Item dos braus de un any.

Item dos vadells del present any.

Item onze trutjes.

Item vuyt bous arechs.

Item deu lo dit Joan Capó quoranta quarteres forment que ha de tornar al derrer any.

Item sinquanta quarteres de civada mitjenca les quaaals ha tornar lo derrer any.

Item deu lo dit Joan Capó vint e sinch lliures, sis sous per ocasió de cens degut.

Item una altra possessió apellada Famania situada en la parròchia de Santa Margarita de Muro sota alou de la dita baronia ab càrrech de diversos censos segons en cartes és contingut.

Item una altra possessió apellada la Raffalet situada en la parròchia de Santa Margarita sots alou de la dita baronia.

Item una marina apellada Cova dels pilars en la dita vila de Santa Margarita ab càrrech de diversos censos que [...].

Item una sort de terra en lo terme de les Jovades en la dita parròchia de Santa Margarita qui és sots alou de les dites jovades qui són de la iglésia de Santa Margarita sots jurisdicció de la baronia demunt dita a cert cens de forment al magnífic en Ramon Forteza, donzell.

Item una altra sort de terra en lo dit terme de Santa Margarita apellada la sort llarga sots jurisdicció de la cavalleria del dit mossèn Forteza la qual sort ha tenir an Guillem Tarragó per llexa li.n ha feta lo dit quondam mossèn Gabriel Serdà de sa vida tant solament.

Item una altra sort de terra dita de n'Alber en lo terme del Reboster tinguda sots alou dela dita cavalleria.

Item un alberch dins la vila de Santa Margarita ab un clos de terra tingut per les dites jovades qui són de la dita iglésia de Santa Margaritta lo qual té lloch en Joan Pastor e dins lo qual ha un cup de tenor de deu somades.

Item un altre alberch ab son pati e hort tingut per la cavalleria de mossèn Forteza dins la qual havia un cubet de dos congrenys dolent.

Item una altra marina apellada los Cabanels la qual és situada en lo terme de Artà la qual té en companyia en Julià Ferrer ab los bestiaris qui en aquella són segons per actes de la dita companyia és contingut.

Haec et non alia.

Testes huius rei sunt magnificus dominus Joannes de Sancto Martino miles de Maioricis et Guillelmus Terregó Sanctae Margaritae de Muro habitator et P. Ciurana dictae villae.

Domine Michael per vigor de una comissió a mi feta jo en nom e en veu vostre he rebuda la manifestatió o inventari dels béns de l'egregi mossèn Gabriel Serdà canonge e pos [en blanc] que lo qual inventari és stat fet per lo honrat en Salvador Serdà nebot e hereu seu ab enterveniment del magnífich señor mossèn Ramon de Sant Martí cavaller de Mallorca sogre seu e de la honrada dona Catherina mara sua presents los testimonis demunt dits los quals béns foren atrobats axí com en lo dit inventari és llargament e a menut continuat perque de les dites coses certificant la reverència vostra som prest al servir e ordinatió vostra de molt maiors e semblants coses. Et valetur detur in Muro die séptima mensis januarii anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo.

Del vostra a qui manar poreu semper paratus Jacobus Socies connotarius.

L'INVENTARI DELS BÉNS DE JORDI DE SANTJOAN I SUREDA (1682)

Miquel À. Capellà Galmés / Francesca Tugores Truyol

Universitat de les Illes Balears

Resum: Aquest inventari recull els béns mobles que es trobaven al casal de Can Oleo de Palma poc després de la mort del cavaller Jordi de Santjoan i Sureda. El document, que fou localitzat per José Morata en el procés d'anàlisi historicoartística de la casa previ a la seva rehabilitació, permet documentar no només els espais arquitectònics del casal al 1682, sinó també els béns que es trobaven a cadascuna de les estances.

Paraules clau: Can Oleo, patrimoni arquitectònic de Palma, arts decoratives, Jordi de Santjoan i Sureda, inventari.

Abstract: This inventory describes the movable properties that were located in Can Oleo house in Palma just before the decease of the knight Jordi de Santjoan i Sureda. This document was located by José Morata during the works of historical and artistic analysis of the house before it was rehabilitated. It allows us to know the architectural spaces of the house in 1682, as well as the movable properties that were situated on every room.

Key words: Can Oleo, Palma architectural heritage, decorative arts, Jordi de Santjoan i Sureda, inventory.

Rebut el 10 d'octubre. Acceptat el 27 de desembre de 2017.

Aquest article forma part de la difusió del projecte I+D "La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca", HAR2016-77032-P (MINECO/AEI/FEDER, UE).

Abreviatures: ARM = Arxiu del Regne de Malloca, BIC = *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, GEM = *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, QUARHIS = *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*.

En el procés d'investigació historicoartística vinculat a la restauració monumental de Can Oleo (Palma)¹ se seguiren tres estratègies d'aproximació a l'arquitectura: la documental, l'excavació arqueològica del subsòl i la prospecció de l'arquitectura.² La recerca d'arxiu ha permès seguir l'evolució diacrònica mitjançant la paraula escrita d'aquest Bé d'Interès Cultural des de la seva articulació inicial a finals del segle XV fins al darrer terç del XX. Per a la identificació d'espais arquitectònics i les seves transformacions al llarg dels segles, hem comptat amb set inventaris del mateix edifici que van des del 1497 fins a 1758. Aquestes descripcions no només reflecteixen la complexitat arquitectònica, sinó també bona part de la cultura material de l'època i la conjunció d'aquests objectes amb el contenidor, a més de permetre amb una acurada anàlisi fixar els canvis en la moda i els gustos cortesans al llarg dels segles.

Jordi de Santjoan i Sureda, cavaller de l'orde de Santiago, morí l'1 de desembre de 1682, havent fet el seu darrer testament el 25 de novembre de 1682.³ L'inventari de les seves propietats es féu a instància de la seva vídua i hereva usufructuària, Francina Fuster, que morí el 3 de febrer de 1699. Les obres pies s'havien d'abonar dels olis que tenia emmagatzemats a Palma i a la possessió de Caubet i, per aquesta raó, l'inventari reflecteix la venda d'aquest producte el 1690. Atès que Jordi de Santjoan no tengué descendents,⁴ una vegada morta la seva muller, els seus béns passaren a Berenguer Doms i Santjoan. El 1685 la casa, que ja constava com a patrimoni del nebot, tenia un valor cadastral de 2.000 lliures.⁵

L'inventari també inclou el que hi havia a la possessió de Caubet, o Calbet segons la grafia anterior al segle XIX,⁶ situada al terme de Bunyola, amb cases i tafona de dues bigues.

L'estructura de la casa a final del segle XVII

No és l'objectiu d'aquest article aprofundir en el coneixement de la transformació d'aquesta casa al segle XVII. Aquest estudi, que inclourà totes les fonts de recerca esmentades, està en curs de realització sota la direcció de José Morata i esperam, prest, poder oferir els resultats definitius. Tot i això, volem fixar que en aquesta centúria, com ja s'ha explicat en altres cases benestants de Palma estudiades per la documentació escrita, es transmutaren alguns dels àmbits medievals i tardomedievals, principalment pel que fa als tipus de finestres i a la introducció de balcons. No obstant això, l'inventari no reflecteix cap d'aquestes remodelacions, que tan sols s'infereixen per algunes referències com les vergues de ferro i per l'ús de les portaleres.

1 El Dr. José Morata Socías va dirigir, desenvolupar i concebre la investigació historicoartística des de l'any 1997 fins al final de la rehabilitació de l'immoble el 2011. Al llarg de l'any 2001 es féu, exclusivament pel Dr. Morata, l'exhaustiva campanya de recerca de documents d'arxiu.

2 Per a la transversalitat de la recerca en la restauració monumental i el posicionament de la Història de l'art vegeu: TUGORES TRUYOL, F.; CAPELLÀ GALMÉS, M.À.: "El papel del historiador del arte en la restauración monumental: problemática actual y propuestas de futuro", *revista ph*, 85, 2014, p. 221-223.

3 Era fill de Jeroni de Santjoan, cavaller de l'orde d'Alcántara i de Francisca Sureda i Vivot (ARM, NOT 6687, f. 76v-80).

4 Per a la història del llinatge: GEM, 15, Palma, 1989-1997, p. 311; BOVER, J.: *Nobiliario Mallorquín*, Palma, 1983, p. 355-358.

5 PASCUAL, A.: "Para el estudio de las casas de aristócratas y mercaderes en la Ciudad de Mallorca durante el siglo XVII", *Estudis Baleàrics*, 34, 1989, p. 122; MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.: *La casa y el tiempo. Interiores señoriales de Palma*, 1, Palma de Mallorca, 1999, p. 93.

6 GEM..., 2, p. 231-232.

Sí que es fan mutacions en la funció de molts d'espais, sobretot es construeixen altells i rebosts, que no figuren a l'inventari dels primers anys del XVII, i que físicament encara en restaven traces materials quan va tenir lloc el seguiment arqueològic vertical de l'immoble. És el cas del *rebot alt, a hont se puja per la dita cuina*, en el qual hi havia quaranta-un llantons de vidre. Una altra variació la tenim en l'aparició d'un espai destinat a cotxeria, usual als casals al XVII, quan els propietaris incorporaren les carrosses, estirades en aquest cas per muls, com un dels mitjans de transport.

Algunes reformes que es realitzaren a una de les ales de la casa a final del XVII o començament del XVIII, que es detectaren mitjançant la prospecció de l'arquitectura, s'insinuen en aquest document. Així, a l'entrada hi havia dipositades *onse bigas de pi de l'visa de 25 palms de llargària*, que podrien haver servit per remodelar una de les crugies de l'edifici, que es va poder datar per restes de rajoles de la cronologia esmentada.

Els interiors vestits i desvestits

Els béns mobles de Can Oleo, els pocs que devien subsistir del segle XVIII, es varen vendre cap a final del XIX o al primer terç del XX, quan l'edifici es desmantellà. L'inventari que transcrivim descriu l'atmosfera de les cases majors de l'època amb moltes similituds amb altres immobles que avui dia han mantengut la disposició de l'espai del segle XVII, amb les transformacions i afegits de mobiliari i decoracions fets al llarg dels segles. Els objectes més significatius en vida de Jordi de Santjoan es varen subhastar en els encants realitzats el 1684.⁷

La sala i la quadra eren els dos àmbits de representació social de la casa, per aquest ús més públic tenien el nombre més gran de seients, reflex del grau de sociabilitat atorgat a la seva configuració.⁸ La sala es trobava parada amb disset cadires de vaqueta vermella amb clavasó daurat, distribuïdes al voltant de la paret, a més hi havia tres bufets de noguer amb vergues de ferro,⁹ un d'ells s'emprava com a parador. Com espai d'entrada o de recepció, hi destacaven tres pintures, la primera el retrat del rei d'Espanya, Carles II,¹⁰ i les imatges de la nissaga familiar, en concret la vera efígie de *Ramon Vivot*, mort el 1569, i *Pedro Vivot Pacs*, traspasat el 1610. Com en altres casals de la Ciutat de Mallorca i també a Barcelona, en aquest ambient es retia homenatge als avantpassats.

La quadra es configurà abans de 1613, ja hi consta en l'inventari fet en aquesta data, però amb una disposició i unes coses diferents, atès que una part dels béns es varen vendre per pagar els deutes i les deixes testamentàries. A 1682 entorn dels murs emblanquinats hi havia catorze cadires de vaqueta vermella i dues arquilles obscures –disposades en parelles– *ab vidres a los calaxos ab peus entorxats negres*. També hi havia un bufet, tenyit de negre. Les pells rogenques, l'obscuritat de les fustes importades o bé tintades per anar a joc, les vases daurades i negres dels llenços, tot i la diversitat d'objectes i de tonalitats, s'erigien com els colors predominants i unificadors, pel contrast i la intensitat cromàtica

⁷ ARM, NOT G-633, f. 98-104.

⁸ Vegeu l'esplèndida anàlisi realitzada dels espais de la casa al barroc a: MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M.J.: "El esplendor de los interiores señoriales de Mallorca: las *casas majors* de Palma del siglo XVII al primer tercio del XIX", a MARQUÉS DELGADO, J.: *El mueble en Mallorca*, Palma de Mallorca, 2012, p. 33-83.

⁹ LLABRÉS MULET, J.: "El bufet a Mallorca: de la quadra senyorial al museu", *Estudi del moble*, 14, 2011, p. 22-25.

¹⁰ Vegeu d'altres exemples de retrats de reis a CARBONELL BUADES, M.: "El lloc, un temps", *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, cat. exp., Palma, 2007, p. 36.

dins la quadra. En la paret, per sobre dels seients i dels mobles, hi havia els setze quadres *llunyadans*,¹¹ col·locats entre grans miralls i fins i tot alguns sobre les portes. Igualment característiques de l'època eren les dues portaleres, cobertors o cortines destinades a les portes, que eren de cordellat de color carmesí. No s'indica específicament un tipus de tela o tapís penjat que caracteritzàs aquest àmbit com passa en altres edificis del període.¹² Sí que hi havia, retirats en un menjador devora la cuina, una catifa vella i un *estrado de jonchs y respaller de lo mateix*. A més tot el terra, estava cobert amb una estora d'espert.

Al llarg de les habitacions de la casa es computen unes vuitanta-una obres pictòriques (dos retrats familiars, trenta-cinc pintures oficials, nou quadres i un retaule de devoció, trenta-tres paisatges o vistes i dues sense determinar). Per bé que no es tracta d'una quantitat excepcional, creiem que es reflecteix l'afició per la pintura per part del propietari, un fenomen afí al de Catalunya i a altres zones europees com per exemple Flandes;¹³ aquest interès es fa molt evident quan es compara amb les poques obres pictòriques, només quatre, que trobaríem a la mateixa casa segons l'inventari de 1529.

Tot i la plurifuncionalitat dels espais i la col·locació una mica caòtica dels objectes o de la descripció feta pel notari, la decoració del menjador i de l'alcova també la podem intuir pel document. El menjador ocuparia un àmbit arquitectònic més reduït, amb un bufet gran, un de més petit que servia de parador i set cadires de repòs –*de la antigalla*– molt usades. La decoració pictòrica venia amb escenes al·lusives a *los dotse pares de França a cavall*.

L'alcova, un altre dels àmbits que es defineix a l'època moderna,¹⁴ s'obria en la cambra denominada de l'hort, on devia mirar. En aquest espai el protagonisme el tenia el *llit de monja de noguer ab los poms dels pilars deurats*. Aquests mobles, sembla que no tenen res a veure amb l'activitat conventual, sinó que els mobles “a tall de monja” es caracteritzaven per tenir una estructura amb els “frontals de plafons, amb muntants o posts tallats, que reben el nom de monjos”.¹⁵ La decoració de l'espai, torna a ser pictòrica, en aquest cas es tractava de vint y dos *quadrets testes, de diferents figuras de emperadors* i altres. Ho sabem pels encants dels béns de la casa fet dos anys després,¹⁶ en què els llenços vuitavats varen ser venuts a Berenguer Doms per tres lliures i un sou; no devia ser una pintura de gaire qualitat, encara que l'adquirís el nebot.

11 La documentació escrita els registra a l'inventari de forma genèrica, altres sinònims els tendríem en “arbredes”, “països”, a altres inventaris s'especificuen alguns detalls del que hi ha representat (CARBONELL BUADES, M.: “El lloc, un temps”..., p. 41).

12 Pels domassos que cobrien les parets, a vegades a la documentació reben el nom de “quadra vermella” o “quadra verda” (LLABRÉS MULET, J.: “Una aproximació als grans interiors mallorquins (1666-1818). Imatges gràfiques d'un temps”, *El mueble del siglo XVIII: Nuevas aportaciones a su estudio*, Barcelona, 2008, p. 43).

13 SOCIAS BATET, I.: “Els treballs i els dies: objectes d'art i valor als espais domèstics”, a GARCIA ESPUCHE, A. *et alii: Interiors domèstics. Barcelona 1700*, Barcelona, 2012, p. 144, vegeu també MONTIAS, J.M.: *Le Marché de l'Art aux Pays-Bas*, Paris, 1996, p. 34.

14 MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M.J.: “El esplendor de los interiores señoriales de Mallorca...”, p. 33-83.

15 CREIXELL, R.M.: “Espais interiors i parament domèstic”, a GARCIA ESPUCHE, A. *et alii: Interiors domèstics. Barcelona 1700*, Barcelona, 2012, p. 114.

16 ARM, NOT G-639, f. 98-104.

Ceràmica, vidre i altres arts de l'objecte

La ceràmica local està ben representada amb peces procedents d'Inca i de Manacor. La d'Inca mostra un repertori variat pel que fa als tipus, com són les onze gerretes de taula, les sis cadufetes, els sis tassons, els vuit plats petits, les dotze escudelles –*tres blancas y las altres de Incha*–, diferenciant les llises d'aquelles que estaven decorades.¹⁷

Pel que fa a Manacor, les referències són menors, però significatives d'una producció sofisticada del període, com són les *sinch gerretas de búcaro de Manacor*, noves, que anaven a joc amb els *deu tassons de búcaro*, igualment nous. Els búcars i la singular “bucarofàgia” ocupen un lloc destacat en l'estudi de les ceràmiques del segle XVII a Espanya, a més de ser plasmats per les seves subtils formes en la pintura de bodegó coetània.¹⁸ L'origen d'aquesta terrissa el tenim a Tonalá (Mèxic), però també es feien a Estremoz (Portugal),¹⁹ a Salvatierra de los Barros (Extremadura) i altres indrets. Segons el *Tesoro de la Lengua Castellana o Española* de Sebastián Covarrubias es tractava d'un “género de vaso de cierta tierra colorada que traen de Portugal y porqué en la forma era ventriculoso y hinchado le llamaron buccaro a bucca que vale el carrillo hinchado [...]”.²⁰ Ens trobam davant d'una invenció del notari o bé els gerrers de Manacor –com passa en tants altres casos en el món de la ceràmica– realitzaren la seva versió d'aquests objectes inflats i boteruts, amb ornamentacions en relleu, tan a la moda entre les classes privilegiades del segle XVII. La ceràmica mallorquina amb ornamentacions aplicades és la de Felanitx, tot i que Manacor també hi tengué el seu paper rellevant. En l'estudi de les gerretes felanitxeres i els seus precedents històrics, Rosselló Bordoy donà a conèixer els materials recuperats als seus núm. 1 i 8 de Santa Catalina de Sena datats a començament i final del segle XVII.²¹ Entre els fragments de gerretes d'aquesta procedència, també aparegueren copes baixes i altes amb decoracions en relleu i una peça que aleshores ja denominà búcar, per l'inflat del cos i la boca ondulada. A més d'aquests testimonis, hem de citar de la mateixa cronologia la “caixa de les rareses” del Monestir de la Puríssima Concepció de Palma, que conté –entre altres objectes importats d'Amèrica– tres *búcaros*.²² Dos d'ells i convé

17 A dia d'avui encara ens falta una tipologia dels objectes produïts a Inca. Tot i això són considerables les aportacions recents que han posat ordre i proporcionat novetats sobre aquesta producció, vegeu: BERNAT I ROCA, M. *et alii*: “La ceràmica a pinzell d'Inca. Els materials del Convent de Santa Catalina de Sena (Ciutat de Mallorca-s. XVII)”, *II Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 1996, p. 181-196; GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Elementos para el estudio de la Obra d'Inca mallorquina. El material del pozo de la plaça dels Reis de Mallorca n°s 6-7 de Sineu”, *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1997, p. 291-302. Per a les peces blanques, difícils de catalogar, vegeu també: CAPELLÀ GALMÉS, M.À. *et alii*: “Introducció al catàleg dels materials ceràmics conservats al monestir de Sant Bartomeu”, *VI Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2005, p. 17-24.

18 PLEGUEZUELO, A.: “Cerámicas para agua en el barroco español: una primera aproximación desde la literatura y la pintura”, *Ars Longa*, 9-10, 2000, p. 129-133.

19 Els *pucairinhos* portuguesos, molt apreciats entre les classes benestants a Castella, també arriben, a Barcelona encara que sigui de forma testimonial, com ho proven els diversos fragments recuperats en excavació arqueològica (BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; MIRÓ I ALAIX, N.: “El comerç de ceràmica a Barcelona als segles XVI-XVII: Itàlia, França, Portugal, els tallers del Rin i Xina”, *QUARHIS*, 6, 2010, p. 80-82).

20 COVARRUBIAS, S.: *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, Madrid, 1611, p. 347. Vegeu per la seva repercussió a Espanya: SESEÑA, N.: *Cacharrería popular. La alfarería de basto en España*, Madrid, 1997, p. 195-204. La mateixa autora ha aprofundit sobre el tema: *El vicio del barro*, Madrid, El Viso, 2009.

21 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ceràmica de aplicaciones de Felanitx y sus precedentes*, Palma, 1970, p. 559-560.

22 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “La caixa de les rareses, objectes exòtics del s. XVII en un món de clausura”, *L'Àmbit*

anotar-ho, difereixen dels americans i peninsulars per la pasta de color beix. Sens dubte ens manca un estudi sistemàtic i exhaustiu del paper dels tallers de Manacor en la Història de la terrissa a Mallorca, que ben segur, si surt a la llum, ens aportarà noves dades sobre aquestes singulars peces.

La ceràmica d'Itàlia hi és present amb diversos exemplars, com les dotze safas de terra obra *Liornesa verdosas*.²³ També les peces de color blau abundaven al casal –els vint-i-vuit plats blaus fins o les dues *dotsenas de xícaras blavas*–,²⁴ sense que puguem saber si eren de Gènova o Barcelona, ambdós centres productors de terrissa decorada amb òxid de cobalt, a més que el segon féu sèries imitatives, directament influenciades per les italianes.²⁵

Entre les produccions ceràmiques d'importació –encara que no hi figura una indicació geogràfica– hi hem de sumar els plats detallats a l'inventari com obra de *fullas de parra*. En una de les estances, hi havia dotze plats petits i nou de major dimensió; mentre que a la cuina de la casa principal, n'hi havia set més. De manera hipotètica, creiem que es tracta d'exemplars de la sèrie policroma de *Foglia verde* pintats a Montelupo (Toscana). La sèrie es caracteritza per la distribució radial de grans fulles de tonalitat verda –descrites pels ceramòlegs com a roure, bledes o altres–, organitzades a partir d'un motiu central concèntric policrom. Aquestes peces, força populars i d'àmplia difusió, aparegueren a Palma a les excavacions arqueològiques de Can Desbrull (actual Museu de Mallorca), a Can Bordils i a altres indrets de l'illa.²⁶ Entre els materials recuperats al pati de Can Oleo, volem apuntar que es localitzaren pocs fragments d'època moderna i, en canvi, molts més de la fase medieval, que ja han estat publicats.²⁷

Pel que fa al vidre, és normal la presència del venecià –*sinch tasons grans de vidre de Venètia*–, en una cronologia en què l'estil emanat de Murano, predominant des del XV,²⁸

Femení en els segles XVII i XVIII, del Palau al Convent, Palma, 2004, p. 32-41.

23 La intensa relació comercial amb Gènova al segle XVII es fa palesa en els nombrosos exemplars conservats en col·leccions particulars mallorquines, vegeu: COLL CONESA, J.: "Aproximación a las importaciones de cerámica ligur en Mallorca siglos XVII-XVIII", *Atti XXXVII-XXXVIII Convegno Internazionale della Ceramica*, Albisola, 2006, p. 37-48.

24 El consum de la xocolata es confirma per l'existència de les dues *xacoleteras de terra*. Tal vegada els plats blaus s'han de relacionar amb aquestes xicres i la tardana introducció de la marcelina a la Corona d'Aragó (ALBERTÍ, S.: "La marcelina i el seu nom", *BIC*, 78-79, 2003, p. 81-91). La data pot semblar molt primerenca, però ja a 1681 el Bisbe de Barcelona prohibí prendre xocolata i altres refrescos a l'interior de les esglésies (GARCIA ESPUCHE, A.: *La ciutat del Born. Economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Barcelona, 2009, p. 427-428).

25 BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; MIRÓ I ALAIX, N.: "Imitaciones de cerámica ligur berettina en Barcelona", *Atti XL Convegno Internazionale della Ceramica*, Savona, 2007, p. 137-141.

26 ROSSELLÓ BORDOY, G.; CAMPS COLL, J.: "Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca. Sondeos practicados en la antigua Casa Desbrull", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 2, 1974, p. 133-168; LLINÀS RIERA, M.: "Ceràmica d'importació a Ciutat de Mallorca, s. XVI-XVIII: Can Bordils", *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, Palma, 1997, p. 303-319; COLL, J.: "Mallorca: moviments i corrents comercials a través de la ceràmica", *Mallorca i el comerç de ceràmica a la Mediterrània*, Palma, 1998, p. 83. Per a alguns exemplars recuperats a Barcelona, vegeu: BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; MIRÓ I ALAIX, N.: "El comerç de ceràmica a Barcelona...", p. 28.

27 Una primera aproximació als resultats de l'excavació arqueològica de Can Oleo la tenim a: RIERA RULLAN, M. *et alii*: "Un conjunt ceràmic del segle XV del Palau de Can Oleo de Palma de Mallorca (Illes Balears)", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, 1, Tarragona, 2011, p. 571-585.

28 DOMÈNECH, I.: "Spanish Façon de Venise Glass", *Beyond Venice. Glass in Venetian Style, 1500-1750*, Corning, New York, 2004, p. 84-113.

comença a perdre lideratge a favor de les novetats formals i estilístiques generades a Bohèmia que seran les protagonistes del segle XVIII. Altres peces tradicionalment sumptuàries són descrites per damunt –*vint y sis tasas de vidre entre grans y petites, de diverses maneres*–. Quant al vidre comú, abunden les capses de refredar –dues d'elles, grans de suro de *refradar ab sos brocals de vidre*–, que responen a la moda de beure aigua freda. Una incògnita que no hem pogut resoldre, potser es tractaria d'aigua beneïda, és el perquè dels *flasquets petits de vidre de Sant Nicolau*.²⁹ No manca, com en altres interiors del període, la *flasquera de pi ab sis flascos de vidre*, relacionada amb l'emergent consum de begudes alcohòliques, que s'importaven amb els respectius contenidors.³⁰ Es troba a faltar alguna referència als vidres catalans o de Barcelona que eren molt més freqüents a l'inventari de la casa fet el 1610 amb nombroses cites a peces de qualitat –*dos ídries de vidre de Barcelona* o el *leó de vidre*, un sofisticat aiguamans– destinades a decorar la part superior dels bufets o de les arquilles. Tal vegada, la crisi política de la segona meitat del segle a Catalunya i el conegut procés de popularització de les formes i les ornamentacions, féu que les produccions catalanes arribassin en menor volum al mercat insular.

En tota casa benestant, els objectes d'argent es guardaven amb zel en un armari per a la plata, que en aquest cas es trobava a la cambra del difunt. A part dels tipus, l'anotació no és precisa pel que fa a la descripció de les decoracions o les formes. Només destaquen dues joies, la d'or amb ametistes que tenia Sor Isabel Fortuny de Santa Clara i la *venera de or ab la creu de Santiago*, propietat del finat i representativa de la seva orde. Les veneres o insígnies s'associaren a l'augment de les confraries i ordes, essent la de Sant Domingo i la de Malta, les més populars a l'illa. Sense exemplars preservats, ens podem imaginar aquesta joia pel dibuix d'una venera de Santiago, fet el 1586 per Joan Pau Font i inclòs al *Llibre de passanties del Gremi d'Argenters* de Barcelona.³¹

Finalment, volem posar esment que, en una recambra del porxo, hi havia una *llansa de fust ab una bandereta groga a la punta*, una *rodella gran de cartó groch ab un rètol* i els dos vestits d'arnès de ferro. Creiem que s'han de relacionar amb les festes cavalleresques, justes o jocs de canyes que practicava l'estament privilegiat, per bé que en una data força tardana, principalment, al Born de la ciutat. Al·lusius a aquests tornejos i parades es conserven representacions pictòriques en col·leccions particulars.³²

L'anàlisi de l'inventari ens ha permès aportar algunes idees concretes sobre la riquesa i diversitat de la cultura material present a la fase del sis-cents de Can Oleo; esperam que la transcripció del document, per la pluralitat d'objectes anotats, permeti a altres investigadors indagar sobre la forma en què els individus del passat es relacionaren amb el seu univers material.

29 El 1696 Pere de Montaner a la seva casa de Barcelona també tenia una ampolla "d'aigua de Sant Nicolau" (SOCIAS BATET, I.: "Els treballs i els dies...", p. 162).

30 CAPELLÀ GALMÉS, M.À.: *Ars Vitriaria: Mallorca (1300-1700)*, Palma, 2015. Vegeu els flascons recuperats en l'excavació de Sa Gerreria que són d'importació: ALBERO SANTACREU, D.; CAPELLÀ GALMÉS, M.À.: "Archaeometrical and typological analysis of 17th century glass production in Sa Gerreria Workshop (Majorca, Spain)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1, 2017, p. 206-208.

31 GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joieria a les Illes Balears*, Palma, 2002, p. 118-119.

32 LLOMPART I MORAGUES, G.: "Festes i devocions santjoanistes", *L'Orde de Malta, el regne de Mallorca i la Mediterrània*, Palma, 2001, p. 95-100; CARBONELL BUADES, M.: "El lloc, un temps"... , p. 41.

Transcripció

1682, desembre, 1.
ARM, NOT G-633, f. 56r-67v.

[f. 56r]

Inventari dels béns y heretat del noble senyor Don Jordi Santjuan y Sureda, cavaller del hàbit de Santiago, fet per la noble senyora Dona Francina Santjuan y Fuster, viuda y hereva usufructuària de aquell, conforme son últim y vàlido testament rebut en poder del notari infrascrit als 25 noembre del corrent any 1862 y per son òbit seguit al primer desembre dit any, circa las onsa horas del matí, publicat lo matex dia circa mitx dia, no tantsolament com hereva usufructuària, però encare *pro tenuta sua dotis et jurium dotalium* y sens perjuy de qualsevols drets, li pugan competir contra dita heretat y per lo magnífich senyor Berenguer Doms y Santjuan, hereu propietari de dit senyor Don Jordi, en lo cas que ha tingut lloch conforme son citat testament.

Die prima mensis desembris, circa horam secundam post meridiem, anno a nativitate Domini MDCLXXXII.

In dei nomine etc. cum obdoli maculam evitandam etc.

Primo havem atrobat en dita heretat unas **casas** cituadas en la present Ciutat de Mallorca en la Almudayna tingudas y confrontadas com en actes és de veure.

Testes etc. Raphael Ferrer et Guixar, scriptor, et Gabel Joannes Fortesa, alias *pabordo*, presentis civitatii.

Et die decima mensis marcii anno 1683 continuando dictum inventarium dicta domina Francina Santjuan et Fuster, viuda, cum assistentia et interventione supradicti magnifici domini Berengarii Doms et Santjuan fuerunt descripta et continuata res et bona sequentia:

En la sala de la dita casa.

Primo deset cadiras de vaqueta vermella ab clavasó deurat llis, usadas.

[f. 56v]

Item un bufet gran de noguer ab vergas de ferro, usat.

Item altre bufet gran de noguer ab vergas de ferro, usat.

Item un bufet de noguer prollongat que servia de parador, usat.

Item un quadro prollongat figura del Rey d'Espanya Carlos Segon, bo.

Item altre quadro prollongat vera efigies de Don Ramon Vivot, usat.

Item altre quadro prollongat vera efigies de Don Pedro Vivot, usat.

En la quadra.

Primo catorse cadiras de vaqueta vermella ab clavasó deurat obrat, bonas.

Item un arquilla negra gran ab vidres a los calaxos ab diferents figuras pintadas devall los vidres ab los peus entorxats negras, usada.

Item altre arquilla migensera negra ab vidres a los calaxos ab peus entorxats negras, usada.

Item demunt dita arquilla unas floreras de paper petites, vellas.

Item un mirall gran ab vasa negra, bo.

Item dos miralls, no tant grans com lo demunt dit, també ab vasa negra, tots bons.

Item altre mirall, més mitjenser, ab vasa negra, usat.

Item un bufetet tenyit de negra ab vergas de ferro, usat.

Item demunt dit bufetet una coveta ab un vidre devant y dedins un Jesuset adormit, nova.
 Item dotse quadros llunyadans grans ab vasa deurada obrada, bons.
 Item dos quadros llunyadans grans y dos més petits de lo matex proullongats, ab vasa deurada obrada, bons, que servien per sobreportals.
 Item un quadro mitjenser proullongat figura de Nostra Senyora ab lo Ninjo Jesús en el bras, ab vasa deurada obrada, usat.
 Item duas porteleras de cordellat vermell guarnidas de esterilla de plata, usadas.
 Item unas estoras de spart ab que està estorada dita quadra, usadas.
 Item dos vasas deuradas de sobre dos portals y dos vergas de ferro per las porteleras, usadas.

[f. 57r]

En la cambra a hont morí dit defunt.

Primo un llit de camp de noguer entorxat, usat.
 Item un gorniment de llit de cordellat vermell ab sterilla de plata, usat.
 Item dos matalasos de llista, usats.
 Item quatre cuxins de fluxell, dos grans y dos petits, usats.
 Item sis cadiras de vaqueta vermella ab clavasó deurat obrat, bonas.
 Item un bufetet tenyit de negra, usat.
 Item demunt dit bufetet una arquilla o cova sens calaxos ab vidres devant y dins degotisos, ab vasa deurada per tot elredor devant, usada.
 Item un bufetet negra, usat, ab una arquilleta petita demunt, obrada ab perfils blancs, usada.
 Item una figura mitjensera de Nostra Senyora de pedra mabra, usada.
 Item una figura de Sant Jordi de pedre mabra, usada.
 Item un quadro gran de Christo crucificat, ab vasa deurada obrada, usat.
 Item altre quadro gran de Sant Antoni de Pàdua, ab vasa deurada obrada, usat.
 Item quatre quadros grans llunyadans, sens vasa, usats.
 Item un baul de vaqueta vermella gran, usat, ab alguna roba blanca de vestir que dix dita senyora esser sua.
 Item dins dit baul tretze camisas y 13 calsons de lli de brinet de Gènova y de tela de París, sis parells de calsas de fil blanch, nou tocados de tela batista y deu mocadors de tela batista, tot usat, de dit senyor difunt.
 Item en el capsal del llit una piqueta de plata, usada.
 Item sobre dita piqueta un quadret de Sant Vicens Ferrer, ab vasa deurada obrada, usat.

En la altra cambra junt de la quadra.

Primo un llit de camp de noguer, usat.
 Item dos matalasos de llista mallorquina, usats.
 Item quatre cuxins de fluxell, dos grans y dos petits, usats.
 Item quatre cadiras de vaqueta vermella ab clavasó deurat llis, usadas.
 Item tres flasadas de friseta, duas blancas y una vermella, usadas.
 Item un bufetet tenyit de negra, usat.

[f. 57v]

Item una arquilleta de noguer de la antigalla, usada.
 Item dins dita arquilleta un llibre de albarans en fol de dit defunt y alguns papers de poca importàntia.

Item un bufetet de noguer, usat, demunt del qual està dita arquilleta.

Item un caxonet a modo de baulet forrat de pell negra, usat, ab alguns papers de poca importàntia.

Item un quadret de Santa Anna ab vaseta deurada del capsal del llit, usat.

Item un gorniment de llit de sarseta vermella o encarnada guarnide de veta de filadís encarnada, usat.

Item una portadoretta redona ab sércols de ferro, usada.

Item una copeta plana de llenyam blanch, de cosa de un palm de altària, que servia per tenir plomatxos.

Item sinch llunyadans grans ab vasa negra, vells.

En el menjador.

Primo un bufet gran de noguer ab vergas de ferro, usat.

Item altre bufet de ameller, més petit, que servia de parador, usat.

Item set cadiras de repòs negras altas de la antigalla, molt usadas, y una petita de lo matex.

Item dotse quadros grans ab vasas negras que són los dotse pares de França a cavall, molt usats.

Item un quadro vell y foradat ab una figura ab un rètol qui diu Christus.

En la cambra de l'hort.

Primo tres cadiras de vaqueta vermella ab clavasó deurat llis, usadas.

Item quatra tabulets baxos de cordovà negra, usats.

Item una taula llarga ab petjes llevadisos, usada.

Item altre taula ab dos calaxos devall y quinse calaxets demunt, tot usat.

Item un quadro mitjenser de Sant Juan qui batetja a Christo Nostre Senyor, molt usat.

Item altre quadro de Santa Bàrbara, mitjenser, molt usat.

Item un llit de monja de noguer ab los poms dels pilars deurats,

[f. 58r]

usat.

Item dos matalasos de llista mallorquina blanch y vermell, usats.

Item dos cuxins de llana grans, usats, y un petit.

Item vint y tres quadrets vuitevats ab vaseta deurada de diferents figuras qui estaven dins

la alcova, usats.

En la cambra del terradet.

Primo sinch llunyadans ab vasa negra, tots foredats.

Item un quadro de Lot, molt vell y foredat.

Item un armari de fust dins del qual hi ha un barral de vidre, dos flascos de vidre petitets, tres pots de vidre, una gerra mitjensera, mitja de mel, y una olla de terra ab un poch de sucre.

Item una caxeta de noguer ab pany y clau dins de la qual se troban alguns mocadors, vels, cambuxos, anàgues y algunas robas que dita senyora dix ser suas.

Item una caxa gran de sepí ab son pany y clau dins de la qual se ha trobat lo següent:

Primo dos llensols de renís de sinch palms, bons.

Item nou llensols de brinet de Gènova, bons.

Item dos llensols de brinet de casa, molt usats.

Item nou llensols de brinet prim de casa, bons.

Item quinse llensols de bri y stopa prima, tots bons.

Item quatra vànavas, ço és duas de bri y cotó entretalladas y duas de cordelledet de cotó, bonas.

Item set parells de cuxineras, dos de brinet de casa, vellas, un parell de tele batista, bonas, un parell de brinet de casa, novas, y tres de brinet de Gènova, bonas.

Item vuit parells de cuxineretas petites, germanas de las grans.

Item altre caixa de sepí mitjensera, usada, ab pany y clau, dins de la qual se ha trobat lo següent: Primo vuit torcabocas de fil y cotó de gra de ordi, vells y foredats.

Item vint y vuit torcabocas de quatra palms de fil en fil prim de gra de ordi, bons.

Item tres dotsenas de tocabocas de fil en fil prim, mostra moderna, tots bons.

[f. 58v]

Item altra caixa gran de sepí usada, ab pany y clau, dins de la qual se troban algunas robas de vestir de dit defunt.

En una cambra del carrer junt a casa Don Sureda.

Primo tretse cuxins grans de la quadra, de vellut carmesí, a una part, y, a la altre, de altres robas diferents, usats.

Item una caixa blanca mitjensera obrada ab son pany y clau dins de la qual se ha trobat lo següent:

Primo un gorniment de llit de domàs carmesí, guarnit de randeta de or, usat.

Item tres portaleras de cordellat vermell, vellas.

Item duas tavellolas de seda, una blava ab retxas blancas, usada, y, la altre, de deuets de blanch, encarnat y vert, vella.

Item duas portaleras de tefatà sensilló carmesinas guarnidas de pasamanet de plata y negra, usadas.

Item una vànava de seda encarnada y blanca encotonada, usada.

Item duas portaleras de domàs carmesí, usadas.

Item un cubertor y deventera, tot de cordellat guarnit de pasamanet de plata, usat.

Item sis cortinas de domàs carmesí del cotxo, usadas.

Item altre caixa de noguer gran de la antigalla, usada, ab son pany y clau dins de la qual se ha trobat lo següent:

Primo set tovallas grans de taula de bri en bri de gra de ordi, duas foradadas y las sinch, usadas.

Item tres tovallas de parador de lo matex, usadas.

Item tres tovallas de taula grans de bri y cotó, mostra de duas presas bonas.

Item altres tres tovallas de lo matex de parador, bonas.

Item quatra tovallas de taula grans, de bri y cotó de mostra turtugat, bonas.

Item tres tovallas de taula grans, de bri en pri prim mostra

[f. 59r]

moderna, bonas.

Item set tovallas cordelleras en caps de parador, usadas.

Item tres tovalletas petites en caps de bri en bri prim, novas.

Item unas tovalletas, de bri en bri, guarnidas de una randeta, usadas.

Item unas tovalletas petites, de bri y cotó, obra de duas presas, novas.

Item quatra tovalles de pastar, usadas.

Item dos cobritaulas de filampua, usats.

Item una dotsena y mitja de cànnyoms de stopa en бага, usats.

Item sis cànyoms de bri y stopa en vetas, usats.

Item dotse tovallolas de axugamans comunas, sis vellas y sis usadas.

Item sis tovallolas de axugamans de brinet prim, bonas.

Item duas tovallolas de tela batista en mostra, una més llarga que la altre, usadas.

Item altra caxa de noguer gran de la antigalla, usada, ab pany y clau dins de la qual se han trobat alguns pedasos vells y cosas de ningun profit.

Item altra caxa mitjensera de noguer de la antigalla, usada, ab pany y clau dins de la qual se ha trobat lo següent:

Primo quatra llensols de brinet, usats.

Item onse llensols de stopa ab stopa, usats.

Item onse tovallas de cuina de stopa ab stopa, usadas.

Item sis cànyoms de stopa ab stopa en baga y sis, en vetas, usats.

Item quatra tovallas de axugamans comunas, usadas.

Item sis tovalletas petites de fil en fil de gra de ordi, usadas.

Item dotse torcabocas de fil y cotó, obra de turtugat, usats.

Item una vànava de fil y cotó tallada, usada.

Item quatra parells de cuxineras de brinet de Gènova, dos grans y dos petites, usadas.

En el rebost.

Primo una corterola dolenta de tenir sal.

Item un tros de post vella, demunt duas barras.

Item dos covonets de canyas mitjensers, usats.

Item tres covons de rentar, usats.

Item un puat, usat.

Item una romana, usada.

[f. 59v]

Item dos garbells, un petit y un mitjenser, usats.

Item un llibrell de terra de pastar.

Item quatra llibrells de terra, ordinaris.

Item un almut, mesura de fust, usada.

Item una barcella, mesura de fust, usada.

Item una senalla gran de palmas, usada.

Item una bomba de aram, usada, ab son suro.

Item una piràmide de stany ab son suro, usada.

Item quatra fanyadors, usats.

Item un fornet de ferro de fer gubellets y sinch gubellets dedins de aram, usats.

Item onse gerretas de taula obra de Inca, novas.

Item duas botillas de terra grans, usadas.

Item sinch gerretas de búcaro de Manacor, novas.

Item deu tasons de búcaro, nous.

Item sis cadufetas de Incha petites, novas.

Item sis tasons de terra de Incha, nous.

Item duas salseretas de terra mitjenseras, usadas.

Item dotse safas de terra obra Liornesa verdosas, entre grans, mitjenseras y petites.

Item un silló de terra mitjenser obra de Barcelona.

Item altres duas salseretas petites de terra, a hont hi ha tàparas.
 Item tres cunilleres de terra, mitjenseras.
 Item duas xacoleteras de terra, usadas.
 Item una llibrella de foch.
 Item duas capsas grans de suro de refradar ab sos brocals de vidre, usadas.
 Item una altre capsa gran ab brocal de stany, usada.
 Item tres capsas mitjenseras de lo matex ab sos brocals de vidre, usadas.
 Item duas capsetas de lo matex, petites, ab sos brocalets de vidre, usadas.
 Item una flasquera de pi ab sis flascos de vidre, usada.
 Item una alfàbia de terra mitjensera, tocada de foch.
 Item duas alfabetas petites de tenir olivas, usadas.
 Item unas manxas de ventar al foch, novas.
 Item un sàtria mitjensera de terra, usada.

[f. 60r]

Item uns retxats de finestra petita de ferro.
 Item tres paners de canyas mitjensers, usats.
 Item quatre forchs de ays.
 Item quatre graneras de palmas, novas.
 Item dos flascos grans de vidre y dos mitjensers.
 Item dos flasquets petits de vidre de Sant Nicolau.
 Item dos flasquets de vidre redons.
 Item una castanyeta de vidre mitjensera y una petita.
 Item quatre brocals de vidre.
 Item dos brocalets de vidre petits, una garrafeta y una filosa de vidre.
 Item dos pots de vidre mitjensers y dos petits.
 Item una sotacopa de vidre.
 Item sinch tasons grans de vidre de Venètia.
 Item duas dotsenas de tasons de vidre de diferents maneras.
 Item vint y sis tasas de vidre, entre grans y petites, de diversas maneras.
 Item un embut de vidre.
 Item una cantaplorà de vidre.
 Item duas ventosas de vidre.
 Item tres orinals de vidre, un gran y dos petits.
 Item vuit llibrelletas de posar codonyat y confitura.
 Item dos cortinellos de fust ab sércols de ferro, usats.
 Item una llansa tenyida de negra, usada.
 Item quatre filoses de canya, duas aspias y un esterinyador.

En una cambra com pujam al porxo que servex per las criadas.

Primo dos llits de banchs y posts, usats.
 Item una màrfaga y una flasada, tot usat.
 Item altra flasada, usada.
 Item una caxa vella y dolenta.

En la cuina junt a casa Don Sureda.

Primo una taula de pi ab un calax, usada.
 Item un banch, vell.

Item una banca, vella.

Item una destral de ferro, usada.

[f. 60v]

Item quatre capsanas, vellas.

Item una giradora de ferro, usada.

Item tres pellas de ferro, una gran, una mitjensera y una petita, totes usades.

Item dues grelles de ferro, unas grans y unas petites, usades.

Item un trinxador de ferro, usat.

Item tres asts de ferro, usats.

Item dos cavalls de ferro de curtir, usats.

Item una raya de ferro, usada.

Item un sublimador de ferro, usat.

Item una giradora de pella de ferro, usada.

Item dues cubertoras de ferro, usades.

Item tres talladors de fust, usats.

Item un calderó de aram de escalfar llexivada, usat.

Item dos llibrells de terra, usats.

Item dotze plats petits de terra de fullas de parra, usats.

Item sinch plats grans de la matexa obra, usats.

Item quatre plats grans de la matexa obra, usats.

Item vuit plats petits comuns de Inca y quatre plats de foch.

Item sis cubertoras de terra, usades.

Item vuit culleras de fust.

Item un murter de coure ab se mà.

Item dotze ollas de terra, de bonas y de rompudas entre grans, mitjenseras y petites.

Item vuit casolas de terra, entre grans y petites, de bonas y rompudes.

Item sinch grexoneras de terra, de grans y petites.

Item dotze escudellas, tres blanques y las altres de Incha, usades.

Item un satriy de vidre.

Item una garrafeta de terra, usada.

Item quatre gerras de terra, usades.

Item tres llumeners de ferro, usats.

Item dos cavalls de ferro de fer foch.

Item una llumenera gran de lleutó de vuit metxons, entorxada.

Item una llumenereta petita de lleutó de sis metxons, usada.

Item un canalobre de lleutó ab un pomet de stany, usat.

Item un ganivet de ferro gros, usat.

Item unas molas de ferro, usades.

Item uns ferros de cuinar, usats.

[f. 61r]

Item un morter de pedra, usat.

Testes reverendus etc. [...] Moragues, presbiter in ecclesia cathedrali beneficiatus, et Guillelmus Far, villa de Santa Maria auriga, vulgo *cotxer*, ambo habitatores domus dicte domina Francina.

Et die trigesima prima predictorum mensis et anni continuando dictum inventarium dicta

domina Francina Sanjuan et Fuster vidua cum assistentia interventione dicti magnifici domini Berengarii Doms et Santjuan fuerunt descripta et continuata res et bona sequentia.

En la cuina junt a la sala gran de dita casa.

Primo una caldera gran de aram de fer bugada ab duas ansas, usada.

Item un cosi de terra gran de fer bugada, plantat y altre sens plantar.

Item un braser de aram ab se caixa de fust ab planxa de lleutó, vell.

Item una copa mitjensera de aram, usada.

Item altre copeta de lo matex, petita, usada.

Item un torredor de ferro, vell.

Item un colador de aram, usat.

Item quatre plats blanchs grans, usats.

Item vuit plats de lo matex, no tant grans, usats.

Item onse plats de polla blanchs, usats.

Item sinch plats mitjensers, de lo matex.

Item vint y vuit plats blanchs petits, usats.

Item tres plats blaus fins, usats, dos de polla y un més grandet.

Item vint y vuit plats blaus fins, petits, usats.

Item duas dotsenas de xícaras blavas, usadas.

Item devuit escudellas blancas, usadas.

Item set plats grans de terra de fullas de parra.

Item setze culleras de fust, bonas.

Item quatra cubertoras grans de terra.

Item sis cubertoras de terra petites.

Item tres masas de fust, usadas.

Item un murter de pedra blanch, usat.

[f. 61v]

Item sis graxoneras de terra, grans.

Item nou ollas grans de terra, usadas.

Item una olla de terra més gran, usada.

Item quatra ollas petites de terra, usadas.

Item onse casolas de terra, entre grans y petites.

Item una olla gran de coure y una petita, usadas.

Item en un **rebot alt**, a hont se puja per la dita cuina se han trobat quaranta y un lletons de vidre.

En el menjador junt de dita cuina.

Primo un banch de fust ab respalles, vell.

Item altre banch de fust sens respalles, vell.

Item una conca gran de lleutó, usada.

Item un estimbori de fust per escalfar el llit, usat.

Item una catifa vella de la quadra.

Item altra catifa mitjensera de devant el llit.

Item un estrado de jonchs y respaller de lo matex de la quadra, vell.

Item una escala de fust, usada.

En el porxo.

Primo tres llunyedans vells y molt foradats.
Item un bastiment de fust de quadro gran, usat.

En una cambra del porxo.

Primo unas botas, usadas.
Item una viola de arch, esfondrada.
Item una alabarda rompuda al mitx.
Item duas verguetas de ferro.
Item una rodella de ferro.
Item un murrió de ferro.
Item una llansa de fust ab una bandereta groga a la punta.
Item una rodella gran de cartó groch ab un rètol al mitx.
Item una caixa gran de mirall de fust, vella.
Item dos vestits de arnès de ferro, vells.
Item quatre peus de debanadoras, usats.
Item un flascó y flasquillo de arcabús de munitió, vells.
Item unas fundas de vaqueta negra, vellas.

[f. 62r]

Item una maleta negra, usada.
Item un mirall de la carroça.
Item una capellera, vella.

En la caixa de la **cambra del terradet** en què se ha dit estan las robas del dit senyor defunt se han trobat las següents:

Primo un telei nou, brodat de fil de or y plata.
Item un vestit de ximellot color amusco, ço és calsons i xemberga, usat.
Item un aljuba tabí de flos guarnida de randa negra, usada.
Item un vestit, calsons y xemberga de gorgarant color amusco ab botons de fil de or y seda, usat.
Item una aljuba de setí de flors, usada.
Item altre vestit, calsons y xemberga de tafatà negra, usat.
Item unas mànagas juntas de gorgarant color pardo, brodadas de fil de plata, vellas.
Item uns calsons de lo matex guarnits de fil de plata, vells.
Item unas mànagas de gorgarant color amusco ab botons de fil de or, usadas.
Item unas mànagas de tele setina groga, guarnides de randa de plata falsa, usadas.
Item unas mànagas de gorgarant color amusco talladas, usadas.
Item unas mànagas color de oliva, talladas, ab flochs, usadas.
Item uns calsons de ximellot encarnat ab botons

[f. 62v]

de fil de plata, vells.
Item uns calsons de ximellot negra, vells.
Item una casaca de friseta negra, vella.
Item unas mànagas de ximellot, vellas, aficadas a dita casaca.
Item una casaca de friseta negra, vella.
Item unas mànagas de tafatà negra, vellas aficadas a dita casaca.
Item un vestit, ço és calsons y xemberga de groguet, vell y foredad.

Item uns calsons de ante, usats.
 Item una capa de erbatje color amusco forrada de sarseta, usada.
 Item un telei de tefatà negra, guarnit de randa negra, vell.
 Item altre telei de cuiro negra, usat.
 Item altre telei de cuiro forrat de tafatà, color amusco a una part, y a la altre de tefatà blanch, vell.
 Item altre telei de cuiro forrat de tefatà negra, vell, y quatra parells de calsas de seda spesas, dos negras y dos de color, usadas.
 Item una capa de friseta negra, usada.
 Item una spasa, usada.
 Item altre spasa, usada.
 Item una daga, usada.
 Item un sinto ab cap de ferro, usat.
 Item un capell negra, usat.
 Item altre capell negra, usat.
 Item una guarnitió de daga, vella y rovellada.
 Item altre guarnitió de la matexa manera.
 Item altre guarnitió de daga, també vella.

[f. 63r]

Item quatra plomatxos de plomas blancas.

En **un armari de la cambra a hont morí** dit senyor defunt se ha trobat lo següent:

Primo una basina de plata de pes de sinquanta sis onsas.
 Item un pitxer de plata de pes de vint y vuit onsas.
 Item una sotacopa de plata de pes de denou onsas y mitja.
 Item altra sotacopa de plata de pes de nou onsas.
 Item altra sotacopa de plata de pes de dotse onsas.
 Item un plat y un saler de plata de pes de vint onsas y mitja.
 Item set culleras, vuit forquetas y un saca molt de plata de pes tot junt de devuit onsas y mitja.
 Item una spalmatòria de plata de pes de set onsas y dotse milleresos.
 Item un tasó de plata de pes de dos onsas, dotse milleresos.
 Item dos canalobres de plata vuitavats de pes de vint y set onsas.
 Item altres dos canalobres de plata redons de pes de trenta quatra onsas.
 Item un sintillo de pesas de or ab perlas.
 Item una venera de or ab la creu de Santiago de valor de deu lliures.
 Item una pesa de or ab matistas que se troba en poder de Sor Isabel Fortuny de Santa Clara.
 Item una ganivetera ab quatre ganivets.

En un estudi a hont habita el reverend.

Primo un llit de monge, usat.
 Item un matalàs y una màrfaga, tot usat.
 Item una taula redona, vella.
 Item una flasada y un cuxí, tot usat.
 Item duas cadiras, vellas.

En los estudios grans.

Primo en lo **primer estudi** un bufet de noguer gran ab vergas de ferro, nou.

Item dos bufets quadrats forrats de vaqueta vermella ab flocadura verde ab vergas de ferro, usats.

Item deu cadiras de vaqueta vermelles, vellas.

Item un guarda roba ab quatra calaxos de fust, vell.

[f. 63v]

Item una mitja quartera, vella.

Item en la **capella de dits estudi** un retaula de Nostra Senyora ab lo Ninyo Jesús en el pesebre, vell.

Item vuit banquetas negres, vellas.

Item en la **cuina de dits estudis** una sella de vaqueta blanca, nova, y una vella y dolenta.

Item duas portaleras de vaqueta de la carroça, usadas.

Item un banch de falcons y un de sellas, vells.

Item tres brillas, vellas.

Item sis sivinas de l'visa.

Item en **altre estudi** dins lo matex un armari alt de fust ab papers vells.

Item una arquimesa gran de noguer, vella ab papers vells.

Item altre arquimesa de lo matex, mitjensera, vella ab papers vells.

Item en **altre aposento de dits estudis** uns banchs de posts amplas de amplària de un llit, bons.

En la botiga de l'oli.

Primo dotse alfàbias olieras, entre grans y mitjenseras plenas de oli exceptat duas que ni falta cosa de un palm y mitx a cada una y per quant nos sap la quantitat de dit oli protesta dita senyora D. Francina que quant lo haurà venut continuarà ab certitut lo que si havia trobat.

Item duas mesuras de terra, vellas y rompudas.

Item una alfàbia plantada, buida.

Item en la **rebotiga** onse alfàbias grans olieras rompudas y duas plantadas, totes buidas.

En la botiga devall la escala.

Primo tres alfàbias mitjenseras de tenir olivas, buidas.

Item quatra alfàbias petites de tenir olivas, una, plena de olivas negres, y las altres, buidas.

Item una alfàbia, més gran que las mitjenseras, plena de olivas negres dolentas.

En la estable.

Primo un poltro negra de edad de tres anys.

Item un cavall de pel roig de edad de deu anys.

[f. 64r]

Item un burro negra, vell.

Item dos muls negres, qui tiran la carosa, de edad de dotse anys cada un.

Item unas guarnitions per los dits muls d'estirar la carroça, vellas y declara dita senyora que encare que és veritat que lo dit senyor Don Jordi tenia un cavall negra per son servici, nos continua en lo present inventari perquè lo endemà que lo dit senyor fonch mort, ella lo envià y donà al senyor Don Antoni Ferrendell a persuatió y petitió del dit senyor Berenguer Doms y Santjuan en atenió del que havia assistit al dit senyor Don Jordi en la sua malaltia y perquè

en lo esdevenidor cont del consentiment de dit senyor Berenguer en lo haver donat lo dit cavall, firma esta declaratió de se pròpia mà = Berenguer Doms y Santjuan.

En la cotxeria de dita casa.

Primo una carroça, vella, però condreta.

Item dos bastos dels dits muls, vells.

Item **en la entrada** onse bigas de pi de lvisa de 25 palms de llargària.

Item se continua en lo present inventari una posesió anomenada **Calbet**, situada en lo terme de la vila de Bunyola, tinguda y confrontada com en actes és de veure, ab ses casas y tafona.

En la **sala** de dita casa.

Primo un bufet gran de noguer ab peus tornetjats, usat.

Item dos taulas mitjenseras, una, de sepí, y la altre, de pi, usadas.

Item un armari de fust gran de sepí dins de la qual se ha trobat lo següent:

Primo un brocal de vidre.

Item un canalobre de lleutó ab un grasol de estany.

Item una sàtria de terra esbrecada.

Item una enpolleta de vidre de tenir tinta.

Item un banch de respallé, usat.

Item duas cadiras de repòs negras, usadas.

Item dins de la matexa sala, a un cap de ella, un altar y, demunt de ell, un quadret mitjenser del Devallament, vell, ab vaseta deurada.

Item un Christet ab se creu que està demunt lo altar.

[f. 64v]

En una **cambra** junt de dita sala.

Primo un bufet, vell y dolent.

Item duas caxas vellas de noguer de la antigalla, buidas.

Item una caixa de pi, usada, també buida.

Item un llit de camp de poll ab los poms deurats, usat.

Item un llit de dos posts, usadas.

Item una cadira de repòs baixa de cuiro negra, usada.

Item una piqueta de terra de tenir aygua beneita.

Item un palis de Indiana, usats.

Item una sacra de altar.

Item una ara.

Item un misal, usat.

Item un cuxí per el misal.

Item unas tovallas de l'altar.

Item una barcella.

En un **rebot**.

Item tres alfàbias petites de terra de posar olivas, duas buidas y en la altra quatre o sinch almuts de olivas negras.

Item un arer, usat.

Item dos círcols de posar pa, usats.

Item un sedàs, usat.
Item dos talladors de fust, usats.
Item un carratellet, mitx de vinagre.
Item dos pellas, usadas.
Item una giradora, vella.
Item set senallas de clotar, novas.
Item un ast de ferro, usat.
Item un càvech vell de ferro.
Item duas palas de ferro, vellas.
Item una destral de ferro, usada.
Item un pich de grua, vell.
Item un tros de reya de ferro.
Item una romana grossa, usada.
Item un gatsoll de ferro, usat.
Item dos ganivets de ferro, usats.

[f. 65r]

Item una caxa sens cuberta, esfondrada.
Item tres estormias plenas de palla, usadas.
Item set escudellas blancas de terra, usadas.
Item duas escudellas comunas de Incha.
Item una escudella valentiana.
Item una safa mitjensera de terra.
Item deu plats de terra petits.
Item una graxonera de terra, usada.
Item duas casolas de terra, usadas.
Item duas gerretas o cadufas de Manacor, novas.
Item una gerreta de Incha, nova.
Item dos tasons de vidre.
Item quatre tasas comunas de vidre.
Item dos brocals de vidre.
Item tres flasquets de vidre redons.
Item dos llibrellets de terra, usats.
Item deu plats de terra, entre grans y mitjensers, obra comuna.
Item dos fausons de ferro, usats.
Item duas culleras de fust, usadas.
Item una castanya de vidra.

En el **pastador**.

Primo una pastera de pi, usada.
Item un sedàs, usat.
Item dos posts de pastar, usadas.
Item un fanyador y un sernador, tot usat y vell.
Item una caldera de aram de fer bugada, usada.
Item dos banchs de pi de lit, usats.
Item una màrfaga, usada.
Item un albardà, molt vell.

En una **cambreta dins lo dit pastador.**

Primo un llit de banchs y posts, usat.

Item una màrfaga, vella.

Item duas caxas de pi molt vellas, una sens cuberta.

Item una senalla de clotar.

En una **cambreta alta** demunt lo rebost.

Primo un llit de camp de noguer, usat.

Item sinch cadiras de repòs de cuiro negra, usadas.

Item un llit de monja, usat.

[f. 65v]

En la **cuina.**

Primo una taula llarga, usada.

Item un banch, vell.

Item nou posts de pi, novas.

Item unas grella de ferro, usadas.

Item unas mollas de ferro, usadas.

Item uns ferros de cuina, usats.

Item quatra culleras de fust, usadas.

Item tres gerras mitjenseras de terra, usadas.

Item tres cubertoras de terra, usadas.

Item dos plats verts, usats.

Item deu escudellas de Incha, usadas.

Item quatra ollas de terra, una mitjensera y tres petitas.

Item duas ollas de terra mitjenseras, usadas.

Item tres llumeners de ferro, vells.

Item duas graneras de palmas, vellas.

Item un pagès de tenir el llum.

En la **botiga de l'oli.**

Primo tres alfàbias grans de tenir oli, plantadas, senseras.

Item altres tres alfàbias grans, també plantadas, rompudas.

Item altres tres alfàbias grans, sens plantar, argiladas bax.

Item altres tres rompudas, sens plantar.

Item se ha trobat en algunas de las sobreditas alfàbias, cosa de siscents cortans de oli, poch més o manco, conforme se ha indicat, que venut y mesurat que sia, protesta dita Sra. continuar lo que si trobarà ab rectitut bax del present inventari.

Item duas alfàbias mitjenseras olieras qui traspelan, buidas.

Item duas alfàbias petitas de tenir olivas, buidas.

Item una mesura de terra de mesurar oli.

Item una casa de aram, usada.

Item una mesura de estany, usada.

Item una mitja quarta de terra, usada.

Item un embut de carabasa.

Item un buidador de carabaça de triar oli.

Item una llosa de aram, usada.

Item una pala de ferro, vella.

[f. 66r]

Item tres llumeners de la tafona de ferro, usats.

Item un llumener de ferro, vell y dolent.

Item un collar de truyar de cuiro, usat.

Item dos poals de fust, vells.

Item dos barrals de fust, ab sércols de fust, de portar aygua a la tafona.

Item una curriola de fust, usada.

Item una pala de fust usada.

Item en la **tafona** dos bigas de fer oli, condretas.

Item una caldera de aram gran, plantada, vella.

Item duas pilas de sportins, vells y dolents.

Item un truy de pedra de truyar la oliva.

Item una pipa vella, ab sis o set sércols de fust.

En la **estable**.

Primo dos mulas somerinas pel roig castany, una de edad de 8 anys y la altre de edad de 15 anys, las quals als 10 janer 1683 foren estimadas en vuitanta lliuras las duas, en ocasió que se donaren a rebre a Vicens Rosell y Jaume Roselló, son fill, de Valldemosa an als quals foren donadas las conrrons de dita possessió de Calvet, com consta ab acte rebut per lo notari infrascrit dit dia de 10 janer.

Item un cavall pel negra, de edad de 14 anys, estimat en dita ocasió en deset lliuras, deu sous.

Item una mula de pel negra de edad de vuit anys estimada sinquanta lliuras.

Item quatra cuxins armats.

Item tres aradas de lleurar.

Item tres jous ab ses camellas.

Item duas reyas novas de pes de deu lliuras cada una.

Item tres reyas, vellas.

Item tres tragas, usadas.

Item dos axanguers, usats.

Item un axanguer forrat, usat.

Item quatra corretjadas ab sos restells.

Item quatra morrals de spart, usats.

Item se continua en lo present inventari mil quintars de garrovas trobadas en dita posesió, ço és en una cambra junt de la sala, a hont és la capella, quatracents quintars de garrovas de l'any pasat, humidat y casi podridas, per esserse estojadas banyadas

[f. 66v]

com las culliren; en un racó de la cuina cent quintars de garrovas vellas molt flacas y en un aposento, junt de la estableta petita, sinchcents quintars de lo any pasat bonas, que tot són dits mil quintars, poch més o manco, conforme han estimat y judicat en dias pasats en presència del notari infrascrit Juan Planes del Vinyet, Juan Ripoll, majoral de Son Reus, y Vicens Roselló de Valldemosa, vuy habitador de dita posesió de Calbet.

Item cent y dos quintars de garrovas que se han donat a dit Vicens Roselló en ajuda de las conrrons se li han donat de dita posesió que se tingueren ans de stimarse dits mil quintars.

Item deu quarteras blat, dos quarteras civada, set barcellas ordi y una quartera de favas, tot donat a dit Vicens Roselló per llevors de dita posesió, que tindrà obligatió tornar lo últim any.

Item noranta y sinch quarteras, quatra barcellas forment, las quals se són trobadas en la posesió dita Sonarrosa, del terme de la vila de Sancellas, que dit defunt posehia de las quals se han venut setanta quatra quarteras y duas barcellas rahó de tres lliuras la quartera y las retants, deduit vuit barcellas de porgueras, se són dexadas a renovellar perquè se gastaven.

Item quaranta y quatra quarteras ordi trobadas en dita posesió.

Item deset quarteras vesa trobadas en dita possessió.

Deutes de dita heretat.

Primo deu a dita heretat Miquel Sastre, *alias* Matet, conductor de la Cabana per bestiar de Sonarrosa quatrecentas lliuras moneda de Mallorca o revera lo que serà ajustat lo compte per ànnua mercè de dita Cabana y bestiar de temps de dit Sr. Dn. Jordi_400 L.

Item deu a dita hereta la hereta del magnífic Sr. Antoni Fortuny, donsell, docentas trenta lliuras, poch més o manco, per los aliments de la senyora Da. Anna Fortuny y Ferrendell que per haverlos-hi bestrets

[f. 67r]

dit senyor Don Jordi y no haverlos cobrats vivint se posan en crèdit de la sua heretat_230 L.

Censals.

Primo fan a ditat heretat los hereus de Christòfol Bereguer, mercader, *olim* setè jurat, quaranta lliuras, vuit sous censals al for de 8 per 100 per las suas casas situadas en la Almudayna, en el carrer olim dit dels Punters, tingudas en alou propri de dita heretat_40 L. 8 s.

Item dos sous censals allodials fan dits hereus per ditas casas_L. 2 s.

Item fa Miquela Adrover, v. de Felanitx, per casas en dita vila_4 L.s.

Hec autem etc. Protestor tamen etc. Actum in civitate Majoricarum etc.

Testes etc. Joannes Hernandes, braserius presentis civitatis, et Josephus Serre, filius Joannis cultor villa de Soller, in presentis civitate repertus.

Die XI mensis februarii anno a nativitate Domini MDCLXXX.

Los demunt dits dia y any comparegué devant de mi Juan Gayà, notari, la demunt dita senyora Dona Francina Santjuan y Fuster, viuda, y me requirí continuàs acte de com deya y declarave que en las dotse alfábias de oli que continua en lo present inventari que foren trobadas en la botiga del oli de las casas de la dita heretat y nos posà la quantitat per no saber lo que-y havia y havent venut y mesurat aquell a diferents preus, lo qual venc en lo banch alguns mesos après la mort de dit Sr. son marit, fonch trobar haver-i mil tresents quaranta dos cortans oli, que valgueren brut sinchentas vuitanta una lliuras, tretse sous y sis diners y los baxos de dit oli valgueren deu lliuras y en la botiga del oli de la possessió de Calbet en què digué haver-i

[f. 67v]

sinchcents cortans, poch més o manco, foren trobats sinchcents noranta quartans oli que valgueren brut docentas vuitanta duas lliuras, tres sous; de tot lo qual a requisitió de dita senyora ha continuat jo dit Gayà, notari, lo present acte per eterna memòria. Present per testimoni Juan Vidal de Lluchmajor, trobat en la present ciutat, y Juan Prohens, fill de Gabriel, cotxer de dita senyora, per dit efecte presos y specialment cridats.

NOVA DOCUMENTACIÓ SOBRE EL CAS DE JERONI ALOMAR I POQUET, EL CAPELLÀ LLUBINER AFUSELLAT PELS FEIXISTES EL 1937

Gabriel Alomar i Serra

Llicenciat en Filosofia i Lletres

Resum: El passat 7 de juny de 2017 es compliren 80 anys de l'afusellament del capellà llubiner Jeroni Alomar i Poquet (1894-1937). Malgrat els anys transcorreguts, encara resten moltes incògnites sobre el cas. Presentam nova documentació: unes cartes inèdites que el bisbe Josep Miralles adreçà entre 1936 i 1937 a l'ecònom de Llubí Llorenç Martorell, i, per extensió, a tot el clero llubiner, perquè seguissin els seus manaments.

Paraules clau: Llubí, guerra civil, repressió, bisbe Josep Miralles, Jeroni Alomar, Llorenç Martorell.

Abstract: Last June 7th was the 80th anniversary of the execution by firing squad of Jeroni Alomar i Poquet, a priest from Llubí (1894-1937). In spite of the years gone by, the case still raises many questions. We are presenting new documents: some previously unknown letters which the bishop Josep Miralles sent between 1936 and 1937 to Llorenç Martorell, ecclesiastical administrator, and also destined to all the clergy in Llubí, so that they followed his commands.

Key words: Llubí, Civil War, repression, Bishop Josep Miralles, Jeroni Alomar, Llorenç Martorell.

1. Jeroni Alomar i Poquet (1894-1937)¹

Si hi ha una figura controvertida dins la història contemporània de Llubí, no dubtam que és la del capellà Jeroni. Ell va ser l'únic capellà mallorquí assassinat pels franquistes. Enguany es compleix el vuitantè aniversari del seu afusellament a les parets del cementiri de Palma i, a la vegada, el centenari de la seva ordenació sacerdotal, que se celebrà el 22 de desembre del 1917 al convent de Santa Clara de Palma.

Jeroni Alomar era el primogènit de la família formada pel llubiner Joan Antoni Alomar i Perelló (1844-1904),² propietari terratinent, i Isabel Poquet Caimari (1872-1940) de sa Pobla. Tenia un germà més petit, en Francesc (1900-1967). Quan el pare morí els seus fills només tenien 10 i 4 anys respectivament, la qual cosa marcarà, sens dubte, la personalitat del nostre protagonista, que va exercir de pare pel seu germà i com un autèntic cap de família. La mare era germana del notari pobler Rafel Poquet. Doncs, podem parlar d'una família acomodada i lligada al món de la pagesia.

El 1908 entrà al Seminari Conciliar de Sant Pere de Palma, que el bisbe Pere Joan Campins havia reformat i actualitzat. El nou pla d'estudis, a més de la formació espiritual i intel·lectual, permetia un coneixement dels avenços dins la ciència (astronomia, comunicacions...). Allà va tenir professors com Llorenç Riber o Antoni Maria Alcover, i es va familiaritzar amb el món de la telegrafia i la radio. A més, mostrà cert interès també pels idiomes moderns.

Després de l'ordenació, el febrer de 1918, l'envien com a vicari coadjutor a Esporles fins el 21 de novembre de 1919, quan és anomenat vicari "in capite" de la parròquia de Sant Miquel Arcàngel de Son Carrió, on restarà fins el 29 de novembre de 1922. A Son Carrió,³ a més de les tasques sacerdotals, també va engegar activitats de caire social i el setembre del 1920 va ser un dels principals impulsors de la botiga i de la cooperativa dita "Sindicat catòlic-agrari de Sant Miquel de Son Carrió".⁴

Després retornarà a Llubí⁵ com a capellà adscrit i sense càrrec parroquial, ajudarà a les tasques parroquials i es dedicarà plenament a la predicació pels pobles de Mallorca.⁶ No va deixar de banda les seves obligacions familiars i sempre va romandre al costat de la seva mare.

La nova situació, a més a més, li permetrà practicar la caça i anar a "alguna de les seves finques, Son Perot, Son Frontera, Son Figuerola. No és que hi treballés i posés mà al còvec, sinó que orientava els agricultors, se sentia pagès i senyor de la terra i aconsellava

¹ Gairebé totes les dades biogràfiques que presentarem a continuació són extretes de PONS, N.: *Jeroni Alomar Poquet. El capellà mallorquí afusellat pels feixistes el 1937*, Palma, 1995. Fins ara és l'únic estudi ampli que s'ha fet del capellà Jeroni. Aquest llibre va ser presentat a Llubí el primer d'abril de 1995 i va tenir una gran acollida.

² Registre civil. Arxiu del Jutjat Municipal. Ajuntament de Llubí.

³ CORTES, J.: "Jeroni Alomar Poquet, vicari de Son Carrió", *Flor de Card*, 3 d'abril de 2014.

⁴ Activitat clarament emmarcada dins els principis de la doctrina social de l'església promociionada pel papa Lleó XIII a partir de la seva encíclica "De Rerum Novarum".

⁵ Quan retorna a Llubí el 1922 es troba amb el rector Thomàs que regia l'església des del 1888, per tant es coneixien de tota la vida. Thomàs mor el 1924 i el succeeix el rector Sebastià Caldentey Maimó (1924-1927) i després el rector Llorenç Martorell Pou (1927-1954).

⁶ Predicà per gran part de la contrada i les seves predíquies eren ben acollides i d'una gran qualitat. A l'arxiu familiar es conserva el seu sermonari escrit a mà i en català.

el seu germà Francesc i la seva mare, com les terres es podien preparar i produir /.../ També va sentir una especial inclinació cap el món nou, com era llavors el camp de les telecomunicacions, i per això féu un curs de ràdio per correspondència en anglès amb EEUU, curs que encara conserva la família Alomar. D'aquí que muntà un ràdio-emissor amb el qual es comunicava amb altre gent de Mallorca i fora Mallorca. Per aquesta ràdio el titllaren en temps de la Guerra Civil que es posava en contacte amb Menorca i Barcelona i que per tant estava en comunicació amb enemics del règim del General Franco. Certament, per la ràdio coneixia don Jeroni notícies de la zona republicana però no sabem que d'aquestes notícies en fes aldarull i propaganda".⁷

Amb tot això, podem assegurar que era un religiós atípic,⁸ un home avançat al seu temps, metòdic i ordenat, que deixava constància de bona part del que feia a quaderns, agendes i dietaris.

No coneixem cap activitat política del capellà Jeroni, però ben segur que a casa se'n parlava; de fet, el seu germà Francesc⁹ des de ben jove es va relacionar primer amb la dreta conservadora i antiverguista, després amb la Unió Patriòtica, més tard va contactar amb el republicanisme de centre i, finalment, a partir del 1934, amb Esquerra Republicana Balear. Recordem que Jeroni estava molt lligat al seu germà i que de fet actuava com a pare.

Amb la guerra la situació es complica, especialment a partir del desembarcament republicà del capità Bayo (del 16 d'agost al 3 de setembre de 1936). En el cas de la família Alomar, aquest fet precipità la detenció i empresonament de Francesc.

Davant els esdeveniments, i sobretot davant la duríssima repressió i les morts i assassinats, Jeroni inicia a la desesperada accions adreçades a alliberar el seu germà. En aquest sentit no va escatimar cap esforç, ni va escoltar ningú que li posàs entrebancs: l'objectiu era un i ben clar. Al seu costat sempre la seva mare i la seva parenta, Catalina Llompart.¹⁰

Amb aquesta tasca es va fer molts enemics, dins i fora de l'església.¹¹ És segur que davant tots els estralls que s'anaven coneixent, Jeroni aniria perdent la paciència i les formes a mesura que parlava amb les diferents autoritats per tractar de la situació del seu germà.

Es traslladà a Palma per estar més prop del germà i de les autoritats, per agilitzar moviments.

7 PONS, N.: *Jeroni Alomar...*, p. 30-31.

8 El clergat mallorquí d'aquesta època era majoritàriament integrista i tradicionalista.

9 Francesc Alomar Poquet era un republicà catòlic i practicant, el 1934 va presidir el comitè local d'Esquerra Republicana Balear de Muro i abans, el 1925, amb tan sols 25 anys, fou nomenat president de la Unió Patriòtica de Llubí. A Llubí eren una constant els enfrontaments entre conservadors i verguistes, de fet durant la república podem parlar de només dos grups polítics: els verguistes i els antiverguistes.

10 Bona mostra d'aquesta angoixa, en són moltes de les cartes enviades a la seva mare recollides al capítol VII "La política en la vida de Jeroni Alomar" de PONS, N.: *Jeroni Alomar...*, p. 59-76.

11 Amb el rector de Llubí les desavinences venien d'enrere, tenien caràcters ben oposats. El rector en la línia tradicionalista dominant dins l'església i Jeroni més liberal i defensor d'uns principis més democràtics. El bisbe Miralles tampoc es mostrà especialment misericordiós amb Alomar com podem veure a les cartes que presentam. L'ajuntament de Llubí va emetre informes ben poc favorables tant d'ell com del seu germà, i a més tenien molt mala relació amb els falangistes locals.

Vivia a una pensió regentada per Miquel Bosch,¹² on coincidí amb altres republicans.¹³ Pareix que va caure en un parany¹⁴ del cap de la policia Francisco Barrado. Finalment, fou detingut i acusat d'ajudar i gestionar la sortida de republicans en vaixell cap a Menorca o cap al nord d'Àfrica. Sembla que el 22 d'abril del 1937 entrà a la Presó Provincial de Caputxins de Palma.¹⁵

Vint dies després, el 12 de maig, se celebra a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma el consell de guerra sumaríssim (315/1937)¹⁶ i vint-i-sis dies més tard, a la matinada del 7 de juny, fou afusellat a les parets del cementiri de Palma amb altres dos condemnats: Joan Baldú i Martí Ros. L'endemà la premsa local en féu un ampli resum, però en cap moment s'esmentava en ell que Alomar fos capellà.

La tragèdia que va viure Jeroni Alomar està present a molts dels estudis que es fan sobre la guerra civil no sols a Mallorca sinó a tot l'Estat, sobretot als llibres que se centren en la relació de l'església amb les noves autoritats franquistes.

Dins Espanya no és l'únic cas d'un clergue mort a mans dels feixistes. Aquest i el dels setze religiosos bascos assassinats el 1936 són els casos més coneguts, però n'hi ha d'altres semblants¹⁷ i el tema continua despertant un gran interès des del punt de vista historiogràfic i cívic.

El dels sacerdots o religiosos republicans exiliats, tancats o assassinats pel franquisme és un tema pendent. Ells han estat doblement oblidats i doblement represaliats: com la resta dels vençuts, sofriren la repressió política del règim, però també han sofert la repressió eclesiàstica que els condemna a un silenci ominós i a l'oblit.¹⁸

En aquest sentit cal recuperar la memòria històrica i rescatar la veritat, encara que això sigui

12 Estava situada al carrer Miquel Marquès, 64, 1r, molt prop de l'estació del tren d'Inca. Era el mitjà de transport més usat per moure's cap a Llubí o per enviar i rebre productes i roba.

13 Aquests seran encausats en el mateix consell de guerra que veurem tot seguit.

14 Aquí hi jugarà un paper cabdal "en Trenes" o "na Trenes", segons les diferents versions, homosexual declarat, d'esquerres i anticlerical que aviat es convertí en delator al servei del cap de policia Francisco Barrado. Vegeu: CARBONELL, M.: "Na Trenes", a *Memòria Civil. Mallorca en Guerra (1936-1939)*, 42, 19 d'octubre de 1986. Col·leccionable que apareixia amb el diari *Baleares*.

15 SUÀREZ, M.: *La presó de can Mir. Un exemple de la repressió feixista durant la guerra civil a Mallorca*, Palma, 2011.

16 Junt amb ell foren jutjades set persones en la mateixa causa: el jove Joan Baldú Pascual, caporal d'infanteria que volia desertar i anar al bàndol republicà; Miquel Bosch Colom propietari de la pensió on s'allotjava Alomar; Martí Ros Garcia, soldat, que també volia desertar, i exsecretari de l'ajuntament de Calvià; el capellà bunyolí Antoni Rosselló Sabater, company d'Alomar; Joan Sanxo Tous secretari de l'Associació per la Cultura de Mallorca i president del consell municipal d'Esquerra Republicana Balear de Palma i a més conegut de Jeroni perquè estava casat amb una de les filles de l'apotecari de Llubí i estava allotjat a la mateixa pensió; Gabriel Socies Llabrés, conegut d'Alomar i Cristòfol Torres Torres, cunyat del propietari de la pensió.

17 MONTERO, F. (coord): *Otra iglesia. Clero disidente durante la II República y la Guerra Civil*, Gijón, 2014. Vegeu també l'article aparegut al diari *El País*: "Otros mártires de la guerra civil", 6 de maig de 2007.

18 Només cal recordar que el capellà llubiner va haver d'esperar 58 anys a tenir un funeral i el reconeixement per part de la màxima autoritat eclesiàstica, el bisbe Teodor Ubeda. Ell, el 7 de juny del 1995, aniversari de l'afusellament, presidí una missa funeral a l'església dels Caputxins de Palma. Allà feu una homilia molt sentida i demanà públicament perdó en nom de l'església. La revista local *Sa Plaça*, 34, juny 1995, p. 20 (sa Pobra), va reproduir íntegrament dita homilia. Creiem que va ajudar aquest fet la gran difusió que tingué la biografia de Nicolau Pons sobre el capellà Jeroni editada el mateix 1995.

incòmode per a l'església oficial. És veritat que els capellans republicans i demòcrates no varen dominar en aquest període, però tampoc podem creure que eren una excepció, com ens han volgut fer veure.

Actualment gairebé no queden testimonis per conèixer la veritat, però sí que tenim la bibliografia i sobretot els arxius. Avui, més de vuitanta anys després, ja és ben hora que desapareguin les traves per a la consulta de les fonts documentals. Es fa necessària l'obertura dels arxius secrets, tant militars com civils i eclesiàstics.¹⁹

Les cartes que presentem a continuació són inèdites i contenen referències a altra documentació que sens dubte existeix i que és ben necessari que surti a la llum. El mateix Josep Massot i Muntaner, màxim estudiós i coneixedor de la història de Mallorca d'aquest període, deia en 1996, fent referència al cas de Jeroni Alomar Poquet: "No serà possible d'aclarir definitivament tots els enigmes que encara subsisteixen sobre Jeroni Alomar fins que tinguem accés al dossier sobre ell que ha d'haver-hi a l'arxiu secret del bisbat de Mallorca".²⁰

2. Les Cartes

El conjunt de les set missives que tot seguit estudiarem, s'escriuen entre 1934 i 1937. Les sis primeres les adreça el bisbe Miralles a l'ecònom de Llubí Llorenç Martorell Pou, i la darrera és l'esborrany d'una contestació del rector al bisbe. Anys passats, arribà a les meves mans un conjunt de documents que pertanyien a l'arxiu personal del rector de Llubí, Llorenç Martorell, que va regir la parròquia de Sant Feliu entre 1927 i 1954.²¹

Ell era oncle del capellà llubiner Gabriel Frontera Martorell (1920-1994)²², que va rebre documentació diversa del seu parent. Mn. Frontera passà els seus darrers anys a Llubí i col·laborava amb la parròquia.²³ Sotbadament morí el gener de 1994 i la seva germana Antònia (1924-2016) va custodiar tota la biblioteca i documentació. A mesura que passava el temps, aquesta dona començà a oferir aquests materials als seus amics capellans²⁴ i a altres persones del poble. Durant els estius jo la visitava i em convidava a cercar i recollir el que em pogués interessar, sempre insistint en què se'n fes un bon ús i que, per damunt tot

19 Aquí cal dir que la justícia militar des de principis d'aquest segle va obrir els seus arxius amb una rica informació sobre les causes incoades a partir del 18 de juliol del 1936. El 2008 nosaltres ja vàrem poder consultar al jutjat togat militar de Palma el procés sumaríssim 315/1937 contra Jeroni Alomar i set més.

20 MASSOT, J.: *El primer franquisme a Mallorca*, Barcelona, 1996, p. 152 (nota 8). Han passat més de vint anys i la demanda continua sent un clam. El mateix Josep Massot i Muntaner, dins tota la seva àmplia bibliografia sobre la guerra civil a Mallorca sempre fa alguna referència al cas de mossèn Jeroni Alomar Poquet.

21 Ha estat el rectorat més llarg que ha tingut aquesta parròquia, des de la seva creació el 1913, ja que el primer rector, Gabriel Thomàs i Siquier hi va estar 36 anys, però sols 11 com a ecònom. De fet va deixar Llubí per circumstàncies encara no aclarides. La seva salut no era massa bona i morí al cap de poc temps, el 1955.

22 Va ser vicari de Lloseta i ecònom, fins a la seva jubilació, de la parròquia de Son Carrió, la mateixa on va exercir de vicari Mn. Jeroni Alomar Poquet entre 1919 i 1922 i la mateixa que va sofrir greus desperfectes durant el desembarcament de Bayo.

23 Entre d'altres, ell i jo participarem en un opuscle per commemorar els 75 anys de la nostra parròquia: *Noces de diamant de la parròquia de Sant Feliu. Llubí (1913-1988)*, Llubí, 1988. Els seus comentaris sempre eren interessants, li agradava escriure gloses i també mostrava interès per a la història local que segons ell estava molt poc treballada. En cap moment em comentà res d'aquestes cartes, ni del cas del capellà Jeroni.

24 Algú es va interessar pels seus glosats i l'ajuntament de Sant Llorenç des Cardessar en va editar una selecció.

hi havia l'honorabilitat del seu "germanet", que així l'anomenava n'Antònia.

Dins una capsa hi vaig trobar, entre moltes d'altres,²⁵ aquestes set cartes que tot seguit presentaré, i que, per respecte als desitjos d'Antònia, no he volgut fer públiques fins ara, uns mesos després que ella ens hagi deixat (el 23 d'agost de 2016).

No en farem una anàlisi exhaustiva, això ho deixam per més endavant o pels estudiosos i especialistes en els temes de la guerra civil. El nostre objectiu és únicament posar a l'abast dels investigadors aquestes noves fonts sobre el cas de Jeroni Alomar Poquet, el capellà llubiner afusellat pels feixistes el 1937.

Hem mantingut l'ordre i agrupament de les cartes segons les vaig trobar originàriament. Estaven agrupades dins tres sobres de correus amb els segells i mata-segells corresponents a alguna de les missives que contenen.

Al primer, d'agost del 1934, en plena república, sols hi trobam una sol·licitud d'informació sobre el tarannà de l'ecònom de Pollença. No té relació directa amb el tema, però la volem presentar perquè segur que planteja una situació molt freqüent: el bisbe demana a l'ecònom de Llubí, d'una manera reservada, informacions personalitzades.

El segon sobre, amb mata-segells del 3 de maig del 1937 i amb dos segells del nou règim, conté dues cartes, una del 3 de setembre del 1936 i l'altre del 3 de maig del 1937.

La primera confirma la primera detenció de don Jeroni el 2 de setembre del 1936. Aquí Miralles reflecteix una certa animadversió cap a Jeroni: "*Es hombre que no se corrige. No sé si llegarán a intimidarle. Con él no cuenta Vd. para rato*", rebutja el seu comportament, i fins i tot, ja esmenta el seu possible afusellament: "*Como en medio de la actual situación, tenemos la suerte de que las Autoridades militares y civiles nos respetan y consideran, a eso deberá Alomar no ser fusilado, como ya lo estaría y como llegué a temerlo días pasados*".

I acaba insistint amb la necessitat que la família Alomar deixi d'usar la ràdio perquè el seu ús pot conduir a la mort, com ja havia passat no feia gaire: "*Si tiene Vd. influencia con la familia de Alomar, que quiten cuanto antes la radio: a uno encontraron una en Pont d'Inca, y el otro día le hicieron los funerales en la Merced*".

La segona està encapçalada amb la paraula "RESERVADO" i està datada el 3 de maig del 1937, just onze dies després de la segona detenció d'Alomar després de caure en el parany que li havia preparat el cap de la policia, Francisco Barrado.

És un document curt i contundent: Miralles ordena al clero llubiner silenci absolut entorn el cas del capellà Jeroni, sota l'amenaça de traslladar qui no compleixi el seu manament.

El tercer sobre, amb mata-segells del 7 de juny del 1937, dia de l'afusellament, presenta les informacions més colpidores i gens misericordioses si pensam que són escrites per un

²⁵ Era una capsa de cartó amb documentació molt diversa, tant de Martorell com de Frontera: cartes entre familiars que vivien a Veneçuela i Argentina, postals de viatges, retalls de premsa, glosats, alguna joguina, fulletons eclesiàstics, notes per sermons, comptes... un vertader calaix de sastre. Les cartes que ens interessen no tenien cap tractament especial.

bisbe²⁶ en les dues primeres cartes, de les quatre que conté. Una és del dia anterior i l'altre del posterior a la mort de Jeroni.

En la primera, encapçalada amb l'expressió “CONFIDENCIAL”, el bisbe comunica al rector Martorell el compliment de la sentència i confirma que Miralles va sol·licitar a Franco l'indult i al cardenal Gomà la seva intercessió en el cas. Tot seguit torna a florir la mala relació Miralles-Alomar: *“mañana celebraré por el alma del desdichado, quien, desde su detención y ni aún ahora, me ha dirigido la menor palabra, ni por escrito ni por conducto de tercera persona”*.

Per acabar, el bisbe torna a insistir taxativament en el silenci sobre el cas per dur-lo a l'ostracisme. Quan no sigui possible, el bisbe declara estar disposat a canviar el destí de qualsevol clergue llubiner.

La segona comença amb un “RESERVADÍSIMO” i està signada el 9 de juny del 1937, encara que fa referència a fets del dia anterior. Cal imaginar-se la situació: una mare desesperada amb un fill empresonat i un altre acabat d'afusellar. Dona Isabel encara té força per anar al Palau Episcopal a demanar permís per fer un funeral pel seu fill capellà. El bisbat l'hi nega²⁷ i tan sols li concedeix indulgències. Per manament del bisbe, si es vol fer qualche missa, ha de ser en privat.

Es torna a insistir en la necessitat de silenciar el cas i també queda clara l'animadversió de la família Alomar cap al rector de Llubí.

El bisbe acaba referint-se a una carta que li ha remès el mateix Jeroni Alomar hores abans de ser afusellat. Aquest document, que ben segur conté moltes informacions, es deu trobar a l'arxiu secret del bisbe Miralles que encara avui és incomprendiblement inaccessible als investigadors.

Les altres dues cartes que estan dins aquest sobre ja no tenen res a veure amb el nostre cas. Les reproduïm perquè estan dins el context de la guerra a Llubí. Parlen de les celebracions al poble del primer aniversari del desembarcament de Bayo i de l'homenatge als llubiners que hi moriren. Miralles crida l'atenció al rector per la seva participació en l'acte civil i ell explica quina va ser la seva actuació. Presentam l'escrit de Miralles i l'esborrany de la resposta que va enviar Martorell al bisbat.

Pot ser que a Mallorca no es visquessin gaires episodis d'enfrontament bèl·lic directe²⁸ entre els dos bàndols, però aquests documents que avui transcrivim demostren que, malgrat que no hi hagués destrucció material, sí que hi hagué destrucció moral i psicològica que perdurà molt més enllà del 1939 i que va instaurar la por i el silenci que han arribat fins als nostres dies.

26 Pel bisbe Miralles el cas Alomar era molt especial per ell i per les relacions de l'Església amb les noves autoritats militars i feixistes. El que volia era la preeminència de l'Església en la societat mallorquina i n'Alomar li desbaratava els seus objectius en un context molt delicat. Aquí cal recordar la persecució que patia l'Església a la zona republicana. Totes les instruccions que dóna a totes les cartes són perquè no vol cap més escàndol que impliqui el clergat. Evidentment tenia moltes pressions.

27 Aquí cal recordar que el funeral per Jeroni Alomar no es va celebrar fins al 7 de juny de 1995 i que el va presidir el bisbe Teodor Úbeda.

28 El desembarcament de Bayo, els bombardejos i esdeveniments puntuals a qualche poble els primers dies de la guerra.

3. Transcripció

3.1. Primer sobre (*segell república española 30 cèntims*): Rdo. Sr. Vicario-Ecónomo de Llubí.

Obispado de Mallorca (*timbrat*)

Palma, 13.8.1934

Rdo. Sr. ecónomo de Llubí.

Mi Reverendo Señor: Me dicen que puede Vd. Informarme bien de la persona y actuación eclesiástica del Rdo. Sr. Ecónomo de Pollensa, y, con absoluta reserva, a Ud. Me dirijo para que sirva hacerlo con relativa urgencia.

Anticipadas gracias de quien le bendice.

+ El Arzobispo-Obispo.

3.2. Segon sobre (*dos segells un d'Isabel la Catòlica de 30 cèntims i un altre de 5 cèntims de Cruzada contra el paro. Mallorca España*).

Rdo. Sr. D. Lorenzo Martorell, Cura-Ecónomo. Llubí

Inclou dues cartes:

A) Obispado de Mallorca (*timbrat*)

Palma, 3.9.1936

Rdo. Sr. D. Lorenzo Martorell

Mi Reverendo Señor Ecónomo: El sábado último, por teléfono, se dirigió el M.I. Sr. Vicario General Castrense²⁹ a mi capellán, transmitiéndole, para notificar las, las denuncias contra el Rdo. Alomar y los serios peligros que éste corría, e indicando la conveniencia de alejarle de éstos enviándole a la Misión o al convento de San Francisco.

Le hice contestar que precisaran por escrito las denuncias, y entonces, por decreto, dispondría en previa reclusión y procedería luego en forma canónica.

Ayer tarde, poco antes de las 6, al entrar yo en el Hospital Militar, y en presencia de los M. I. Sres Rotger y Caimari y del Rdo. Sr. Payrató,³⁰ el Dr. Sureda estuvo a saludarme y despedirse para el interior de la isla, me habló dos palabras del Rdo. Alomar, y quedamos en que recogería las denuncias y me las enviaría.

Por lo visto, al llegar a Inca se encontró con la detención y trabajó para evitar el escándalo a nuestra clase sacerdotal. La entrevista con Vd. la conozco por Vd. mismo en la carta que

²⁹ Segurament, Francesc Sureda i Blanes (Artà,1888-Palma 1955).

³⁰ Segurament es refereix: al vicari general, Joan Rotger i Niell, *Querol (Sineu 1895-1961)*; al canonge Andreu Caimari i Noguera (Inca 1893-Palma 1978), condeixeble de Jeroni Alomar i defensor de la revolta militar i al secretari del bisbe Miralles, Josep Poyloro o Poylaró (?).

acabo de recibir.³¹

Como en medio de la actual situación, tenemos la suerte de que las Autoridades militares y civiles nos respetan y consideran, a eso deberá Alomar no ser fusilado, como ya lo estaría y como llegué a temerlo días pasados.

Es hombre que no se corrige. No sé si llegaran a intimidarle. Con él no cuenta Vd. para rato.

Supongo que por broma me habla Vd. de enviarle un sacerdote. Pues ni en broma puede esto pasar. No está Llubí tan lejos del mundo mallorquín que no pueda saber dónde están los sacerdotes jóvenes, alguno de ellos empleado en estas oficinas.

Si tiene Vd. influencia con la familia de Alomar, que quiten cuanto antes la radio: a uno encontraron una en Pont d'Inca, y el otro día le hicieron los funerales en la Merced.

Le bendice su afmo.

+ El Arzobispo-Obispo.

B) Paper timbrat:

Obispado de Mallorca, 3.5.1937

Reservado

Mi Rdo. Señor: Hágame el obsequio de no decir, ni buena ni mala, una sola palabra sobre el hermano nuestro preso y encausado. Si pretenden hacerle hablar, diga que yo se lo prohibo; si intentan darle noticias, responda que yo no quiero que las preste oído. Sé lo que digo, y no me pida ni me dé explicaciones.

Le bendice su afmo.

+ José.

Cualquiera transgresión en este punto que pudiera comprobarse haría imposible la permanencia de Vd. ahí.

31 Aquesta carta, del 2 de setembre del 1936, està publicada a ROSSELLÓ, R.: *La guerra civil a les viles de Mallorca vista per l'estament eclesiàstic*, Felanitx, 2002. Pel seu interès la reproduïm:

"Esta noche ha estado aquí el M.I.Sr. Vicario General Castrense, Sr. Sureda, para decirme que el Rdo. Sr. Alomar había quedado hoy detenido en Inca al tratar de librar a un hermano que está preso.

Me dice el Sr. Sureda que querían llevarlo maniatado a Palma pero por tratarse de un sacerdote se lo llevará a la Misión de Palma donde estará una temporada. Se lo comunico a S.E. para su satisfacción ya que el Sr. Sureda me dice lo hace así para evitar a S.E. el natural disgusto.

La detención obedece, al parecer, a muchas denuncias que se han recibido sobre su frecuente trato con los pocos elementos izquierdistas que había en esta parroquia que se reunían en su casa. Las noticias alarmantes que recibía en su aparato de radio y transmitía a los vecinos y el no contestar como deseaban a los vítores de Vi va España! De manera que en una ocasión en que se reunieron aquí centenares de falangistas se produjo como un tumulto que, gracias a Dios, no tuvo consecuencias, ocasionaban un serio disgusto. Contra mi voluntad no he podido negar el hecho público pero he procurado paliar lo posible una lamentable actuación.

Si tuviere S.E. algún sacerdote libre; cuanto le agradeceríamos todos nos lo destinara a esta parroquia! A las múltiples razones que me he visto en la presión de exponer a S. E. se añade ahora la obligada ausencia del Sr. Alomar".

3.3. Tercer sobre: *(dos segells un d'Isabel la Catòlica de 30 cèntims i un altra de 5 cèntims de Cruzada contra el paro. Mallorca España). El mata-segells és del 7-VI-37 dia de l'afusellament.*

Inclou quatre cartes:

A) Obispado de Mallorca (*paper timbrat*)

Confidencial

Palma, domingo 6.6.1937

Mi Reverendo Señor: Acaban de anunciarme el M. I. Sr. Vicario General Castrense y el Rdo. Sr. Capellán de la Prisión Provincial³² que mañana se cumplirá determinada sentencia.

Pedí el indulto al Excmo. Jefe del Estado Español y el apoyo al Excmo. Cardenal Primado en funciones de Nuncio Apostólico; y mañana celebraré por el alma del desdichado, quien, desde su detención y ni aún ahora, me ha dirigido la menor palabra, ni por escrito ni por conducto de tercera persona.

Llamará Vd. a su Rdo. coadjutor y a cualquiera otro sacerdote que se hallase ahí cuando reciba estas líneas, y después, ni Vd. ni ellos, dirán una sola palabra sobre el asunto, ni sobre sus antecedentes y consecuencias; y si alguien comentare lo ocurrido a presencia de Vds. se retiraran inmediatamente; y si fueren preguntados, aun por la familia del infeliz, contestaran categóricamente: "tenemos terminante prohibición, de nuestro legítimo superior, de pronunciar ni oír una sola palabra".

De Vd. Afmo. que les bendice,

+ El Arzobispo-Obispo

Como tengo la desgracia de conocer demasiado el mundo; si la conducta que impongo creare a cualquiera de ustedes, una dificultad, por mínima que sea, en ese pueblo, estoy dispuesto a aceptar la dimisión del cargo a quien me la presentare, autorizándole para ausentarse inmediatamente después de hecha entrega y dado cuenta de lo que corresponde.

B) OBISPADO DE MALLORCA (*timbrat*)

Reservadísimo

Palma, 9.6.1937

Mi Reverendo señor:

Ayer, estando yo en Sóller, vino a visitarme la Sra. Madre del difunto. No hallándome, paso a Secretaria, y manifestó su intención de hacer celebrar ahí un funeral. El M. I. Sr. Canciller³³ se lo desaconsejó, pidió luego indulgencias, y él se las concedió.

Mi voluntad terminante es que no se celebre ningún sufragio público; pero autorizo la celebración de Misas privadas, aunque no constituyendo turno, sean o no varias el mismo día, y sin anuncio de indulgencias.

Como la interesada no puede ver a Vd., ni en pintura, procure, si ha de hablar con ella, extremar la benevolencia y la corrección, pasar por alto cualquier impropio, y tener presente que las palabras de Vd. serán repetidas y sin atenuaciones.

El finado participaba de los sentimientos de su Madre respecto de Vd., y esto consta en la

³² El 1937 podria ser Rafel Ferriol. PONS, N.: *Jeroni Alomar...*, p. 71.

³³ Possiblement era Mn. Andreu Caimari i Noguera. PONS, N.: *Jeroni Alomar...*

carta que me escribió, y queda archivada, poco antes de cambiar de existencia.

De Vd. Afmo. que le bendice
+ El Arzobispo-Obispo.

C) OBISPADO DE MALLORCA (*Timbrat*)

Palma, 26.8.1937

Rdo. Sr. D. Lorenzo Martorell:

Mi Reverendo Señor: Sé que el domingo último, en ésa y en un teatro, presidió Vd., una conferencia de índole social.

Conste mi profundo desagrado “trempo”?, el local (prohibido en el “Boletín”) y la presidencia, y espero que no reincidirá.

Le bendice
+ José.

D) *Esborrany de la contestació a la carta anterior, escrita a llapis.*

Contestación al comunicado de día 25 anterior del Ex Sr. Arzobispo.

Llubí, 26 Agosto de 1937.

Excmo. Sr: Acabo de recibir el paternal aviso de S. E. Que me ha sorprendido en extremo. Confieso ingenuamente que ni siquiera había sospechado que mi asistencia al acto del domingo próximo pasado pudiera rozar en lo más mínimo con las disposiciones diocesanas. El domingo celebramos el primer aniversario de la muerte de los llubinenses que cayeron en el frente de batalla contra la invasión marxista. Los directivos del Sindicato Nacional en ésta hicieron coincidir con dicho aniversario la inauguración de la nueva entidad proponiéndome la bendición de los estandartes de los patronos y obreros que efectue antes de la Misa mayor. Inmediatamente después de la Misa mayor debían celebrar el acto conmemorativo –por insuficiencia del local propio– en el edificio intitulado Teatro Principal en que hablarían (*eliminar “debían hablar”*) algunos jóvenes propagandistas. Como quiera que el Teatro lo es únicamente de nombre pues que hace muchísimo tiempo está cerrado para toda clase (*eliminar “ninguna”*) de espectáculos y es considerado como un local particular, no abrigué la sospecha de que me estuviera vedada la entrada, por otra parte el carácter de (*eliminar i tornat escriure “el carácter de”*) los discursos no lo tenían de conferencia social ni por el anuncio ni por el contenido.

En cuanto a la presidencia del acto debo (*eliminar “puedo”*) manifestar a S.E. que no la ocupé a pesar de reiterada invitación como me negué también a pronunciar siquiera una palabra.

Tenga S.E, la seguridad de (*a partir d'aquí escrit en tinta*) que no hubiera asistido a dicho acto (*a llapis “si hubiera sospechado no me era lícito sin consultarlo con S.E.”*) sin antes consultarlo a S.E. ante la sospecha de que no fuera permitido. Ignorantemente feci. Si en el futuro se efecturara un caso (*a llapis “compromiso”*) semejante expondría el caso a S.E. (*a llapis corregit tot el paràgraf..*)

Besa humildemente su anillo pastoral en afmo. S.S.
(*Signat*) L M

RECENSIONS

MASSOT I MUNTANER, Josep:
De València i Mallorca, Edició a càrrec de Vicent Simbor Roig, València, Universitat de València, Col·lecció Honoris Causa, 2017, 490 p.

Joan Mas i Vives

Universitat de les Illes Balears

Si hom vol conèixer a fons la vida i l'obra de l'erudit mallorquí Josep Massot i Muntaner (Palma, 1941) aquest és un llibre imprescindible. Té l'origen en la seva investidura com a doctor Honoris Causa per la Universitat de València, que va tenir lloc el 15 d'abril de 2016, però va molt més enllà del que es podria esperar d'un volum d'homenatge. De fet recull una gran quantitat de materials, tant escrits pel mateix Josep Massot, com per altres estudiosos que s'han referit amb rigor als aspectes més diversos de la seva personalitat i de la seva aportació als estudis filològics, històrics, culturals o folklòrics. En conjunt, alterna la reedició de treballs ja coneguts, però dispersos, amb d'altres nous o molt reelaborats.

En primer lloc hi ha les peces derivades de la mateixa investidura. En concret hi destaquen la *Laudatio* que hi va pronunciar el doctor Vicent Simbor, centrada en les relacions de Josep Massot amb València, la seva Universitat i l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, però també en els múltiples mèrits que el feren digne de rebre tan alta distinció. La lliçó o *lectio* que Massot hi impartí, titulada "L'Obra del Cançonero Popular i les terres valencianes", s'afegeix als nombrosos treballs que a hores d'ara ja ha elaborat sobre l'Obra del Cançonero, sempre molt documentats i precisos, plens d'aportacions noves i de dades divulgades per primera vegada. Tanmateix, els seus interessos culturals han anat molt més enllà d'aquesta temàtica, com es reflecteix en la bibliografia, molt ben ordenada, que ha elaborat Rafael Roca, també professor a la Universitat de València, i que inclou "prop de 1200 publicacions, entre les quals cal anotar 84 llibres" com diu la "Nota de l'editor". Unes xifres que parlen per elles mateixes.

Un bloc important d'escrits de Josep Massot recollits en aquest volum tracta de temes valencians. Hi són presentades, estudiades i, sovint, homenatjades personalitats amb qui ha tingut una relació molt directa i a qui ha admirat com Eliseu Climent, Germà Colón, Joan

Fuster i Manuel Sanchis Guarner. També estudis històrics, com el dedicat a les relacions de Teodor Llorente amb Jacint Verdaguer. Per als mallorquins tenen un interès especial els dedicats a Sanchis Guarner perquè hi té molt present la llarga estada de l'il·lustre valencià a Mallorca i la col·laboració constant que mantingué amb Francesc de Borja Moll, així com el paper que va jugar en el redreçament de la cultura catalana a l'illa durant la postguerra.

De totes maneres, la peça més destacada del llibre el constitueix l'extens treball titulat "Els mallorquins i la llengua autòctona", que ocupa 120 pàgines, i que és una reelaboració, feta expressament per a aquest volum, de la primera part d'un dels seus llibres més emblemàtics, el que porta el mateix títol, publicat per primera vegada el 1971, i reeditat, molt ampliat, el 1985. Mantén l'estructura que tenia aquesta part en les edicions anteriors, però la sotmet a una revisió a fons, d'acord amb les seves recerques posteriors i amb la bibliografia que s'ha generat durant els darrers trenta anys. Per dir-ho amb les seves paraules "no solament hi he pogut completar i corregir un munt de detalls, sinó que m'ha estat possible de refer-hi els capítols referents als segles XIV-XVII, hi he afegit un capítol nou sobre l'Església i la llengua (...), hi he introduït importants informacions sobre els interessats en la llengua catalana als segles XVIII i XIX (...) i hi he ampliat d'una manera considerable les pàgines dedicades a Antoni Maria Alcover, Francesc de B. Moll i als anys de la Segona República, la guerra civil i la postguerra". Per tant, d'un capítol previ n'ha fet pràcticament un llibre nou. Si tenim el compte l'impacte que va produir *Els mallorquins i la llengua autòctona* quan es va editar i reeditar, no tinc cap dubte que aquesta actualització d'ara serà també rebuda amb molta expectació.

Finalment, les cent cinquanta pàgines finals recullen trenta treballs sobre Josep Massot seleccionats per Mireia Ferrando. Són molts, però podrien ser molts més, perquè al llarg dels anys ha merescut l'atenció de personalitats, estudiosos, col·laboradors i amics procedents de sectors molt diversos. La tria em sembla molt encertada, perquè hi podem trobar des d'escrits molt emotius, simpàtics, com els que li dedica el seu germà Biel Massot, a d'altres que pressuposen una anàlisi molt acurada de la seva obra, passant pels que ens n'apropen un retrat ple d'humanitat. Hi ha escrits de mestres prestigiosos com Joan Veny, Germà Colón, Joaquim Molas o Albert Manent, tots molt interessants, al costat dels que aporten els investigadors de la generació posterior, entre els quals destaquen, per exemple, Carme Gregori, Damià Pons, August Bover, Pere Rosselló, Carme Oriol, David Ginard i Margalida Tomàs, per citar-ne només alguns.

En conjunt, com deia al principi es tracta d'un llibre imprescindible *de i sobre* Josep Massot i Muntaner.

PASCUAL RAMOS, Eduardo:
Ferran el Catòlic. Rex Maioricarum, Palma,
 Illa edicions, 2017, 90 p.

Jaume Xavier Ramon Estrany

Universidad Complutense de Madrid

Con motivo del V centenario del fallecimiento de Fernando el Católico (1452-1516), el Dr. Eduardo Pascual Ramos, junto con la editorial mallorquina *Illa edicions*, han querido homenajear la memoria de este singular personaje con la obra titulada *Ferran el Catòlic. Rex Maioricarum*. Dada la complejidad que presenta la figura de Fernando el Católico, la diversidad de los territorios que gobernó y la convulsa época de transición entre en el mundo medieval y el renacentista en la que vivió, la obra se ha estructurado en tres partes diferenciadas: el capítulo inicial gira en torno a la vida política del protagonista, tanto en su faceta de Fernando II de Aragón como en la de Fernando el Católico; el segundo capítulo, el más extenso y núcleo fundamental de la obra, se articula alrededor de la figura de Fernando como rey de *Mallorca*; el tercer y último capítulo contiene un breve epílogo de la vida y obra del monarca, analizando tanto su testamento como su sucesión.

Adentrándose en el contenido de la obra, en la primera parte se distinguen tres apartados. El primero de éstos, a modo de toma de contacto, se centra en la visión del protagonista según la historiografía y en la creación del mito alrededor del Rey Católico. El segundo apartado, en cambio, trata la trayectoria vital de Fernando como hijo del futuro Juan II, su experiencia al verse involucrado en la lucha fratricida de su padre con el príncipe de Viana por la sucesión en el trono de la Corona de Aragón, y la obtención del título de rey de Sicilia para poder desposarse con su prima, la infanta Isabel de Castilla, junto a la que luchó para conseguir el trono de la Corona de Castilla. En el tercer apartado se presentan los asuntos políticos de su reinado en los territorios de la Corona de Aragón (1451-1516) y en los de la Corona de Castilla (1474-1504).

La segunda parte de la publicación, dividida en diez apartados, centra su atención en Fernando como rey del Reino de Mallorca. Como punto de partida, se tiene en cuenta la complicada herencia recibida por parte de sus antecesores: se presenta, por un lado, la crisis en la economía insular causada tanto por motivos fiscales como por la escasa producción agrícola o por el endeudamiento continuado de la administración pública del Reino; por otro lado, se contempla la crisis social que supuso la *Revolta Forana* (1450-1453), la guerra civil catalana (1462-1472) o la poca representatividad que tenían los habitantes de la Parte Foránea en la citada administración insular. Del mismo modo, Fernando II heredó una fuerte crisis demográfica, producto de las constantes epidemias de peste, el hambre y las enfermedades características de los siglos XIV y XV. El siguiente apartado, en cambio, está dedicado al sistema de gobierno por el cual se regía el Reino de Mallorca durante su reinado, haciendo un recorrido histórico tanto en aquello referido a las instituciones políticas, como a las administrativas y a las de justicia.

Un vez expuesto el panorama económico, social y político que recibió Fernando II al heredar el Reino de Mallorca, el autor centra su atención en el plan de actuación del monarca ante las diversas crisis heredadas, las cuales significaron, en todos los aspectos, el paso de la época medieval a la modernidad renacentista.

Uno de los conflictos primordiales a solucionar era la alarmante crisis financiera que heredó de su padre Juan II, sobre la cual se distinguen diversas medidas reformadoras: la condonación de parte de la deuda de la Universidad del Reino generada durante guerra civil catalana, la reforma del sector textil insular aplicando medidas proteccionistas o la reforma en la gestión de los recursos fiscales, entre otras. También se menciona el proceso de creación, los objetivos que se perseguían y los motivos del fracaso de una reforma financiera de mayor calado que buscaba, entre otros fines, establecer la proporcionalidad en el pago de impuestos entre la capital y los pueblos de la Parte Foránea.

Con todo lo anterior, la situación económica durante su reinado se caracterizó por un ligero crecimiento demográfico, especialmente en la Parte Foránea, lo cual permitió el aumento de la actividad ganadera ligada a la realización de manufacturas en ámbitos rurales. Así mismo, el autor hace referencia a las políticas proteccionistas que promulgó Fernando II para favorecer el desarrollo industrial textil en Mallorca, las cuales no contaron con la opinión favorable de los gremios, aumentando su disconformidad ante el avance de los mercaderes y ante la lenta transformación del tejido productivo hacia un modelo capitalista. Ligado a lo anterior, en el libro también se trabajan diversos aspectos relacionados con el mercado interior y exterior, pues se aborda el comercio insular presentando los principales bienes de importación y exportación, así como los puertos de origen y destino de los mismos. También se tratan los diferentes factores –internos y externos– que significaron el inicio del declive comercial de Mallorca y, por ende, de la producción manufacturera.

En lo que se refiere a la sociedad, el autor dedica un capítulo a indagar en los diferentes estratos que la configuraban. Además de los brazos y estamentos sociales, se hace especial hincapié en la presencia de la comunidad judía conversa (los *xuetas*). Del mismo modo, se examinan los orígenes y la evolución de la fuerte conflictividad entre diferentes partidos nobiliarios, o bandos, para acceder a cotas de poder más elevadas ante el inmovilismo de los dirigentes insulares y del propio monarca.

Enmarcado dentro de la política religiosa que llevaron a cabo los Reyes Católicos, se analiza la implantación de la Santa Inquisición en la isla de Mallorca, examinando las repercusiones políticas y sociales de la llegada de nuevos inquisidores extranjeros al Reino y del nuevo sistema procesal aplicado por ellos, resaltando los procesos contra criptojudíos.

En el contexto de la idea expansionista que caracterizó los reinados de Isabel y Fernando, se remarca la presencia de instituciones y habitantes del Reino en las diversas campañas llevadas a cabo para controlar, pacificar y cristianizar el Mar Mediterráneo. Así, aunque discreto, el Reino de Mallorca estuvo presente tanto en la conquista de Granada como en la de Nápoles. No obstante, de mayor relevancia fue la participación de Mallorca en la toma de las plazas de Orán y, especialmente, de Bugía, en el norte de África.

El último de los apartados de esta segunda parte tiene como eje central la promoción cultural de Mallorca en tiempos de Fernando II. El autor analiza la difusión del humanismo y del lulismo a través de la creación del Estudio General Luliano o del establecimiento de

la primera imprenta en la isla, además de tener en cuenta proyectos de carácter privado financiados por Beatriu de Pinós o Agnès de Quint.

En la tercera y última parte de la obra, a modo de epílogo, se ahonda en el testamento de Fernando el Católico, teniendo en cuenta sus últimas voluntades y exponiendo la sucesión del monarca en sus respectivos reinos y títulos.

En último lugar, y a modo de conclusión, cabe decir que la importancia de la presente obra reseñada radica en que, además de la propia investigación que lleva a cabo el autor, se conjuga la bibliografía de carácter internacional –representada por H. Kamen, entre otros- con los valiosos trabajos de M. Barceló, P. Cateura, M. Deyá, J. Juan, G. Morro, A. Santamaría o R. Urgell, entre otros, que conforman la bibliografía mallorquina. De este modo, la aproximación a la figura de Fernando el Católico tanto desde la perspectiva global como desde la óptica regional permite comprender con mayor precisión a este personaje situado en una época de transición entre la Edad Media y la Edad Moderna.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 23 DE FEBRER DE 2016

Essent les 19.30 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Alomar Canyelles, Antoni I. / Aloy Felani, Pedro / Barceló Crespí, Maria / Beltran Cortès, Àngela / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Cerdà Martín, Mateu / Claret Blasco, Alfredo / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Comas Ballester, Juana / Cortès Forteza, Santiago / Cotoner, Luisa / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miquel J. / Fiol Gomila, Pere / Font Jaume, Alexandre / Fuster Sureda, Gabriel / Garau Juaneda, Lluís / Garí Pallicer, Miquel / Jaén Pareja, Francisca / Juan Horrach, Antoni / Juan Vicens, Antònia / Llull Duró, Àngel / Maíz Chacón, Jorge / Mas Adrover, Joan / Obrador Colom, Miquel / Ortega Villoslada, Antonio / Pascual Ramos, Eduardo / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Pieras Salom, Gabriel / Pieras Villalonga, Miquel / Planas Rosselló, Antoni / Pons Cortès, Antoni / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Segura Bonnín, Maria Antònia / Seguí Beltrán, Andreu / Tugores Truyol, Francesca / Vallespir Bonet, Antoni / Vaquer Bannasar, Onofre / Vicens Gomila, Sebastià / Vidal de Villalonga, Fernando / Vidal Reynés, Jordi / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia a la capella de la Puritat de Nostra Dona de Sant Francesc oficiada per Mn. Francesc Vicens, Pere Fiol i Santiago Cortès.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2015

La secretària, Sra. M. Carme Coll Font, llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària i l'acta de l'assemblea general extraordinària de 17 de febrer del 2015 que són aprovades per assentiment.

2. Informació de la presidència

El Sr. Planas explica que aquest curs és el número 136, en el qual no hi ha hagut entrades de doblers per venda de BSALS, només amb les aportacions de les quotes dels socis s'ha pogut tirar endavant la gestió ordinària de la SAL. No és possible fer més retallades en les despeses. Les principals despeses de la SAL són: el sou del becari, l'edició del BSAL i l'Impost de Béns Immobles. Tampoc és possible incrementar el pressupost a través de les subvencions. Malgrat tot, la Societat tira endavant perquè és una entitat pacífica i benèfica en pro de la cultura formada per persones de diferent ideologia.

El més important per a la supervivència de la SAL seria ampliar la base de socis perquè hi ha més defuncions que renovació de socis.

L'any 2015 es feren 4 presentacions de llibres, 7 conferències de joves investigadors i els cicles de visites, especialment el del mes de maig a jaciments arqueològics coordinat per Maria Barceló Crespí i el cicle de tardor coordinat per M. Antònia Segura i Antònia Juan sobre els centres d'ensenyament a Palma que va comptar amb 5 conferències. Totes les activitats han gaudit de molt de públic.

Pel que fa a la conservació de la casa, s'ha restaurat la canal exterior de la façana i es paga amb els estalvis que es pot disposar.

Quant a les col·leccions de la casa, el 2016 s'han prestat peces per diferents exposicions de Ramon Llull i també per a l'exposició de Joan Binimelis organitzada per l'Ajuntament de Manacor.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2015 i activitats programades per al 2016

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2015:

Presentacions de llibres

L'any 2015 a la societat Arqueològica Lul·liana s'han fet les següents presentacions, per ordre cronològic:

Dia 12 de febrer es va fer la presentació de *Lapiscida vel ymaginarius. L'art de la pedra a Mallorca a la baixa edat mitjana* original de la Dra. Antònia Juan Vicens, professora d'Història de l'Art de la UIB. El llibre ha estat editat per Publicacions de l'Abadia de Montserrat. La presentació fou a càrrec de la Dra. Tina Sabater, professora titular d'universitat d'Història de l'Art de la UIB, i de la pròpia autora.

Dia 2 de juny es va presentar el llibre *Els escuts d'Alcúdia. Heràldica històrica i artística*, original de Francesca Serra Cifre, Carme Suárez, Antoni Domingo i Gaspar Valero, i editat per Publicacions de l'Arxiu Municipal d'Alcúdia. La presentació va anar a càrrec de Bartomeu Bestard Cladera, cronista de la Ciutat de Palma, i els propis autors.

Dia 28 de setembre va ser el torn de presentació de *l'Art de Conró, Mallorca 1747*, original de Monserrat Fontanet, en edició a cura d'Antoni Ginard Bujosa i Andreu Ramis Puigrós, publicada per El Gall Editor. La presentació fou a càrrec dels coordinadors de l'edició i de Gracià Sánchez, editor.

Dia 20 d'octubre es va fer la presentació del llibre *Història de la moneda de la Corona Catalano-aragonesa medieval*, original del Dr. Miquel de Crusafont i Sabater, editat per la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, de l'institut d'Estudis Catalans. El llibre va ser presentat per Dr. Lluís Tudela i Villalonga i el propi autor.

Conferències

També aquest any 2015 ha resultat molt prolífic en conferències i xerrades a la nostra seu, especialment les impartides per part de joves investigadors.

Dia 13 de gener poguérem assistir a la conferència "L'expedició del cavaller d'Asfeld (1713-1715); preparatiu i desenvolupament", impartida per Tomeu Caimari Calafat, llicenciat en Història.

Dia 27 de gener, Bartomeu Lull Estarellas, arqueòleg especialista en arqueometal·lúrgia, va parlar de "La producció metal·lúrgica a l'edat del bronze balear. Investigació i darrers avenços".

Dia 24 de març, Maria Sebastián Sebastián, arquitecta i becària FPI d'Història de l'Art de la UIB va impartir la conferència "Fotografia i representació de l'arquitectura per al turisme de masses a Mallorca". Va ser presentada per la Dra. M. José Mulet, directora del Departament de Ciències Històriques de la UIB.

Dia 28 d'abril poguérem assistir a la conferència "Catalina Homar. Història d'una passió", impartida per Mateu Colom Palmer, professor associat d'Història Moderna de la UIB i familiar de la biografiada. Amb aquest acte la SAL va voler contribuir a l'any Arxiduc.

Dia 20 de maig va tenir lloc la conferència del Dr. Gonçal López Nadal, professor titular d'Història Econòmica de la UIB amb el títol "L'empresa del cors a Mallorca, 1652-1684".

El 9 de juny la conferència va ser de la professora Apol·lònia Nadal Mut, llicenciada en Història, que va parlar de "L'arxiduc i les persones del seu entorn a les exposicions universals". Amb aquest acte la SAL va voler fer una segona contribució a l'any Arxiduc.

Dia 6 d'octubre Francesc Bergas Pastor, llicenciat en Història, va dissertar sobre "L'emigració de Santa Margalida entre 1880 i 1940".

Visites Culturals

Fa molts d'anys que la SAL organitza un cicle de visites culturals durant el mes de maig, coordinat per la Dra. Maria Barceló Crespí. Els anys 2014 i 2015 han estat dedicats a la visita de distints jaciments arqueològics. En aquesta segona edició de visites a jaciments hem visitat els següents:

Dia 5 de maig es va fer la primera visita del cicle del 2015 al Dolmen de Son Bauló i a la Necròpolis de Son Real, guiats pel nostre consoci i professor Antoni Mas i Forners.

Dia 12 de maig visitarem el poblat talaiòtic emmurallat dels Rossells (Cas Concos, Felanitx). El jaciment es troba dins la possessió Els Rossells, de propietat privada,

la visita va ser possible gràcies a la gentilesa del nostre consoci Miquel Obrador de Rossells i Colom. Les explicacions foren a càrrec del nostre consoci Dr. Bartomeu Salvà Simonet, director de l'equip que ha intervingut en la neteja i alliberament de la seva murada.

Dia 19 de maig visitarem el Santuari de Son Corró (Costitx) i la Cova del camp del Bisbe i el Talaiot de Son Fred (Sencelles).

Dia 26 de maig visitarem el jaciment i poblat talaiòtic de l'Hospitalet Vell (Manacor). La visita fou guiada per l'arqueòloga Magdalena Salas Burguera, directora del Museu de Manacor.

El 2015 s'ha celebrat un Cicle de Tardor sobre els Centres d'Ensenyament a Palma. Edats Moderna i Contemporània, coordinat per Maria Antònia Segura Bonnín i Antònia Juan Vicens. Al llarg de cinc dimarts des del 27 d'octubre fins el 24 de novembre visitarem diferents centres d'ensenyament històrics amb una explicació prèvia i la guia de destacats especialistes. El programa va ser el següent:

Dia 27 d'octubre es va fer una visita a La Criança, una institució educativa femenina a l'alba dels temps moderns. Van parlar d'aquesta institució Maria Barceló Crespí i Dolors Fortesa-Rei Borralleres.

Dia 3 de novembre la visita va ser a l'Estudi General Lul·lià de Mallorca (1483-1692). Va dissertar sobre la mateixa Rafael Ramis Barceló.

Dia 10 de novembre es va dedicar a l'Institut Ramon Llull amb una presentació de Gabriel Alomar i Serra sobre "L'Institut Balear (1835) a l'IES "Ramon Llull (2015)".

Dia 17 de novembre va ser el torn del Col·legi Lul·lià de la Sapiència i la seva biblioteca, presentat per Francesc Vicens Gomila i Almudena Cotoner Cerdó.

Dia 24 de novembre Pere Salas va parlar de Guillem Cifre de Colonya i la ILE a Mallorca.

Conservació

Al llarg del 2015, diferents persones han col·laborat en el manteniment del nostre patrimoni:

El Sr. Pau Pérez-Villegas, vocal de la Junta de Govern, ha continuat el treball d'escanejar les plaques de vidre que estaven pendents pel seu mal estat de conservació.

La restauradora Francisca Jaén Pareja ha finalitzat la restauració d'un petit quadre.

La Sra. Emmanuelle Gloaguen ha culminat la restauració d'una figura de Ramon Llull.

El Sr. Carles Taberner ha iniciat una feina de reorganització de l'hemeroteca històrica de l'entitat.

Representacions en comissions

En aquest any 2015, la Societat Arqueològica Lul·liana ha continuat estant representada en la comissió que l'Ajuntament de Palma ha creat per al projecte de presentar la candidatura per a Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO per a la ciutat. També tenim un representant en la Comissió diocesana per coordinar els actes del VII centenari de la mort de Ramon Llull i de l'Any Ramon Llull convocat per la

Diòcesi de novembre del 2015 a novembre del 2016.

El 2015 ha estat designada Antònia Juan Vicens com a representant de la Societat a la Ponència Tècnica de Patrimoni del Consell.

Reproduccions i peticions dels fons

El 2015 els doctors en Geografia Vicenç Rosselló i Verger i Werner-F. Bär demanen la reproducció fotogràfica de mapes inclosos en la *Historia De Mallorca, y Islas adjacentes* de J. B. Binimelis, llibre propietat de la Societat Arqueològica Lul·liana i que es troba dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

En el mes de maig del 2015, la Societat Arqueològica Lul·liana ha prestat el núm. 183 tom VI any XI (1895) del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, en el qual apareix l'article "Hallazgos arqueológicos en Costig" de Bartomeu Ferrà Perelló que aleshores era director del Museu Arqueològic Lul·lià per a formar part de l'exposició sobre els Caps de bou de Costitx del jaciment de Son Corró, organitzada en aquesta localitat.

El Museu de Mallorca, en el darrer trimestre del 2015, ha fet la petició de préstec del mascaró de proa del vapor Lulio, de fusta, que representa Ramon Llull per a una exposició al Museu Diocesà de Mallorca. El préstec se sol·licita pels mesos de setembre 2015 a febrer del 2016.

I a finals d'any, el Museu de Manacor ha sol·licitat autorització per exposar el manuscrit de Joan Binimelis que la SAL té dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Nou becari

Des del mes de setembre Marc Salom Rullan, estudiant del grau d'Història a la UIB és el nou becari de la SAL.

A continuació el president anuncia les activitats previstes per l'any 2016:

Es preveu pel 2016 la publicació del *Bolletí*, que serà el número 72.

Es vol iniciar un cicle sobre peces de les col·leccions de la SAL coordinat per Carme Colom Arenas, conservadora de la SAL.

També hi ha algunes propostes de conferències, per exemple de les traduccions al català del Quixot, coincidint amb l'any Cervantes a proposta de M. Antònia Segura. També s'intentaran organitzar activitats per celebrar l'any Llull, altres entitats organitzaran molts actes amb uns mitjans econòmics amb els quals no podem competir.

També s'esperen els cicles habituals i presentacions de llibres.

El Sr. Miquel Àngel Capellà presenta el BSAL 71. Agraïx la feina de coordinador científic de Miquel Deyà. El BSAL el podem tenir a les mans gràcies a la feina comuna de moltes persones: consell de redacció, consell assessor i de 26 assessors externs. La fotografia de la portada està dedicada a l'any Llull i és el moble expositor que la SAL va presentar a l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1888, en la qual es pot veure una imatge de Ramon Llull, obra de Llorenç Ferrer i correspon a una fotografia del fons Virenque-Simó, agraïx la col·laboració de Carme Colom i Pau Pérez-Villegas.

Aquest número conté 13 articles, 6 persones que és la primera vegada que publiquen al BSAL, altres 6 són autors consolidats i 2 autors tradicionals.

4. Moviment de socis

La secretària llegeix el moviment de socis del 2015.

Altes

1361 Andreu Seguí Beltran / 1362 Agustí Buades Mayol / 1363 Guillem Canals Ripoll / 1364 Catalina Valriu Llinàs / 1365 Francesc Vicens Gomila / 1366 José Francisco Sagristà Moner / 1367 Miquel Àngel Cau Ontiveros / 1368 Bartomeu Vallori Márquez / 1369 Isabel Vidal Munar / 1370 Almudena Cotoner Cerdó

Baixes

Causa baixa per defunció: Pere Xamena Fiol / Climent Garau Arbona / Santiago Alemany Fuster / Mn. Josep Estelrich Costa

Baixes voluntàries:

Francesc Sáez Isern / Mabel López Méndez / Amador Marí Puig

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici

El tresorer, Sr. Vallespir, informa dels comptes de l'exercici 2015.

Cobraments	
Quotes socis	18.585
Venda de publicacions	18
Fotocòpies	7
Subvencions	0
Interessos	0,84
Activitats	0
Reintegraments	29,04
Altres	4,99
Pagaments	
Aigua	330,09
Electricitat	280,52
Telèfon	700,17
Beques	1.817,19
Seguretat social	413,30
IRPF	47,33
Despeses oficina	1.423,63
Despeses neteja	1.842,35
Rebutis tornats	2.745
D. Devol.	387,44
D. Cobraments	722,38
Impremta	4.692
Mant. Comptes	48
Impostos	1.998,36
D. Activitats	0
Inversions	0
D. Conservació	2.204,19
Altres	0

Existències inicials	
Banc Mare Nostrum (25)	18.370,91
CaixaBank (53)	26.731,66
Caixa Ofic	525,62
	45.628,19

Existències finals	
Banc Mare Nostrum (25)	13.171,19
CaixaBank (53)	31.303,83
Caixa Oficina	146,44
	44,621,46

El tresorer de la SAL destaca que tenim un dèficit de 1006,73 €. S'han deixat d'ingressar 255,13 €. Les despeses han augmentat una mica.

6. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

7. Precs i preguntes

El Dr. Miquel Deyà, director de publicacions de la SAL, pren la paraula per destacar el caire científic del *Bolletí*, que va aconseguint una visualització més important i cada vegada amb més impacte, ho atribueix a la bona feina feta pel secretari del *Bolletí* Dr. Miquel Àngel Capellà i també gràcies al protocol d'actuació per a l'avaluació dels articles, que consisteix en el fet que les persones que fan la revisió d'un article no en coneixen l'autor i l'autor no sap qui és el seu revisor i que tots fan la feina d'una manera constructiva que permet que la revista arribi a bon port.

El Sr. Mateu Cerdà s'interessa per saber el número de socis que té la SAL. El president informa que són 440.

El Sr. Onofre Vaquer demana si es recuperarà l'apartat de novetats bibliogràfiques que existia en números anteriors dels BSAL. El president respon que la bibliografia avui en dia és molt bona de trobar, hi ha portals especialitzats a Internet que es dediquen només a això, com poden ser academia.edu o Dialnet, si ho féssim no tindria molt de sentit perquè no seria exhaustiva, a part que ocuparia molt d'espai dins del *Bolletí* que es pot dedicar a altres coses.

Essent les 20.15 h, sense més temes per tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2017

Moviment de socis

Altes

1381 Museu Cosme Bauçà (Felanitx) / 1382 Antonio Oliver Moragues / 1383 Fernando Vidal Villalonga Ramis de Ayreflor / 1384 Inés Calderón Medina

Baixes

Baixes per defunció:

Antoni Mut Calafell / Jaume Fiol Gual / Gabriel Llopart Moragues / Pilar Sastre Alzamora

Baixes voluntàries:

Rafel Alexandre Ballester Riutort / Hortensia Blanco Sánchez / Bartomeu Clar Montserrat / Escuela de Turismo / Daniel Feliu Sastre / Faust Frau Camacho / Joan Fullana Juan / Damià García Martorell / Antoni Guiscafré Siquier

Assemblea general

L'any 2017 l'assemblea general ordinària de socis se celebrà a la nostra seu el dimarts 21 de febrer. La missa prèvia a l'assemblea fou oficiada per Mn. Santiago Cortès a la Capella de la Puritat de l'Església de Sant Francesc.

BSAL 72 (2016)

El dia 21 de febrer i en la mateixa assemblea es va fer la presentació i entrega del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2016, número 72. La portada és una fotografia de models escultòrics en fang de Ramon Llull, obra de G. Galmés i E. Alentorn, premiats a l'Exposició celebrada l'any 1881 durant les fires i Festes de Palma. Fotografia incorporada a la secció "Exposición Iconográfica de Ramon Llull" del moble expositor de la SAL a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, que correspon al fons fotogràfic Virenque-Simó.

Presentacions de llibres

El dia 31 de gener, es va presentar el llibre del Dr. Valentí Valenciano, *El camí de Mallorca a la Modernitat. Reacció i revolució a Mallorca, 1814-1823*. Hi participaren Joan Muñoz (director d'Edicions UIB), Catalina Martorell (Illa Edicions), l'historiador Pere Fullana i l'autor. També es va comptar amb la presència de Francina Armegol, Presidenta del Govern i de Llorenç Huguet, rector de la UIB.

El dimarts 11 d'abril es féu la presentació del llibre *Bernat Vidal i Tomàs i el quinzenal Santanyí* d'Isabel Vidal Munar. La presentació va ser a càrrec de Joan Mas i Vives, catedràtic i codirector de la Biblioteca Miquel dels Sants Oliver (Publicacions de l'Abadia de Montserrat i de la Universitat de les Illes Balears) i de l'autora.

El dia 6 de juny, es va presentar la novel·la històrica de Jaume Sastre Moll, amb el títol *Entre l'honor i la fidelitat*, narració històrica del període 1340-1350 a Menorca, va ser presentada pel Dr. Eduardo Pascual Ramos.

El dimarts 28 de novembre, es presentà el llibre *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII* (El Tall Editorial, 2017) original del Dr. Onofre Vaquer Bennàsser. La presentació va ser a càrrec del Dr. Josep Juan Vidal, catedràtic d'Història Moderna i editor de l'obra, i del propi autor.

Conferències

La primera activitat del 2017 va ser la conferència impartida dia 24 de gener pel Dr. Xavier Margais amb el Títol "Apunts sobre la història del moviment esperantista de Mallorca", presentat pel Dr. Nicolau Dols.

El dia 7 de març va tenir lloc a la casa la conferència de Wilfrid Tannous, becar de la Universitat d'Estrasburg, sobre "Els mariners a Mallorca al segle XIV. Historiografia, fonts i perspectives d'investigació".

El dia 21 de març nova conferència a càrrec del nostre consoci Plàcid Pérez, sobre "Les cavalleries armades de Mallorca: origen i evolució (1230-1276)".

La següent conferència fou dia 4 d'abril a càrrec de Mayda de Quiroga y Conrado amb el títol "La clausura femenina en Mallorca 1300-1626. El largo camino hacia la invisibilidad".

El dia 24 d'octubre, Antoni Mas Forners va parlar sobre "Mercaders, bisbes, juristes, cavallers i procuradors reials d'ascendència pagesa: la família Albertí de Santa Margalida".

La darrera conferència de l'any es va celebrar el dia 12 de desembre amb el títol "La pesta de Son Servera de 1820: D'epidèmia antiga a factor de modernització", impartida per la Dra. Isabel Moll Blanes i el Dr. Pere Salas Vives.

Visites culturals

El mes de maig s'ha fet amb molt d'èxit el tradicional cicle de visites dedicat aquest 2017 a les possessions. S'han visitat Son Joan Arnau de Lloret (16 de maig), acompanyats pel consoci Andreu Ramis Puigròs, també s'ha visitat Els Olors d'Artà i la Torre de Canyamel (30 de maig), i Son Reus de Randa (5 de juny).

El mes d'octubre, dia 3, es va fer la visita al Molí del Dimoni (La Real), interessant molí fortificat que ha estat recentment restaurat pel Consell de Mallorca. Va guiar la visita el seu propietari Dr. Antoni Aguiló Lluna.

El dimarts dia 7 de novembre es va fer una visita sobre els espais de la mort en el convent de Sant Francesc, a càrrec de la Dra. Maria Barceló Crespi, que va explicar diversos aspectes de les actituds i rituals davant la mort dels habitants de la ciutat de Mallorca baixmedievals.

Reproduccions i peticions de fons de Can Aguiló

Durant l'estiu s'ha fet el préstec d'un retrat de José Ramis d'Ayreflor Sureda a l'Ajuntament de Sencelles per a una exposició temporal en el seu arxiu.

També s'ha atès la petició de l'Ajuntament de Palma que ha demanat reproduir el retrat d'Antoni Despuig que es troba dipositat al castell de Bellver per a la publicació del catàleg del fons escultòric de la col·lecció Despuig d'Escultura Clàssica, a càrrec de la Dra. Manuela Domínguez.

El Museu de Mallorca ha sol·licitat permís de préstec de la peça *Predicació de Ramon Llull de Joan Desí* per a l'exposició *Cisneros. Arquetipo de Virtudes, espejo de Prelados* a la catedral primada de Toledo entre els mesos d'octubre del 2017 i gener del 2018. Encara que finalment aquesta obra no s'ha exposat.

També s'ha fet el mes de desembre el préstec del retrat a l'oli del Jesuïta Jeroni Nadal (1507-1580), per a l'exposició *La ciutat de Sant Alonso: Palma en el trànsit del segle XVI al XVII*, comissariada pels nostres consocis Jaume Llabrés i Aina Pascual, en el Convent de les Caputxines de Palma.

El 2017 també s'ha autoritzat la petició del Museu de Mallorca per a restaurar 21 peces de pedra, propietat de la SAL, segles I d. C. al segle XIII. La intervenció ha d'anar a càrrec del Sr. Alfredo Álvarez Arranz qui ja ha restaurat altres peces de la nostra propietat.

Restauració de dues pintures del segle XVI

Durant els mesos d'abril a desembre la restauradora i consòcia nostra Francisca Jaén Pareja, va restaurar desinteressadament dues petites taules de la col·lecció de la SAL conservades a la nostra seu de Can Aguiló. Aquestes peces corresponen a les pintures de santa Catalina d'Alexandria i sant Antoni Abad amb número d'inventari 33 i 34 respectivament. Es tracta de dues taules, d'escola mallorquina, que formaven part d'un retaule del segle XVI d'autor, a hores d'ara, desconegut.

La intervenció en les dues taules es va desenvolupar a nivell del suport amb la desinfecció i consolidació de la fusta. Respecte a la capa pictòrica es realitzà la fixació de la policromia, una neteja on es retiren els vernissos oxidats, repintades i brutícia de la superfície. També es realitzà un estucat puntual de llacunes, la reintegració cromàtica d'aquestes i un envernissat de protecció.

En la pintura de santa Catalina l'eliminació de la repintada del fons paisatgístic va descobrir que la imatge de la santa es presentava acompanyada d'una torre, atribut que l'identifica amb santa Bàrbara. Seguint el mateix criteri es va eliminar l'espasa de la santa, ja que es tractava d'una repintada. .

NECROLÒGIQUES

VÍCTOR MANUEL GUERRERO AYUSO (1948-2017). *In memoriam*

Manuel Calvo Trias

Universitat de les Illes Balears.

Aunque es difícil de aceptar, la vida pasa para todos. Cuando uno fallece pervive en el recuerdo de sus familiares y amigos. Sin embargo, hay algunas personas que además de estar en el recuerdo de sus seres queridos que, dicho sea de paso, es lo más importante, también trascienden a ellos mismos y perduran en la memoria colectiva de lo que fue una época. Víctor Guerrero Ayuso fue una de esas personas, y como tal, marcó una manera de entender y practicar la arqueología en Mallorca.

En estas breves páginas no voy a explicar cómo era Víctor, puesto que quienes lo conocieron ya tienen su propia visión. Sin embargo, para aquellos que no lo conocieron permitidme, aunque sea en dos palabras, explicar cómo describiría a Víctor Guerrero. Víctor era una persona valiente, muy valiente, y esa valentía se reflejó en todo lo que hizo a lo largo de su vida. Desde sus posicionamientos científicos, con propuestas que cambiaron radicalmente algunas visiones de la prehistoria de Mallorca, hasta en sus relaciones personales, donde la valentía de su carácter estuvo siempre presente, aun cuando lo que podía perder era mayor que lo que hubiese obtenido. A esta valentía se le unía una segunda virtud y es que Víctor era muy amigo de sus amigos. Con ellos era enormemente generoso, poniendo a su disposición todo su tiempo, conocimientos y amistad. En un mundo donde envidias, competencias y prisas nos están envolviendo cada vez más, esa generosidad con sus amigos fue un regalo.

Ya fuera del ámbito más personal, es indudable que Víctor Guerrero marcó, de manera determinante, una fase enormemente fructífera de la arqueología de Mallorca. No voy a realizar un repaso de toda su amplia trayectoria profesional que iría desde aquellos primeros años como maestro de primaria hasta llegar a ser profesor de universidad acreditado a catedrático. Disculpádmeme también por no repasar su amplísima obra escrita con más de 150 trabajos entre artículos científicos y libros. En ellos se trataban temas de tanto calado como la colonización humana de las Baleares, la evolución de las sociedades prehistóricas isleñas, o la interacción entre las comunidades indígenas y fenicio púnicas en el archipiélago balear, entre muchos otros. Por el contrario, me centraré, exclusivamente, en tres episodios que, a mi modo de ver, reflejan la actitud y la aportación de Víctor Guerrero.

En 1979 Víctor inicia la excavación del islote de Na Guardis (Colònia de Sant Jordi), un yacimiento que, a primera vista, se alejaba de todo lo que se estaba excavando en esa época, muy relacionado con el mundo talayótico y postalayótico. Fruto de esos años, quizás los mejores, atendiendo a como Víctor los recordaba, se localizó un asentamiento exclusivamente púnico, fenómeno hasta el momento desconocido en Mallorca y Menorca. Ese hallazgo fue el inicio de una intensa labor científica que cambió, radicalmente, la visión que se tenía de los contactos e intercambios de las comunidades prehistóricas de Mallorca con las comunidades fenicio-púnicas, especialmente ebusitanas. Entre 1979 y 2011, Víctor Guerrero publicó un sinfín de artículos y libros que nos permiten ver alguna de sus principales características como investigador. Entre ellas, yo destacaría la valentía que tuvo y el enorme esfuerzo que dedicó a cambiar una visión autoctonista y bastante simple con la que, en esa época, se analizaban los contactos existentes entre las comunidades indígenas y las comunidades fenicio púnicas. A través de su trabajo se abandonaron aquellos modelos basados en contactos más o menos esporádicos, centrados en algún tipo de relación comercial que generaban procesos de aculturación por parte de los púnicos sobre las comunidades postalayóticas. Víctor Guerrero propuso un modelo de tipo colonial, donde el carácter asimétrico de las relaciones entre ambas comunidades sería el factor determinante. Este cambio de visión marcó la percepción de las fases finales de la prehistoria de las Baleares hasta hace unos pocos años y, actualmente, aún sigue marcado gran parte de los discursos, aunque los puntos de partida sean muy distintos. A través de la idea de las relaciones asimétricas entre las comunidades púnica y postalayóticas, Víctor Guerrero fue introduciendo, a lo largo de más de tres décadas, algunos elementos que, a mi parecer, descubren al Víctor investigador. En primer lugar, se esforzó por trascender de la mirada puramente isleña que existía hasta entonces, para enmarcar su propuesta dentro del contexto del Mediterráneo occidental de la segunda mitad de la edad del Hierro. En segundo lugar, rompió también con esa visión isleña, cerrada, para vincularse, desde un plano teórico, con autores de referencia nacional e internacional. En un primer momento, hasta mediados de los años noventa, con teóricos del colonialismo como Rowlands, Amin, Garnsey y Whittaker, Aubet, Champion o Wagner, así como la incorporación de una lectura particular de la obra de Polany. En un segundo momento, a partir de 1997, con una visión más matizada y compleja que se adaptaba mejor a sus propuestas de colonialismo como podría ser la obra de Frankenstein. Sin embargo, más allá de cuestiones epistemológicas, me gustaría destacar otro aspecto que yo considero significativo de todos esos años de trabajo estudiando la relación entre el mundo indígena y las comunidades púnicas. A lo largo de más de tres décadas, Víctor no se mantuvo fijo en una idea, sino que fue evolucionando, matizando, ampliando y reescribiendo lo que él entendía que era el fenómeno colonial. Ello dio lugar a la evolución de un modelo en el

que al principio las comunidades indígenas apenas tenían agencia, para ir hacia posiciones donde el papel de éstas comunidades se convertiría en un eje fundamental para entender las dinámicas históricas de finales de la Edad del Hierro en Baleares. En ese cambio de perspectiva tuvo un papel fundamental la excavación del poblado talayótico del Puig de Sa Morisca (Calvià) que se inició en 1997 y que actuó de contraste con los datos e ideas generados a partir de los trabajos realizados con anterioridad en el yacimiento púnico de Na Guardis. Creo, sinceramente, que ambos yacimientos fueron los que tuvieron mayor influencia en su trayectoria. Esta continuada evolución de Víctor Guerrero impide leer su obra si no se tiene en cuenta el año en que publica cada trabajo. Su evolución como científico fue constante y no tenía ningún reparo en aceptar una matización o un error de apreciación en sus posturas, de la misma manera que se mostraba firme defensor de sus ideas si los argumentos que se esgrimían no le convencían. No quisiera acabar este apartado sin dejar de comentar que, actualmente, muchos de los postulados presentes en las propuestas de Víctor Guerrero en relación al mundo púnico y su interacción con las comunidades indígenas se están revisando. Sin embargo, cabe decir que los protagonistas de dicha revisión son, en su mayoría, o discípulos o compañeros de Víctor Guerrero. Cabe decir, también, que parte de esta revisión se gestó cuando él aún coordinaba el equipo de investigación ArqueoUIB, lo que dice mucho en favor de su figura y la amplitud de posiciones y opiniones que potenciaba y que acogía en el seno del equipo que él dirigía.

Un segundo episodio de su vida profesional nos puede ilustrar sobre otras visiones de su personalidad. En 1992 Víctor Guerrero se incorpora a la Universidad de las Islas Baleares y se adscribe al Área de Prehistoria como único profesor. Víctor contaba que cuando llegó a la Universidad y entró en lo que se suponía que era el Laboratorio de Prehistoria no encontró nada más que una sala vacía en la que ni siquiera había sillas. En el año 2009, cuando el inicio de su larga enfermedad le obligó a dejar la Universidad, Víctor legó un laboratorio plenamente dotado y una plantilla formada por seis profesores de prehistoria. Creo que en la comparativa sobran comentarios. Sin embargo, mucho más interesante al respecto me parece la labor docente que desarrolló a lo largo de toda su vida y el equipo que creó en torno al Laboratorio de Prehistoria de la Universidad de las Islas Baleares. Víctor era ante todo un profesor. Desde siempre, su vocación fue la enseñanza, primero como maestro en una pequeña escuela rural en un pueblecito de Extremadura, para luego impartir docencia en Mallorca, tanto en primaria como en secundaria y acabar, finalmente, ejerciendo en la Universidad. Sin embargo, la mera exposición de su carrera como docente dista mucho de reflejar cuál fue su verdadera labor. Son numerosas las anécdotas y el aprecio que sienten muchos de sus antiguos alumnos. A ello yo le uniría el incansable empeño que puso, a lo largo de todos sus años, en potenciar el Área de Prehistoria de la UIB. Destinó gran parte sus esfuerzos en dotarla de un profesorado estable y, especialmente, en crear un equipo de investigación que hiciese frente al conjunto de proyectos que consideraba que la Universidad de referencia en esta Comunidad debía desarrollar. El resultado fue la consolidación de un equipo de investigación competitivo que ha ido obteniendo, a lo largo de los años, proyectos a nivel nacional e internacional. A su vez, ese espacio creado por Víctor ha permitido incorporar en su seno a muchos jóvenes arqueólogos y arqueólogas, tanto a través de programas de financiación de la investigación, como a otros que, sin tener esas ayudas, han encontrado en ese equipo un lugar para poder desarrollar sus investigaciones. No tengo ninguna duda de que esa labor de maestro sin pretensiones de la que tanto él se enorgullecía; de Maestro con mayúsculas diría yo, ha sido uno de los legados más importantes de toda su trayectoria.

Finalmente, no puedo dejar de citar un último aspecto de su vida profesional que, en realidad, también lo era de su vida personal. Víctor nació tierra adentro, alejado del mar, pero siempre estuvo enamorado del Mediterráneo, y no acababa de entender como muchos mallorquines que teníamos en nuestro ADN el Mediterráneo vivíamos, en ocasiones, de espaldas a él. Esa pasión por el mar se convirtió también en una pasión científica. Toda su trayectoria profesional siempre estuvo ligada de alguna manera al mar. Esa conexión la podemos reseguir desde la excavación en Na Guardis a finales de los años 70, con los largos días bajo el sol y el salitre de la costa de la Colonia de Sant Jordi, hasta en la parte de su obra científica relacionada con el estudio de la navegación prehistórica, pasando por la excavación del Puig de Sa Morisca, o los primeros trabajos publicados sobre el sistema de conectividad marítima que se desarrolló entre las Islas Baleares durante el Bronce Final. Probablemente, el mar y la navegación prehistórica y protohistórica era el tema científico que más le apasionaba y al que dedicó buena parte de sus últimos años. De esa pasión surgieron algunos trabajos referenciales a nivel internacional, como el titulado *Prehistoria de la navegación, origen y desarrollo de la arquitectura naval primigenia* publicado en el British Archaeological Reports, International Series. De esa pasión también surgieron amistades que él agradecía por encima de todo. En definitiva, una pasión por el mar que sólo un hombre de tierra adentro podría tener.

Para finalizar, permíteme dedicar unas últimas palabras para Alejandro, su hijo. Estoy convencido de que su padre estaría enormemente orgulloso de él. En estos duros años de enfermedad he podido constatar cómo Alex ha heredado de su padre dos de sus grandes virtudes, su valentía y la amistad que regala a sus seres queridos.

Hasta siempre Víctor.

Sóller, 8 de enero de 2018

GABRIEL LLOMPART MORAGUES, CR (1927-2017)

Antonio Planas Rosselló

El jueves 5 de octubre de 2017, tras una larga enfermedad, falleció uno de los más antiguos e ilustres miembros de nuestra sociedad, el P. Dr. Gabriel Llopart Moragues, CR, Socio de Honor y antiguo miembro de la Junta de Gobierno de la Societat Arqueològica Luliana, de la que fue un colaborador entregado. Había nacido en Palma, noventa años atrás, en 1927.

Licenciado en Teología y doctor en Historia por la Universidad de Barcelona, cursó estudios en Roma y fue becario del *Institut für europäische geschichte* en Maguncia, ciudades que imprimieron en su persona y en su obra una dimensión europea que le caracterizó hasta el final de sus días.

Su labor intelectual, salvo su fugaz paso por la Universitat de les Illes Balears, se desarrolló al amparo de diversas corporaciones científicas como la Real Academia de la Historia, la

Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y la *Verein für österreichische volkskunde*, de las que fue correspondiente, las Reales Academias de Bellas Artes de San Sebastián y Mallorquina de Estudios Históricos, de las que fue Académico de número, y el Institut d'Estudis Catalans, al que estuvo adscrito como miembro de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics.

Sin duda, el P. Llopart ha sido uno de los intelectuales mallorquines más completos y fecundos de la segunda mitad del siglo XX y los inicios del XXI. La variedad de sus inquietudes, la interdisciplinariedad de sus estudios, la profundidad de sus enfoques y la pluralidad de las vías que ha utilizado para transferir a la sociedad sus vastos conocimientos acreditan, a mi juicio, esta afirmación.

La obra que ha legado Llopart es tan vasta, que dar cumplida cuenta de ella es un empeño demasiado ambicioso para el breve espacio que permiten estas líneas. De hecho, su bibliografía, dispersa en multitud de libros, opúsculos y artículos de revistas, nacionales y extranjeras, tuvo que ser ordenada e impresa en varias ocasiones, pues su acelerado ritmo de trabajo dejaba muy pronto caducos tales empeños. Por otra parte, un riguroso análisis del conjunto de su contribución científica, que abarca muy distintos campos del saber, exigiría la redacción de un ensayo multidisciplinar. Por ello, me limitaré a trazar un esbozo de algunas líneas que, a mi entender, vertebraron su tarea.

Tal vez la obra más conocida del P. Llopart –y la que mejor refleja la riqueza de sus fuentes y el acierto de su método– sea *La pintura gótica mallorquina, su entorno cultural y su iconografía*, que nació como tesis doctoral y derivó en un libro de cuatro volúmenes, y un buen número de artículos complementarios a través de los cuales fue *aggiornando* sus conocimientos sobre el tema. Este trabajo, que obtuvo el Premio Extraordinario de Doctorado, constituye un auténtico monumento por la amplitud de su enfoque, la variedad de perspectivas, y la solidez de su documentación. Estudia las obras pictóricas, desde las más artísticas a las más humildes, analiza sus influjos formales y su iconografía, y las inserta en su ambiente socioeconómico. Pintores, bordadores, miniaturistas y cartógrafos, sus familiares, clientes y modelos, son protagonistas de unas páginas que nos ofrecen una visión caleidoscópica de la sociedad mediterránea medieval.

También constituyen trabajos imprescindibles en su género los dedicados a la religiosidad popular y sus formas de expresión, especialmente las iconográficas. Al P. Llopart, religioso teatino, le interesaba la religión católica como camino de verdad y salvación, pero también como hecho cultural que se proyecta en la sociedad. Por ello su obra aborda el significado de las imágenes a través de su devenir histórico, la etimología de los hechos sociales, y la genealogía de los ritos de nuestra cultura, con perspicacia de antropólogo y oficio de historiador.

Porque no se puede entender la Historia de Europa, sin atender a las creencias religiosas que han impregnado la mentalidad de sus gentes y se han manifestado en todas sus actuaciones. Y no se puede entender el fenómeno religioso a través de un frío análisis externo, considerándolo mera ideología que enmascara otras verdades esenciales. Sólo a través de una visión interna, profundizando en sus raíces y escuchando con interés sus manifestaciones, se pueden captar sus finos matices y entender su proyección en la Historia. Es por ello que los estudios del P. Llopart han aportado una importante perspectiva para iluminar la visión del pasado histórico.

Un aspecto fundamental de su obra es la laboriosa y constante indagación archivística que le permitió abordar asuntos que no admiten una investigación programada, en un plazo acotado, porque se basan en una documentación dispersa y esporádica que surge repentinamente de las fuentes más insospechadas. Pero su método no se limitó a la investigación documental, en la que demostró una consumada maestría. La Historia está también presente en rituales e imágenes que sobreviven al paso de los siglos, y por ello el P. Llompart no se limitó a ser un sedentario frecuentador de archivos sino que se acreditó también como infatigable trabajador de campo. Mientras la salud se lo permitió, siguió visitando casas, conventos, museos y sacristías, presenciando festejos populares, o cortejos luctuosos y patrióticos, donde encontrar las claves para entender ese rico mundo cultural del pasado que, como sabía muy bien, no sólo se manifiesta a través de la palabra escrita, sino también en el mundo corpóreo de las imágenes y la tradición oral.

Esa combinación de fuentes permitió que sus estudios históricos alumbrasen de forma muy viva la atmósfera del pasado. Una rara virtud que muy pocos estudiosos han conseguido que impregne sus trabajos.

Por último, Gabriel Llompart Moragues fue una persona con voz propia y original, dotada de un fino sentido del humor, que quizás despistaba a algunos de sus interlocutores. Un hombre generoso y afable, siempre curioso y atento, cuya conversación enriquecía a todos aquellos que se le acercaban, como diría él, sin recámara. Por ello, su desaparición ha dejado un vacío en las muchas personas que sentimos un sincero afecto y admiración por un insólito y sabio amigo que fue el Padre Llompart.

ALBERTO LÓPEZ MULLOR (1952-2017)

**Maria Magdalena Estarellas / Jaume Cardell / Josep Merino /
Mateu Riera / Francisca Torres**

El dia 6 d'abril d'aquest any 2017 morí Alberto López Mullor, Director del programa de Conjunts Històrics del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona (SPAL) i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. Treballador i investigador incansable va tractar qüestions de gairebé totes les èpoques històriques i, especialment, de temes relacionats amb la ceràmica i l'arqueologia de l'arquitectura. Bona prova de tot això és la seva ingent obra, publicada tant en l'àmbit local, estatal i internacional.

Durant bona part de la seva vida, tant per motius personals com professionals, tingué una estreta i continuada relació amb Mallorca. El resultat fou una destacada aportació en la investigació arqueològica de les Balears i un mestratge exercit sobre diverses generacions d'arqueòlegs illencs. Ambdós aspectes els intentarem exposar a continuació, ja que per si mateixos justifiquen amb escreix el seu record a les planes d'aquest butlletí.

Des d'una perspectiva historiogràfica podríem considerar Alberto López Mullor com un

representant recent d'aquesta llarga tradició d'arqueòlegs catalans implicats en l'estudi de la prehistòria i el món antic de les Illes. La nòmina és prou llarga i ve d'enrere: Josep Colomines, Pere Bosch Gimpera, Joan Maluquer, Antoni Arribas, Pere de Palol, Miquel Tarradell, entre d'altres. Ja durant la redacció de la seva tesi doctoral, centrada en l'estudi de la ceràmica romana del tipus que els especialistes anomenen de parets fines i que engloba petits vasos i recipients de la vaixel·la de taula, tingué l'ocasió d'analitzar els contextos arqueològics i els materials que d'aquestes produccions apareixien a les Balears. És en aquests moments quan s'adona de l'especificitat d'alguns vasos trobats a Mallorca i sobretot de la riquesa tipològica de les produccions fabricades a Eivissa. Anys més tard les acabaria estudiant de forma monogràfica juntament amb M. Magdalena Estarellas, de manera que avui comptam amb una informació molt valuosa a l'hora de datar els contextos arqueològics tardorepublicans i altimperials pel fet que l'aparició d'aquestes ceràmiques aporten cronologies molt ajustades. Tanmateix la investigació i el coneixement exhaustiu de la ceràmica romana, però també de la medieval, moderna i contemporània, ha estat una constant durant tota la seva trajectòria professional tal com evidencia la seva aclaparadora bibliografia sobre aquests temes.

Durant les seves estades vacacionals a Mallorca sempre trobava el moment per anar a visitar algunes de les excavacions que estaven en marxa, ajudant tot el que podia en la interpretació de les troballes. Eren molts els col·legues que li demanaven ajuda o assessorament i no coneixem cap cas que no en donàs la màxima bona predisposició possible. Nosaltres mateixos aprofitàvem la seva amistat i coneixements per consultar-li dubtes sobre materials que havíem recuperat en algunes de les nostres excavacions i que no sabíem identificar. Aquesta relació personal ens dugué a publicar amb ell alguns contextos ceràmics d'època romana trobats al centre de Palma. Primer fou un conjunt d'època de Claudi descobert durant les obres de reforma d'un edifici del carrer Puresa, a prop del Museu de Mallorca. Posteriorment un de més antic recuperat al casal de Can Muntanyans, que havia estat també l'hospital de Sant Pere i Sant Bernat, tocant a la Seu de Mallorca. Aquest darrer tenia la particularitat que es trobà recolzat sobre la roca natural, de manera que documentava una primera ocupació del solar de la ciutat romana, als voltants del 75 aC. Aquesta constatació harmonitzava amb descobertes fetes a Pol·lèntia i han servit per posar damunt la taula un debat sobre la cronologia real de la fundació de les dues ciutats. Relacionat amb aquest tema fou també la publicació amb Alberto de les ceràmiques aparegudes a les estructures romanes de Son Espases. Aquí sí que es va constatar la presència de materials romans més antics, propis dels primers moments de la conquesta dirigida pel cònsol Quint Cecili Metel, el 123 aC. Fa ben poc també es va incorporar a l'equip que treballa a la Cova del Molí d'en Gaspar de Sineu, classificant, a més de les Parets Fines, les àmfores de la Tarraconense, de les quals s'havia convertit, juntament amb el seu gran amic Albert Martí, en un dels màxims especialistes en la matèria.

Més enllà de les publicacions voldríem destacar el seu mestratge en nombrosos aspectes que es relacionen amb la pràctica arqueològica: la metodologia i gestió de les excavacions, la redacció i publicació de les memòries d'excavació, la classificació dels materials. Una menció especial mereix la seva influència a l'hora d'introduir entre nosaltres la pràctica de l'arqueologia de l'arquitectura. En aquest àmbit va ser un pioner a tot l'Estat i un especialista reconegut. Encara recordem el que va significar, ja a principis dels anys 90 del segle passat, escoltar les seves experiències en l'excavació d'un pont (es referia al Pont Vell del Castellvell

i el Vilar) o la coberta d'una església. Unes situacions en definitiva que mai ens havíem plantejat dins el nostre àmbit professional. A partir d'aquests moments vàrem entendre que no era suficient haver incorporat els mètodes d'Andrea Carandini i de Edward C. Harris i els seus principis d'estratigrafia arqueològica a les nostres excavacions al subsòl i que calia aprendre a llegir els edificis i altres estructures constructives en clau arqueològica. En aquesta tasca d'aprenentatge ens ajudaren alguns arquitectes que treballaven en projectes de restauració d'edificis del centre històric de Palma i fou el moment també que les institucions competents en la gestió del patrimoni històric començaren a exigir estudis històrics, artístics i arqueològics com a suport dels projectes arquitectònics. I és que Alberto López Mullor participà en primera línia en totes les grans transformacions que ha sofert el món de l'arqueologia en els darrers 25 o 30 anys i, a través de les seves publicacions (per exemple el conjunt de memòries d'intervencions fetes des de la Diputació de Barcelona) assenyalava el camí a seguir.

Mitja dotzena d'arqueòlegs mallorquins en actiu tinguérem la immensa sort de poder accedir a una de les places de becari de l'SPAL, sens dubte, una de les millors escoles de pràctiques arqueològiques que hi ha hagut a Catalunya i a Espanya, entre el final del segle XX i l'inici del segle XXI. *Homo universalis*, Albert López Mullor era un magnífic mestre, tant per tot allò que sabia, com pel molt que li agradava ensenyar, sempre cercant la manera més correcta de fer les coses i amb aquells exquisits modals que el caracteritzaven.

Per tot això que explicam, les converses amb ell constituïen, a més d'un gran plaer, un vertader reciclatge professional per tots nosaltres que modestament intentàvem posar en pràctica en el treball quotidià els seus consells, suggeriments i experiències. Per tant, la pèrdua d'Alberto López Mullor deixa un buit molt profund, no sols en els nostres sentiments personals per l'estima i l'admiració que sentíem per ell, sinó també en la investigació i en la pràctica arqueològica a Mallorca.

ANTONI MUT CALAFELL (1929-2017)

Ricard Urgell Hernández

Arxiu del Regne de Mallorca

El mes de febrer de 2017, quasi a 88 anys, ens va deixar Antoni Mut Calafell, director jubilat de l'Arxiu del Regne de Mallorca, institució cultural que, com sabem, va dirigir entre 1976 i 1993.

Sembla que aquesta remembrança hauria d'estar dedicada a glosar la biografia, el currículum professional i les publicacions d'Antoni Mut. Tot plegat, però, ja fou objecte d'exposició àmplia per part de Guillem Rosselló Bordoy en el seu *Adéu a un company que es jubila*, l'any 1993.

Així, crec que una bona manera de retre-li un homenatge a l'hora del seu traspàs és recordar la seva tasca diària i el tracte amb les persones amb les quals Antoni Mut es va

relacionar, tot amb l'avantatge que suposa pel qui escriu aquestes línies haver treballat amb ell durant un bon grapat d'anys, ja fos com a deixeble, fins a la seva jubilació, o com amic i col·laborador, mentre la salut li permeté continuar amb la tasca de recerca i divulgació.

La primera sensació en començar a treballar a les ordres d'Antoni Mut va ser certament impactant. La seva manera d'entendre el treball combinava la concessió de grans espais d'autonomia als tècnics facultatius amb el rigor i l'ortodòxia pel que fa a la formalització dels resultats i la publicació d'aquests. Això, com tot en la vida, té un vessant positiu i un altre que no ho és tant. Però deixant de banda el segon, puc afirmar –crec que en nom de tots els que ens formarem professionalment amb ell– que treballar al costat d'Antoni Mut, no només em serví per aprendre arxivística, paleografia, història de les institucions o per reciclar el meu llatí, sinó que fou un ajut impagable a l'hora d'enllestir treballs de gran volada, des de la pròpia tesi doctoral fins als darrers articles.

Efectivament, Antoni Mut formava professionals d'arxiu, i a més ho feia donant exemple d'una integritat professional i moral que no deixà mai de practicar, malgrat que no va ser entesa per molts dels qui aleshores tenien capacitat de decisió per sobre d'ell.

I és que Antoni Mut no ho tingué gens fàcil en el que havia de ser el període final d'una llarga i prestigiosa carrera, desenvolupada, no ho oblidem, en bona part fora de Mallorca i d'Espanya. En aquest sentit, les transferències produïdes a partir de 1983 des d'una administració arxivística professional a una altra en què qualificar els seus rectors com *aficionats* o simples *ignorats* en matèria d'arxius resultava molt generós, fou brutal.

Així i tot, però, Antoni Mut pogué dur endavant la primera reforma d'un centre cultural que encara vivia a la nit dels temps arxivístics en comparació amb altres centres culturals de la mateixa categoria com els de Galícia, València o Navarra.

No cal abundar en l'experiència professional adquirida per tots els que hem treballat amb Antoni Mut, ja sigui a l'Arxiu del Regne de Mallorca o en tasques de gran valor, com varen ser les d'organització i descripció d'arxius municipals de les Illes Balears –treballs que foren publicats–, entre d'altres. En el meu cas, estar devora el director de l'Arxiu del Regne de Mallorca durant set anys va ser el millor aprenentatge possible.

He de confessar, però, que en aquells anys algunes maneres d'afrontar els problemes que comporta el dia a dia de la direcció i l'administració d'una institució com l'Arxiu em semblaven exagerades o inadequades. No em queda ara altre remei que rectificar, ja que, junt amb els bons moments, la crua realitat i la soledat es converteixen en companyes del camí diari, i no valen gaire ni l'experiència passada ni els consells. Malgrat tot, la millor lliçó que ens deixa Antoni Mut, al meu entendre, és la lleialtat amb els companys i amb l'Administració.

També és una lliçó per tothom l'entusiasme que mostrà per continuar treballant malgrat la jubilació i la pèrdua progressiva de la salut. He tingut l'honor de tenir Antoni Mut al meu costat en projectes com els centenaris de Josep Maria Quadrado, de Felip II o de l'arxiduc Lluís Salvador, i de treballar amb ell en projectes prou ambiciosos com la *Collecció de Documents cabdals del Regne de Mallorca*, entre d'altres.

Descansi en pau.

PILAR SASTRE ALZAMORA (1955-2017)

Mercè Gambús Saiz

Universitat de les Illes Balears

Diumenge 19 de novembre de 2017 ens va deixar l'amiga i companya Pilar Sastre Alzamora. Metgessa i historiadora de l'art, va fer de la vida una passió i va gaudir-la amb la seva extraordinària humanitat.

Dos capítols professionals situats en seqüències cronològiques diferents, la medicina i la història de l'art, es varen aproximar a les dues darreres dècades de la seva biografia. Llicenciada en Medicina i Cirurgia l'any 1978 per la Universitat de Barcelona, va obtenir l'any 1982 la titulació de Metge Especialista en Anàlisis Clíniques. Des de llavors, la seva activitat professional va estar lligada al Servei Públic de Salut, i en particular als Hospitals Universitaris de Son Dureta i Son Espases de la ciutat de Palma.

L'any 2007 es va llicenciar en Història de l'Art per la Universitat de les Illes Balears amb la qualificació de Matrícula d'Honor i la concessió del premi extraordinari de carrera. L'any 2012 va presentar la Memòria d'Investigació de tercer cicle, amb el títol: *El desaparecido convento de Santo Domingo de Palma. Ensayo de sistematización de su patrimonio histórico-artístico*. La referida memòria fou el punt de partida del seu projecte de tesi doctoral, que actualment estava en fase de redacció, el títol provisional del qual era: *La memoria del patrimonio histórico-artístico del desaparecido convento de Santo Domingo de Palma*.

Vaig conèixer a Pilar com a estudianta d'història de l'art, i vàrem estrènyer la relació arran del seu interès per treballar la taula de Sant Vicenç Ferrer, atribuïda al pintor Rafael Mòger. D'inici, el que fou un simple desig de coneixement d'una pintura procedent de l'àmbit familiar, es va transformar en una empresa gegantina, com ho era la reconstrucció de la memòria patrimonial del convent de Sant Domingo de Palma. En aquest context, l'any 2013 es va incorporar com a col·laboradora del grup de recerca de la UIB, Conservació del Patrimoni Artístic Religios. En poc temps va desplegar una intensa activitat de recerca al voltant de la seva tesi doctoral, la qual hagué de compatibilitzar amb la seva vida professional a l'hospital, i d'ella va obtenir diversos resultats científics, en forma de publicacions a revistes i capítols de llibre, a més de conferències i participacions en jornades i congressos. Com a membre de la Societat Arqueològica Lul·liana, va impartir una conferència el 14 de gener de 2014 dedicada a divulgar algunes de les dades recents obtingudes en la recerca del convent dominic.

Pilar Sastre fou una investigadora incansable que mai va acceptar la possibilitat de posar límits a la reconstrucció de la memòria d'un patrimoni perdut. Hi va creure amb totes les seves forces... i gairebé ho va aconseguir. El seu llegat com a historiadora de l'art, el conformen publicacions com les següents:

Una tabla de San Vicente Ferrer atribuida a Rafael Mòger. Su entorno iconográfico (2008)

La Iglesia de Santo Domingo de Palma. Hipótesis de su emplazamiento (2010)

El toc de les hores i el convent dels Predicadors de Ciutat de Mallorca (2010), en col·laboració amb Esperanza Beltrán

El santcríst de l'oratori de Sant Felip Neri de Porreres. La recepció d'una imatge devocional (2011)

El desaparecido convento de Santo Domingo de Palma. Ensayo de sistematización de su patrimonio histórico-artístico. (2012) [en línia]

Los inicios historiográficos de la catedral de Mallorca. Ciencia y método en Jovellanos (2013)

Controvèrsia inquisitorial al segle XVIII entorn de la pintura d'una beata estigmatitzada, en col·laboració amb Alfonso Esponera. «Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna» (2016) [en línia].

Conservo com un regal la seva darrera nota de veu del dia 4 d'octubre, sense dubte el millor testimoni d'una lluita apassionada al voltant d'una recerca estroncada, i de la qual segurament es ressentirà el nostre patrimoni cultural.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.

2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).

3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.

4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.

5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.

6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.

7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del *Bolletí* és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició,

any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuals curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuals més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las recensiones no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Las abreviaturas empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearán cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

